

EMLÉKBESZÉDEK

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJAI

FELETT

SZERKESZTI

A FŐTITKÁR

TIZEDIK KÖTET.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1901.

300822

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

- ✓ I. Emlékbeszéd Spencer Wells k. tag felett. *Duka Tivadar* l. tagtól.
 - ✓ II. Emlékbeszéd Szathmáry György l. tag felett. *Zsilinszky Mihály* r. tagtól.
 - ✓ III. Emlékbeszéd Gladstone W. E. k. tag felett. *György Endre* l. tagtól.
 - ✓ IV. Emlékbeszéd Ábel Jenő l. tag felett. *Hegedüs István* l. tagtól.
 - ✓ V. Emlékbeszéd Horvát Boldizsár t. tag felett. *Tóth Lőrincz* r. tagtól.
 - ✓ VI. Emlékbeszéd Nagy Iván r. tag felett. *Márki Sándor* l. tagtól.
 - ✓ VII. Emlékbeszéd Mihalkovics Géza r. tag felett. *Thanhoffer Lajos* r. tagtól.
 - ✓ VIII. Emlékbeszéd Pasteur Lajos k. tag felett. *Hőgyes Endre* r. tagtól.
 - ✓ IX. Emlékbeszéd Capasso Bertalan k. tag felett. *Óváry Lipót* l. tagtól.
 - ✓ X. Emlékbeszéd Jurányi Lajos r. tag felett. *Mágócsy-Dietz Sándor* l. tagtól.
 - ✓ XI. Emlékbeszéd Bunsen Róbert k. tag felett. *Than Károly* r. tagtól.
 - ✓ XII. Emlékbeszéd gróf Andrássy Manó l. tag felett. *Br. Radvánszky Béla*
t. tagtól.
-

5-21090. 267/m

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 1. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
SPENCER WELLS

KÜLSŐ TAG FÖLÖTT.

DUKA TIVADAR
L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémiának 1899. április 24-i összes ülésén.)

Ára 15 kr.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1899.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> rendes tagtól	„ 10 „
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „
IV. Révész Imre lev. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	„ 20 „
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	„ 30 „
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	„ 10 „
VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	„ 10 „
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	„ 40 „
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	„ 20 „
X. Mihályi Károly lev. tagtól. <i>Domanovszky Endre</i> level. tagtól	„ 10 „

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> levelező tagtól	„ 10 „
III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr Szécsen Antal</i> t. tagtól	„ 10 „
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	„ 40 „
V. Wöhrer Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	„ 20 „
VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	„ 30 „
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	„ 30 „
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	„ 10 „

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	„ 10 „
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	„ 20 „
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	„ 10 „
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	„ 10 „

SPENCER WELLS EMLÉKEZETE.¹

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. április 24-iki összes ülésén.

Victoria királynő hatvan évét túlhaladt uralkodói időszakában hosszú névsorozatát találjuk azon kitűnő férfiaknak, a kik Nagy-Britanniában a tudományt képviselték, s ezek között kétségkívül a legérdekesebbek egyike volt Sir Thomas Spencer Wells, Baronet, az ovariectomia megalapítója. Ő a Magyar Tudományos Akadémiának is nagy tiszteletben álló kültagjai sorában tündökölt: méltó tehát arra, hogy bizonyosságot tegyünk e helyen, mélyen érzett vesztességünkről, és emlékének a szokott módon legyen a mi hódolatunk a nagy elhunyt iránt kifejezve.

Érzem a rendkívüli kitüntetést s ezért mély hálámnak óhajtok kifejezést adni, hogy csekélységemet a t. Akadémia méltónak tartotta arra, hogy szolgálataimat igénybe vegye ez ünnepélyes alkalomra. Az én megjelenésem ezen díszhelyen ismétlődni aligha fog. Nagyrabecsülés, baráti érzelem és hála vonzott Spencer Wells felé s ezen tényezők fognak vezetni ezen beszédem alatt is, a midőn ritka érdemeit, áldásos működését s vonzalmas egyéniségét ecsegetelni megkísérlem; attól tartok azonban, hogy minden igyekezetem mellett sem leszek képes kellően megfelelni feladatomnak.

Thomas Spencer Wells született 1818-ban február 3-án, atyja Mr. William Wells építész volt St. Albans városában, Hertfordshireben. Kezdetleges tanulmányait szülővárosában végezte, s a midőn hajlama az orvosi pálya felé

¹ Kútforrások : 1. Saját munkái. 2. The Lancet. 3. British Medical Journal. 4. Dr. Cullingworth: Revue de Gynecology et de Chirurgie abdominale.

irányította, Sir Michael Thomas Sadler oldala mellé jutott mint növendék, Barnsley városban Yorkshireban, a kinek ott terjedelmes praxisa volt.

Az akkori időben az orvosi tanulmányok Angliában legnagyobb részt még czéh módjára voltak rendezve. A növendék egyelőre, törvényszerű okmány által, mesteréhez volt lekötve bizonyos időre, s azonnal be lett vezetve jövőendőbeli pályájának gyakorlati részébe, t. i. a laboratóriumba és a gyógyszerértárba, hogy gyakorlatilag megismerkedjék a Materia Medica tárgyaival, az orvosi receptekkel, a sebészeti eszközök használatával, hogy szükség esetére az alkalmazásuknál segédkezzék. Csak néhány év eltelte után szokott volt a növendék rendes orvosi cursusra beiratkozni valamely egyetem vagy kórházi iskolába, hogy ott kiképezze magát a vizsgálatok letételére. Ily orvosnövendéki minőségben működött Spencer Wells, Sadler orvos mellett; említi is birminghami beszédében 1884-ben, hogy „kevesen vannak hallgatóim között, kik úgy visszaemlékeznek a régen elmúlt időkre, mint én. Nagyon korán fogtam hozzá az orvosi munkához egy nagyon ügyes és képzett orvos oldala mellett, s így alkalmam nyílt megismerni az orvosi gyakorlatnak akkor divatos ószerű módját“.

Ily kezdetleges tanulmányok után, tizenhét éves korában assistens lett egy kerületi orvosnál Leeds városában, a hol sok alkalma nyílt számos beteget látni a városi kórházban, különösen a külgyógyászat terén; az ifjabb William Hey és Teale tanárok előadásait is hallgatta; későbbi éveiben sokszor hálásan emlékezett meg ezen kitűnő orvosi tanárok oktatásairól. Leedsből Irlandba költözött s a dublini Trinity Collegének lett növendéke. Ottani tanárai között voltak a híres Graves, Stokes, Sir Philip Crompton és Beattie. Tanulmányai folytatása végett 1839-ben Londonba ment s a St. Thomas's Hospital orvosi Collegiumában beiratkozott. Itt sok hírneves tanár, mint Green, Travers és Tyrrell alatt tanult, az utóbbi mint kitűnő szemorvos és ügyes operateur kiváló befolyást gyakorlott reája. Az első évfolyam végén Spencer Wells jutalmat nyert, mint a ki a legjobb jelentéseket írta a halotti (postmortem)

vizsgálatokról; a következő év végén (1840) a londoni Royal College of Surgeons előtt vizsgázott s elnyerte oklevelét.

Munkakedve és utazási vágyának kielégítése végett az állami tengerészetnél keresett alkalmazást és 1841-től szolgált hat évig Malta szigetén, a hol nemcsak mint tengerészeti orvos, de a polgári gyakorlatban is, mint operateur és különösen mint ügyes szemész tűnt ki.

1848-ban kilépett az állami szolgálatból és Párisba utazott a kórboncztan tanulmányozására. Akkoron a párisi orvosi iskola a legnevezetesebb volt egész Európában; számos nagyhirű tanár vonzotta oda a tanulókat a világ minden részéből; különösen Angliából mentek oda nagyszámmal. Majendie hírének tetőpontján állott s Claude Bernard neve is ismeretessé kezdett lenni. Spencer Wells mindig megelégedéssel emlegette Párisban töltött idejét, s ezen időszakra vezeti vissza a kiindulási pontot az ovarium kór-állapotának beható tanulmányozására és később az ovariotomiának kezelésére nézve. Dr. Edward Waters, a kitünő chesteri orvos volt Spencer Wellsnek párisi tanuló társa, a kivel később sokat elmélkedett és tanácskozott az akkori orvosi kérdések fölött, különösen pedig a női ivar-szervek kórtünetei tárgyában; közös véleményük akkor abban összpontosult, hogy az angol orvosok eljárása túlzottan óvakodó, s hogy az ovariotomiai műtétekre Angliában még nincs kilátás. Spencer Wells eddigelé még nem látott ovariotomiai műtétet, sőt semmi egyéb műtétet sem a petefészekre vonatkozólag.

1853-ban Wells letelepedett Londonban; a következő évben a „Samaritan“ nevű női kórházban nyert alkalmazást. A „Samaritan“ akkoron még igen szerény igényű intézet volt, alig hét éve, hogy megnyitották, bejáró betegek számára. Ez időtájban Spencer Wells átvette a „Medical Times and Gazette“ orvosi lapnak szerkesztését s ennek révén az angol orvosi karnak legkitünőbb tagjaival lépett összeköttetésbe. 1854-ben ápril havában Wells jelen volt, a mint Mr. Baker Brown hetedik ovariotomiáját vitte véghez, Mr. Thomas Nunn segédkezése mellett. Ez volt az első

ovariotomia, a mit Spencer Wells látott, de az eset nem volt bátorító, mert halállal végződött, valamint több más esete is Baker Brown-nak, tudniillik kilencz operáció után hét halál. „A peritonitis az oka baleseteimnek“ mondá Baker Brown, a ki különben kitünő ügyességű operateur volt, az ovariotomiával azonban felhagyott, kevés reménye lévén eddigi tapasztalatai után, hogy neki e műtétet feleleveníteni sikerüljön.

A mint a krími háború kiütött, Spencer Wells felajánlotta szolgálatát a kormánynak. Szabadságot nyervén kórháza előjáróitól, a Keletre utazott s az angol kórházban Smyrnán mint műtőorvos működött. Itt és később a renkiói kórházban, a hol Parkes-sal benső viszonyban állott, kiváló alkalmak nyíltak, a fegyverek okozta megsebesüléseket tanulmányozni, különösen az olyanokat, melyek az alhasi sérülésekre vonatkoztak. Itt észlelte először azon fontos tüneményt, hogy a peritoneum mennyire képes elbírni a rendkívüli sérüléseket és meghurczolásokat káros következmények nélkül, tapasztalván azt, hogy a midőn a golyók által összeszaggatott béltakarónak hernia lett a következménye, és az így feltakart belek órák hosszáig nemcsak a levegőnek voltak kitéve, de porral s egyéb piszokkal ellepve a harcztéren, mégis ha azután a peritoneumot gondosan kimosták s a seboldalakat kellőleg egybeillesztették, gyakran megtörtént, hogy a legveszedelmesebb sérülések is teljesen begyógyultak. Innen merítette tehát Spencer Wells azon tapasztalatokat, melyek sebészi gyakorlata alatt oly fontos előnyére váltak; ő nem tartott ezután a peritoneum felmetszésének következményeitől. Gyakran emlegette, hogy a krími háború idejében szerzett tapasztalatok adtak neki bátorságot arra, hogy ovariotómiai kísérleteit tovább folytassa.

Mielőtt Spencer Wells Krímiába utazott, meggyőződött arról, hogy a londoni nagy kórházakban alkalmazására nem volt kilátás. A Grosvenor Place-ben, a Hyde Park szegleténél virágzó Lane-féle magán orvosi iskolában, a St. George's Hospital tőszomszédságában vállalt sebész-tanárságot s George Pilchernek lett tanártársa. A St. George's

kórházban, a Lane-féle iskola növendékei szoktak a klinikai cursusra beiratkozni. Spencer Wells előadásait új rendszer szerint vezette, mely különbözött a szokásos akadémiái felolvasásoktól, beszélgetések formájába öntötte az oktatást, előadásai közben szokása volt kérdéseket intézni tanítványaihoz; oktatási rendszere nagyon népszerűvé vált s tanítványainak száma évről-évre gyarapodott.

Krimiába történt elutazása előtt Wells kivitte azt, hogy benső barátja, Mr. William Adams, később a híressé vált orthopedista, helyettese legyen a Lane-féle iskolában, a ki buzgóan folytatta a kitünő sikerű előadási rendszert. A mint 1856-ban Londonba visszatért, Wells ismét elfoglalta tanári állását. Ezen évben operálta az első „petefészek-daganatot“, ámbár Baker Brown tanácsa ellenére, a ki azonban segédkezett a műtét alatt, de a melyet nem lehetett sikeresen befejezni; ez azonban el nem tántorította Wellst feltett céljától. A következő év folytán belefogott egy másik ovariometriába, ez alkalommal szerencsés eredménnyel s ezentúl Spencer Wells, mint az ovariometria hőse szerepelt. A műtét eddigelé rossz hirben állott, csak idő jártával sikerült neki ellenfeleit legyőzni s véglegesen lerakni műtétének alapjait. Erről ő így szól:

„A midőn feltettem magamban, hogy tanulmányozzam és kifejleszsem a célba vett problémát, az ellenségeskedés irányomba éppen tetőpontján állott; beláttam tehát, hogy egyedül a teljes nyilvánosság győzheti le ellenfeleimet, avagy magamat el fog terelni célomtól, kész lévén abba hagyni feladatomat, ha meggyőződöm, hogy minden igyekezetem daczára sikertelenség az egyedüli végeredménye műtéteimnek. Ennélfogva közzétettem az orvosi sajtó útján minden egyes esetemet, lett légyen az sikeres vagy sikertelen eredményű.“ És Spencer Wells becsületesen betöltötte fogadását; kezdettől minden egyes műtétének részleteit és eredményét hiven közzétette s ezen módot követte mindaddig, miglen az ellenségeskedés teljesen meg nem szűnt s a feladat, melyet annyi kitartó lelkesedéssel védelmezett, teljes győzelmet aratott.

Eltekintve az őskori irodalmakban előforduló orvosi

jegyzetektől, a hol az alhasi sérülések sikeres kezeléséről van említés: tudjuk, hogy a múlt század közepén a nagy John Hunter előre megjósolta a mai ovariectomia lehetőségét, a midőn arról szól, hogy a gennyedő peritonitis-féle esetekben fel kell metszeni az abdominalis takarókat s jól kimosni a has üregét, és állítja azt is, hogy a bél-sérelmek gyakran összeillesztődnek s meggátolják a kilyukasztott belek végzetes eredményét. Azt is mondja, hogy az ovariumi vizdaganat lecsapolása csakis palliativ eljárás, s a daganat úgyszemint mindig kinössá teszi az életet, egy-két év alatt elpusztítja a beteget. Nincs tehát okunk feltenni, hogy asszonyaink mért ne állanak ki az ovariumok eltávolítását csak úgy, mint házi állataink. Ez mindössze csak abból állana, hogy fel kellene hasítani a hasüreget, a mit úgy is gyakran megteszünk egyéb kóros esetekben s nem szükségképpen végzetes következményekkel.

Kíváncsi fogna lenni, a rég múlt időben történt ovariectomiai kísérletek tanulmányozása után áttérni az új-kor vívmányainak részletes ecsetelésére, megemlítvén nemcsak Angolországban, de az összes sebészeti gyakorlatban lépésről-lépésre fejlődött vívmányokat. Mint minden nagymérvű küzdelem pályáján, úgy itt is ellentállás és előítélet állt az útnak, s a küzdelemből az ovariectomia zászlóvivőjének is kijutott. Ily nagyszabású tanulmány részleteinek kifejlesztése nem tartozik egy emlékbeszéd feladatához, azokat egész terjedelmökben méltányolni egy arra hivatott lelkes élettrajzírónak leszen a kötelessége: nekem itt, a szolgáltatomra állott adatok nyomán, csak vonaloznom szabad a keretet, melyben Sir Spencer Wellsnek fényes eredményű működése foglaltatik.

Dr. Snow Beck betegének egy esete vontá magára Wellsnek figyelmét. Ezen ifjú nőnél a cysta-daganatot lecsapolák s a kiürített tömlőt jód-oldattal befecskendezték; minden elővigyázat daczára a jódoldat egy része a peritoneumba jutott, végzetes következménnyel. Ez gondolkodásba ejtette Wellst, s ő azon eszmére jutott, hogy a cystának gyökeres eltávolítása esetleg kevesebb veszéllyel járna, mint az imént végbevitt palliativ gyógy mód. Emli-

tettük, hogy 1857. év december havában Spencer Wells belefogott az első operációjába, eredménytelenül, mert a fibroid-daganatot kiirtani nem sikerült, s a jelenlévőknek lehangoló észrevételei nem voltak előtte váratlanok. De Spencer Wells el nem tántorodott s a következő 1858. február havában a második ovariectomia esete *szerencsésen sikerült*. Dr. West, a gyermekgyógyász, akkor kijelentette, hogy ezentúl ő elismeri e műtét jogosultságát s meleg pártolója lett Spencer Wells eljárásának. Dr. Keith azt írta a „British Medical Journal“ orvosi lapban, hogy 1858-ig Spencer Wells nem talált semmit sem, mely őt bátorítaná eljárásában, ellenben tapasztalt mindent, a mi visszatartóztassa az ovariectomia további kísérleteitől. Később Spencer Wells elismerőleg mondja Keith felől, hogy ő az első egyike, a kik lépteit követték „és többet tett valamennyinél az ovariectomia felélesztésére“.

Az imént említett februáriusi sikeres operatio kezdete volt a gyors előrehaladásnak, a mi be is következett. A hosszú metszés helyett Spencer Wells behozta a rövid metszést, a cystát mindig kiürítette s nagy gondot fordított a peritoneumnak spongyákkal való gondos kitisztítására. Az anesthesia lehetővé tette a lassú operatiót. A daganat elmetészése utáni vérzés megállítására Spencer Wells forcipressiót (clamp-et) használt, de a melyről Knowsley Thornton egykori segéde, később collegája a „Samaritan“ kórházban, ekkép szól: „A forcipressio behozatala szerencsétlen újítás volt nemcsak az operateur érdekében, de a műtétnek gyors elterjedésére nézve is; mert ámbár évek folyama alatt az ovariectomiai esetek gyakoribbak lettek és az utóbbi húsz év alatt számos beteg meg lett mentve a petefészek daganatától: de az ovariectomia gyakorlati szempontból nem haladt előre, a mit én különösen a forcipressio használatának tulajdonítok. A mint Spencer Wells a clamp helyett a ligaturákat behozta, az eredmény azonnal tetemesen megjavult,“ s Thornton azt hiszi, hogy ha Spencer Wells kezdettől fogva erre szorítkozott volna, sikereinek száma háromszor akkora leendett. Idővel a technikai kezelés is több pontban javult; több gondot fordítottak a szo-

bák melegítésére, a beteg fekvésére, a ligaturák anyagának megválasztására s az alhasi metszés mikénti összeillesztésére. Egy szóval a tapasztalás útmutatása folytán Spencer Wells a részletekre fordította figyelmét azon meggyőződésben, hogy a műtétek sikere nagy mértékben ezekről függ.

Működésének kezdetén nem lehet kartársai iránti viselkedését rossz néven venni. Azon időben némely bátor operateur is tartózkodott az ovariectomiától és nem csoda, ha némelyikök kísérletképen, inkább suttyomban kívánta végrehajtani; és ennek a természetes következménye az volt, hogy az ovariectomia ellenzői azt állították, hogy a balsikerű esetek nem voltak hiven közzétéve. Spencer Wells elhatározta tehát, hogy az ily szemrehányásoknak maga ellenében elejét veszi, felkérvén a tekintélyes befolyású orvosokat tanúkul operatióinál. Részletes és kimerítő jelentéseket készített tehát, jelezvén minden egyes esetnek a napját, hogy hivatkozni lehessen a jelenlévőkre a részletek correctnessége felől, s feljegyezvén dátumát a teljes felgyógyulásnak vagy a sikertelenségnek. Későbbben a körülmények megváltoztatásával ily eljárás szükségtelenné vált azon időtől fogva, tudniillik a midőn az ovariectomia egy általánosan elismert sebészi műtét fokára emelkedett. A „Medical Times and Gazette”-nak hét évig szerkesztője levén Wells, határozottsággal védelmezte állását s erősen tudott visszavágni támadóinak.

1865-ben kiadta az első korszak-alkotó munkáját: „Diverses of the Ovaries, their Diagnosis and treatment” az *Ovariumok kórállapotai* s azok diagnosisa és gyógy módja. Ez egy teljes klinikai jelentés az első száztizennégy ovariectomiái esete felől. Bámulatos és tanulságos munka. Ezt ő I. kötet gyanánt adta ki, de tapasztalatai rohamosan gyarapodtak, a helyett tehát, hogy a II. kötetet megírná oly részletességgel mint az első, kiadott 1872-ben egy új szerkesztésű munkát, folytatólagosan hű jelentést tévén minden külön esetről, de a tanúknak megnevezése itt már nem fordul elő. Ezen könyv elterjedt a civilizált világ minden részében s lefordították több idegen nyelvre. 1882-ben második, javított és bővített kiadása jelent meg e munkának módosított czim alatt: „On Ovarian and Uterine

tumours; their diagnosis and treatment: az uterus és ovariumok daganatairól, azok diagnosisa és gyógymódja.“ Az utolsó kiadás megjelent 1885-ben e czim alatt: Diagnosis and Surgical Treatment of abdominal tumours: az alhasi daganatok diagnosisa és sebészi kezelése.

1880-ban Sir Spencer Wells befejezte az ezredik ovariectomiáját, a British Medical Journal egy ünnepélyes cikket közlött ennek emlékezetére. De ezzel még nem lett befejezve operateur-i tevékenysége; ehhez még 71 későbbi eset számítandó.

Ez alkalomból ekkép nyilatkozott Wells, a Royal Médico-Chirurgical Society előtt:

„Ezen egyezer esetem közül volt 231 halálozás, és 769 felgyógyulással végződött; igen nagy része a felgyógyultaknak olykor éveken át jó egészséget élvezett, többnek egy, sőt két gyermeke is született. Nehányát a petefészek újabb aggyályos kórtünetei miatt másodszor kellett operálni, többnyire szerencsés eredménnyel; néhány betegem előhaladt kort ért el az operatio után. Táblázatos kimutatásom részletes számot ad minden esetről. Összinté megelégedéssel mondhatom a társulat előtt, hogy a mint a tapasztalás gyarapodott, a halálesetek száma kevesbedett.

„Az első száz ovariectomiám halandósága tett 34 százalékos, a tizedik száz leszállt tizenegy percentre. Az összes ezer eset átlagos halandósága volt 23·1 percent; ezekben bele van foglalva úgy a kórházi, mint a magán-praxisban előfordult esetek összes száma; ezen két rendbeli esetekben külön, a halandóság majdnem egyformának bizonyult.“ 1878. év januárjában Sir Spencer elvált a Samaritan Hospitáltól, akkor operatioinak száma elérte a 888-at, az ezután következő esetei mind magán-gyakorlatában fordultak elő.

„Ki nem kerülhetném az ál-szerénység vádját,“ mondja Spencer Wells Manchesterben augusztus 6-án 1877-ben a British Medical Association előtt, „ha bátran ki nem jeleneném, hogy büszke vagyok azon sikerre, a mit a brit orvosok karának kivívott és abban a saját részemére is, melyet én személyesen biztosítottam magamnak, a mennyi-

ben az ovariectomiát az elismert sebészi műtétek közé sorozhattuk. Tudományunknak ünnepelt mesterei: Simpson és Syme, Strohmeyer és Billroth, Velpeau és Nélaton, fáradozásainkat nagylelkűen méltatják és képzelhetni-e nagyobb elégtételt személyemnek, mint azon nyilatkozatot, mit a Royal Medico-Chirurgical Society elnöke tett 1863-ban, t. i. hogy azon sikerek, melyeket az ovariectomiái praxisban eszközöltem, a sebészet legnagyobb vívmányai közé helyezendők és hogy azoknak jó hatása a sebészet valamennyi ágaira kiterjed; ellenben 1850-ben ugyanezen Társulat előtt Mr. Lawrence felvetette a kérdést: hogy vajjon szabad-e megengedni társainknak az ovariectomia gyakorlását, társulatunk jellemének kockáztatása nélkül? Sir Spencer Wells dúsán megkapta az elégtételt, nemcsak egyéni, de ügyfeleinek sikere által is; nem említvén a külföldieket, saját hontársai, ú. m.: Clay, Bryant, Thornton, Routh, Keith kitűnő sikereket arattak; az utóbbinak például 1864-ig 241 esete közül felgyógyult 206.

Spencer Wells irodalmi kiadványainak száma nagyon terjedelmes, a mint a beszédemhez csatolt jegyzék mutatja. Az első munkálata megjelent a Medico-Chirurgical Transactions XXVII. kötetében, inguinalis hernia esetekről s Wützer műtete felől szól; ezt követte számos kisebb-nagyobb terjedelmű közleménye. 1865-ben azonban megjelent a már említett első nagy műve, mely megnyitó sorozatát képezi azon munkáknak, melyek életének mindenkorra maradandó emlékei lesznek.

1844-ben a Royal College of Surgeons of England tiszteleti tagjának (fellow) választotta, 1871-ben lett az igazgató-választmányának tagja és 1879-ben Hunterian Lecturer és a College alelnöke; 1883-ban President (elnök) lett s ezen méltóságában az angol sebész-orvosok legdiszesebb polczára emeltetett; ugyanezen évben megtartotta a Hunterian Oration-t, később a Morton Oration-t, ez alkalommal értekezvén a Cancer felől; 1890-ben mint Bradshaw Lecturer szólott: az újabbkori alhasi sebészetről, melyben kikelt a női ivarrészekben véghezvitt, czéltalan műtétek ellen.

Operatiói, melyeket ezeren szemléltek a világ minden

részből, mintái voltak a sebészi műtéteknek. Végbe vitte azokat teljes csendben, majdnem szótlanul, kiváló gondot fordítván a sebészeti eszközök teljességére. Segédeit szorosán tartotta rendszerének pontos kiviteléhez; a műtét bevégeztével pedig személyesen felügyelt a használt eszközök megtisztítása és kiszáritására s azokat tárczáiba saját helyökre eltétette; gondja volt számontartani úgy az eszközöket, mint a spongea-darabokat. Hunteri előadásában 1878-ban a Royal College of Surgeons előtt, egész nyíltsággal a következő unicum-esetét egyenes lelküleg leírta, s a kik szavait hallottuk, maradandó benyomást őriztünk meg emlékünkben. „Nem régen“ így szólt „egy fiatal úriasszony eseténél mind a két ovariumot el kellett távolítanom, s ez alkalommal számos forceps jött használatba; már az első ovarium eltávolításánál öt vagy hat csavaró forceps-et kellett alkalmaznom a vérző artériákra. A műtét bevégeztével azt képzeltem, hogy a forceps-ek valamennyiét a táskába visszahelyeztük, a sebet tehát összevarrtam és minden a maga rendjén látszott lenni. Két órával a műtét után egyik barátomtól, a ki az eszközöket a táskába visszahelyeznem segített, arról értesülök, hogy ott egy forceps hiányzik; a használt forceps-ek számát tudtuk, különben a hiányt fel nem ismertük volna. E példából okulhatunk, mennyire szükséges bizonyosnak lenni a felől, hogy hány forceps van kéznél az operáció alatt. Körülbelül délutáni két óra lehetett, a mint az üzenet hozzám megérkezett s a kérdés önként fölmerült: hátha a hiányzó eszköz a beteg abdomenében maradt? Képzeltetik uraim, minő aggodalmas érzelmeket gerjesztett bennem annak lehetősége! Azonnal a beteg látogatására mentem, a ki jól érezvén magát, nem akartam háborgatni; mert biztos még sem voltam arról, hogy valóban hová juthatott a hiányzó forceps; elhatároztam, hogy még egy kissé várakozom. Várakoztam éjfélig, akkor is még elég jól érezte magát betegem, s így a legközelebbi látogatásomat reggelre halasztottam. Reggel az ápolónő azt adta tudtomra, hogy az éjjel a beteg nagyon izgatott volt. Gondosan megvizsgáltam tehát a rectumot, a vaginát és az abdoment, azon

reményben, hogy ily módon talán a forceps hollétéről tudomást szerezhettek — de eredmény nélkül. Ez azonban nem csillapította a nyugtalanságomat; elhatároztam, hogy az összeillesztett sebet felbontom. Mr. Thorntont felkértem, hogy kísérelje el a beteghez; egy kis carbolt fecskendezett az alhasra s tudtára adtuk a betegnek, hogy újabb kötözést (dressing) kellend alkalmaznunk, ennél fogva szükséges, hogy methylént szivjon be, nehogy a kellemetlenséget érezze. Az anesthesia alatt felbontottam két öltést, mutató újjamat beillesztettem a belek közé — kerestem a kérdéses forceps-et — s úgy képzeltem, mintha éreztem volna egy kemény tárgyat; ekkor belenyúltam a második újjammal is s a hiányzó eszközt az omentumban eltakarva megtaláltam. Az omentum annyira összebonyolódott a forceps foggantyús pengéjével, hogy a szerszám felfedezése és kibonyolítása nem volt könnyű feladat. Végre sikerült az omentumot visszahelyeznem, s újra összeillesztettem a metszés oldalait. A beteg felgyógyult és soha sem tudta meg, hogy valami különös dolog történt vele! Ezen eset egyéb részletei le vannak írva „Ovarian & Uterine Tumours. 1882. pag. 336.

Sir Spencer Wells kitüntetései rohamosan követték egymást minden oldalról. Az irländi King's and Queen's College-nek tagja lett; a leydeni egyetem háromszázados és a bolognai egyetem nyolczszázados ünnepélyei alkalmával tiszteletbeli tudori rangra emelte, úgyszinte hasonló megtiszteltetés érte a charkowi egyetem részéről is. A svéd király feldiszipolta a szent Olaf-renddel és számos londoni orvosi egyletnek tagjává választatott, valamint Páris, Moszkva Stockholm, Berlin és Lipcse intézetei részéről. 1883. évi május 11-én megkapta uralkodójától az angol baronet-i örökös méltóságot „elismeréseül szolgálatainak, melyeket az orvosi tudományok művelésében és a humanitás terén sikerdúsan vitt végbe“. És valóban a fény, a mit Spencer Wells a sebészetre, és az áldás, a mit a szenvedő emberiségre árasztott — határtalan s bátran állíthatjuk, hogy nincs oly alacsony lelkű ember, a ki jól megérdemlett hírnevét irigyelné. Lehmann lefestette arczvonásait s Liebreich megörökítette azokat a szobrászatban.

Mr. James Wright-nak Erzsébet leányát vette feleségül 1853-ban. Számos bel- és külföldi tagtárs kellemesen emlékszik vissza, különösen az orvosi congressusok alkalmával élvezett vendégszeretetről, melyben Hampsteadben, a Goldershilli háznál és parkjában résztvenni szerencsés volt. Lett hat leánya, azok egyike Mr. Swinburne Hanham neje. Egyetlen fia, Arthur Spencer Wells, a cambridge-i egyetemen Master of Arts (Doctor philosophiae) szakhivatása barrister; magántitkára volt Sir Vernon Harcourt, a Gladstone-miniszterium egyik kiváló tagjának; örököse atyja Baroneti méltóságának. Lady Wells elhalt 1886-ban, három évvel azután, hogy a férje baroneti méltóságát elérte.

Mindig kedvelte a hosszú és különösen a tengeri utazást, s öröme telt útközben felkeresni a külföldi collegákat; tette ezt Budapesten is. Három évvel halála előtt, keletindiai útjából visszatértekor, influenzában szenvedett, melynek folytán paralytikus tünetek mutatkoztak, a mi különösen a beszédén volt észrevehető; mindamellett az utolsó őszi (1896) kocsiját naponként maga hajtotta falusi otthonából városi házához az Upper Grosvenor street-be. 1897. kezdetén két leánya kíséretében déli Franciaországba utazott enyhe égaljra, gyöngélkedése miatt. Vasárnap, január 31-én, Cannes melletti Cap d'Antibes-ben, a vég szélhűdés érte. Orvosbarátai dr. Frank és dr. Battersby megjelentek betegágyánál, de ugyanaz nap éjjeli tizenegy órakor csendesen kimúlt, három nap híján életének 79-dik évében. Teteme Angliába szállíttatott s a woking-i temetőben végrendelete értelmében elhamvasztatott.

Életének majdnem végeig szorgalmas látogatója volt az orvosi gyülekezeteknek; termete alacsony, kinézése egy erős, egészséges falusi gentlemanhez hasonlított, kitünően értett a kocsizáshoz és a lovagláshoz, s jól ismerte a lovak becsét. A közérdekű ügyek mindég lefoglalták figyelmét, utóbb, különösen a hullaégetés kérdése iránt érdeklődött s ezt veje is Mr. Swinburne Hanham magáévá tette. Egy szóval mind az, a mi szabadelvűséget és haladást jelentett, Spencer Wells figyelmét ki nem kerülte. Ez ösztönözte az ovariectomia felkarolására is, megkezdvén működését a Sama-

ritan Hospitalban, mely intézet akkoriban, a mint láttuk, nem volt egyéb egy félre eső obscurus dispensarynál, a hol a műtétek végrehajtására alig volt elegendő helyiség. De ő megragadott minden alkalmat és talált módot, műtéteinek egyszerűsítésére és biztosítására. Jellemének egyik fővonása volt, vissza nem rettenni a nehézségektől, bármennyire komolyak is lettek légyen. Mély belátással birt segédei megválasztásában is. Dr. Woodman Webb pedig, egy vagyonos ember és híres physiologus s kitűnő író, egyike volt a legbensőbb barátjainak, a ki segítségére volt sok tekintetben.

Modora legénykorában hasonlított a nyílt szívű, vidor kedélyű tengerészéhez. Gyöngéd, gentlemanhez illő, szeretreméltó jellemével boldogította nemcsak családi körét, de magához vonzott mindenkit, a ki feléje közeledett. Ő volt azon nemes lelkek egyike, a kinek kedve telt jót tenni, a hol lehetett, s biztatni és elősegíteni az előre hatoló nemzedéket.

Nem búcsuzhatok el Sir Spencer Wells emlékétől a nélkül, hogy meg ne említsem, mily nagy hálával tartozik neki ezen t. Akadémia és a magyar orvosi testület, de sőt a nagy magyar közönség is azon készségeért, a melylyel a nagynevű Semmelweis Ignác emlékének ügyét 1892-ben Angliában felkarolta. Dr. Kézmárszky Tivadar egyetemi tanár, mint a Semmelweis nemzetközi emlék bizottságának elnöke, megkereste Sir Spencer Wells-t, hogy fogadná el a Semmelweis-emlék bizottságának elnökségét Angliában. Ezt ő előzékeny készséggel megtette és összeállított egy hatvannégy tagu bizottságot, Angolország, Skócia és Irland legnevezetesebb orvosaiból. Hathatós közbenjárása folytán Sir Andrew Clark, a londoni Royal College of Physicians elnöke, a Collegium termében egy általános orvosi gyűlést hívott össze s elfoglalván az elnöki széket, szót adott Sir Spencer Wellsnek; a ki így szólott: „Uraim! A terv, hogy Semmelweisnek egy nemzetközi emlék állíttassék, nagy jelentőséggel bír már az által is, hogy az alakító-gyűlés ezen tekintélyes helyiségben tartatik. Nincs szükség tárgyalnom a kérdést, hogy mi oknál fogva érdemli meg ezen

ügy pártfogásunkat? Azért különösen, mert a mit Semmelweis tett, az becsületet árasztott nemcsak reánk, de az egész orvosi karra, nemcsak szülőföldén, de itt a mi hazánkban is, sőt az egész világon; nekünk tehát örömünk telik, méltányolni a munkálkodókat, a kik az emberiség javán fáradoznak, a kik megfigyelik a betegség okait s megtalálják a módját, hogyan lehessen a vészes kórfolyamatnak elejét venni s emberéletet megmenteni. Ezt tette Semmelweis, és a befolyás a mit ő gyakorolt, megtiszteltetést ad nekünk s határtalan jótéteményt oszt betegeinknek. Méltó tehát Semmelweis a felállítandó emlékre. Megtiszteljük önmagunkat az által, ha honfitársainak szándékát magunkévá tesszük“. Lásd: Lancet 1892. október 29-iki számát.

Nagyon eltérnék talán feladatomtól, ha elmondani akarnám itt mindazt, a mit Sir Spencer Wells annyi nagylelkű odaadással végbevitt Semmelweis ügye érdekében, ő, a kinek saját pályája kezdetén szinte sok viasz akadályokkal kelle megküzdeni, felfogta és megértette nemes szívében, hogy mennyire kinosak lehettek azon küzdelmek, melyeket Semmelweisnek kellett átszenvednie, és hogy érdemeinek méltatása csak egy későbbi és humanusabb nemzedéknek lőn fentartva. Ezen nemes feladat megvalósításában Sir Spencer Wellsnek jutott egy kiváló rész — legyen ezért is hálásan áldott az ő emléke közöttünk!!

FÜGGELÉK.

Sir Spencer Wells tudományos kiadványainak lajstroma
dr. Cullingworth szerint.

1. On the radical cure of reducible inguinal hernia by a new operation (Wützer's) with cases & remarks. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. XXVII, 1844.
2. The scale of Medicines with which merchants' vessels are to be furnished, by command of the privy council for trade; with observations on the means of preserving the health & increasing the comforts of seamen; directions for the use of the Medicines & for the treatment of various accidents & diseases. London, 1851. 16°.
3. Practical observations on Gout and its complications and on the treatment of points suffered by gouty deposits. London, 1854. 12°.
4. Eight cases of Ovariectomy with remarks on diminishing the mortality after this operation. *Dublin Quarterly Journal of Medical Science* 1859.
5. Specimens of the spurions hermaphroditism. *Transactions Pathological Society of London*. Vol. XI, 1859—1860.
6. Three cases of tetanus in which woorara was used. London, 1860. 8°.
7. A Lecture on the revival of the Turkish or ancient Roman bath. London 1860. 8°.
8. Cancer cures & cancer curers. London, 1860. 12°.
9. Case of large congenital encephaloid tumor, not impeding delivery. *Transactions of the Obstetrical Society*. London. Vol. II, 1860.
10. Female bladder, showing the results of retention of Urine after delivery. *Transact. of the Obstetrical Society of London*. Vol. III, 1865.
11. On some remedial causes of Sterility. London, 1862. 16°.
12. On the history & progress of Ovariectomy in Great Britain with observations founded on personal experience of the operation in fifty cases. *Medico-Chirurgical Transactions*. Vol. XXVI, 1863.
13. Account of a patient upon whom Ovariectomy was performed twice. *Medico-Chirurgical Transactions*. Vol. XLVI, 1863.
14. Case of ovariectomy and reply to a statement respecting it made by Mr Baker Brown. *Transactions of the Obstetrical Society of London*. Vol. IV, 1864.
15. Second series of fifty cases of ovariectomy, with remarks on the selection of cases for the operation *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. XLVIII, 1865.
16. Diseases of the ovaries; their diagnosis and treatment. In two volumes. Vol. I, in-8°. London, 1865. (A separate volume. London, 1872, continuation of vol. I, but with a different arrangement.)
17. Clinical remarks on different modes of dealing with the pedicle in ovariectomy, with reports of two operations in the Chester infirmary (Reprint from *Brit med. Journal*. London, 1866.

18. Case in which ovariectomy was twice successfully performed on the same patient. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. L, 1867.

19. Third and fourth series of fifty cases of ovariectomy, with remarks on the situation and length of the incision required in this operation. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. L, 1867.

20. On the diagnosis of renal from ovarian cysts and tumours. In-8°. Dublin, 1867.

21. Note-book for cases of ovarian and other abdominal tumours. In-8°. London, 1868?

22. Hydrate of chloral and its use in practice. *British Journal of dental Science*. Vol. XII, 1869.

23. A third series of one hundred cases of ovariectomy with remarks on tapping ovarian cysts. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. L, II, 1869.

24. On the complication of pregnancy with ovarian disease. *Transactions of the Obstetrical Society of London*. Vol. XI, 1869.

25. On operations for the cure of vaginal fistulae. *Saint Thomas's Hospital Reports*, new series. Vol. I, 1870.

26. A fourth series of one hundred cases of ovariectomy with remarks on the diagnosis of uterine from ovarian tumours. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. LIV, 1871.

27. Fifth series of one hundred cases, with remarks on the results of five hundred cases of ovariectomy. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. LVI, 1873.

28. Three hundred additional cases of ovariectomy, with remarks on drainage of the peritoneal cavity. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. LX, 1877.

29. Surgery, past, present and future. Excessive mortality after surgical operations. (Two addresses to the Brit. med. Assoc. 1864 et 1877. In-8°, London, 1877.

30. Additional cases of ovariectomy performed during pregnancy. *Transactions of the Obstetrical Society of London*. Vol. XIX, 1877.

31. History of ovariectomy in Italy. *British medical Journal*, 1878.

32. Excision of a fibro-cystic tumour. *Ibid.*

33. Remarks on force-pressure and the use of pressure-forceps in surgery. *Ibid.*, 1879.

34. Removal of both ovaries for dysmenorrhea. *Transactions of the American Gynecological Society*. Vol. IV, 1879.

35. Vivisection and ovariectomy. *British medical Journal*, 1879

36. Antiseptic surgery and its statistics. *Ibid.*, 1880.

37. Notes of an Easter holiday trip to Madeira. *Ibid.*, 1880.

38. Remarks on cremation or burial. *Ibid.*, 1880.

39. Recent improvements in the mode of removing uterine tumours. *Ibid.*, 1881.

40. Recent advances in the surgical treatment of intra-peritoneal tumours. *Ibid.*, 1881.

41. Case of excision of a gravid uterus, with epithelioma of the cervix. *Ibid.*, 1881.

42. Recent advances in the treatment of intra-peritoneal tumours. *Transactions of the International medical Congress*. 1881.

43. Two hundred additional cases completing one thousand cases of ovariectomy with remarks on recent improvements in the operation. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. LXIV, 1881.

44. Case of excision of a gravid uterus, with epithelioma of the cervix, with remarks on the operations of Blundell, Freund and Porro. *Medico-chirurgical Transactions*. Vol. LXV, 1882.

45. On ovarian and uterine tumours; their diagnosis and treatment. (A second edition of the work published in 1872, but rewritten and enlarged) In-8°, London, 1882.
46. Remarks on holiday-making and the health-resorts of Norway. British med. Journ., 1882.
47. The Hunterian oration, delivered, Feb. 14th 1883, at the Royal College of surgeons of England. In-8°, London, 1883.
48. Case of excision of a large cancerous kidney. Medico-chirurgical Transactions. Vol. LXVI. 1883.
49. The revival of ovariectomy and its influence on modern surgery The inaugural address of the session 1884 of the Midland med. Society, Nov. 5th. 1884. In-8°, London, 1884.
50. Cremation or burial? (included with Sir Henry Thompson's „Cremation“). In-8°, London. 1884.
51. Diagnosis and surgical treatment of abdominal tumours. In-8°, London, 1885.
52. Inaugural address, Sanitary institute of Great-Britain, Congress at York In-8°, London, 1886.
53. Castration in mental and nervous diseases. A symposium (Spencer Wells, Hegar and Battey). The International Journal of the medical Sciences Octobre 1886.
54. Remarks on splenectomy, with report of a successful case. Medico-chirurgical Transactions. Vol. LXXI, 1888.
55. Cases of ovariectomy performed twice on the same patient. Transactions of the American Gynecological Society. Vol. XIII, 1888.
56. „The Morton lecture“ on cancer and cancerous diseases, delivered at the Royal College of Surgeons England, Nov. 29th. 1868. In-8°, London, 1889.
57. Introductory address at the opening of the session 1890—1891 of the medical departement of the Owen's College, Manchester. In-8°, London, 1890.
58. Résultats éloignés de l'ablation des annexes de l'utérus dans les affections non néoplasiques de ces organes. Congrès français de Chirurgie, 5e session, Paris, 1891, p. 157—159.
59. Modern abdominal surgery: The Bradshaw lecture delivered at the Royal College of Surgeons of England. Dec. 18th 1890; with an appendix on the castration of women. In-8°, London, 1891.
60. The prevention of preventable diseases An address to the Glasgow Obst. et Gynecol. Soc. (Reprint from Glasgow med. Journ. July 1893.) In-8°, Glasgow, 1893.
61. Disposal of the dead (in conjunction with J. W. Lowndes); article in Stevenson and Murphy's Treatise of hygiene and public health. Vol. II, In-8°, London, 1893.

VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> t. tagtól . . .	Ára 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól . . .	" 20 "
VIII. Vandrák András lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól . . .	" 20 "
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól . . .	" 10 "
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> l. tagtól . . .	" 20 "

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ignác r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól . . .	" 10 "
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól . . .	" 20 "
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól . . .	" 30 "
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól . . .	" 10 "
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól . . .	" 10 "
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	" 10 "
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól . . .	" 10 "
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól . . .	" 10 "
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól . . .	" 10 "

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor r. tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	" 40 "
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól . . .	" 10 "
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól . . .	" 30 "
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	" 20 "
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól . . .	" 20 "
VII. Boissier Péter Edm. k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól . . .	" 20 "
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól . . .	" 20 "
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól . . .	" 10 "
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól . . .	" 20 "

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	" 20 "
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól . . .	" 30 "
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól . . .	" 20 "
V. Oppolzer Tivadar k. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagról . . .	" 15 "
VI. Paúr István lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól . . .	" 25 "
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól . . .	" 60 "
VIII. Heer Oszvald k. tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól . . .	" 40 "
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól . . .	" 60 "
X. Pott Frigyes Ágoston u. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól . . .	" 20 "
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól . . .	" 30 "
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól . . .	" 30 "
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól . . .	" 60 "
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól . . .	" 25 "
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól . . .	" 30 "

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól . . .	Ára 40 kr.
II. Gorove István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra u. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	„ 40 „
VI. Kacsuovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 50 „
VIII. Dr. Lenhossék József r. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	„ 45 „
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól . .	„ 30 „

VIII. KÖTET.

I. Szücs István l. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól . . .	„ 1 frt
III. Pančić József u. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól . . .	„ 40 kr.
IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . .	„ 30 „
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól . . .	„ 75 „
VI. Sir Richard Owen u. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól . .	„ 50 „
VII. Vajnay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól .	„ 15 „
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 15 „

IX. KÖTET.

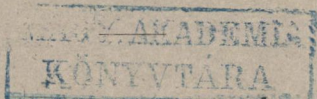
I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Dankó József l. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	„ 30 „
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól . . .	„ 25 „
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól . . .	„ 15 „
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	„ 30 „
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól . . .	„ 40 „
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól .	„ 30 „
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól .	„ 40 „
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól . . .	„ 60 „
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	„ 30 „

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 2. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
SZATHMÁRY GYÖRGY

L. TAG FÖLÖTT.

ZSILINSZKY MIHÁLY

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. június 19-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1899.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> rendes tagtól	„ 10 „
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „
IV. Révész Imre lev. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	„ 20 „
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	„ 30 „
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	„ 10 „
VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	„ 10 „
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	„ 40 „
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	„ 20 „
X. Mihályi Károly lev. tagtól. <i>Domanovszky Endre</i> level. tagtól	„ 10 „

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> levelező tagtól	„ 10 „
III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	„ 10 „
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	„ 40 „
V. Wöhrer Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	„ 20 „
VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	„ 30 „
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	„ 30 „
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	„ 10 „

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	„ 10 „
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	„ 20 „
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	„ 10 „
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	„ 10 „

SZATHMÁRY GYÖRGY EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a Magyar Tudom. Akadémia 1899. június 19-én tartott
összes ülésén.)

Mai előadásom szűk keretében Akadémiánk egy érde-
mes tagjának emlékezetét kívánom felújítani.

Teszem ezt a Tek. Akadémia szíves megbízásából, és
teszem lelkemnek őszinte fájdalomával, mert elhunyt tagtár-
sunk éveken át hű munkatársam és barátom volt. A halál
korán ragadta el körünkből; még azt az örömet sem enged-
vén meg neki, hogy taggá való megválasztatását megköszönte
és helyét szabályszerű székfoglalóval elfoglalhatta volna.

Egy éve mult, hogy porai az anyaföld porával vegyül-
tek el. Nemes eszmékért lángoló szíve megszűnt dobogni;
de munkásságának gyümölcsei még soká fogják fentartani
nevét; mert úgy is, mint hirlapíró; úgy is, mint országgyű-
lési képviselő; úgy is, mint miniszteri tanácsos: az irodalom-
nak lelkes művelője s hazájának fáradhatatlan és önfeláldozó
hű fia volt.

Engedtessék meg nekem, hogy tevékenységét néhány
szóval ecsetelhessem és rámutathassak azon lélekre, azon
mozgató erőre, mely őt életének minden körülményei között
cselekvésre buzdította.

I.

A történelem és a természettudomány azon igazsága,
hogy egyes emberek fejlődésére épp úgy, mint egyes nem-
zetek haladására nagy befolyással bírnak a környezet és a
természeti viszonyok, — senkinél sem nyilatkozott szembe-
tűnőbben, mint Szathmáry György tagtársunk életénél. Nem

tartozott azon emberek közé, a kik közönyösen nézik a körülöttük történő dolgokat, s kiket sem a természet bája, sem az emberek sorsa nem érdekel.

Már gyermekkorában mindent megfigyelt, a mi szemébe tünt. Az a hunyadmegyei alpestesi kis falusi ház, melyben 1845. évi április 14-én először látta meg a napvilágot, s melyben atyjának kora halála folytán már harmadik élet-évében árvaságra jutott; az a hegyes-völgyes szép táj, mely szemei elé tárult, mely gyermekjátékainak színtere volt; azok a történelmi nevezetességű helyek és maradványok, melyekben Hunyad vármegye oly gazdag s melyekhez a nemzeti dicsőségnek oly sok lelkesítő emléke tapad; azok az újabb alakulások, a szellemi és anyagi szegénység, a Bethlenek és Rákóczyak korát, szellemét és nyelvét elfelejtő nép: mindezek erős és kitörölhetlen nyomokat hagytak az ő érzékeny lelkében.

Mint szegény árva fiú, nélkülözések között nőtt fel; mint serdülő ifjú, önerejére volt utalva, s már tizenhat éves korában, tanulva és másokat tanítva, éretten gondolkodó fiatal ember volt. Középiskolai tanulmányait az erdélyi fejedelmek székvárosában, Gyulafehérvárott; egyetemi tanulmányait pedig Kolozsvárott végezte, még pedig oly időben, midőn Magyarország a tíz évi német absolutismus lánczaitól megszabadulva, új életre ébredett, midőn az alkotmányosság hajnalán az egész nemzet öröm-mámorban úszott. Természetes, hogy ez a nagy nemzeti átalakulás különösen az ifjabb nemzedékre óriási hatást gyakorolt.

A Széchenyi- és Kazinczy-ünnepélyek fölrázták az alvó nemzetet; Pesten az ifjúság tüntetései egymást érték; az olasz háborúnak Ausztriára kedvezőtlen csatáit megünnepezték és Ausztriának a régi német Bundból való kiszorítását örömmel üdvözlötték. A régi állapotokat lehetetlen volt fentartani; itt-ott forradalmi beszédek voltak hallhatók. Bekövetkezett az, a miben Deák Ferencz bízott: az osztrák kormány gyöngesége és hibái után a király bölcsesége visszaadta a haza alkotmányát. Deáknak 1865. évi híres husvéti cikkét követte a koronázó országgyűlés és a magyar miniszterium kinevezése.

Szathmáry ezen nagy átalakulás izgalmainak hatása alatt kezdett először gondolkodni a hazai dolgok felől. A kolozsvári egyetem, melynek ő első tanítványai közé tartozott, az alkotmány visszaállításának és a törvényhozásnak legszebb alkotásai közé tartozott (1872.). B. Eötvös József lánglelke, gyújtó hatású beszédeivel a nemzet figyelmét a magyar culturának nemzettefentartó jelentőségére irányozta. A sajtó képviselői, élükön Kemény Zsigmonddal, Falk Miksával, Urváririval és Jókaiival, oly ideális lelkesedéssel szolgálták a nemzet legvitálisabb érdekeit, hogy azoknak sikerreitől elragadtatva, a tehetségesebb fiatal emberek, minő volt Hegedüs Sándor, Rákosi Jenő, Nagy Miklós, Kaas Ivor, Láng Lajos és még sokan mások, a hirlapirodalom terén kerestek és találtak tehetségeiknek méltó munkateret.

Ezeknek körébe került az ifjú Szathmáry György is; tele tettvágygyal és lelkesedéssel, de még akkor kevés tájékozottsággal. A véletlen szerencse a „Hon“ szerkesztőségébe vezette, melynek iránytadó szelleme Jókai Mór, főmunkatársa pedig Hegedüs Sándor volt.

Szathmáryt kevésbbé érdekelték a magas politikai kérdések; ő inkább a társadalmi, közgazdasági és nemzetiségi kérdésekkel szeretett foglalkozni. Ezeket tanulmányozta, ezekről írt ő nemcsak a „Hon“-ba, melynek belső munkatársa volt, hanem a „Hon“ és „Ellenőr“ összeolvasztásából keletkezett „Nemzet“-be is. Csakhamar fölkereste a népszerű „Vasárnapi Ujság“-ot és más elterjedt társadalmi és politikai lapokat is. Írt a „Magyarország és a Nagyvilág“-ba, a „Fővárosi Lapok“-ba, a kolozsvári „Kelet“-be, a „Magyar Polgár“-ba, sőt a „Szegedi Híradó“-ba is

Írói összeköttetéseivel és sikereivel nőtt ambíciója. Fokról-fokra haladván tanulmányaiban, fölkereste a tekintélyes „Budapesti Szemlét“, melynek hasábjain megjelent cikkei komoly tanulmányokról tesznek tanúbizonyságot.

Ő maga mindig különösen azon cikkeire volt büszke, melyeket a „Hon“ hasábjain 1876. év végén az eloláhosodott hunyadmegyei nép visszámagyarosítása érdekében írt. Ezekben rámutatott azon különös tüneményre, hogy a műveltség alacsonyabb fokán álló román nép évtizedeken át

képes volt a magasabb intelligenciával bíró magyar népet nemzeti jellegéből és nyelvéből kivetköztetni. Fájdalomtelt szívvel tapasztalta, hogy az elnemzetlenedés processusa észrevétlenül, de biztosan folyik, a nélkül, hogy a nemzet vezérei ezt figyelmökre méltatták volna. Egyes cikkei valóságos vészkiáltássá lettek, melyre sokan felébredtek és gondolkodóba estek. Egyik legszebb cikkében szónoki pathossal többek között így ír:

„A haza egyik legbecesebb műemléke, a vajdahunyadi várkastély, országos költségen már-már restaurálva és középkori szépségében szemeink elé állítva van. A várkastély egyik tornyán ott áll a nagy Hunyadi János életnagyságú ércz-szobra. A szobor arczezal keletfelé fordulva, kezében zászlót lobogtat, jelképezve Magyarország keleti missióját. Soha nemzet ily szatirát magára és maga ellen érzbe nem öntött, mint a minőt jelent ama szobor. Keleti missio! Nagy missiókra csak oly nemzetek képesek, melyek önmagukat becsülni tudják, melyek nem hagyják elpusztulni saját fiaikat! Missiókra erős nemzet kell és nem széthulló kéve. Ha missiót akarunk teljesíteni: erősödnünk, magunkat összeszednünk kell és pedig mielőbb, nehogy elkéssünk vele. Hunyadi ősi vára restaurálva; de a nép, mely hajdan ama falakat védelmezte, romokban hever. Ha a falakat restauráltuk, segítsük restaurálni a népet is. Ha az a szobor ott fenn érezni tud vala, rég alázuhant volna a magasságból szégyenében, látva a pusztulást! Az a szobor már csak arra való, hogy a pusztulásnak gyászolója legyen! Csak arra való, hogy szomorúan emlékeztessen minket arra: mik voltunk hajdan és mik vagyunk most. Ne hagyjuk meg továbbra is az arczpirító, kínos ellentétet egy várkastély és egy ki-pusztulásnak indult nép között.“

Szathmárynak ezen lelkes szózata megtalálta útját a hazafias szívekhez. Egyszerre erős társadalmi mozgalom indult meg, melynek célja az volt, hogy a hunyadmegyei magyarság megmentessék a hazának, és hogy az eloláhosodott magyarok visszamagyarosittassanak. Nem erőszakkal, nem külső hatalommal, hanem neveléssel, szellemi és anyagi segélyezéssel. Országszerte gyűjtések folytak, mert a fő-

városi sajtó lelkesen fölkarolta az ügyet; társaságokban, olvasóköri körökben, kaszinókban felolvasásokat, estélyeket és gyűjtéseket kezdtek rendezni. Szathmáry maga a Hunyadi-albumot szerkesztette, melyből 15,000 frtnyi tőkét tudott összeszerezni.

Ezt látva az erdélyi magyar hazafiak, egy szélesebb körű mozgalmat indítottak meg, melynek eredménye a most már milliókkal rendelkező „Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület“ lőn. Szathmáry a saját körében, magántársaságokban és a képviselőházban két éven keresztül ébresztett, lelkesített és gyűjtött a közönségesen csak *Emkének* nevezett társulat részére.

Munkálkodását kétségenkívül tovább is folytatta volna, ha időközben a nagy közönség figyelmét egyrészt az orosz-török háború sebesültjei, másrészt a szegedi árvíz-katasztrófa áldozatai másfelé nem fordították volna! Szegeden több magyar ember lakott, mint három erdélyi vármegyében; ezeknek jajkiáltása betöltötte az egész magyar hazát, sőt elhatott a messze külföldre is!

De mihelyest a szegedi veszedelemből eredő nyomor az országos és külföldi segélyek folytán némileg szűnni kezdett: Szathmáry visszatért az ő hunyadmegyei magyarjaihoz, és magyar iskolák állítása, magyar cultura terjesztése által tényleg figyelemreméltó eredményeket ért el. Senki sem volt boldogabb, mint ő, mikor Déván gr. Kuun Kocsárd kezdeményezésére megalakult a „Segélyező-egylet“, és különösen, mikor a dévai állami főreáliskola mellett az internátus fölláttatott.

Nem csoda, hogy a dévai és általában a hunyadmegyei magyarság a leghálásabb szívvel viseltetett Szathmáry iránt és hogy őt az első eredménytelen kísérlet után a legközelebbi követválasztás alkalmával 1881-ben nagy lelkesedéssel a dévai választókerület országgyűlési képviselőjévé választották meg.

II.

Mint országgyűlési képviselő csakhamar beletalálta magát új helyzetébe. A szabadelvű párt Tisza Kálmán vezérlete mellett elég erős volt arra, hogy — a pénzügyi állapotok javultával — nagyfontosságú politikai és culturalis kérdések megoldásához fogjon. A sajtó, melynek Szathmáry mindig hű napszámosa maradt, semmivel sem foglalkozott szívesebben és lelkesebben, mint a magyar cultura kérdéseivel. A magyarosítás eszméje sohasem volt népszerűbb, mint ekkor; mert úgy az államférfiak, mint az írók, pártkülönbség nélkül úgy fogták azt fel, mint Magyarország egységének, társadalmi és politikai consolidatiójának egyik legbiztosabb eszközét. Kétségenkívül az is maradt mindaddig, míg egyesek túlzásai meg nem zavarták a nemzeti erősödésnek csendes munkáját. A nemzetiségek az egész mozgalmat saját fenmaradásuk ellen intézett mozgalomnak tekintvén, hasonló fegyverekkel, saját cultur-egyleteik és pénztintézeteik föllállítása által ellenmozgalmat támasztottak.

Szathmáry és egyes kiválóbb társai világosan látták az ebből keletkezhető veszedelmet. Erdélyben, különösen az oláhok-lakta vidéken, éles nemzetiségi harcok keletkeztek, melyek a társadalmi életet tűrhetetlenné tették. Ezen az állapoton kívánt ő segíteni, mint képviselő is.

Tevékenysége választókerülete és a hazai cultura érdekeinek előmozdítása közt oszlott meg; tulajdonképen csak folytatása volt az a nemzeti közművelődés és a magyarság érdekében eddig kifejtett működésének.

Dévának és Hunyad vármegyének felemelése, fölvirágoztatása volt egyik főgondja; és ezt nem csupán hálából, hanem magasabb hazai érdekből viselte. Még tréfából sem lehetett az ő választókerülete ellen beszélni, a nélkül, hogy ő azonnal, a nála sajátos érzékenységgel, védelmére nem kelt volna. Kilencz évi képviselősége alatt Dévának és vidékének annyi szolgálatot tett, mint senki más. Különösen a közoktatási intézetek érdekelték. Az ő agitációja folytán a dévai alreáliskolából nyolcz-osztályú főreáliskola lett és azt internatussal látta el; a piski-telepen állami óvodát léte-

sített; a betelepített csángók és az ottani iparosok érdekeit is elősegítette. Anyagi téren Dévának vámjogát, előlegezési szövetkezetét, kir. pénzügyigazgatóságát és vármegyerházát soká nem bírták volna fölemelni, ha Szathmáry nem támogatja őket.

Mindez azonban particularis hazafiságnak volna nevezhető, ha nem tudnók, hogy ő sohasem tévesztette szemei elől a hazai nagy érdekeket és ezek között különösen a nemzeti magyar culturát.

Ennek nagy jelentősége annyira áthatotta szívét, hogy más eszmekörben nem is igen akart mozogni. Társaságban többnyire hallgatag és kevésbbé lelkes embernek látszott; a parlamentben sem tartozott az úgynevezett hangos és szerepelni vágyó képviselők közé. De ha közoktatásügyről és magyarosításról volt a szó, azonnal elevenné és beszédessé vált, fejtegette a magyar állameszmének elborulását Erdélyben és a felvidéken — és szavai észrevétlenül szónoki lendületet nyertek. Ezért lett ő a parlamenti közoktatási bizottságnak előadója.

Mint ilyen, szorgalmasan tanulmányozta az egész ország közoktatásügyi állapotait; olvasmányaiból jegyzeteket csinált és azokat egy-egy bizottsági ülésen, mintegy virágbokrétaba kötve terjesztette elő.

Hosszas volna e részbeli tevékenységét részletesen előadni. Azt hiszem, egész lelki világát visszatükröztetik azok a beszédek, melyeket, mint előadó, az országházában elmondott.

A középiskolai törvényjavaslatnak (1883.) mintegy sark pontját képezte az államhatalom tekintélyének érvényesítése a különböző autonomiákkal szemben, s ezzel karöltve a kormány felügyelő és ellenőrző hatalmának biztosítása a nemzetiségi különleges aspiratiókkal szemben.

Szathmáry kérve-kérte a képviselőket: ne hagyják a magyar államot fegyvertelenül a cultura harcában; adják meg a szükséges eszközöket arra, hogy a nemzet saját fölényét biztosíthassa és az állam érdekét megóvhassa!

Mikor (1884.) a magyarországi állami tanítóképezdei tanárok azon kéréssel fordultak a képviselőházhoz, hogy

fizetésük a középiskolai tanárok fizetésével egyenlővé tételük: Szathmáry volt az első, a ki ezen kérvény mellett felszólalt és nyilatkozatra szólította fel Trefort minisztert, a ki megígérte, hogy a következő évi budget készítésekor az illető kérvényt figyelembe fogja venni.

Mikor 1889 év végén a belügyi tárcza költségvetését tárgyalták, Szathmáry feljajdult a magyar vidékeken tapasztalt nagy gyermekhalandóság felett, és a magyar társadalomnak e részben tapasztalható közönye felett. „A mi viszonyaink között — úgymond — nem elég a nemzetnek műveltség i vagyoni és politikai túlsúlya; törekedni kell számbeli túlsúlyra is.“ Felhívta a belügyminisztert: hasson oda, hogy az ország összes városainak polgármesterei a helyi intelligens elemekkel karöltve, közegészségügyi fiókokat alakítsanak és ezzel a fajpusztításnak gátat vessenek.

Egy hónappal később, a vallás- és közoktatásügyi tárcza költségvetésének tárgyalásakor, mint a közoktatásügyi bizottság előadója, reflectált a tárgyalás folyama alatti fontosabb felszólalásokra, és többek között erős szemrehányásokat tett az akkori „mérsékelt ellenzék“ vezérének a miatt, hogy nagy ékesszólását sohasem használja fel a magyar nemzeti cultura érdekében, mintha a közoktatásügy egészen kiesett volna magas látköréből.

Ugyanekkor tett egy megjegyzést Beksics Gusztáv beszédére is, melyben ez szokott ékesszólásával a nemzeti politika irányeszméit fejtegette és többek között azt a tételt állította fel, hogy az a helyes közoktatási politika, a melynek végpontja a közép- és felsőbb iskolákban van, és hogy a néptömegek nem határoznak! Szathmáry úgy volt meggyőződve, hogy a nép millióiban jól szervezett népiskolákkal kell a hazafias szellemet terjeszteni. Ő a tömegre fektette a súlyt, mivel — úgymond — felső oktatásunk nincs veszélyeztetve. Fájlalja, hogy még 1400 olyan községünk van, melyekben a magyar elem kisebbségben van, a hol tehát a magyar elem ki van téve a faji elkallódás veszedelmének. Fel is hívta a pénzügyminisztert, tegye lehetővé, hogy az állam nagy missióját a népoktatás körében minél előbb teljesíthesse!

Ugyanilyen szellemben beszélt 1890-ben a IV. egyetemes tanítói gyűlésen mint elnök, azok ellen fordulván, kik a magasabb műveltséget nyújtó közép és felső tanintézetekre fektetvén a súlyt, a nép millióinak oktatását alárendeltebb jelentőségűnek állították. Ő a népoktatást és a néptanítóság működését helyezi a főhelyre; mert ezek vannak hivatva arra, hogy ezt a soknyelvű hazát még egyszer visszafoglalják a magyarnak. Ezek végzik az egységes nemzet reconstruálásának munkáját abban a kohóban, melynek neve: népiskola!

Hogy a népoktatásnak milyen ereje van a nemzet élet-erejére, arra nézve igen szép hasonlatban rá mutat a bérczek hatalmas fenyőjére, melyet a vihar oly könnyen tép ki tövestül. Mi ennek az oka? — kérdi. Az, hogy az a hatalmas fenyősudár csak vékony rétegzetű talajba bocsátotta le gyökereit. A nemzeti műveltségnek — úgymond — hogy egy új ezredév viharaival sikerrel dacolhasson, erős és mély gyökér kell lebocsátania a néprétegek szívós talajába!

És ezt a szolgálatot teszi meg a nemzetnek, az államnak a népiskola, a tanítóság.

Itt is a nemzeti eszme, az egységes politikai nemzet eszméjének uralmát emeli ki nem annyira nyelvi unificatio, mint a közös haza iránti érzelmek és hazafias erények egysege és közössége által.

„Ez a közös érzés kell nekünk — mondá, — közös öröm, közös fájdalom, melyet a hazának minden polgára, bármely nyelvű legyen is az, átérezzen, ha e hazát csapások sujtják. Ez kell nekünk; ez a közös átérés, az összeforrasztás hatalmas tényezője. Ha ezt egyszer a népiskolák segítségével a népek millióiba sikerül belenevelni, akkor Magyarország nyugodtan nézhet az új évezred felé!”

Ilyen szellemben működött Szathmáry, mint országgyűlési képviselő.

Nem csoda, hogy ezzel magára vonta az akkori vallás-és közoktatásügyi miniszternek, gr. Csáky Albinnak figyelmét is, a ki az egyetemes tanítógyűlésen mondott lelkes megnyitó beszéde után azonnal köszönő levelet intézett hozzá; két hónap múlva pedig (1890. október 15-én) miniszteri taná-

csosi czímmel és jelleggel felruházott osztálytanácsosnak nevezte ki saját miniszteriumába, reá bízván a *népoktatásügyi* szakosztály vezetését.

III.

Szathmárynak a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumba való kineveztetése nagyjelentőségű esemény volt az ő élet-történetében; mert ezzel a gyakorlati élet mezején oly hatáskört nyert, melyben tényekkel lehetett igazolni azon eszmék életrevalóságát, melyeket eddig, mint hirlapíró és parlamenti szónok, tollal és szóval hirdetett.

Meg kell itt jegyeznem, hogy azok az eszmék, melyek Szathmáryt lelkesítették, a miniszteriumban nem voltak egészen újak és egyáltalában nem voltak ismeretlenek. A magyar állameszme szolgálatában álló nemzeti cultur-politikának megteremtője nem ő, hanem b. Eötvös József, Akadémiánk nagynevű elnöke, mint első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, a ki az 1868: XXXVIII. t.-cz. megalkotásával egészen új korszakát nyitotta meg a magyar culturának és a népnevelésnek.

Hivatalbeli utódai is egytől-egyig át voltak hatva a népnevelés nemzeti irányának nemzetalkotó és fentartó hatásától; és valóban hálátlanság volna azt állítani, hogy ezen kiváló miniszterek oldalánál működő tanácsosok nem bírtak kellő érzékkel a magyar nemzet culturalis hivatása iránt.

A magyar alkotmány visszaállítása és a vallás- és közoktatásügyi miniszterium újraszervezése óta Gönczy Pál, a széles látkörrel bíró jeles paedagogus és kiváló hazafi állott a népoktatási ügyosztály élén. Hogy minő sikerrel, arról ékes tanúbizonyságot tesz az 1888. május 6-án tartott azon országos ünnepély, melyen félszázados hivatalos munkálkodásának elismeréseként, a hazai közoktatás minden igaz barátja meghozta számára a szeretetnek és nagyrabecsülésnek hervadhatatlan koszorúját.

Ennek a jeles férfiúnak örökét vette át Szathmáry 1890-ben, a lelkiismeretes ember aggodásával, de egyszerűsmind a lelkes hazafi tettvágyával is.

Hatáskörének nagysága és a kezére bízott iskolák sokfélesége első pillanatban megdöbbenetete; annyival is inkább, mert hiszen eddig a közszolgálatban nem lévén része, a közigazgatás terén egészen ujonez volt, a kinek rövid idő alatt sokat kellett tanulnia.

A népnevelési ügyosztály pedig legtöbb ügydarabot szokott feldolgozni, mivel az ovodáktól kezdve, az állami, községi, felekezeti és magán-népiskolák, polgári és kereskedelmi iskolák, tanító- és óvóképző-intézetek, tanfelügyelőségek és gondnokságok összes ügyei mind oda tartoznak.

És ha figyelembe vesszük, hogy e különnemű iskolák fentartói a legkülönbélebb viszonyban állanak az állammal; ha tudjuk, hogy a r. kath. egyház papsága s annak főhatóságai mily erősen ragaszkodnak iskoláik felekezeti jellegéhez, és hogy a protestáns és gör. keleti egyházak mily féltékenyen őrzik saját egyházi és iskolai autonómiájokat; és végre ha tudjuk, hogy a sokféle nemzetiségek jogos és nem jogos igényeinek elbírálása; a falusi isk. székek és a vármegyei közigazgatási bizottságok jogainak és kötelességeinek ellenőrzése, — a tanfelügyelői, tanítói és óvodai személyzet paedagogiai, anyagi és erkölcsi érdekeinek ápolása és védelme mind Szathmáry hatáskörébe volt utalva: akkor elgondolhatjuk azt is, mily óriási éberségre türelemre és bölcseségre volt szüksége, hogy feladatának becsületesen megfelelhessen.

Szathmáry csakhamar észrevette, hogy az administratio napi teendői és gondjai; az ügyfeleknek nem épen ideális czélokat kereső zaklatásai, az ő idegeit megviselik és idő előtt felemésztik.

De eszményekért hevülő lelke nem hátrált meg a feladatok nagysága előtt: sőt ellenkezőleg lázas ambícióval fogott sokszor kifejtett eszméinek gyakorlati megoldásához. Úgy érezte, hogy új hivatásában meg kell mutatni „quid valeant humeri, quid ferre recusent“. Mert hiábavaló minden elmélet, ha az életben meg nem valósítható.

Először is meg akarta valósítani azon eszméjét, melyet egyik országgyűlési beszédében úgy fejezett ki, hogy Erdélynek nemzetiségi részeit meg kell rakni magyar állami lsko-

lakkal. A mit ifjúsága óta fájdalommal szemlélt, hogy t. i. Erdélyben sok olyan magyar él, a kinek neve és viselete magyar, de a ki a magyar nyelvet ma már nem érti, mert kedvezőtlen viszonyok között élén, rendes iskoláztatásáról, nemzeti szellemben való neveltetéséről századokon át nem gondoskodott sem az állam, sem az egyház: azt most ő akarta a magyar állam segítségével jóvátenni.

Egész stratégiai tervet készített magának. A magyar nyelvet tekintvén azon eszköznek, melylyel a haza összes polgárait egy hatalmas nemzetté forrasztani lehet, kiváló gondot fordított a *nyelvhatárok kiterjesztésére*. Első sorban azokat a községeket kívánta állami magyar iskolákkal ellátni, melyekben a századok óta elnemzetlenedett magyarságot vissza kell hódítani. Második sorba azokat a községeket sorozta, melyekben a magyar elem túlsúlyban lévén, a csekély számú másnyelvű népekre a magyar iskola asszimiláló hatást gyakorolhat. Harmadik helyre tette azokat a községeket, melyek tisztán másnyelvű lakossággal bírtak, de melyeknek józanabb része önként és örömeest hajlandó összeforrni a magyarsággal, ha t. i. az állam megadja nekik a szükséges magyar iskolát.

Szathmáry programjából ki volt zárva az erőszakos magyarosítás. Sokkal értelmesebb és számítóbb magyar politikus volt, semhogy be ne látta volna, hogy az erőszak épen az ellenkező eredményeket hozza létre. Ő maga mondja egyik parlamenti beszédében, hogy senkit sem akar erőszakkal megmagyarosítani. „Ezt — úgymond — nem is tehetnők, mert nem rendelkezünk még arra sem a szükséges eszközökkel, hogy saját elkoresosodott fajunkat . . . vissza-magyarosítsuk. Az erőszakos magyarosítás ellenszenves és gyűlöletes törekvésének én nem voltam és nem is leszek szószólója. Én nem vagyok nemzetiséggyűlölő és nem akarok panmagyarizálni; de mint magyar ember megkövetelhetem, hogy nemzetem egy része visszatereltesse azon testhez, melytől mostoha viszonyok elszakították.”

Íme, ilyen lelkülettel és ilyen programmal kezdte meg Szathmáry az ő miniszteri tanácsosi működését.

Sokszor találtam őt íróasztalánál, maga elé terjesztett

térképpel, a mint méregette az ország északi, északkeleti és délkeleti részeit, a különféle nemzetiségek által lakott völgyeket, keresvén azokat a réseket, melyek által azokat egymástól elválaszthatná. Mint egy hadvezér kereste azokat a posíciókat, melyeket a magyarságnak okvetlenül el kellene foglalnia és a magyar cultura védváraivá alakítania, ha azt akarja, hogy az egységes magyar nemzet megalkotására czélzó törekvései véráldozat nélkül megvalósuljanak.

Csak abban tért el a katonai hadvezérektől eljárása, hogy terveit — mint *journalista* — nem tudta titokban tartani.

Legkedvesebb eszméi közé tartozott Erdélynek meghódítása a magyar állameszme részére. Az erdélyi keleti vármegyékben, az oláh-tengertől körülvelt Háromszék, Csik, Udvarhely és Maros-Torda térein lakó székely magyarság zömét egyenes összeköttetésbe akarta hozni a nagymagyarországi alföldi magyarsággal, olyformán, hogy Maros-Tordától le Szilágy és Bihar vármegyéken át magyar iskolák lánczolatával kösse össze a magyarságot, s ezzel az északi oláhságot elszakítsa a déli védéken lakó oláhságtól.

Kétségenkívül szépen átgondolt terv volt ez, melynek azonban szembeszökő gyengéje az volt, hogy az alföldi magyarság cultur-érdekeinek ápolásáról teljesen megfeledezett. Ezt nem egyszer szemére is vetették azok, a kik a magyar nemzeti állam megizmosodását első sorban a magyar faj értelmi és erkölcsi fajsúlyának erősítésével vélték elérhetni; a kik úgy gondolkoztak, mint Akadémiánknak nagynevű megalapítója, gr. Széchenyi István, a ki oly ideál néppé akarta tenni a magyart, mely értelmi felsőbbbségével, intézményeivel, nézeteivel, erkölceivel és szokásaival másoknak vonzó például szolgálhatna; mely csekély számával is több olvasztó erővel bírna, mint bármely 45—50 milliónyi fejletlen és tudatlan nép. Mert egyedül a *minőség* és nem a nagy szám által olvaszthat más vért magába. Olvasztó erő egyedül a *civilisatio* képes kifejteni.

Hasonló nézeteknek adott kifejezést Szathmáryval szemben Beksics Gusztáv is, a ki nem az oláh néptömeg magyarosításában, hanem szintén a magyar faj értelmi és gazdasági súlyában kereste a nemzeti politikának célravezető eszközeit.

Szathmáry ezzel szemben arra szeretett hivatkozni, hogy a tisztán magyarajkú lakosságnál nem oly lényeges tényező az iskola, mint a nemzetiségek által lakott vidéken; „mert ott — úgymond — a hazafias, a nemzeti cél iskola nélkül is elérhető”; ellenben itt a magyar állami iskola kulturális cél mellett hazafias célok éretnek el. Ő azon hiszemben élt, hogy ha a nemzetiségi gyermekek az iskolában elsajátítják a magyar nyelvet, ezzel már kész hazafiakká lesznek; pedig a tapasztalás azt mutatja, hogy mindazok a híres nemzetiségi agitátorok, a kik hazánkban magyarság ellen izgattak, tökéletesen jól tudtak magyarul, de érzelmök mégis idegen és ellenséges maradt.

Nekem úgy látszik, hogy e részben is gr. Széchenyi Istvánnak van igaza, mikor azt mondja, hogy „a szólás még korántsem érzés; a nyelvnek pengése még korántsem dobogása a szívnek, és ekként a magyarul legékesebben szóló is korántsem magyar még!”

Az igaz hazafiság a haza iránti szeretet érzelmének tisztaságában és az ezzel teljes összhangban álló cselekedetekben nyilvánkozik. Ezt öntudatosan csak a cultura szelíd és nemesítő eszközeivel, okos és tervszerű tevékenységgel, a szellemi és erkölcsi tökély követendő példáival lehet elérni.

Szathmáry fentebb említett stratégiai terve szerint szaporította Erdélyben a magyar állami iskolákat.

Ha összehasonlítjuk az ő miniszteri tanácsosságának első és utolsó éve közötti állapotot, azt fogjuk találni, hogy egészben véve Magyarországon megkétszereződött az állami elemi iskolák száma. 1891-ben volt összesen 740 állami elemi iskola; e szám nyolcz év múlva, különösen Wlassics Gyula miniszter lelkes kezdeményezése folytán, már 1403-ra emelkedett. Szaporulat 665.

Ebből Erdélyre 315, tehát az iskoláknak majdnem fele esett.

Az 1896-ik évi, úgynevezett millennáris négyszáz iskolának több mint fele, vagyis 214, az ország erdélyi részében állíttatott fel; mert Szathmáry minden alkalmat fölhasznált arra, hogy az ő eszméit miniszterének támogatása és vezetése mellett megvalósíthassa, és hogy ezáltal az ő

magyarosítási theoriájának életrevalóságát tényekkel is bebizonyíthassa.

Szathmáry a kertész türelmetlenségével várta a harmincz éves vetésnek szép gyümölcseit. Ha csak tehetett, kirándulásokat tett az ország különböző vidékeire; meglátogatta Erdély iskoláit és — csodálatos — sohasem volt megelégedve a tapasztalt eredménnyel. Az oláh és szász iskolák nem fogytak; a társadalmi állapotok nem javultak, sőt rosszabbodtak. Élesebb nemzetiségi ellentétek alig voltak Erdélyben, mint az úgynevezett memorandum-pör korában. A magyar állami iskolák szaporodtak számban, de nem idézték elő azt az eredményt, melyet ő várt tőlük.

Kezdte érezni azt a történelmi igazságot, hogy a legmagasztosabb eszmék is csak akkor valósíthatók meg, ha a viszonyok kedvezők, ha a közhangulat tápláló ereje éleszti és ha a gyakorlati kivitel eszközei megfelelnek a megvalósítandó eszme fenségének.

Szathmáry, valahányszor egy-egy ily kirándulása után tapasztalatait előttem elbeszélte, mindannyiszor a keserűség hangján panaszkodott az emberek lelketlensége és léhasága fölött; nem egyszer kétségbeesett és sirva tört ki azok ellen, a kik az ő eszméinek életbeléptetését tudatosan akadályozzák, vagy tudatlanságukkal és önzésükkel megghiúsítják.

Mindig csodálkozott a fölött, hogy lehet magyar tanító, a ki az oláhok vagy mások közé jutván, megfélelkezik magasztos hivatásáról és egy-két évi ottani működés után más vidékre kívánczik, mielőtt magának társadalmi kört és új magyar generatiót teremthetett volna. Nem tudta megérteni azoknak panaszát, a kik mint a magyar állameszme hivatott örei, részint a nép nyelvének nem ismerése miatt, részint vallási különbözőség miatt, vagy végre a vidék és nép nyersesége és műveletlensége miatt nem tudtak meghonosodni a kies Erdélynek költők által megénekelt és történelmi emlékek által megszentelt vidékein. Ő úgy szerette volna, hogy mindenki éppen úgy legyen áthatva a magyarosítás eszméjétől, mint ő; a ki tehát kész volt megküzdeni Szibériának jegével és Saharának nap-hevével, csakhogy hazáját nagygyá és dicsővé tehesse. Bizony igaza van egyik

tanítványának, a ki azt írta róla, hogy Szathmáryban a hon-szeretet valóságos szenvedélylyé vált, melynélfogva minden tanítóban a magyar állameszme egy-egy hatalmas oszlopát és a magyar cultura apostolát szerette látni; a ki a magyar nemzeti népoktatásért kész a rajongók vértanúságát is el-szenvedni.

Ki ne érezné, hogy ily magas ideális felfogás mellett — ha itt-ott rideg közönyösséggel és lelketlenséggel találkozott — fájdalmas csalódást érzett, és hogy bizalmas körben ennek keserű kifejezést is adott!

IV.

Ezeknek rövid előadása után érzem, hogy meg kell emlékezmem Szathmárynak irodalmi tevékenységéről is; mert hiszen a Tek. Akadémia ennek méltánylásaként választotta őt meg levelező tagjául 1897-ben.

Azt hiszem, semmit sem vonok le irodalmi érdemeiből, ha azt állítom, hogy Szathmáry György sohasem tartott igényt a szaktudós címére, és hogy a tudományos irodalomnak egy szakját sem vitte előbbre. Azt sem lehet állítani, hogy egész erejét valamely kedvencz tudományág alaposabb és kimerítőbb művelésének szentelte volna. Ő, a mint láttuk, ifjúkorától fogva publicista volt, és mint ilyen, tanulmány tárgyává tette mindazokat a kérdéseket, melyek akár politikai, akár társadalmi, akár kulturális tekintetben összefüggésben állottak hazánk európai helyzetével és haladásával.

Ha mégis komolyabb tárgyú dolgozatainak sorozatán végig tekintünk, azt fogjuk találni, hogy azok minden külön-féleségük mellett két főcsoportba sorozhatók.

Az első csoportba tartoznak azok, melyeket a magyar közoktatás és a magyar nemzeti állam megszilárdítása céljából írt, s melyeknek tartalmát a mondottak után bővebben fejtegetni nem szükséges. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy képviselői és publicistai korából való dolgozatai „*Nemzeti állam és népoktatás*“ czíme alatt 1892-ben külön kiadásban is megjelentek.

A második csoportba pedig azok tartoznak, melyek *közgazdasági és társadalmi, politikai és történelmi* tartalommal bírnak.

Első közgazdasági irányú dolgozata egy francziából magyarra fordított munka volt: *„Pest árúcsarnokai és vásár-terei“* Besnier de la Pontonériétől; kiadta az Athenaeum 1872-ben. Címe jelzi a tartalmat is, melynek gyakorlati eredménye látható az azóta felállított árúcsarnokokban.

Ennél nagyobb hatást ért el a következő évben a „Budapesti Szemle“ novemberi és deczemberi számaiban megjelent sociologiai tartalmú dolgozata *„Az angol munkás-osztály helyzetéről“*; továbbá ugyanazon becses folyóirat 1875-iki májusi és júniusi füzetében *„A munkás-pártok és az általános szavazatjog Németországon“* című értekezésével.

A munkás-osztály sociális kérdésével akkor kezdett Szathmáry tüzetesebben foglalkozni, mikor a németországi socialisták politikai párttá alakultak és az angol munkásokra való hivatkozással a törvényhozástól oltalmat és támogatást kezdték követelni.

Tudjuk, hogy a munkás-kérdés már e század első negyedében, jelesen 1824-ben foglalkoztatta az angol törvényhozást és a kormány élén álló államférfiakat. Azóta az angol munkás-osztály, öntudatának emelkedésével, évről-évre nagyobb hatalommá lett és fokozatosan nagyobb és nagyobb követelésekkel lépett fel az állam irányában, úgy hogy b. Eötvös József erre vonatkozólag a magyar 1848/49-iki események lezajlása után azt írta, hogy a büszke Albion a külnyugalom palástja alatt több oly elemet rejt, melynek lenyűgözése eddig sikerült, de melyek aggodalommal töltik el a gondolkodót.¹

Szathmáry az angol munkások helyzetét angol és német források után írta le oly czélból, hogy az olvasó maga vonja le a kellő következtetést. Elbeszélte a legislativ intézkedéseket és a munkások szervezkedéseit, melyek saját sorsuk javítására irányultak; elbeszélte a munkás-szövetkezetek keletkezését és fejlődését, miből megállapította, hogy nines

¹ A XIX. század uralkodó eszméi. I. k 16. l.

Európában ország, melynek munkás-osztályát annyira áthattotta volna az „önsegély“ eszméjének nagy hordereje, mint Anglia; és nincs ország, melyben a tőke és munka közötti óriási harcban oly tömör és összetartó munkás-elemet tudott volna teremteni, mint Anglia. A társulatok és egyletek oly hatalommá lettek, melylyel úgy az iparnak, mint az államnak számolnia kellett.

A részletekről a *Párisi grófnak* e tárgyban irt jeles munkája alapján értekezük, szólván először a munkabérről, azután a munkásoknak önsorsuk javítására irányzott törekvéseiről, vagyis a különböző munkás-associációkról és a törvényhozásnak a munkásokra vonatkozó intézkedéseiről.

Szathmáry e kérdés tárgyalásánál a magyar munkásokra gondolt, a kik akkor még egyáltalán nem mozogtak; de a kiknek sorsára gondolva, szinte lehetetlen volt előre nem látni, hogy be fog következni nálunk is. Éppen azért szükségesnek látta, hogy a közfigyelem már eleve azon nevezetes társulati tevékenység felé irányuljon, melynek terén az angol munkások saját erejükből, békés úton és a társadalom veszélyeztetése nélkül, önnön jólétük gyarapítására oly lélekemelő s valóban nagyszerű eredményeket tudtak eddig kivívni.

„A munkás-pártok és az általános szavazatjog Németországban“ czimű czikk megírására a francziák felett győzedelmeskedő Németország belügyeinek bonyodalma adott alkalmat. A *német egység* eszméje nagy forradalmat idézett elő a polgárság különböző rétegeiben, különösen pedig a német munkás-osztálynál. A győzelmi mámor elragadta a politikusok legnagyobb részét, és a német birodalmi alkotmányban kimondották az *általános szavazatjog* behozatalát, mely szerint minden 25 éves német szavazatjogot nyert!

A győzelmi mámor azonban csakhamar elpárolgott — és a német államférfiak belátták, hogy a suffrage universel behozatala nagy hiba volt; mert ebből oly társadalmi bajok következtek, a minőkről eddig még csak álmodni sem mertek. Egyszerre veszélyes államellenes elemek kezdtek föl-emelkedni a sociáldemokratia és az ultramontanizmus neve alatt. Az egyik ellensége minden fennálló állami és társa-

dalmi rendnek; a másik mindent csak az egyház suppressiója alatt akart elismerni.

Szathmáry leírja ezeket az állapotokat; feltünteti a veszélyes elemeknek arányát, erejét és működési eredményét a parlamentben, a társadalomban és a sajtóban. Ez utóbbiról érdekes és tanulságos szemelvényeket közöl, melyek mindenki előtt világossá teszik a socialdemokráciának végeztelját és eszközeit.

A munkás-osztály szakadatlan mozgalomban tartja Németország alsó társadalmi rétegeit, melyek valóságos munkás zászlóaljakká vannak szervezve, s melyek alkalmas pillanatra várnak, hogy csatára készen csatásorba álljanak.

Ezt Szathmáry egyedül az általános szavazatjognak tulajdonítja. Az elemek — úgymond — fel vannak szabadítva, a zsilipek lerontattak az általános választás megadása által. Most már bajosan lehet mederbe szorítani és visszatartani a romboló áradatot — gáttöltések, rendszabályok és börtönök által!

Végül a mi saját viszonyainkra gondolva, tanulságképen azt mondja, hogy nem helyesen cselekesznek azok, a kik nálunk az általános szavazatjogot követelik. „Ha — úgymond — nálunk nem is lehet tartani a gyomorkérdéstől, vagy a socialismus- és clericalismustól; de bizonyos... hogy az általános szavazatjog itt is egész özönét felszínre hozná a — nemzetiségi intrasigenseknek.“

Szathmáry ezt a cikket 1875-ben írta. Azóta sok változás történt: nálunk is megalakult és megerősödött az elébb csak iparosokra, majd a paraszt-munkásokra támaszkodó socialdemokrata-párt, melynek keletkezését 1875-ben még senkisémm tartotta lehetőnek.

Ezeknél a cikkeknél nagyobb jelentőségű volt „Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság“ czim alatt megjelent önálló munkája, melyet Ráth Mór adott ki 1882-ben. A sajtó osztatlan tetszéssel fogadta e korszerű művet; a fővárosi „Gazdakör“ pedig, szakbizottságának kedvező bírálata alapján, a kormány figyelmébe ajánlotta, mint oly dolgozatot, mely megérdemli, hogy minden magyar gazda elolvassa.

Ugyanis már a hetvenes évek végén azon meggyőződés kezdett megerősödni nemcsak a magyar, hanem az összes európai gazdáknak és politikusoknak, hogy a nyugati és közép-európai mezőgazdaságot Amerika felől óriási veszély fenyegeti. A művelés alá vett óriási földterületeken olcsón előállított amerikai termények, olcsó tengeri szállítás mellett előzölnték Európa piacait és áraikkal lehetetlenné tették a belföldiek versenyét.

„A mezőgazdasági középosztály — írja 1879-ben egy kitűnő német gazda Bismarck herczegnek — eltűnik; a gazdag tőkésnek csekély összegekért latifundiumokat vásárolnak és legelőgazdaságot űznek; a földművelőből ismét az lesz, a mi 200 év előtt volt: pásztor. Egy része kívándorol, a másik rész sociáldemokratává lesz és készen van a *társadalmi forradalom*, mely a caesarismussal végződik. . . . A földművelői csődök úgy nőnek mint a lavina, a földbirtok nagy része elértéktelenedik; a legbiztosabb jelzőlogok nem fedeztetnek; egész vidékek lakossága csak mint jobbagya dolgozik az uzsorásnak.“

Hasonló hangon beszéltek a francia, az angol, az osztrák és a magyar mezőgazdák is saját állapotukról. Stein Lőrincz, a híres nemzetgazdasági író és bécsi egyetemi tanár, vészkiáltásban tör ki az amerikai mezőgazdasági verseny ellen, s megjövendőli Európa gazdasági bukását.

Magyarországon Trefort Ágoston, a ki minisztersége előtt kiválóan a közgazdasággal foglalkozott, igen korán ismerte föl az Amerika felől fenyegető veszélyt, s 1881-ben választói előtt élénk színekkel festette a magyar mezőgazdaság roppant hanyatlásának okait. De mások is belátták, hogy búzakivitelünk s ebből folyható jövedelmünk csökkent, s javulásra nincs kilátás. Az északamerikai Egyesült-Államok versenye mellett ott van az Oroszországé, a fejlődő Ausztráliáé, és a folyton épülő utak és csatornák által, öntözési rendszere által terméseivel növekvő Keletindiáé.

Ez a roppant baj, mely különben a civilisatio terjedéséből eredt, roppant ijedelmet idézett elő a kiválóan mezőgazdasággal foglalkozó magyar nemzetnél. Már akkor voltak mélyen a jövőbe látó férfiak, a kik megjövendőlték, hogy

ezt a veszedelmet a sociáldemokraták saját javokra fogják fölhasználni. A sociáldemokratia terjedésének egyik legnagyobb akadálya volt a földművesnek szívós ragaszkodása tulajdonához. Az amerikai olesó gabona megrontja a földművelőt, kisajátítja birtoktulajdonát, proletariatusba kergeti, s így őt, a fennálló társadalmi és állami rendnek legmegbízhatóbb védelmezőjét, annak ellenségévé teszi! A sociáldemokratia — úgymond — az amerikai verseny rombolásaitól várja a maga felforgató terveinek valósulását!

Íme, az amerikai verseny veszedelmének főbb vonásai, a mint azok 1882-ben — mikor Szathmáry az erről szóló könyvét írta — mutatkoztak. Azóta 18 év mult el, és a sokaktól megjósolt veszedelem — a sokáig lehetetlennek tartott magyar paraszt-sociálismussal együtt — bekövetkezett!

Szathmárynak ezen munkája, szelleménél, céljánál és és adatbőségénél fogva, még ma is igen hasznos olvasmányt képez.

* * *

Tanulmányainak igen jelentékeny része a *politika és történelem* azon kérdései körül forog, melyek a magyar nemzet politikai irányzatával, kormányzatával és létérdekeivel összefüggésben állottak.

Mint hirlapíró, önálló tudományos munka megírására nem vállalkozhatott. Érdeme csak az, hogy idegen íróknak jelesebb műveit jól tudta kiválasztani, magyarra lefordítani és a magyar közönség értelmesebb rétegeiben megkedveltetni.

Alkotmányunk visszaállítása után az államférfiak és hirlapírók legelőnkebben a magyar alkotmány átalakításával és más államok alkotmányának összehasonlításával foglalkoztak. A dualismus erős támadásoknak volt kitéve az ellenzék részéről, és a „Hon“ hasábjain jeles írók tollából kerültek ki cikkek, melyek a magyar állam romlását jövendőltették azon esetben, ha Magyarország — mint Kossuth

szerette mondani — Ausztria vontató szekeréhez lesz lánczolva.

Szathmáry szorgalmasan tanulmányozta az idegen államok alkotmányát, többek között az amerikai szövetséges államokét is. Különösen megragadta figyelmét a francia Portalis A. Edének azon munkája, melyet „*Az Egyesült Államok, az önkormányzat és a caesarismus*“ czime alatt irt.¹ És mivel ebben sok tanulságos összehasonlítást talált az önkormányzat lélekemelő vívmányai és a burocratia szabályellenes gyámkodása között: szükségesnek találta azt megismertetni a magyar közönséggel is. A magyar irodalomban már ekkor ismeretesek voltak ugyan Toquevillenek és Laboulaynek Amerikáról irt kitünő munkái; de Portalis műve egészen más szempontból, közvetlen tapasztalatainak benyomása alatt, élénken, tanulságosan gúnyolja a francia burokratizmust, s ezzel szembeállítja az amerikaiak demokrátiáját és óriási haladását. Szathmárynak lelkét különösen azok a fejezetek kötötték le, melyekben a szerző kimutatja, mily óriási áldozatokat hoznak az amerikaiak a művelődés oltárára! Ezt akarta követendő példaképen felmutatni a magyar nagy közönség előtt.

Nemsokára a lánglelkű *Castelar Emil* spanyol képviselőnek *parlamenti beszédei* és egyéb művei ragadták meg lelkét. Megtanulta a spanyol nyelvet, hogy azokat lefordíthassa magyarra. A spanyol irodalom termékei addig kevésbé voltak ismeretesek hazánkban. Azt lehet mondani, hogy Castelarnak, a híres spanyol szónoknak, törvényhozónak, miniszternek és köztársasági elnöknek, továbbá a tanárnak, ironak, bölcsésznek, történésznek és aesthetikusnak bemutatása szerencsés gondolat volt. A szabadságért és népének jóléteért küzdő hatalmas férfiú, a fenkölt eszmének ezen lánglelkű bajnoka sokban hasonlított Kossuth Lajoshoz. Senkisémet tudta nemzetét a szónoklat hatalmával úgy elbűvölni, mint ő; és honfitársai nem hiába a világ legelső szónokának és a spanyol-faj egyik legkitünőbb kép-

¹ Kiadták a Légrády Testvérek 1872-ben. Budapest.

viselőjének tartották. A spanyol függetlenség és alkotmányosság érdekében írt cikkei és elmondott szónoklatai ellentétbe hozták a reactionarius spanyol kormánnyal, mely üldözéseivel akarta megsemmisíteni. De az üldözésnek következése — forradalom, — és a királynő bukása lett.

Castelar életének minden változásai között ugyanaz maradt: a leglelkesebb népbarát, a ki arra született, hogy a szabadság zászlaját lobogtassa, eszméket hirdessen s prófétafént megjelölje az irányt, melyben nemzetének és az emberiségnek haladnia kell. A gyakorlati államkormányzás terén nem jól érezte magát. Ő a szépnek, jónak és igaznak elszánt bajnoka volt; minden történelmi hely, melyen megjelent; minden művészeti tárgy, melyet megbámult; minden vallás és tudomány, melyről olvasott: reflexiókra indította, s minden reflexiója szellemének magas röptét igazolja.

Ezt látjuk ragyogni azon művében is, melyet 1869-ben Olaszországban tett utazása alatt írt *„A művészet, vallás és természet Olaszországban“* czim alatt, és melynek első részét szintén Szathmáry György fordította le magyarra.¹

Castelarnak lényge annyira hatott Szathmáryra, hogy levelezésbe bocsátkozott vele; és mikor az — 1873-ban — letette a külügyi tárczát, mikor már csak mint egyszerű képviselő működött, Szathmáry egy emlékiratot szerkesztett magyar és francia nyelven, s azt 120 aláírással ellátva, elküldötte neki Madridba. Köszönetet mond neki azon kiváló szolgálatokért, melyeket közpályáján közvetlenül nemzete, s közvetve az összes emberiség legmagasb érdekeinek tett.

„A rabszolgaság eltörléséről tartott beszéde — úgy mond — a külföldi hatalmakhoz intézett memoranduma, a spanyol nemzethez intézett kiáltványa, a spanyol alkotmányozó gyűlést megnyitó beszéd, mely önnek jeles tollából került ki — mind, mind oly eszméket tartalmaznak, melyek mélyen behatoltak sziveinkbe, s mi biztosíthatjuk Önt, képviselő úr, hogy ha ez eszmék ily mérvben foglaltak volna

¹ A második részt ugyanazon czim alatt Huszár Vilmos fordította le és adta ki 1895-ben az Athenaeum kiadásában.

tért a carlisták táborában is, ma már nem volna Spanyolországban egyetlenegy ember sem, ki szívvel-lélekkel ne kívánná, hogy „éljen a spanyol köztársaság!“ . . .

Ismert dolog, hogy Castelar bármily erélyesen harczolt a carlisták ellen, ellentétbe jött saját pártjának túlzóival, a kik aztán meg is buktatták a köztársaságot; de a magyar lapok, különösen Szathmáry után, mindenkor lelkesedéssel irtak róla, mint a demokratikus eszmék önzetlen bajnokáról.

Szathmáry gondoskodott róla, hogy a spanyol agitátort mint a tudomány bajnokát is megismertesse a magyar közönséggel. „A kereszténység öt első századának civilisatójáról“ irt hatalmas munkáját is fordítani kezdte. Három fejezetet közölt is belőle a „Figyelő“-ben (1875. 23—36. szám), a „Hunyad“-ban (1877. 25—34. sz.) és az „Életképek“-ben (1876. 50—54. sz.). Egyik szebb a másiknál. A tudomány érdekében csak sajnálnunk lehet, hogy az egész meg nem jelenhetett.

Időközben kitört a keleti háború Orosz- és Törökország között. A balkán-félszigeti keresztény szláv népek, jelesül a bolgárok, bosnyákok, szerbek és montenegróiak az orosz protectoratus alatt föllázadtak 1875-ben, a következő évben Konstantinápolyban összeesküvés támadt; a politikai gyilkosságok járványszerűen léptek föl, ezt követték általános felháborodás között a bolgár atrocitások. A török fővárosban palotaforradalom ütött ki; a szerbek fegyvert fogtak. Ily zavarok között az orosz czár 1877-ben megüzente a háborút Törökországnak. Eredménye az volt, hogy az európai hatalmak Berlinben congressusra gyűltek össze, hogy eligazítsák a nagy „keleti kérdést“. Itt jelentékeny szerepe volt gr. Andrássy Gyulának, mint Ausztria-Magyarország külügyminiszterének, a ki a Magyarországot fenyegető panslavismussal szemben Bismarckkal szövetkezvén, Boszniát — a berlini congressus határozataihoz képest — elfoglalta.

Természetes, hogy ez az összes magyar közvéleményt izgatottságban tartotta, és a magyar ellenzéki hirlapírók heves támadást intéztek gr. Andrássy külügyi politikája ellen.

Szathmáry ily nehéz politikai helyzetben a *keleti kérdés* komoly tanulmányozásához fogott, hogy az ellenzék részéről felhozott támadásokat alapos történelmi érvekkel visszaverhesse. Először is „*Bulgária*“ czim alatt 1877-ben Jirečeknek „*Geschichte der Bulgaren*“ (1876.) és Kanitznak „*Donau-Bulgaren und der Balkan*“ czimű művei után érdekes tanulmányt írt a „*Budapesti Szemle*“ számára.

Közvetlen okul erre is az 1877-iki bolgár háború szolgált, melynek lefolyását a magyar közönség nagy érdeklődéssel kísérte; mert ez is az úgynevezett nagy „*keleti kérdésnek*“ egyik epizódját képezte.

Szathmáryt e kérdésnek különösen azon része érdekelte, mely szoros összefüggésben állott a magyar politika azon vezéreszméjével, melyet gr. Andrássy Gyula, akkori külügyminiszterünk képviselt — az orosz terjeszkedési törekvésekkel szemben. És érdekelte azon történelem, melynek alapján a magyar király még most is „*Bolgárország királyának*“ czímét viseli.

A különben életerős, hódító és államalkotó bolgár nép fejlődésére nézve végzetesnek állítja azt a tényt, hogy a keleti egyházhoz és a szlávsághoz csatlakozott. Ha — úgy mond — Róma és Magyarország hamarabb nyerhet vala befolyást Bulgáriára, akkor ma hihetőleg nem látnók a bolgárokat szövetségben Oroszországgal! . . . Mily lényeges különbséget tenne most Kelet-Európa politikai viszonyainak alakulására, ha a görög-keleti szlávlakta Bulgária helyét most velünk rokon nép lalná Oláhország és Szerbia között, akár török fenhatóság alatt is! De hát a történet fátuma, a kedvezőtlen viszonyok behatása következtében most csak ellenszenvvel tekinthetjük a muszka védszárnyak alá terelt bolgárság törekvéseit, mert azokban a reánk nézve veszélyes panslavismus törekvéseit látjuk.

Íme az indok, mely Szathmáryt Bulgária multjának földrajzi, ethnographiai és politikai viszonyainak tanulmányozására sarkalta; öröndetes tanulságul azt vonván le a maga részére, hogy a szláv fajban hiányzik az államalkotás képessége. A másik megnyugtató jelenségnek pedig azt a jelszót találta, mely szerint Oroszországnak semmi véglegest

Bulgáriában alkotni nem szabad, és hogy az oroszok egy bolgár falu sorsa felett sem határozhatnak az osztrák-magyar monarchia beleegyezése nélkül. A következmények megmutatták, hogy Ausztria és Magyarország politikája érvényesült, és hogy Bulgária csakugyan felszabadult a török járom alól.

Szathmáry annyira lelkesedett a Balkán-félszigeten végbemenő események iránt, hogy azokat „*A keleti háború története 1877 végéig*“ cím alatt a „Vasárnapi Ujság“ és a „Politikai Ujdonságok“ mellékleteként kiadta 1878-ban. Ugyane tárgyról irt az úgynevezett „Háború-króikában“ is; végre magasabb politikai szempontból írott tanulmányát „*A történelem és a Keleti kérdés*“ cím alatt közölte a „Hon“ tárczájában, mely 1879-ben különlenyomatban is megjelent Tettey Nándor bizományában.

Német historikusok és bölcészek művei alapján¹ keresi e nagy kérdésnek mélyebb alapjait; a keleti és nyugati világ évszázados cultur-harczait, melyek magasabb szempontból úgy tűnnek fel, mintha a történelemnek szükség-szerű törvénye nyilatkoznék meg bennök. Nem feltűnő-e — írja ő — hogy a két nagy hatalom közötti háborúba Európa összes nagyhatalmai beavatkoznak? Mintha két világgrész állana egymással szemben. Íme, mikor Ausztria elveszté Lombardiát és Velenczét, vagy mikor elveszté hegemoniáját Németország felett, vagy mikor Franciaországtól elvették Elzászt és Lotharingiát: az európai hatalmak nem ültek össze congressusba, hogy kijelöljék az egymással háborúban levő országok határait. És íme a balkán-félszigeti bajok elintézéséhez egész Európa jogot követel magának! Miért? Honnan ered ez a különös jelenség? Onnan, hogy itt egy világtörténelmi és culturai kérdésről van szó, mely évszázadok, sőt évezredek óta foglalkoztatja Európa legkitünőbb államférfiait. A cultura, mint természeti processus

¹ Julius Fröbel: Theorie der Politik. Wien, 1861. — Fr. Löher: Historische Wechselwirkung zwischen Morgen- und Abendland. — Konr. Hermann: Philosophie der Geschichte. 1870. Leipzig.

keletről nyugatra terjed; a természet pedig, mint kulturai processus, nyugatról keletre mozog. A dél és észak közötti különbség csak klimatikus és alárendelt fontosságú; de a kelet és nyugat közötti ellentét világtörténelmi jelentőséggel bír. A két nagy cultur-világ közti feszültség áthat a jelenkorra is. Hogy e feszültség megszűnjék, hogy az ellentétes cultur-körök egymást áthassák, ez inkább a szellemi cultura hatalmától, mint a szuronyok élességétől függ!

Bármily érdekes és tanulságos lenne a keleti kérdés ezen nagyjelentőségének részletes történelmi adatokkal való megvilágítása: kénytelen vagyok erről e helyt lemondani és a T. Akadémia szíves figyelmét egy pillanatra Szathmárynak azon műveire fordítani, melyeket az Akadémia könyvkiadó-vállalatának megbízásából készített.

Ilyenek: 1. „*Európa és a francziá forradalom*“ Sorel Alberttől (1888.), és 2. „*A lengyel alkotmány története*“ dr. Hüppe Siegfridtől (1894.).

Mind a kettő alkotmányról és forradalmakról szól. Az egyik a *franczia nagy forradalomról*, mely első fellépésétől kezdve romba dönté a régi monarchikus Európa régi épületét; mely tanait úgy állítja oda, mint világos és általános igazságokat, melyeknek hatása alól egyetlenegy európai állam se vonhatta ki magát. A másik szól a *lengyel alkotmányról*, mely a gyakori belviszályok következtében a nemzetet a szomszédok zsákmányává dobta oda, élő tanúbizonyosságául annak, hogy a szabadság, ha semmi korlát által nem mérsékeltetik, ha szabadossága válik, képes megölni a hatalmas nemzeteket is.

Szathmárynak az az érdeme, hogy mind a kettőt jól fordította le magyarra, s így előmozdította az Akadémiának azt a czélját, hogy a külföldi jeles művek áttünetésével a magyar tudományos műveltséget minél szélesebb körben elterjeszse.

Ezekből látjuk, hogy Szathmárynak irodalmi munkássága nem annyira önállósága, mélysége vagy szakszerűsége, mint inkább sokoldalúsága és helyes volta által tűnik ki. Nem hasonlít az egy irányban haladó folyóhoz, mely új medret ás magának, hogy nehéz hajókat hordjon a hátán

és új terményekkel gyarapítsa a szellemi élet országát; hanem hasonlított inkább olyan patakhöz, melynek vizét a völgyeken és fensikokon felfogják, csatornákon széles körben elvezetik, hogy öntözze a messze kiterjedő réteket, nem mélyen, hanem szélesen, nem zajosan, de csöndesen — és áldásosan.

Az ő működése valóban áldásos volt; és ha tervei néha nem sikerültek, ha eszméi itt-ott meg nem valósultak: annak okát a nálánál hatalmasabb külső körülményekben és a természetes fejlődés lassúságában találjuk. A civilizatio mindenütt lassan fejlődött, és a rohamos haladásnak mindig megvoltak természetes veszedelmei és akadályai. A világosság felülről jön és mindig először a magasban álló ormokat világítja meg és csak azután hat le a völgyek mélyére — az ottlakó nagy tömegekre.

Az az eszme, melyet Szathmáry oly lelkesen felkarolt, kétségenkívül magasztos volt; de ő maga sokkal nagyobb idealista volt, semhogy a megvalósítás előfeltételeivel hidegen tudott volna számolni. Pedig Castelar életéből és annak azon híres beszédéből, melyet Olaszországban 1875. május 12-én a római haladó körben az olasz képviselők, írók és szabadelvű államférfiak által az ő tiszteletére rendezett banketten mondott, megtanulhatta volna, hogy a haladásnak és szabadságnak legnagyobb ellenségei a szabadság túlzói: a kik a haladásban türelmetlenek, az eszmék megvalósításában tapintatlanok; a kik a népek fejlődésének törvényeit nem ismervén, „jót vetnek el, de rosszat aratnak“.

A mint fentebb láttuk, Szathmárynak — élete minden szakában — legfőbb törekvése a magyar nyelv terjesztése állami népiskolák által. Türelmetlenül polemizált mindazokkal, a kik a magyarság erejét a műveltebb elem magasabb kiképzésében látták, a kik tehát a magyar cultura nemzeti hivatását nem annyira a köznép tömegében, mint inkább az öntudatosabb intelligencia intensív, vonzó, hódító és olvasztó hatásában keresték.

Természetes, hogy e téren nagy csalódáson kellett keresztülmennie; mert bármily szükséges a köznép tömegeinek művelése, a nemzetek kulturális haladásának mér-

tékét mindenütt a közép és felsőbb társadalmi osztályok értelmi, vagyoni és erkölcsi ereje képezi. A nép mindig olyan, a minők vezetői; ha azok rosszak és jellemtelenek, a nép is azzá lesz; ha jók és erkölcsösek, ő is olyanná formálódik; a nép mindig gyenge, iránytalan, ingadozó, inkább az érzelem, mint értelem által vezéreltetik.

Alig lehet érdekesebb tanulmány, mint^o annak kimutatása: milyen tartós hatása és befolyása van a népiskolának olyan gyermekre, a ki az iskolában megtanulta ugyan a magyar nyelvet, de az iskola elhagyásával idegennyelvű nép közé került.

Már-már elegendő adattal rendelkezünk ily irányú tanulmányok tételére, — és Szathmáry élete utolsó éveiben erre is kiterjesztette figyelmét.

Erről szólva, arca mindig elkomorult. Panaszkodott, hogy a környezet hatása ellensúlyozza az iskola hatását; hogy a teljes siker biztosítása nehéz, mert nincs elég anyagi erőnk, nincs elég erős közszellem, nincs egészséges társadalom, — sőt nincs még elegendő számú jó tanítónk se! Kezdett meggyőződni arról, hogy a magyar nyelv ismerete magában véve még nem biztosítéka a magyar hazafiságnak; hogy a magyar hazafiságot és nemzetiséget — mint gr. Széchenyi István mondá — nem lehet csak úgy rákenni valakire, mint a meszet a falra, vagy a mázat a fazéokra. A fődolog és a főfeladat: a hazafias szív érzelme, a közös haza őszinte szeretete, a közös célok, közös aspirációk ápolása!

De hogyan, mikép lehessen ezt elérni? Ez képezte legfőbb gondját elhunyt tagtársunknak is, a ki nagy szorgalommal dolgozott utolsó éveiben a népoktatási törvény revisióján, és a haza consolidatióját előmozdítani képes módok és eszközök megválasztásán.

De az erőfeszítés megviselte testi erejét. Szabad-ságot kért és nyert, hogy kipihenje magát, hogy erőt gyűjtsön a további munkához. De sem szeretett nejének gyöngéd ápolása, sem az orvosi tudomány nem volt képes régi erejét visszaadni. Midőn az 1897-ik év tavaszán meg-látogattam, már nem bírt feküdni, lélegzete fájdalmas és

bizonytalan volt. De ő, orvosával együtt remélte a javulást. Szabadabb óráiban, mikor jobban érezte magát, történelmi tanulmányokkal foglalkozott; „mert — úgymond — még adósa vagyok a Magyar Tudományos Akadémiának, mely engem tagjai közé emelt, egy székfoglalóval“.

„*A magyar faj cultur-missiója a Keleten*“ lett volna a címe tanulmányának, melyet azonban már nem birt befejezni.

Szenvedései nőttek, ereje fogyott, de a felgyógyulás iránt táplált hiú reménye mindig megmaradt. Egyszer azt hitte, hogy túl van a veszélyen, hogy fölkeresheti barátait, hogy daczolhat az emésztő kórral. De ez az ő szívós élet-erejének már utolsó nagy erőfeszítése volt, mely csak siettetette 1898-ik évi január 14-én bekövetkezett gyászos halálát.

Szathmáry 52 évre terjedő áldásos életéből harmincz év a közügynek volt szentelve. Küzdelemteljes életének voltak sikerei, melyekre büszke volt, melyeknek nyilvános elismertetése boldogsággal töltötte el szívét.

Mint családapa, gyöngéd szeretettel kísérte és mozditotta elő gyermekeinek fejlődését, különösen egyetlen fiának haladását, a ki nagy szorgalmával és kiváló tehetségeivel a legszebb reményekre jogosította őt, de a ki rövid betegség után atyját csakhamar követte a sirba.

A társadalmi életben is kedvelt egyéniség volt. Nem szerette a zajos mulatságokat, de a baráti körben kedélyes tudott lenni. A mily szeretettel ragaszkodott hű barátaihoz, oly érzékenyen vette, ha valakiben csalódott, vagy ha észrevette, hogy valaki az ő törekvéseit nem méltányolja eléggé.

Mint a közélet embere, minden téren, a hol csak működött, kötelességtudó, pontos, kitartó, munkás férfiú volt, — és mindenekfölött lelkes magyar hazafi, — a ki nem tudott megbarátkozni a közéletnek nagyon is reális, anyagiás irányzatával; a kinek lelke rajongott a magasabb eszmék iránt; a ki reménylő szívvel hitt a magyar nemzet jövőjében s ennek keleti missiójában.

Ez az erős hit sarkalta őt a folytonos munkára, a hirlapírói, a képviselői és a miniszteri tanácsosi pályáján egyiránt. És a mint életét és közéleti munkásságát, úgy irodalmi dolgozatait is az igazság és a hon szeretetének melege hatotta át. Ez tette nevét tiszteltté és működését áldásossá.

VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> t. tagtól .	Ára 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól .	" 20 "
VIII. Vandrák András lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól .	" 20 "
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	" 10 "
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztnián</i> l. tagtól .	" 20 "

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ignác r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól . .	" 10 "
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól .	" 20 "
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 30 "
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	" 10 "
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól .	" 10 "
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . .	" 10 "
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól . . .	" 10 "
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól . .	" 10 "
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól .	" 10 "

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor r. tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . .	" 40 "
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	" 10 "
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	" 30 "
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól .	" 20 "
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	" 20 "
VII. Boissier Péter Edm. k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	" 20 "
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól .	" 20 "
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól .	" 10 "
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	" 20 "

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	" 20 "
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól . . .	" 30 "
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól . . .	" 20 "
V. Oppolzer Tivadar k. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagról .	" 15 "
VI. Paúr István lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól . . .	" 25 "
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól . . .	" 60 "
VIII. Heer Oszvald k. tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	" 40 "
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól . . .	" 60 "
X. Pott Frigyes Ágoston u. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól .	" 20 "
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól . .	" 30 "
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól .	" 30 "
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	" 60 "
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól . . .	" 25 "
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól . . .	" 30 "

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól . . .	Ára 40 kr.
II. Gorove István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra u. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól . . .	„ 40 „
VI. Kacsuovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 50 „
VIII. Dr. Lenhossék József r. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól . . .	„ 45 „
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól . .	„ 30 „

VIII. KÖTET.

I. Szücs István l. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól . .	„ 1 frt
III. Paněč József u. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól . . .	„ 40 kr.
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól .	„ 30 „
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól . .	„ 75 „
VI. Sir Richard Owen u. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól .	„ 50 „
VII. Vajnay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól	„ 15 „
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . .	„ 15 „

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Dankó József l. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól . .	„ 25 „
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól . .	„ 30 „
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól . .	„ 15 „
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól . . .	„ 40 „
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	„ 30 „
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól . .	„ 30 „
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	„ 40 „
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól . . .	„ 60 „
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól . . .	„ 30 „

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól . . .	Ára 15 kr.
---	------------

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 3. SZÁM.

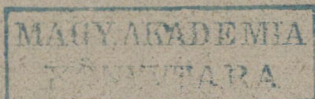
EMLÉKBESZÉD
GLADSTONE W. E.

AKADÉMIAI TAGRÓL.

GYÖRGY ENDRE

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. november 27-iki összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

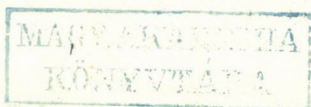
I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	> 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	> 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	> 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	> 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	> 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	> 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	> 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	> 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	> 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	> 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	> 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	> 10 kr.

III. KÖTET.

I. Tarczý Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	> 10 kr.
III. Lönnröt I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	> 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	> 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	> 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	> 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	> 20 kr.

GLADSTONE W. E. EMLÉKEZETE.

GYÖRGY ENDRE, I. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. nov. 27-én tartott összes ülésén.)

A westminsteri apátság méltóságos gót ívezetei alatt sok kincse pihen Angliának. Ezerszerte több, mint az angol bank kincses pinczéiben. Nyugovóra tért porhüvelyei azok szellemének, a kik a nagy világbirodalom dicsőségéhez hozzáadták saját életök dicsőségét; emlékei nemcsak a dicső múltnak, de az emberi haladás ösvényein világító fáklyák magok, a kiknek neve, élete egy-egy határkő volt az emberiség történetében: a költő, a tudós, a hadvezér, az államférfi. Ragyogó nevek, melyeknek hallatára megdobban a szív, emelkedik a kebel; érzi, hogy valamelyes halvány sugár ezek sugárkévéiből visszaesik reá is, mert az ő tudatába, sőt érzelmi világába is belevéste magát ezeknek az úttörőknek diadalmas sikere. Szent ez a hely, melybe megoldott sarukkal lép, mint a szent hajdankor csipke-bokrához, nemcsak az angol, de a művelt világ minden öntudatos fia.

Az államférfiak hajójában egyszerű kövön egyszerű felírás: William Ewart Gladstone 1898. Közel hozzá a Canningek, szemben vele Peel és Disraeli, oldalán Pitt, Palmerston, Fox és Chatham emléke. Egy egész korszak az emberiség történetéből. A küzdők itt pihennek egymás mellett. Emlékezetök itt van összefűzve, közel a királyok sírboltja, Anglia élő története a fa koronázó székkal, és a parlament palotája, küzdelmeik színtere; itt az örök béke honában, áldó kegyelet fűzi össze a nemzet szívében emlé-

keiket, felettök az örök elmúlás és az örök élet szelleme, a buzgó hívők imára siető csoportja, s a felhangzó ének: »O Lord, have mercy upon us«, örök dicsőségét hirdetve. Annak, a ki az embereket meghagyja halni és azt mondja az emberi nemzetnek: Légyetek porrá, kik porból lettetek.

A tegnap és ma küzdelmeiben fáradt lelkünk öntudatlan buzgalommal keresi cselekedeteinek ítéletét, és nem találja másban, csak abban a végtelen mértékben, melyet az örök igazság tár eléje, s az örök igazságot magát az örök elmúlás és örök élet gondolatai hozzák legközelebb szívünkön átszűrve elménkhez. Képzelné az utókort, melynek mi már nem vagyunk állató részei, mely felettünk, barátaink és elleneink, eszméink és küzdelmeink felett pártatlan ítéletet fog mondani, mely a ma küzdelmeiben edzett s abba belemelegedett léleknek megadja az archimedesi pontot: levetkőzni a szubjektivitás minden redőzetét: megbecsülhetlen kincs életünk berendezésénél, saját pályánk megbírálásánál, hol az elnézés vagy túlszigorúságnak egyaránt veszélyes szirtjeit elkerülni csakis így lehet. A múlt küzdelmek nagy emlékei s az enyészet szellőjében felénk zúgó szózat egyaránt serkentenek szigorú és igazságos önbírálatra, egyaránt nevelői kedélynek és értelemnek, s a westminsteri apátság nemcsak kincses háza Anglia nagy gazdagságának a polgári erények tágas mezején, hanem egyúttal kimeríthetlen raktára a jövő nagyság biztosítékainak is.

Azok között, kiknek ott — annyi dicsőség szentelt csarnokában — stat nominis umbra, kevés van, kinél több jogcíme volna az utókör elismerésére, a kortársak hálájára és arra, hogy legmagasabb mértékünkkel bíráljuk életét és tetteit, mint néhai társunk, a nagy birodalom halhatatlan halottjának, William Ewart Gladstonenak. Egy hosszú emberöltőn keresztül ott állani a politikai küzdelmek első sorában, több, mint hatvan éven át a törvényhozás termében tanácsot ülni és legnagyobb részben vezetni a világ leghatalmasabb államának eszmeáramlatát, már magában is oly feladat, a melyre kevés halandót rendelt végzete; de a folytonos küzdelmet, az élet nagy harcát úgy megharcolni, mint ő tette, az valóban tüneményeszerű jelenség. Az ő élete

egy ugyanaz hazája történetével élete idején; ő körülötte, mellette vagy ellene, csoportosultak félszázad óta, majdnem kivétel nélkül, a milliók sorsára döntő hatásmű események, és ezen hosszas küzdelemnek nem volt egyetlen egy pillanata sem, a mikor ne lett volna kristálytisztá a kép, melyet ő alkotott, vagy ködbe merült volna az alak, mely az események szárait kezében tartotta.

Az újkor küzdelme bizonyára nehéz küzdelem, tek. Akadémia.

Egészen új, megoldásokat gyorsan követelő kérdések léptek előtérbe az összes művelt világban e század derekán; és ismét egészen más természetű kérdések kopogtatnak most ajtónkon. Természetes, hogy a változott helyzet első sorban Angliát érinti; természetes, hogy a megoldás szüksége legelőször itt állott elő, s az irány, melyet Anglia adott, másutt is követésre talált. Gladstone munkásságának megbecsülése nem volna teljes, ha figyelmen kívül hagynók, hogy a megoldások első nehézségei ő előtte tornyosultak fel, s mások tapasztalatai előtte útmutatóul vagy csak tanácsadóul sem szolgálhattak.

A szabadságért folytatott küzdelemnek két fő harctere volt e század derekán Angliában: a politikai téren a parlamenti reform, a közgazdaságin a szabad kereskedelem kérdése. Mindkettő korán bevonult az angol közélet csarnokaiba, s mindkettő lehetőleg teljes megoldásra talált ott, még mielőtt a kontinens népeinél élénkebb hullámokat vetett volna.

A Reform Actok egész sorozata javította a régi alkotmányt, folytonosan tágítva a jogosultság korlátait, ezeknek legelése ellen 1831-ben foglalt állást, mint kezdő politikus, s ezeknek legutolsóját ő vitte keresztül 1884-ben, a County Franchiset, mely által megkétszerezte a szavazók számát Angliában, maga ezen javaslat két millió embernek adván szavazójogot.

Harrison Corn Lawja 1816-ban hozatott meg, a szabad kereskedelmi iskola első zászló bontása, az Anti Corn Law League 1836-ban alakult meg; ekkor írta Cobden amaz emlékeztető szavakat John Brightnak: Come with

me, and we will never rest, until we abolish the Corn Laws (Jöjj velem és nem fogunk addig nyugodni, míg el nem töröljük a gabona-törvényeket.) Bright ment; a két egyszerű, hírnév és befolyás nélküli férfiú megindította a harcot a fennálló társadalmi rend ellen és megnyerte azt. »Hét férfi egyesült Manchesterben — írja Bastiat »Cobden et la ligue« című művében — és azon férfias elhatározással, mely az angol-szász fajt jellemzi, kimondák, hogy eltörölnék minden monopoliumot, és zavar, vérontás nélkül, a meggyőződés ereje által keresztülvisznek oly, vagy talán még mélyebb forradalmat, mint a minőt atyáink 1789-ben létesítettek«. Ezen nagy reform vezérei Cobden és Bright, gyakorlati létesítői Sir Robert Peel és Gladstone voltak, ki részleteiben nélkülözhetlen tudással, szívóssággal és energiával vitte át a gyakorlati életbe.

Ez a két vezéreszme uralta Gladstone politikai pályájának első felét, és e két eszme szolgálatában változott meg pályájának egész irányzata annak második felében.

Gladstone családi tradíciói konzervatívek voltak. »Ott növekedtem — mondta maga 1866-ban a Reform viták alatt egyik beszédében — Canning nagy nevének árnyékában; az ezen nagy névvel összekötött minden benyomás uralta gyermekkorom és ifjúságom politikáját«. Atyja, Sir John Gladstone, skót származású liverpooli gazdag kereskedő, Canning személyes és politikai barátja, mint képviselő, hű követője volt, s a nagy államférfi befolyása maradandó nyomokat hagyott az ifjú Gladstone, a negyedik fiú elméjén, ki 1809. december 29-én született. A gyermek ifjú összes hajlandóságaival pap akart lenni, s csak atyja határozott óhajására lépett közpályára; előszeretete az egyházi rend iránt azonban oly nagy volt, hogy midőn először akart visszavonulni a közpályától, komolyan gondolkozott arról, hogy mint volt miniszterelnök, az egyház szolgálatába lép, s csak hosszas megfontolás után volt reá vehető, letenni e szándokáról, mit ő maga úgy fejezett ki, hogy hajlott korában képtelen volna immár annak terheit viselni. Érdekes tünemény, hogy ifjúkori barátja, Manning, a későbbi katho-

likus bibornok, viszont politikai pályára készült s csak kedvetlenül követte sorsát.

Etonban és Oxfordban töltötte tanuló-éveit. Már ekkor kitűnt kitűnő képességei, szorgalma és kedélyének ellenállhatlan varázsa által. A klasszikusok kitűnő szeretete mellett, atyja kívánsága szerint, a mathézissel is alaposan foglalkozott, s társaival lapot indított, a melybe ő írt legtöbbet, többek közt egy értekezést az ékesszólásról, a mellett a vitaklubnak is szorgalmas tagja, titkára, majd elnöke lett. Társai szerették s baráti köre Anglia legfényesebb neveit foglalta magában. Manning, Hallam, Wilberforce, Aberdeen és mindenekfelett Tennyson, kivel barátsága egész sírjáig megmaradt, őt tekintették vezéröknek. Tennyson bizton sejtette benne már ekkor a jövő emberét, megjövendölve, hogy ő »hatalmas szózat lesz a parlamentben, erős oszlop a viharban.«

»A potent voice in the Parliament,
A pillar stead fast in the storm«.

Az angol dicséretes szokás, mely a collegeken és egyetemeken tanuló ifjúságot nagyon is számba veszi, s már előre kijelöli bennök vezéreit, nem egy kitűnő férfit adott a közéletnek. Gladstone egyik, az oxfordi Union Clubban tartott, beszéde a reform-javaslat ellen vonta magára Newcastle hg. figyelmét, a ki fia ajánlatára felszólította, hogy a tőle függő Newarkban lépjen fel a reformált parlamentben képviselőül. Így lépett Gladstone az iskolából egyenesen át 1832-ben a törvényhozás termébe.

22 éves volt csak. E példa épen nem különös Anglia történetében. Foxról tudjuk például, hogy midőn e lángelkű szónokot Midhurst választá be képviselőnek 1768-ban, csak négy hónappal volt több tizenkilencz évesnél, s már a következő május 8-án, egy áttombolt éj daczára, egyik legragyogóbb diadalát aratta. Pittet 23 éves korában egy hatalmas parlamenti csatározás emelte a kormány élére, s kormányzatát, melyet a Rolliad néven híressé vált gúnyirat úgy énekelt meg, mint egy iskolásfiú gondjaira bízott birodalmat (»A kingdom, trusted to a schoolboys' care«,) bizonyára nem a gyakorlati érzék hiánya jellemezte; s hogy

mást ne említsünk, maga Peel — mint Guizot emlékirataiban találjuk — úgy ajánltatott atyja által beválasztatása után a konzervatív ministerium akkori fejének, Liverpool Lordnak, mint a kinek ambíciója megérdemli, hogy a párt érdekeihez egy tárcza kötelékeivel csatoltassék. Anglia történelme igazolja, hogy a fiatal erők ilyennemű bevonása a parlamenti élet küzdterére legkevésbé sem volt káros, sőt inkább ezen erőkből váltak a parlamentarismus azon nagy szellemei, kiket még akkor is tisztelettel fog említeni a történelem, mikor az alakot rég a túlélő fejlődési stadiumok lomtárába szorította vissza a haladó idő.

Mint konzervatív ifjú, lépett Gladstone a törvényhozás csarnokába. Találónan jegyezte meg egy életírója, hogy érzelve mindig konzervatív maradt, értelve mindig reformer volt. Anglia régi nagy intézményeinek lelkes csodálata mindig kifejezésre jutott nála, még akkor is, mikor azoknak reformálására fordította teljes erejét. A reform-mozgalmat ellenzi, sőt világosan azzal vádolták — még pedig megczáfolás nélkül — ellenfelei, hogy a rabszolgatartási kérdésben sem várható több tőle, mint igyekezet az eltörlés felé, de semmiesetre sem annak eltiltása; az Anti Slavery League ez értelemben ellenezte jelöltségét, és maga a fiatal Gladstone szűzbeszéde teljesen igazat adott e vádnak. Védelmezte atyjának eljárását, ki maga is rabszolgákat tartott ültetvényein, s bár azok sorsának javítását, még pedig a teljesen felszabadítás irányában, sürgette: a rögtönös felszabadításnak határozott és kifejezett ellenzője volt.

Oxford hatása más irányban is nyilvánult. Disraeli helyesen jegyezte meg egy beszédében, hogy az angol állam és egyház egymáshoz való viszonya az angol intézmények egyik legkülönösebb, legbecsesebb része. Az állam és egyház szorosan egymásra utalt volta az angol felfogásnak egyik legsajátosabb sarkpontja volt mindig, s az összes modern felfogásnak legnevezetesebb, legmakacsabb küzdelmei e pont körül folytak és folynak mai napig is. Fokozatosan és lépésről lépésre lehet megtörni a modern Anglia politikusainak ez erős kapcsolatot, s úgy az állam, mint az egyház érdekében lazítani az összeköttetést. Az állam nem független az

egyházról a régi konzervatív felfogás szerint, s az összekötés régi viszonya nem a hívők érdekében keresi magyarázatát, hanem abban a felfogásban, hogy az állam a keresztény tanoknak hivatott alkalmazója kint a gyakorlati életben.

Semmi sem volt természetesebb, mint az, hogy Gladstone, kinek mély vallásos kedélye mellett legélénkebb rokon-szenvei az angol egyház felé fordulnak, ennek az iránynak vált feltétlen hívévé. Egy nagyobb igényű munka jelent meg a fiatal képviselő tollából: »Az állam az egyházhoz való viszonyában« (The State in its relations with the Church) 1838-ban, melyet »Egyházi elvek eredményeikben vizsgálva« (Church Principles considered in theirs Results) 1841-ben követett. E két munka a régi Anglikán egyházpolitika legbecsesebb terméke. Kiindulási pontja az, hogy az egyház isteni, az állam csak emberi, hogy az egyház semmi más, mint az állam isteni része, s ennél fogva az állam minden támogatása és pedig minden ellenőrzés nélkül, teljesen jogosult és köteles magas céljai elérése felé.

Valóban az állam és egyház közti viszonyt, a régi angol felfogás szerint, másként képzelni sem lehetett, indokolni sem. Gladstone nem felfedezője, csak formulázója volt e doktrínának, melyet későbbi éveiben oly nagy mértékben volt kénytelen módosítani. Midőn megírta évtizedekkel később a »Chapter of Autobiography« (egy fejezet önélet leírás), magyarázatát adja annak, mi vezette ez álláspontra. Oxfordban nyugodt volt hosszú időn át a szellemi élet. Teljes közöny dermesztő szele fagyasztotta meg az egyházat is. Egyszerre azonban váratlanul teljes erővel kitör a reform szelleme. »A látvány egészen az volt, mint a minőnek mondják az orosz tavaszt — beszéli el ő maga, a hol, hosszú dermesztő hideg hónapok után, csaknem egyetlen egy napon felolvad a hó, felszakad a jég, és az egész föld ismét fedve van zöld viránynyal«. Abban a feltevésben volt, hogy Anglia egyháza újjáalakult papsága és értelmes lelkes világi eleme útján nem csak megtartja helyét, de visszaszerzi is a tőle elidegenülő nemzetet. Tévedt, e felfogásában; a viszony maga ápolója volt a közönynek; apró csetepaték,

személyes és ürügyekül használt rituális különbségek miatt folytatott torzsalkodások részben leszakították az egyház kebeléről egyes kitűnő fiait, Manning és Newman is más felekezet kebelébe tértek, részben az ott maradottak közönye újra visszatért, és maga Gladstone, kit kortársai többek közt legjelesebb angol theologusnak is tartottak, nem okadatlanul óhajtott az egyház szolgálatába térni vissza, melyet annyira szeretett, s melynek belső életében akarta visszapótolni a külső viszonyaiban épen ő általa okozott veszteségei kárpótlását.

A könyv hatása nagy volt. Kiadás kiadást követett, s Gladstone a küzdők első sorába lépett. Rómában volt ez időben, hol történt eljegyzése is Sir Stephen Glynne leányával, ki boldog családi életében őrangyala volt, s hol Macaulay barátságát nyerte meg. A történetíró méltatta egy tanulmányában Gladstonet és könyvét oly igazán, mint talán senki más, sem korábban, sem később.

»E könyv szerzője — így ír Macaulay — egy fiatal ember, kifogástalan jellemmel és kitűnő parlamenti tehetségekkel. Egyáltalában nem volna feltűnő, ha Gladstone úr egykor a legnépszerűtlenebb emberek egyike volna Angliában. De mi azt hisszük, csak igazságot szolgáltatunk neki, ha azt mondjuk, hogy képességei és modora megnyerték számára minden párt tiszteletét és jóakarátát. Úgy tetszik nekünk — szól tovább — Gladstone úr szerfölött jól van képesítve a bölcsészeti nyomozásra. Elméje széles keretű; dialektikus ügyessége nem hiányzik. Hanem nem enged szabad játékot elméjének. Nincs hiánya a világosságban, hanem nagy hiánya van abban, a mit Bacon száraz világosságnak nevezett volna. Mert minden, a mit Gladstone úr lát, a szenvedélyek és előítéletek csalfa körén át megtörve van. Stylja meglepő hasonlatosságot mutat gondolkodási módjával; sőt még több: nagy befolyást gyakorol gondolkodási módjára. Rhetorikája, jóllehet gyakran jó a maga nemében, beárnyékolja és összekuszálja a logikát, mit megvilágítani volna hivatva. Éleselműsége és szorgalmának fele, szűkebb képzelődéssel és kisebb szóbőséggel megmentette volna őt csaknem minden hibáitól. Így van egy tulajdonsága, mi

fölötte veszedelmes a szemlélőnek: egy bizonyos méltóságos és súlyos, de csapongó és bizonytalan erejű nyelvezetnek nagy birtoka, mely nyelvezet épen azon a módon hat reánk, mint a »Felhők« karjának lágy dicszóiája hathatott az egyszerű érzésű áthéneiekre:

»ὦ γῆ τοῦ θεύματος ὡς ἱερὸν,
καὶ σεμνὸν, καὶ τερατώδες.«

Érdekes, hogy könyve folyamán Gladstone az ír egyház kérdéséről is természetesen megemlékezvén, oly elvet is használ itt az ír egyház állami szervezete mellett, a mely világosan mutatja, hogy az egyházi különválasztás és a Home Rule közt bizonyos összefüggést már ekkor, mikor még mindkettőt ellenezte, époly világosan látott, mint élte legvégső éveiben, mikor mindkettőt megvalósítani igyekezett. »Ha Anglia — így szól a mű egyik helyén — megsemmisítené (az ír protestánsok) uralkodó egyházát s így meggyöngíténé az ő erkölcsi álláspontjokat, úgy ők sem lennének továbbra hajlandók ellensúlyozni a többség óhajait, mely vezetőik befolyása alatt arra irányul, mit ők nemzeti függetlenségnek neveznek«. Világosan így következett be: Parnell vezetése alatt az ír protestánsok nagy része csatlakozott az ír Home Rule mozgalomhoz.

Elméletileg azonban érdekes az is, hogy a Church Principles írója abban a beszédében, melyet Miall híres indítványa tárgyalásakor az angol és skót Disestablishment ellen 1873. május 16-án mondott el, főleg csak a nemzet nagy többségének érzelmeivel érvel. Ekkor már elismeri, hogy az európai gyakorlat ellene van, és van egy más szövetsége is az állam és egyház közti viszony megbontásának »a vallásos közönbösségben, a mely, legalább Európa szárazföldjén, nagy mérvben szélesíti a vallásos és polgári hatóságok közt levő örvényt.« De ez a közöny ismeretlen angol földön. »Vegyük ki az angol egyházat Anglia történetéből és Anglia története chaosz lesz rend, élet és jelenlőség nélkül.«

Gladstone életének és gondjainak kiváló tárgyát képezte az egyház, melynek buzgó, hű fia volt, a hívő keresz-

tyén lélek legteljesebb képviselőjéül. S ha — mint Macaulay mondta — a száraz világosság hiánya volt tévedésének oka: e hiányt azon szenvedélyes előszeretet okozta, a melyel egyháza iránt viseltetett. Igaz, hogy e szeretetben Gladstone az általános keresztyénség elveit sokkal inkább tartotta szeme előtt, mint magának az angol egyháznak érdekeit; igaz az is, hogy élete egyik kedvencz eszméje volt az összes keresztyénség egyesítése az angol egyház körül, a mely eszmét már de Maistre hangsúlyozott, s talán épen ezen kedvencz eszméje meghiusulását látván a Vaticanismusban, innen magyarázható szenvedélyes későbbi fellépése az ellen; és igaz az is, hogy épen az angol egyház értette meg legkevésbé az ő felfogását, kit egy életírója az angol egyház legnagyobb alakjának nevez, és sokkal több elismerést talált a nonconformistáknál. De a szenvedélyes előszeretet alkalmas volt arra, hogy előlje benne azt, a mit Bacon száraz világosságnak nevezett volna az egyházpolitika terén.

Első visszavonulásából is az egyház érdeke ragadta vissza a közélet terére. A közistenitisztelek szabályozásáról szóló javaslat ellen nyújtotta be híres határozati javaslatait 1875-ben, mely javaslatok elestek ugyan, de lényegök átment a köztudatba. Lehetőleg szabaddá akarta tenni a rituális mozgalmat, a közistenitisztelek rendjében az idő szellemében reformálni a liturgiát. A parlamentből a harczot áttette az irodalomba, s két munkája: az »Angol egyház és a ritualismusról« (The Church of England and Ritualism) osztatlan figyelmet keltett. Sőt egyik passzusa oly szenvedélyes támadásra adott okot, a mely csak Angliában vala érthető, a vallás-vitatkozások honában. A passzus vonatkozik azon állítólagos kísérletekre, melyek egyes lelkeseknek tulajdonítottak azon czélzattal, hogy az egyházat katholizálják:

»Mária véres uralma óta ilyen dolog soha sem lehetett lehetséges. De hogyha lehetséges lehetett volna is a tizenhetedik és tizennyolczadik században, még mindig lehetetlen lett volna a tizenkilencedikben; a mikor Róma a semper eadem büszke dicsekvése helyére az erőszak és hitváltoztatás politikáját tette; a mikor már senki sem lehet

hozzátérő anélkül, hogy le ne mondjon erkölcsi és értelmi szabadságáról és *ne helyezné polgári loyálisát és kötelességét mások kegyelme alá*; és a mikor egyenlően szakított a modern gondolkozással és a régi történelemmel. Nem tudom rábírní magam, hogy legkevésbé is féljek keresztes hadjáratának végső kimenetelétől Angliában, bárha nem tudom kevésre becsülni nagy erejét a rosszban.«

Ezen eléggé szenvedélyes kifakadás lélektani indokát már érintettük; elég legyen következményeiből megjegyezni római katolikus párhíveinek éles támadását, a kik rossz néven vették neki, hogy felekezeti állások miatt gyanuba vonta polgári hűségöket, s melyet Gladstone egy új röpiratában »A vatikáni dekretumok« czímen részletesen megmagyarázott. Szerinte a római katolikus keresztyének polgári helyzetében nagy változásokat hozott létre a vatikáni zsinat. Egész 1870-ig volt egy — mint ő nevezi — alkotmányos párt a római egyházban, melylyel a pápai hatalom legerősebb idejében is számolni volt kénytelen. 1870. júliusától a dolgok ezen állapota végleg megváltozott, a hívők teljesen kiszolgáltattak a vaticanismusnak.

Egy másik következménye volt e szenvedélyes fellépésnek egy drámai erővel bíró levél-váltás az ifjúkori barátok, Manning, ez időben már bibornok és Gladstone között. E levélváltás megható epilógusa Manning elbeszélésének, a ki elmondja a drámai jelenetet, mint szakadtak el utaik, mikor Gladstone az ő hívásának nem engedve, nem követte őt a kitérésben s ő elválva, a templomban hagyta térdepelve Gladstonet. A küzdelem csúcsán mint két ellenfél vezére találkozik a porondon a két barát s örökre elválásokat nyíltan pecsételik meg. E levélváltásban legvégül így szól Gladstone:

»A köztünk levő különbségek, kedves érsekem, valóban nagyon mélyek. Odatárjuk azokat, azt hiszem, alázatos hallgatással a Magasabb Bíró elé. Erősen hiszem, hogy mindketten annyira szerettük, a mennyire csak tudtuk, a múlt emlékeit is. Azok tartóztatták vissza valószínűleg tollát, a mikor utoljára írt; azok tartóztatták vissza bizonyára nagy mértékben az enyémet. Ön biztosított engem egyszer

imáiról minden időre. Én elfogadtam e biztatást hálásan és most is hálás vagyok érte. És a mikor azok lebegnek ég felé, ott még is van egy találkozó pont azok számára, kiket a pára elválaszt idelent«.

Ezek a szavak jelzik Gladstone egyházpolitikai és egyházi irányát. Szenvedélylyel kereste a keresztyénség összekötő kapcsait, s bár első sorban egyházának volt hű fia, sem egyházi életében, sem polgári működése fényes terén nem volt pillanat, a mikor annak érdekeiért sorompóba nem állott: a magasabb felfogás jellemezte működését és pedig első fellépésétől haláláig, a megcsontosodott tory ifjút ép úgy mint a szenvedélyes radikál aggastyánt. Ha egyházpolitikai nézetei a gyakorlati politikában teljesen átváltak is, ha az, a kinek első állásfoglalása az államegyház fentartása volt, Irlandban, maga vitte keresztül a Disestablishment nagy művét ott, ha az, a ki a katolikusok emancipálását nehezen szívlelte, nem sokára azután egy ír katolikus college támogatása miatt lépett ki a kabinetből: ezen felfogása állandóan megmaradt, s mint talán minden időknél legkeresztyénebb politikusa, a keresztyén egység, szeretet és szabadság legbuzgóbb képviselője volt. Fájt neki bizonyára, hogy álmait Anglia egyházának kebelén nem volt képes megvalósítani; de nem hűnyhatott szemet a tényleges helyzet előtt. Azok a szavak, a melyekkel 1868. márczius 16-án az ír egyház elszakasztására vonatkozó javaslatot kísérte, igazán lelke mélyéről valók voltak: »A nélkül, hogy legkisebb mértékben vádolnám azokat, a kik hivatalt viselnek az ír egyházban, hosszas tapasztalat alapján meg vagyok győződve arról, hogy ezen intézet, és pedig létezése törvénye alapján tanyája és utolsó menedéke a régi szellemnek; és az, a mire ez országnak minden részleges és különös kérdések felett van szüksége: az ép ezen régi szellemnek kiűzése Irlandból«.

Az egyház elválasztása az államtól a lelkiismereti szabadság nevében volt követelve; Anglia engedett, s Anglia ezen lépésének örök becsét bizonyára csak tetőzi az, hogy éppen Gladstone vezérlete alatt vitte keresztül e nagy fontosságú lépést, ki a fenttartók élére látszott praedestinálnak.

És most már térjünk vissza a gazdasági politikushoz. A szabad kereskedelem kérdése domináló kérdéssé vált, mikor 1841-ben Sir Robert Peel kabinetjében Gladstone a kereskedelmi tanács alelnöke, majd elnöke volt. A manchesteri liga segélyére sietett a költészet, és a nyomor, s nehezen állott más menekülés a nehéz helyzetből, mint a liga programja. Sir Robert Peel ráállott ez alapra s a mélyreható változás az ő nevéhez fűződik. Ez utolsó évek hiánya folytonosan emelkedőben, a bevételek folyvást hanyatlóban; szemben a chartismussal, a növekvő kétségbeeséssel, a növekvő nyomorral, és a növekvő reménytelenséggel.

A helyzetet, melyet 1842. márczius 12-én egy évi óriás munka és tanulmányozás után Sir Robert Peel elfoglalt, nem kis mértékben tette lehetővé az a kitünő segítség, mely Gladstonetól származott, ki a részletek nagy mestere volt. Sir Robert Peel e tekintetben is nagy nehézséggel küzdött. Igaz, hogy már Canning, főleg Huskisson útján, utat nyitott a szabad kereskedelem eszméinek a konzervatív felfogásba, sőt Disraeli maga határozottan tory-elynek proklamálta a szabad kereskedést, a tény azonban az volt, hogy a földbirtokos gentry igen kedvetlenül, s csak a viszonyok kényszerítő nyomása alatt követte vezérét, kinek legerősebb támaszai a radikálok voltak Bright és Cobden vezérlete alatt.

Ez az egész ülésszak egy természetellenes helyzet összes kellemetlenségeit mutatta fel. A védvamosok folyvást erősebben tömörültek Lord George Bentinck körül, míg a liberálisok Russel vezetése mellett hovatovább a Peel befolyása alá jutottak. Disraeli — ki csak kevéssel azelőtt a szabad kereskedelem alapelvén állt, szenvedélyesen támadta a kormányt. Egy alkalommal Peelt frázis-hősnek, más alkalommal a csúszás-mászás nagy mesterének, máskor olyannak nevezte, ki az egyik pártot orránál fogva vezeti, s a másikat kirabolja. »Ha nézem — mondja egyik szenvedélyes beszédében 1846. május 15. — ezen miniszter egész pályáját, mely az ország történetének már oly számos lapját tölti be, azt találom, hogy 30—40 éve az igen t. úr üzletet folytatótt mások eszméivel. Egész élete egy nagy elkobzási processus volt. Mások eszének zsbárusa ő. Keressék fel önök

Beatson mutató-könyvét, hódító Vilmos ideje óta nincs egy államférfi sem, ki a politikai lopást oly nagy mérvben követte volna».

Az eredmény előrelátható volt. A kormány június 26-án megbukott. Maga Disraeli írja le Sir Robert Peel bukását Lord Bentinck életrajzában, hű tükrét adván a parlamenti helyzetnek.

»Végre félkettőkor reggel a karzatok kiürítettek, a szavazás kivántatott és a kérdés feltetett. Csaknem minden azelőtti szavazásnál, ha a kormány sorsa függött attól, minden képviselő szavazata — alig egy-két kivétellel — előre tudva volt; jelenleg nem volt ez az eset; és minden képviselő irányát, a mint elhagyta székét, figyelmesen vizsgálták. Több mint száz védvamos képviselő követte a minisztert; több, mint nyolczvan kiment a szavazás elől, s körülbelől ugyanannyi követte Lord George Bentincket. De nem csak számuk költött aggodást a kormány padján, a mint a védvamosok sorban elhaladtak a miniszter előtt a túlsó oldalra. Lehetetlen volt, hogy ne nézzen rájuk felindulással; azon nagy párt virágára, mely büszke volt arra, hogy olyat követ, ki büszke őket vezethetni. Oly férfiak voltak azok, kiknek szívét megnyerni élete czélja és feladata volt. Korlátlan bizalmat helyeztek benne és feltétlen ragaszkodást iránta. Mellette álltak a legsötétebb órában és fel emelték őt a politikai kétségbeesés mélységeiből a legmagasabb állásra. A kik, akár volt igazok, akár nem, tisztelt, művelt, nemes, magas jellemű és nagy tekintélyű emberek voltak. A kik nemcsak követői, de barátai voltak: egy kenyérből ettek, egy pohárból ittak vele és a magán élet gyönyörei közt gyakran feledték el együtt a politika gondjait és küzdelmeit.

»Kellott, hogy érezzen valamit, mikor a Mannerek, a Sommersetek, a Bentinckek, a Lowtherek és Lennoxok haladtak el előtte. És azok a vidéki urak, azon urai Angliának, kiket öt év előtt oly büszke volt övéinek nevezni. Mind ellene sorakoztak most... Az ujság, hogy a kormány nemcsak megveretett, hanem 73 szótöbbséggel, el kezd sorba járni. A hitetlenség zaja támad a kormány padja körül.

Megverettünk 73 szóval, szólt a kabinet egyik legjelentékenyebb tagja, a meglepetés hangján, Sir Róbert Peelhez. Sir Robert nem válaszolt, még csak fejét sem fordította vissza. Igen mereven nézett és kiterjesztette szempilláit, mint szokása volt, mikor unatkozott és nem akart beszélni. Kezdte megérteni állását, hogy a vezér hadsereg nélkül van.«

A kormány bukása egyúttal Gladstone bukása is volt. Ő már előbb lemondott tárczájáról, azért, hogy korábbi nézetei megváltoztatása mellett védje a Maynooth college javadalmát, s még csak gyanuja is távol lehessen annak, mintha tárczája megtartása miatt változtatná meg elveit. De a kormány sorsa az övé volt, s a védvamos áramlat a liberálisokat vitte diadalra. Az új választásoknál Oxford választotta be, mint a peeliták vezérét, a kiket a vezér 1850. véletlen elhalta után a szabad kereskedelem elvei a whigekhez csatoltak, de az egyházi és alkotmányi politikában megtartották korábbi konzervatív irányzatukat. Helyzetők bizonytalan, irányuk reménytelen volt, és párt sem állott hátok megett, a melyre támaszkodhattak volna. A dolgok ily állásában találta az Aberdeen-féle koalíció, melynek 1852. decemberén pénzügyminiszteri székét foglalta el, híven betöltve azon reményeket, miket legközelebbi barátai, a peeliták, kötöttek tehetségei és szabad kereskedelmi elveihez.

Az 1853-ki budget Gladstone egyik legremekebb munkája, és saját vallomása szerint is legfáradtságosabb terméke szellemének. Törekedett arra, hogy a nehézségek elől ki nem térve, oly képet nyújtson a pénzügyi helyzetről, mely az orvoslás módját is nyújtsa. 133 vámtételt és a szappan vámot eltörölte, a teavámot $2\frac{1}{2}$ -ről 1 shillingre szállította le, a mellett az élelmi cikkek adóját megkönnyíté, sőt a jövedelmi adó fokozatos megszüntetését is hét év alatt kilátásba helyezte. »Ez emelte Gladstonet — írja Greville — politikai magaslatra és a mi még sokkal fontosabb, mint maga a budget, biztosítékot adott az országnak arra nézve, hogy megtalálta emberét, a ki megfelelni képes a nagy politikai szükségleteknek és alkalmas arra, hogy vezesse a pártokat és irányítsa a kormányokat«.

Ez az idő azonban még nem következett be. A nagy

kormány, »All the talents«, hamar megbukott. A krimi háború kitör s mint a háborút megindító kormány tagja, Gladstone elvesztette személyes barátait; mint békére törekvő, a háború-párt rokonszenvét. Egymás után váltakozott Palmerston és Derby kormánya, és Gladstone tanácsalanel, elkedvetlenedve félrevonúlt egy megbizatással a jón szigetekre. A konzervativ kormányban, ámbár Disraeli, saját vallomása szerint, »csaknem térdein« kérte, nem akart részt venni; Palmerston ellen pedig nem egyszer foglalt állást. Várta a pártok zilált helyzetének tisztázását, a mely pedig mindaddig nem következett be, míg ő nem fogadta el Lord Palmerston tisztán liberál kormányában a pénzügyi tárczát s ezzel végleg át nem ment a Whigek oldalára.

Így lett a konzervativ ifjúból liberál férfi. Ez eset nem első, sem nem utolsó az angol történetben. Csak a legkitünőbb férfiak közül akarok pár példát felsorolni: *Burke*, a ki hasonlíthatatlanul legmélyebb és legeredetibb gondolkodója volt korának, rendszeres és liberál, Anglia szabadságának tüzes harczosa, az irländiak, katholikusok nemes védelmezője, elhagyta pártját a franczia forradalom kérdésénél és úgy végezte be pályáját, mint az arisztokráczia csaknem legfanatikusabb védelmezője. *Canning* szigorú és elkeseredett tory fiatalságában, csaknem liberállá lett később s utolsó éveiben csaknem kizárólag a liberálok támogatták. *Peel* nagy kérdéseinek kettején elhagyta pártját és mégis folyvást emelkedett a köztiszteletben. *Lord Brougham*, élete első ötven évében csaknem radikál, az utolsó 30 év alatt nagyon hasonlatos lesz a torykhoz. *Lord Litton*, a ki korán kitünt, mint határozott liberál, később a konzervativ Lord Derby kabinetjében ül. *Disraeli*, a konzervativ párt vezére, mint radikál kezdte pályáját. *Palmerston* politikai életének kezdetén tory volt; szolgált Liverpool, Canning, Lord Grey ministeriumában, és úgy halt meg, mint liberál miniszerelnök; *Lord Derby* a konzervativ párt vezére, tüzes liberál volt pályája kezdetén, whig és reformer 1835-ig; 1846-tól kezdve pedig egész a reakció mérveig hajló tory, az irländi államegyház legtüzesebb ostromlója 1833-ban és ugyanennek legtüzesebb védelmezője 1866-ban.

Semmi sem természetesebb ennél. A hol, hogy úgy fejezzük ki magunkat, az emberek egy vagy más pártban születnek, a hol korán lépnek a parlamentbe, a hol egész korokat megrázó kérdések forognak fent gyakran, s a hol mindenek felett az államférfiak tanulnak, ott politikai külső állandóságot várni annyi volna, mint a tanulatlanságot szentesíteni. Az idők szelleme kell, hogy hasson az államférfiakra s hasonló körülmények közt a véleményváltoztatás a változtató gondolkozását, tanulását és őszinteségét egyaránt jellemezi.

Gladstonenál annál később volt a helyzet, mert hiszen sokkal inkább liberális volt gondolkozásában, mint konzervatív, s a külső viszonyok hatása sokkal élénkebb hatást gyakorolt mindig lelkére, semmint ne vallotta volna nyíltan be korábbi tévedéseit. Egyházi politikájánál, hol az átmenet valóságos elvi különbséget jelzett, már láttuk a változás indokait; közgazdasági politikája változatlanul a régi maradt. Ő, a free trader, természetesen követte azt a pártot, mely ez elveket vitte keresztül, szemben régi pártjával, a mely ezen elvek ellen fordult, mely csakis a nehéz körülmények nyomása alatt támogatta Sir Robert Peel első kezdeményezését.

1859-től 1866-ig maradt Gladstone a kincstár kanczellárja. Ez volt Gladstone közpályájának ha nem is legfényesebb, de legsikeresebb része. A közgazdasági áldások, melyeket nemzetére árasztott ezen tárcza révén, valóban igen nevezetesesek voltak. Fiatal korának angol nemzete valóban szegény volt. A népesség nagy része rosszul táplálva, rosszul ruházva és rossz lakhelyekre utalva. Az adók súlyosak és nem nagyon jövedelmezők; a társadalmi osztályok helyzete éles és ingerült volt.

Szabad kereskedelmi eszméinek diadalát megérte. A francia-angol kereskedelmi szerződés, mely átvitte a nemzetközi életbe is az eddig pusztán angol irányt, a kor egyik legkitünőbb műve, nagy részben az ő munkája. Nem akarjuk eltagadni, hogy az oroszán rész ama nemes Commonert, a »cikornyátlan ékesszólás« ama mesterét

Cobdent illette, ki a kormány meghatalmazottjaként járt el III. Napoleon udvaránál, de a keresztülvitel Gladstone műve. Adó politikája most is az volt, a mi korábban: a jövedelmi adó segítségével; minden körülmények közt azonban a takarékoság volt az, a mire fektette egész pénzügyi politikáját.

»Egészen igaz — szól egyik budget-beszédében — hogy nagy előhaladás van a társadalmi igények terén, a melyek növekvő igényeket teremtenek a közkincstárra; de az is igaz, hogy 1853-ig — az orosz háborút megelőző évig — ugyanúgy növekedtek az igények. Ez ideig azonban tényleg takarékoságunk és bölcs mérsékléseink által tudtunk szembeszállni ez igényekkel. Mi történt azonban 1853 óta! Hasztalan volna szemet hunynunk azon tény előtt, hogy nemcsak a közszolgálatok köreiben, de általában az egész országban és e Ház falai közt is, a mely pedig a nép tárczájának őre, a köztakarékoság szelleme megcsappant; minden nemű terhek engedtetek meg felületes vizsgálat után a közalapokra; mindenki kérelmének ez vagy azon kiadásra oly könnyen elég tétetett, hogy nem habozom kimondani, hogy ha csak öt vagy tíz évig így folytatjuk, teljes zavarba hozzuk az ország pénzügyeit, elannyira, hogy vagy legmagasabb mértékben fent kell tartanunk legsúlyosabb adóinkat, vagy pedig gyalázatos menedéket csak abban fogunk találni, hogy évről-évre kölcsön vett pénzzel fogjuk fedezni rendes szükségleteinket.«

Ez volt az a szellem, a mit maga Gladstone jóízű humorral ír le a pénzügyminiszter háládatlan szerepének, a ki mindenre nemet és nemet mond, a mi pénzkiadással jár együtt. Nem ez volt hát az eszköz, a mivel Gladstone korszakalkotó budgeteit keresztül vitte. »Vidéki urak, mindenféle értelmi foglalkozású emberek, a kik nem ismerik az egyes borvidékek különbségeit, selyem-gyárosok, a kik Lyonra csak mint természetes ellenségekre gondolnak, angol óráskészítők, a kik nagy félelemmel gondolnak a párisi órákra, mindezek bizonyára nagy ügyességet és bámulatos világosságot követelnek arra, hogy rábirassák magokat minden font sterling után kilencz penny jövedelmi adó viselésére

azért a változásért, a mely a legjobb esetben sem látszott értékesnek előttök». Így ír javaslatairól a Times. És mindezek az elégedetlen zúgások elnémulnak Gladstone hangjára. Pedig Gladstone kijelentette, hogy tovább megy ezen az uton, s hogy a jövedelmi adót ép azért tartja fenn, mert az lesz eszköze a kereskedelmi politika teljes átváltoztatásának. Az is lett. Évről-évre előre ment Gladstone útján, s mind e mellett a jövedelmi adót is szállította le, 1863-ban 7, 64-ben 6 és 65-ben 4 pennyre. A takarékoság volt ebben egyik segédeszköze, közel 7 millió font sterlinggel szállítván le a kiadásokat; de nem lehet tagadni, hogy az ország növekvő jólléte s épen ezért a majdnem teljesen leszállított vámtételek jövedelme hozta az állam pénzügyeit főleg rendbe. Gladstone erős kézzel haladt ez úton, s a nemzet megértette vezérét. Minden év nagy könnyebbedést hozott a közvetett adók egész mezején, s midőn ezzel együttesen a jövedelmi adó mérséklésének is beállott lehetősége: valódi bálványa lett Gladstone Anglia népének. Nem kritikátlan bálvány, mert hiszen azon időben is kénytelen volt visszavonni például az alapítványok adómentességének megszüntetéséről szóló javaslatot, melyet azon elv alapján nyújtott be, hogy az adómentesség államsegély és a magán egyesületek ellenőrzése alatt levő alapítványok nem helyes tárgyai az adózók által fizetendő segélyezésnek, de a közvélemény nyomása alatt elejtette javaslatát. A kormány sorsa is Gladstonehoz volt kötve. Lord Palmerston kormánynak egyedüli erejét Gladstone budgetjei tették. A helyzet az volt, hogy az 1866-iki választások alkalmával, mikor Gladstone elbukott liberális elvei miatt Oxfordon, maga a liberális választó közönség úgy alakult, hogy »Old Pam«-ra szavazott a közömbös tömeg; a komoly liberálisok Gladstonera, s ha azt mondták, hogy Palmerston nem komoly, az volt a válasz, hogy annál komolyabb és lelkiismeretesebb Gladstone; ha viszont Gladstonet tekintették új jövevénynek, az volt a válasz, hogy annál megbízhatóbb a régi vezér, az öreg Palmerston.

Palmerston azonban a választások után már október 18-án meghalt, s örökébe Lord Russell jött, az alsóház

vezéreül Gladstone. A kormány nagy javaslata, melyet Palmerston és Gladstone kilátásba helyezett, a parlamenti reform volt. Gladstone már korábban felállította vezérelveit e tekintetben. Voltaképen az volt szerinte a kérdés, micsoda alapon korlátozható az általános szavazatjog s ő csak két kategóriát tudott felállítani: az értelmi vagy jellemi hiányból eredő képtelenség; és a másik a politikai veszélyből eredő képtelenség. Ez utóbbit ismét csupán arra szorította, ha általa egyetlen egy osztály kezébe valóságos monopoliumul játszathatná át a hatalom.

A kormány javaslata mégis elbukott. Lord Derby, a konzervatívek élén, kiváló hivatásának ismerte »megakasztani« — a mint mondta — a demokrácia hullámain, s pártja teljes rajongással követte őt. Disraeli fényes tehetségei véresre marták a kormány javaslatát. Gladstone kijelentette, hogy ő és kormánya átlépték a Rubicont és felégették csónakaikat; az elégedetlen liberálok csatlakoztak Lowe és Horsmannhoz, a kiket nem sokkal előbb Bright maró élceze a kettő pártjának nevezte, a mely olyan, mint a skót kutya, úgy tele van szőrrel, hogy nem lehet tudni, melyik a feje, melyik a farka. És a szavazásnál a kormány 11 szóval elbukott.

Az új kormány azonban kénytelen volt a reform nyomán haladni. Disraeli egyszerűen túllicizálta a konzervatívek padjain a liberálisokat. Nem első, nem is utolsó eset. Anglia legnehezebb reform kérdései közül három oldott meg radikális irányban a konzervatívek által: a katolikusok emancipálása, a szabad kereskedelem, és a parlamenti reform. Napjaink történetéből hozzáadhatnók az ir földbirtoki törvényhozást, melynek első alapjait Gladstone vetette meg, de a melyek mai alakja — a radikális eszméknek teljes diadalával — határozottan Salisbury Lord kormányának ténye.

Disraeli nagy reformja a konzervatívek és radikálisok természetellenes szövetkezésével jött létre heves, szenvedélyes parlamenti csaták után. Gladstone kormányának volt fentartva, hogy az így szerzett jogokat a mezei lakosságra is kiterjeszsze; de Disraeli nevéhez van fűzve elválaszt-

hatlanúl a munkás-osztályok bevezetése az alkotmány sánczai közé.

Nem öntudatlanul tette ezt. Meg volt győződve róla, még ifjúkorától az »Ifju Anglia« idejéből, hogy a demokrácia útját egyengetni kell, s hitte, hogy a demokrácia és konzervatív irány összeegyeztethető. »Közéletem legelső kezdetétől fogva — így szólt edinburghi beszédében 1867. okt. 30-án — azon véleményben voltam, hogy azon képzelt és vélt ellentét azon osztályok közt, melyeket konzervatív és munkás-osztályoknak neveznek, teljesen alaptalan. A munkás osztályok érdekeit én mindig úgy tekintettem, mint az országnak lényegesen legkonzervatívabb érdekeit. Előttem a munka jogai mindig oly szentek voltak, mint a tulajdon jogai és mindig azt gondoltam, hogy azok, kik legjobban vannak érdekelve az állam állandóságában és dicsőségében, épen azon nagy része a népességnek, a mely boldog, midőn a szabad polgárok előjogait jó törvények alatt élvezzi és ugyanakkor büszke azon országra, mely lakóira a földteke minden részén tiszteletet és dicsőséget áraszt«.

Az 1866-iki Reform Acttal az alaki szabadságért folytatott küzdelem be volt fejezve és épígy a nép anyagi jóllétét érdeklő ügyek egy része Gladstone közgazdasági és pénzügyi reformjaival be volt fejezve. A teljes alaki szabadság azonban új kérdéseket hozott felszínre, s új eszméket hozott forrásba. John Bright egy ragyogó beszéde fényesen rámutatott az új helyzetre, mely teremtetett a hosszú reformmunkásság által.

»Hosszú az út — szólt — a Belgrave Squaretől a Bethnal Greenig. Nem tudjuk megmérni a távolságot, mi van a gazdagok palotái s a szegények nyomorúlt kunyhói között; a hatalmas bőkezű pazar fényűzése és azon milliőknak reménytelen nyomora között, kik alattok nyögnek. De kérдем önöket, mint a hogy ezerszer megkérдем magamat, nem lehetne-e, hogy a nyomor és szenvedés ezen borzasztósága enyhíthetnék és végleg megsemmisüljön? Nem lehetne-e, hogy egy hatalmas kéz nem vasból, de keresztyén igazságból és szeretetből leszálljon az erkölcsi mélységbe, még mélyebben, mint a tenger alatti távirda, hogy felhozza

onnan a nyomor fiait és leányait, és a sokaságot, mely az elveszés szélén van! Ez a nagy problema, mely előttünk áll. Nemcsak az államférfiak, nemcsak az ige hirdetői előtt. Minden egyes tagja a nemzetnek járuljon hozzá megoldásához. Most hatalmas e nemzet, s ha hatalmához bölcsesség is járul, az utánunk jövő nemzedék elérheti a napot, a melyet mi legjobb igyekezettel készítünk előre s a melyet remélünk, hogy mihamarabb megérkezend».

A keresztyén igazság és szeretet nevében a hatalmas kéz Gladstone keze volt. Csodálatos képen korunknak e két vezér manchesteri alakja volt két legnagyobb keresztyén philanthropja is. Csodálatosan különösen azok előtt, kik a manchesteri iskola tanait vagy túlozták, vagy félreértették.

Hiszen a nép nyomorának enyhítése volt a manchesteri program kiinduló pontja s maga a szabad kereskedelem, mint a szabadság bármely más alakja, nem végeztél, csak eszköz volt a célra. Bright, és Gladstone legkitünőbb példája a felfogásnak, nemcsak mert így szóltak, hanem sokkal inkább azért, mert így is cselekedtek.

Gladstonenál senki sem volt hivatottabb a keresztyén igazság és szeretetnek ilyen apostolságára. Nála keresztyénebb államférfia nem volt korunknak: teljes érzelmeivel és teljes akaraterejével a krisztusi szeretetnek. Egész lénye, egész valója ezen nyugodott, s nemcsak a templomok szószékein, melyeket nagy gyönyörrel keresett fel, nemcsak az egyház szolgálatában, de a pénzügyminiszteri széken is nem egyszer jelentette ki, hogy bármennyire fontosnak tartja is a vagyonosodás haladását, a hatalmi fölényt, sokkal nagyobb súlyt fektet arra, hogy e vagyon, e hatalom a nemzet részéről keresztyén módon használtassék fel magasabb célok érdekében.

Irland helyzete feküdt közvetlen előtte, Irland bajainak orvoslását tűzte ki politikai élete feladatául. Alig hogy bevégeződtek a Reform Act küzdelmei, az irlandi állami egyház megszüntetésére hívta fel a törvényhozás figyelmét, s az új választások ez alapon adtak többséget neki. A kormány élére 1868-ban ő maga lépett, s 1872-ig terjedt az, a mit az angol írók a liberalizmus arany korának nevez-

nek. Ez alatt az idő alatt ment keresztül az ir egyház-javaslat, mely a protestáns állami egyházat megszüntette, s a vallási egyenlőség elvét diadalra emelte; az ir földbirtok-javaslat, mely a bérlő jogát a földbirtokban elismerte, s a bérlő jogát gyakorlatilag szabályozó ulsteri szokást törvényerőre emelte; az elemi oktatásról szóló törvény, mely az elemi oktatást rendezte, az Alabama ügy békebiróságáról szóló törvény, mely a háború izgalmait kerülte ki; mind oly javaslatok, a melyek az új irány szolgálatában nyert új meg új nyereségek. Az ir javaslatok utolsója, mely az egyetemi kérdést szabályozta volna, megbukott végül s vele a kormány is, az 1874-iki választásoknál. Az ir egyetemi kérdés megoldása nem elégített ki senkit. A katolikusok kevésnek, a protestánsok soknak találták az engedményt, a radikálisok pedig a felekezet nélküli oktatás elvét követelték.

Gladstone ekkor befejezettnek hitte pályáját. Komolyan foglalkozott azzal, hogy az egyház szolgálatába lép. Lord Granvillehez írt levelében azt mondja: »nem látok semmi közhasznót abban, ha továbbra is vezetem a liberális pártot; és azt hiszem, hatvanöt éves korban és 42 évi munkás közélet után a jelen alkalommal jogosított vagyok visszavonulni. Ez a visszavonulás azon meggyőződésemmel van indokolva, hogy az a legjobb mód életem végső éveit így eltölteni«. Valóban be is látszott fejezve pályája. Azokat, a miket maga elé tűzhetett, nagy részben befejezve látta s régi vágya az egyház és irodalom felé folyvást újabb és újabb erővel kelt fel lelkében.

A keleti kérdés egy magában egyszerű ténye zavarta ki nyugalmaiból. A bolgár kegyetlenségek ügye. A kik meglehetősen ismertük Bulgária viszonyait a közelből, láttuk azon javításokat, melyeket ott Midhát és Edhem pasák kormánya létesített, jól tudtuk, hogy a bolgár kegyetlenkedések nem is önkénytesen jöttek létre, s mindenek felett nem egyoldaluak voltak. Egyenlő kegyetlenséggel bánt el a két fél egymással. Gladstone előtt azonban csak egyik fél adatai voltak hivatalos úton megerősítve. Elég volt arra, hogy érzelmi világában viszhangra keljen a keresztyén igazság és szeretet, hogy ismét elhagyja Homérját, kiről ekkor

jelent meg műve, az emberiséget és theologiai buvárkodását a keresztyénség ügyéért.

Nem első, és nem utolsó ténye volt az ezen a téren sem. Már 1850-ben, a nápolyi királyság börtönei tárgyában két röpiratot írt, melyet Palmerston a külföld összes udvarainak megküldött. Részletesen leírja a szegény Poerio s nem kevesebb, mint huszezer politikai fogoly borzasztó sorát, s felhívja rá Európa figyelmét. S életének legvégső nyilvános szereplése az örmény kegyetlenkedések ellen való tiltakozó gyűlésen való résztvétel volt 1896. szeptemberén, a hol 87 éves korral, háromnegyed óra hosszat beszélt teljes régi erejével az emberiség és keresztyénség szent nevében. De legnevezetesebb mégis a bolgár ügy volt.

Ott voltam s hallottam azt a beszédet, melylyel 1876. szeptember 9-én a blackheathi tölgyek árnyékában ezer és ezer ember előtt ezt a hihetetlennek tetsző hadjáratot megindította. Soha sem hallottam olyan erővel beszélni Gladstonet. Parliamenti szónoklatainak ereje elenyészett a hatalmas szenvedély előtt. A szakadó esőben áhitattal hallgatta a sokaság, s nem volt talán egyetlen egy ember sem, még azok közt sem, kik nem voltak véleményén, kiket el ne ragadott volna mély szenvedélye, ragyogó ékesszólása. A milyen volt a nyitány, olyan volt az egész hadjárat, melyet irodalmilag is támogatott, majd később bent a parlamentben is. Az európai viszonyok szerencséjére az angol többség nem volt hajlandó a tory kormányt megfosztani cselekvési irányától, s a berlini kongresszusról Disraeli haza hozta azt, a mit ő emfázissal, de igazán Peace with honour — békének becsülettel nevezett. A kormány tekintélye azonban mégis nagyon sokat szenvedett, s a választási hadjárat, melyet 1879. november 24-én kezdett meg az akkor hetven éves Gladstone, bámulatos kitartással és erővel a liberálisokat diadalra vezette. 1880. ápril 23-án Gladstone újra miniszterelnöke lett Angliának.

Nagy nehézségek állottak útjába. Ő legyőzte mindazokat. Nem volt elég a konzervatívek ereje, s a saját párt hívei nagy részében felmerülő nehézségek, az udvar természetes vonakodása, Ausztria-Magyarország neheztelése is

hozzájárul, melyet egyik beszédében — helyesen véve inkább múltjában — megsértett. Figyelmeztette hallgatóit arra, hogy a lapok híre szerint az osztrák császár óhaja Beaconsfield kormányának fenmaradása. Nos, kérdi, akarják-e ezt a választók? Hát mi volt Ausztria külpolitikája? »Ausztria volt állandó, engesztelhetlen ellensége Európa minden országa szabadságának. Ausztria sújtotta Itáliát lába alá; Ausztria gátolta meg Németország egységét; Ausztria tett meg minden lehető Belgium létesítése ellen; Ausztria soha sem mozdította meg kis újat sem Görögország újra felélesztésére. Nincs egy csepp hely sem, az egész térképen, a hova tehetnék önök ujaikat, azt mondva: Itt Ausztria tett jót. Természetesen általános politikájáról, általános irányzatáról szólok most. Nem hagyom fel a reményt, hogy javul a jövőben, de most csak a múltra és a jelenre kell tekintenünk, hogy ebben a pillanatban ítélhessünk; és a berlini kongresszuson Ausztria állt ellen a szabadság kiterjesztésének. Annál fogva azt mondom, uraim, ha önök azt akarják, hogy az osztrák szellem hassa át ezen ország intézményeit, akkor nos, akkor az ég nevére fogadják el a császár tanácsát!« Ezen szavakat a későbbi események folytán kénytelen volt visszavonni.

Gladstone új kormánya nem volt szerencsés. A keleti kérdés nehézségeihez csakhamar járultak belső nehézségek is. Érdekes volt ezek közt az atheista Bradlaugh esete, a ki mellett tartotta egyik legértékesebb beszédét. Igaz, hogy a munkaadók felelősségéről, a vadászati és temetkezési törvény, sőt a maláta adó eltörlése is keresztül ment, de az irlandi helyzet folyton rosszabbodott. Az irlandi közgazdasági viszonyok rosszabbodása s ennél fogva az elkeseredés emelkedése, a boycottálás rendszere odakint, az ír képviselők obstructiója s az ellen a Cloture, a Coercion Bill, bent a képviselőházban egymásután gátolták a törvényhozás rendes menetét, s Gladstone, a ki azt hitte, hogy korábbi nagy reformjaival Irlandot kibékítette, kénytelen volt ismét az ír ügyekre fektetni egész politikájának súlyát. A hadügyi költségvetés némely tételénél megbukván, kormánya az 1885-ki választásokra már az irlandi kérdést vitte be ismét főtényezőül.

»Véleményem szerint — így szól — melyet nem most először nyilvánítok — az a határ, melyen belül meg lehet adni és a melyeken túl nem lehet menni, Irland kívánalmainak, egészen világos. Fentartani a korona felsőségét, a birodalom egységét és a Parlamentnek mindazon tekintélyét, a mely szükséges ezen egység megóvására, minden népképviselő főkötelessége. Ezen vezérlő elv mellett az ország részeinek nagyobb hatalom adás saját ügyei vezetésére, véleményem szerint, nem veszély forrása, de eszköz annak elhárítására és egy új biztosíték teremtése a növekvő összetartás, boldogulás és erősödésére«.

Ezen az alapon az összeülő parlamentben az ír nacionalisták segítségével megbukott a kormány s az új kormányban 1886. ápril 8-án behozta Gladstone első Home Rule javaslatát.

Egész erejét és egész lelkét beleöntötte e javaslat küzdelmeibe. Az »Egy eszme történeté«-ben (*History of an Idea*) szépen festi küzdelmeit és nehézségeit. Barátai nagy része elhagyta. Olyanforma helyzete volt, mint Peelnek bukásakor. Azok, a kikkel a politikai élet küzdelmeit végig élte, egymásután pártolnak el tőle. Lord Hartington, Selborne félreállottak. Chamberlain és Trevelyan kezdetben vele tartottak, de szintén elpártoltak; s magát, a hű barátot, John Brightot az unionisták táborába vitte meggyőződése. A küzdelem kimenetele nem lehetett kétes. Gladstone bámulatos lelki erővel küzdött az első sorban, majdnem egyedül. Hasztalan. 1886. június reggelén 30 szavazattal elbukott a javaslat. Barátai azt állítják, hogy ez egy alkalommal látták megtörötnen. Politikai pályáját ezen eszme kedvéért kezdte újra, s világossá vált előtte, hogy sokkal inkább saját párt-híveinek közönye, semmint ellenfeleinek ereje tette lehetlenné annak megvalósítását.

Az új választások nem szóltak mellette, még nagyobb többséget adtak a választások az Unio híveinek is, mint volt az előtt. És a 82 éves aggastyánnak mintha új erő adott volna a vereség. A testi és szellemi tevékenység felújul, szónoklati ereje mintha megfrissült volna; és ő maga mondta: »Azt hiszem, hogy az, a mi engem a politikai

élethez köt, igazság Irlandnak, egyedül tart nemcsak a politikai, hanem a fizikai életben is«. Óriás munkájának sikere látszott. A pótválasztások kedvezők voltak, a közvélemény ismét kezdett mellé sorakozni, a mikor magában az ir Home Rule pártban tört ki a személyi harcz Parnell mellett és ellene. Ő éveken át, mint maga mondta, vitte felfelé a hegyre a követ, és most magok az irek taszigálják le onnan.

Az 1892-iki választások meghozták a többséget. Gladstone negyedizben is elvállalta a kormányalakítást s némi változtatásokkal 1893. február 14-én behozta új Home Rule javaslatát. Hosszú, nehéz küzdelmek árán, melyeket bámulatos kitartással vezetett, az új javaslat keresztülment a képviselőházban, de elbukott a Lordoknál. Gladstone a nemzetre akart apellálni, társai nem engedték. És miután őt — mint többször ismétlé — csak az a remény éltette, hogy megoldja az ir kérdést, annak újonnan szőnyegrehozására pedig az ő korában nem számíthatott, a mellett látása és hallása erősen meggyengült, nem volt más megoldás előtte, mint a végleges visszavonulás. Előbb még egy beszédében kifejezte azt »a bánatos véleményét, hogy a különbség, nem időleges vagy esetleges természetű, hanem az előítéletek, gondolkozási mód és alapirány tekintetében levő különbség a Lordok és képviselők háza közt oly magas fokot ért el, hogy kénytelenek vagyunk kifejezni, hogy az így nem maradhat. Egy vagy más módon meg kell oldani ezen borzasztó ellentétet és ezen magas elvi és mély fontosságú dolgok felett való folytonos összeütközést a nép képviselői és azok közt, a kik egy kinevezett tanácsot képeznek«. Ez 1894. márczius 1-én mondatott és utolsó nyilatkozata volt Gladstonenak a képviselő házban! Mily eltérés a régi konzervatív ifjútól a radikális aggastyánig!

Szemtanúk beszélnek el a megható jelenetet, mely az ülés után következett. Senki sem tudta, mi történt Gladstone lelkében. Az ülés után felment az elnöki emelvényre, végigjártatta szemeit a megszokott padokon lassan, figyelve, gondolkozva s aztán magába mélyedve, némán hagyta el örökre a helyet, mely annyi küzdelmének, annyi diadalának volt tanúja.

A következő években az irodalomé és egyházé volt újra Gladstone. Még egyszer megjelent a közéletben is az örmény kegyetlenségek ellen tiltakozni; még összeszedte Butler püspök munkáit s saját maga némely értekezéséből különösen Homér és a görög régiségek tárgyai közül új kiadást rendezett. De gyengeségei folyton növekedtek, a korhoz járult a betegség és szenvedés, kívánva várta a halált, folyton imádságba merülve, míg végre 1898. május 19-én kiszenvedett. Egy meghatott nemzet állotta ravatalát körül, elnémultak a régi ellentétek, s a westminsteri apátság sírjába leeresztett koporsó felett egy nemzet, és mondhatni az egész művelt világ kegyelele sírt.

Egy nagy férfiú és egy nagy korszak története záródott le Gladstone pályafutásával. Egészen úgy tűnt fel pályája első felében, mint valami ismeretlen jövőnek tüneményszerű képe, és egészen úgy tűnt fel pályája végén, mint valami kedvencz hőse Homérnak, ki ott harezol örök tüzzel, örök lelkedéssel serege élén, igen gyakran egyesegyedül.

»Egész életében Gladstone — mondja egy életírója — hangosan gondolkozott; nemcsak az előzményt látjuk, a miből ő indult ki, és a következtetést, a mire jutott, hanem azon utat is, a melyen átment egyik oldalról a másikra«. És a mellett mindig komoly, mindig lelkiismeretes volt. Alig van egyetlen momentum is a társadalom és politika terén, melyre ne nyúlt volna ki keze, s melyen maradandó becsüt ne alkotott volna.

Mint szónok és író, határozottan igaz, hogy túlságos szóbőrsége gátolja szabatoságát. A gondolatok oly nagy számban és oly bő forrásokban bugyognak, hogy mindegyik figyelemmel kísérése lehetetlenné teszi, hogy a főgondolat is épen maradjon meg. Mindezek daczára szónoklata folyékony; alkalmas gyakran, ha tárgya úgy kívánja, a szenvedély magaslatára emelkedni. Stylje mindig ékeskedő, sokszor túlrakodott, csak felette ritkán határozott. Oly erőre, mint Brighté, nem emelkedik soha. Idézései megkapók. A főhiba nála a szétfolyóság; azon szándokában, hogy a legkisebb részletet is megértesse, túltömi beszédét részletekkel. Idé-

zései megkapók. Alakilag nagyban minden jóval, kicsiben minden rosszszaal fel van ruházva szelleme.

Az ő szelleme bizonyára hosszú életű lesz úgy Anglia, mint az összes művelt világ szellemóriásai közt. Ő reá kitünően áll az, a mit Disraeli mondott Cobden halálakor: »E nagy embereket nem vesztettük el teljesen; véleményeik gyakorta lesznek idézve e házban; tekintélyök fel lesz híva és ítéletök tanuskodik; saját szavaik is részeit fogják képezni vitáink és szónoklatainknak. Van néhány oly képviselő, ki bár nincs is jelen itt testben, mégis tagja e háznak, függetlenül a parliament felosztatásától, a választó-kerületek szérszélyétől, sőt az idő folyásától is«. Azt gondolom, hogy Gladstone ezen férfiak egyike. A mi ő benne meghalt: csak az egyén volt, csak a por adatott vissza a pornak.

De az emberben is a bámulatra méltó tulajdonságok egész raja veszett oda. A favágó Gladstone, ki úgy kapta a miniszterium alakításra felhívó sürgönyt is parkja fáinak vágása közben; a kántorkodó Gladstone, ki a szent leczkét olvassa és a himnusokat énekli; a falusi gyermekekkel játszó öreg Gladstone mind egy-egy örökbecsű alakja volt az angol közéletnek. Az igazi öreg angol ur, a ki kifogástalan, szives, előzékeny, mocsoktalan és bámulatossáig szerény. Mily jellemzők a szavak, melyeket Chaplinhoz, a politikáját s őt szenvedélyesen támadó fiatal képviselőhöz intézett 1869. ápril 29-én: »A t. képviselő ur, a ki épen most ült le, intett bennünket és különösen engem, hogy az igazság érzéke mennyire alkalmas elfogyni a hosszas parlamenti gyakorlat befolyása alatt. Hanem biztosíthatom őt, hogy van egy érzélem, a mi nem fogy el a hosszas parlamenti gyakorlat befolyása alatt sem: a gyönyör érzése, a mikor hallok — akár ezen, akár a velem szemközt eső padokról — egy derék, ugyanakkor őszinte, szellemdus és férfias véleménynyilvánítást, és a melynek jellege mutatja, hogy a férfi, kitől ered az, valódi nyereség a parlament értelmi és erkölcsi értéke és erejéhez. Elmondván azt, kifejezem a t. képviselő urnak köszönetemet, hogy élesen bírált minket; helyes, meg kell bíraltatnunk, és mi nem is félünk attól«.

Mily nemesek nyilatkozatai azon barátairól, a kik utolsó nagy küzdelmében elhagyták, és mily módon kereste őszintén megérteni lépéseiket. Valóban mintegy magasabb légkörbe emelt fel mindenkit Gladstone jelenléte, s a nép Vilmosa egyúttal helyesen neveztetett a legszeretetre méltóbb gentlemannak is. Jellemének fő alapvonása, a keresztyén szeretet és igazság, mindig elnézőbbé tette mások, semmint saját tévedései iránt.

Jól esik rágondolni, hogy e nagy szellem hozzánk is tartozott. 1873. június 30-án köszönte meg Akadémiánknak, hogy tagjai sorába választotta. »Bár érzem — írja — hogy mily kevés igényem lehet e kitüntetésre, elfogadom nagy örömmel s mély tisztelettel azon testület iránt, mely kegyes volt vele megtisztelni. Az én szememben ennek, a személyes kitüntetés mellett, magasabb rendű jelentősége is van, mert azon testvériességre mutat, mely a tudomány gyarapítására s az elme művelésére czélzó minden törekvésnek sajátja; és én őszintén remélem, hogy a művelt világ különböző országai és fajai között minden ily természetű kötelék erősödni fog napról-napra«.

Érezzük mi is, tek. Akadémia, e szavak mélységesen igaz voltát. Az ő szellemének munkássága hasznos volt nekünk is. Tanultunk sokat tőle. Közgazdasági és pénzügyi reformjai határozott példát adnak nekünk; meleg részvéte a mások szerencsétlenségében, komoly keresztyén öntudata, egyháza iránt való törhetlen szeretete, mindenek felett pedig az igazság folytonos keresése, s a megtalált igazság kiméletlen érvényesítése önmagával szemben is ragyogó példa lesz előttünk is mindig. Nemcsak Anglia büszkesége volt az élő, nemcsak Anglia kincse a halott. Élete eredményeiből az általa felénk hangoztatott azon nemes internationalismus nevében részt kérünk mi is, és ennek tudatában mélyen meghajolva nemes emléke előtt teszem le a tek. Akadémia cyprus-lombját William Ewart Gladstone emlékezete előtt.

IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	> 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	> 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	> 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	> 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	> 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	> 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	> 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	> 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	> 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	> 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	> 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	> 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	> 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	> 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	> 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	> 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	> 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	> 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	> 40 kr.
VI. Kacskovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	> 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	> 50 kr.
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 45 kr.
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	> 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	> 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	> 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	> 40 kr.
IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	> 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	> 50 kr.
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 30 kr.
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	> 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radványi Béla</i> t. tagtól	> 15 kr.
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 15 kr.
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 30 kr.
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	> 75 kr.

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	> 30 kr.
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	> 25 kr.
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	> 30 kr.
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	> 15 kr.
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	> 30 kr.
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	> 40 kr.
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	> 30 kr.
IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól	> 40 kr.
XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	> 60 kr.
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 30 kr.

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 15 kr.
II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	> 30 kr.

9

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

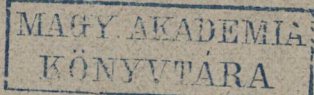
X. KÖTET. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
ÁBEL JENŐ

LEV. TAGRÓL.

HEGEDÜS ISTVÁN

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. december 18-iki összes ülésén.)

Ára 60 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	—	kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— »	20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— »	20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— »	40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— »	60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— »	20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— »	20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— »	80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— »	40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— »	20 »

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

III. KÖTET.

I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »

ÁBEL JENŐ EMLÉKEZETE.

1858. júl. 24—1889. decz. 13.

HEGEDÜS ISTVÁN tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1899. decz. 18-án tartott összes ülésén.)

Midőn ez előtt nyolcz évvel a tudományegyetemen azt a tanszéket foglaltam el, mely Ábel Jenő korai halálával üresedett meg, mély megindulással e szavakkal fordultam hallgatóimhoz: »*Media vita in morte sumus*. Itt a pezsgő élet zajában, itt a tudományos szellem ragyogó fényében egy halvány alak áll előttem, egy váratlanul megszakadt élet fonalát vélem fölvenni és mintha a szárnyaszegett törekvések romjain állanék.«

Ma már tíz éve nyugszik a csöndes sír mélyén az a kifáradt test, melyet a lázas munka emésztett föl. Schiller egyik fenséges epigrammájának gondolata jut eszembe ma is, ha ő reá gondolok:

Ime az életből kivezérő két ut előtted,

Eszményhez visz az egy és a *Halálhoz* a más:

Rajta, siess hát, még szabadon, hadd érđ el az elsőt,

Mert hisz' a másikon a Parka hatalma ragad . . .

Őt a Parka hatalma ragadta. De már gyermekifjan tört az ideál útjára. És, habár ily félbeszakadt élet összes reménysége feletti veszteség súlyát érezem, teljes hittel mondhatom, hogy a Parka elkésett, mert őt a dicsóségtől meg nem foszthatta.

A félbeszakadt élet terhének egy részét magamra vállaltam; de ép e vállalkozás küzdelmes munkája közben

nőttön nőtt emléke iránti tiszteletem és fokozottan súlyosbodott felelősségem érzete. Fáklyafutáshoz már Lucretius hasonlítja életünket. *Vitai lampada tradit*... ő a fáklyafutásban kimerülten rogyott össze. Átadta a tudományos buvárlat világító fáklyáját, mely az eszmény felé hint fényt. És mi volt ez eszmény? Annak a solidaritásnak volt e fiatal tudós egész életével, egész működésével, sőt utolsó konstantinápolyi útjával is képviselője, mely a magyar tudományt a szerencsésebb nyugat tudományával egybekapcsolja. Egybekapcsolja ma és naponta sűrűbb és szorosabb kötelékkal; összekapcsolta a múltban is. Midőn a renaissance kutatása közben e kötelékeket kereste föl, mikor élete folyamán újabb meg újabb, óriás fáradsággal és teljes tiszteletet érdemlő szorgalommal egybehalmozott adatokkal mutatta meg, hogy nemzetünk mindig benne volt a haladás sodrában, soha a cultura útjában nem állt, de azt védve, azért küzdve, azzal frigyesülve szerzett naponta több jogot ahhoz a földhöz, melyet hódító kardjával magának a Kárpátok közt kihasított: ekkor voltakép az igazi magyar tudós eszményét igyekezett valósítani. Az az éles philologiai tehetség, bámulatos nyelvtudás, mely az ő természetadta tulajdona volt, képessé tette őt, hogy a nagy német philologiai irodalomban is helyet vivjon ki magának; e tekintetben a tudomány egyetemes egységének hive volt; de ez egyetemes egységnek volt egy korszaka: a renaissance, mikor a latin nyelv egyetemes uralma összeköté a népeket: mikor egy szellemi imperium Romanum, Róma geniusának uralma előtt meghódolt minden nép, itt érezte Ábel igazán otthon magát: mert itt fölhalálta szeretett hazáját. Érezte, hogy művelődéstörténetünk forrásainak kutatása közben: itthon van, holott a tudomány nagy köztársaságába lépett. Rengeteg buzgalmú tevékenységének ez igazán termékenyítő része. Ezzel hatott rám is leginkább. Ez tett engem halála után, mert életében talán csak egyszer léptem vele összeköttetésbe, szellemi rokonává, barátjává, követőjévé, de tevékenységének ez az iránya fűzé őt oly szorosan Akademiánkhoz is. És most, midőn az ő emlékéért fölujtani törekszem: az ő tudományos egyéniségének e vonását rajzolva, úgy érzem, hogy Aka-

demiánk koszorúját fonom az ő számára. De az ő élete nemcsak e szemponttal érdekes, hanem más szempontból is felette értékes. Ő egyszersmind az ő korában megindult philologiai irodalmunknak egyik legtehetségesebb, legképzettebb és a legújabb európai áramlatok fölismerésére legélesebb látással bíró tényezője volt. A pezsdülő munkásságban erjesztő erővel hatott kritikai bonczoló képessége mintegy a német philologiai módszer közvetítőjeül volt tekinthető. Most, tiz év múlva, midőn tudományos irodalmunk föllendülése oly könnyen homályt boríthatna az ifjan elhalt tudós emlékére, műveinek ismételt áttanulmányozása alapján: nyugodtan ítélni meg az ő egyéniségét és azt hiszem, hogy Akademiánkban ép ez az emlékbeszédek hivatása, hogy a tudományos fejlődés filiaiójában az egyes tudósok hatását föl kutassuk, esetleg tévedéseikből okulást szerezzünk, daldalra jutott eszméiknek pedig tropaeumot állítsunk, emléküket fölfrissítéséből újabb erőt és lelkesedést merítsünk a haladás végtelen mezején. Megkísértem hát Ábel tudós egyéniségét lehet hiven, tárgyiasan, de azzal a szeretettel megrajzolni, melyet bennem irodalmi tevékenysége ébresztett.

I.

Ábel Jenő már származásával örökölte nyelvtehetségét, mely tudományos hivatásának egyik főtenyezője volt. Született Budapesten, 1858. júl. 24-én. Atyja Ábel Albin zongora-tanító, anyja Knight Claudina volt. Édesanyja angol lévén, már első gyermekkorában egyszerre tanult meg magyarul és angolul, mihez csakhamar a német nyelv és gymnasiális évei alatt a francia nyelv járult; egyetemi évei alatt az olasz nyelvet is elsajátította. Éles esze, nagy szorgalma ritka gyors pályának képezé alapját. Az ág. hitv. főgymnasiumban végzé a középiskolát és saját életrajzi följegyzése szerint 1875. elején lépett *eximio modo* érettségi bizonyítvánnyal a budapesti egyetem hallgatói sorába. Erős és mélyen gyökerező szenvedélyvel adta magát a classica-philológiára. Szülei aggódva látták e szenvedély

lángra lobbanását, mert fiokat törékeny, gyenge testalkata miatt féltették.

Középiskolai tanfolyama közben is kénytelenek voltak vele szünetet tartatni és 15 éves korában légváltozás kedvéért Londonba küldték nagyatyjához, honnét három havi tartózkodásra a Kent grófságban fekvő *Deal* nevezetű tengeri fürdőre vitték. De győzött az ifjú akaratereje. Az egyetemen már az első latin seminariumi órán feltűnt Ponori Thewrewknek a classikusokban szerzett széles olvasottsága. 1878. februárjában summa cum laude doctori szigorlatot tett a classica philológiából mint főtárgyból, a németből és az indogermán összehasonlító nyelvészetből mint melléktárgyból. Doctori értekezése: *De infinitivi graeci forma* az összehasonlító nyelvészet körében mozog. 1878. szeptemberétől 1879. július haváig tett külföldi útja, mely alatt Ludwig Arthur königsbergi tanár buzdítására és irányzása mellett a görög epikusok szöveghagyományát kutatta és utolsó konstantinápolyi útja közt, melyet 1889. szeptember végén tett, 11 év telt le. E *tizenegy* év az ő tudományos pályájának két irányát jelöli: a classica philológiában a szövegkritika és hermeneutika, a renaissance kutatásában a magyar tudományos összeköttetések, mint a XIV—XVI. századokban a magyar művelődés történeti emlékeinek lehető teljes egybegyűjtése, melynek alapján nemzetünk szellemi arcát igaz világításba lehet helyezni.

Pályafutásában bizonyos megfeszített gyorsaság látható. 20 éves korában állami ösztöndíjjal az olasz, francia, német, angol könyvtárakban végez kutatásokat és gyűjt hihetetlen mennyiségű anyagot szövegkritikai tanulmányokra, a görög epikai költészet egyes termékeinek szövegkritikai kiadására; 21 éves korában tanár az V. kerületi főgymnasiumnál. 22 éves korában akadémiai jelölt és egyetemi magántanár. 24 éves korában akadémiai tag, 25 éves korában egyetemi rendkívüli és 28 éves korában egyetemi rendes tanár. Ily pályát csak, rendkívüli tehetség mellett is, ennek megfeszítésével lehet megfutni; noha az igazságnak tartozunk annak kijelentésével, hogy az egyetemen Thewrewk és Heinrich lelkes támogatása, kik közül az első mestere,

majd munkatársa, az utóbbi egész gymnasiális és egyetemi pályáján jóakaró tanára volt, a kormányon Trefort helyes érzéke, melylyel a valódi tehetségeket fölkarolta, tették lehetővé gyors emelkedését. Jóakarói és pártfogói sorában ő maga mindig hálával emlékezett meg Ipolyi, Fraknoi és Szilágyi Sándorról. Sajátságos egység jellemzi egész pályáját. Maga bevallja a *Philol. Wochenschrift* 1882. évf. megjelent cikkében (4. sz. 162. l.), hogy a Konstantinápolyból II. Abdul Hamid szultán ajándékából visszakérült Corvincodexekkel való foglalkozása terelte határozott irányba. Megnyugtató és fenséges a történeti fejlődésben nyilvánuló igazság. A török hatalom végzetes útja szakította ki nemzetünket a művelődés ama sodrából, melybe a renaissance vitte bele és századok mulván a magyar nép nyújt a megtámadott török népnek testvér-jobbót és ennek fejedelme hálából ép a renaissance kincseit adja vissza ajándékkul. Ő ez ereklýeket 1877-ben látta először. Csontos János muzeumi tisztviselő mutatta be az egyetemi hallgatónak. Ábelről irt szép megemlékezésében, melyet különösen utolsó konstantinápolyi útjára nézve forrásul használhattam, elbeszéli, mily mély benyomást tett rá az az odaadó figyelem, melylyel a visszakérült codexekről tartott előadását hallgatója. Ábel csakhamar ismeretséget, majd barátságot kötött Csontosival.

Mélyre ható elméjének a renaissance felé irányult érdeklődése. Megnyílt előtte az út, melyet meg kelle tennie: a magyarországi művelődésnek külföldi kapcsolatait kutatni, de egyszersmind megszerezni azt a palaeographiai és kritikai éleslátást, melylyel a renaissance-kori kéziratok értékét a tudomány jelen állása szerint megítélheti. Már egyetemi tanulmányai alatt űzött palaeographiai tanulmányokat, mire kivált a Nemzeti Múzeum Juvenalis-kéziratait használta föl. Első külföldi útjában már a szövegkritika képezi fő tanulmányát, de folyton párhuzamban, elválhatatlan egyidejűségben kutatja a humanismus forrásait. Már 1879-ben a *E. Ph. K.* ez évi januári füzetében Janus Pannonius életéhez és műveihez cz. alatt a Mátyás-kori renaissance e lángeszű költőjének kiadatlan költemé-

nyeit teszi közzé egy velencei kézirat alapján. De ugyanaz alatt Bolognában és Modenában orphikus költeményekre vonatkozó két kéziratot collationál, előkészítvén azt a kiadást, melylyel nevet vivott ki magának a német philologiai irodalomban. És halála után két könyve is megjelen: egyik Pindar újabb scholionjai, másik *Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei* (Budapest 1890.) és hagy hátra gazdag anyagkészletet a XV. és XVI. századbeli magyarországi írók munkáiból — külföldi íróknak magyar királyokhoz, főpapokhoz és világi urakhoz intézett ajánló leveleiből, magyar tudósok levelezéseiből, magyarországi iskolák történetére vonatkozó emlékekből, melyek még ma is kiadatlanul hevernek az Akadémia kéziratárában. Ime, mily párhuzamos egységet alkot egész működése. Tudományos pályájának fénykorában 1885. máj. 5-én az Akadémiában székét Isota Nogarola humanista író nő életrajzával és irodalmi működésének jellemzésével foglalta el; ugyanez évben jelenik meg Lipcsében és Prágában *Orphica*, mely szövegkritikai tanulmányainak érett gyümölcse, és ugyanez évben adja ki A bártfai Sz. Egyed temploma könyvtárának történetét és ír egy értekezést a Homerosi Demeter hymnusról. 1886-ban adja ki gróf Apponyi Sándor megbízásából Isota Nogarola műveit amateur kiadásban két kötetben, de ugyanakkor teszi közzé az *Irodalomtörténeti emlékek* I. kötetében Nicolaus de Mirabilibus theologiai és morális értekezéseit.

Ime e párhuzamosság, egész tudományos tevékenységében következetes munkássága gyakran meglepő apróságokban is nyilvánul; hiszen az egyéniséget épen az apró, csekély mozzanatok jellemzik leginkább. Említém, hogy már 1879-ben Janus Pannonius újabb verseit találja meg. 1880-ban ír a Janus Pannonius kézíratairól (*Analecta ad historiam Renascentium in Hungaria litterarum spectantia*-it 1—30), de 1881-ben az E. Ph. K.-ban újabb kéziratokat ismertet.

1884-ben a Századokban érdekes forrástanulmányok alapján *Szinügy Bártfán a XV. és XVI. században* című cikket ír. 1887-ben ismét közöl a E. Ph. K.-ben (XI.

1887) új adatot a XV. századból, mely a színügyre vonatkozik.

Folytathatnám a párhuzamokat.

Ha valamit kutatása körébe vont, következetesen hű maradt tárgyához. Ha Felső-Magyarországba megy, a bártfai, a késmárki városi levéltárakat fölkeresi, hogy a magyarországi művelődéstörténetre vonatkozólag új adatokat találjon; ha elmegy Bolognába, az egyetem 600 éves fennállásának jubileumára, rövid három heti szabadságát felhasználja kézirati gyűjteményének kiegészítésére és egy véletlen kiejtett szó Novati Ferencz genuai tanár ajkáról elég volt arra, hogy tőle ajánló levelet kérjen Volterrába, hol fölfedezte egyikét a legbecsesebb Corvin-codexeknek, mely Marliani epithalamiumát tartalmazza Corvin János és Sforza Blanka tervezett násza alkalmára.

400 évvel azután, hogy e beszéd elhangzott, fedezi föl a beszéd kéziratát.

1886-ban Isota Nogarola műveit adják ki és 1888-ban rábukkan Pietro Bembo *Il Sarca* cz. költeményére, melyben 4 nympa jelenik meg a Sarca folyó és a Garda tó nászára és közöl egy versszakot, melyből kitűnik, hogy e négy nympa Zenevera, Isota, Laura és Bartholomaea Nogarola. És minő bőség a forrásokban, mily termékenység a kutatásban, mily lázas munkásság a feldolgozásban, mily hihetetlen kitartás a legapróbb részletekben és a német ἀριστεία a szövegek megállapításában! Ha valamiben igazi rajongást, kedvtelést keresünk az egyébként higgadt Ábel munkásságában: az a szövegkritikai pontosságnak mondhatni túlhajtasában nyilatkozik. És e téren nem tett különbséget író és író közt. Vállalkozik Tycho Mommsen teljesnek gondolt s a philologiai ἀριστεία példányául ismert szövegkritikai Pindar-kiadásához újabb akalékokkal járulni, Janus Pannonius verseire nézve a kéziratok eltérését a Teleki-féle kiadástól ép oly pontos lelkiismeretességgel adja, de szövegkritikai apparatussal látja el Isota Nogarola műveit is. Joannes Philoponosnak az ékezetekről írt művét az Egenolff boroszlói kiadásában ismertetvén, a codex Baroccianus alapján oly szókat sorol föl, melyek az Egenolff által alapúl

vett codexben hiányoztak. (Zeitschr. f. oest. Gymn. XXXII. 3. p. 179—187.) Colluthus Lycopolitanus »Carmen de raptu Helenae« cz. művét kiadja 1880-ban. E rövid, értéktelen költeményről, mely 392 sorra terjed, nem kevesebb mint hat nyomtatott ívnyi kritikai jegyzetet ír; nem kevesebb mint 12 codexet hasonlított össze. Ugyanazon lelkiismeretes gondnal nyúl Beriszló Péter énekéhez, melyet dr. Schrauff Károly barátjától, a bécsi császári titkos levéltár őrétől kapott meg és sorról sorra vevén, értékesíti palaeographiai éleslátását. (E. Ph. K. XII, (1888) 529 és köv. lapjain.) Valóságos erőpazarlást követ el e téren. És bizony nem bírok meghatottság nélkül gondolni a mi seminarium-könyvtárunkba bekebelezett roppant halmazú jegyzeteire, melyek az ő szálkás írásával, mintha csak aprólékos kritikai szenvedélyét jelképeznék. Sőt Nonnos Panopolitanus 48 énekre terjedő Dionysiaca cz. munkájának Köchly-féle kiadását a maga számára, fehér lapokkal kötteté be: e fehér lapokon már sűrűn fordulnak elő jegyzetek, a melyek az eltérő lectiókat tartalmazzák, bizonyára egy tervbe vett újabb kiadás számára.

És nem lehet azt mondani, hogy csak a német philologiai irodalom szakmunkásaként tette meg az aprólékos szövegkritikai bűvárlatokat; 1889-ben, tehát életének utolsó évében, sőt ennek is szeptemberében, tehát egy pár hóval halála előtt megindítván a *Magyarországi tanulók külföldön* cz. vállalatát, kiadásra elkészíté Mokos Gyula által készített jegyzékét a jeni egyetem tanulóinak. Egybeveté a Mokos jegyzékét a Haan és Révész jegyzeteivel, utána járt levelezés útján az eltéréseknek, kitünteti, mennyivel tökéletesebb a Mokos jegyzéke. Ez a munka is 1890-ben jelent meg, Ábel halála után. Csak végig kell nézni az ő irodalmi munkásságának azt a gondosan egybeállított, de teljesnek nem mondható jegyzékét, melyet dr. Vári Rezső tett közzé magvas nekrológja után a E. Ph. K. 1890. évi febr. füzetében (81—93), hogy Ábel csodálatosan gazdag tevékenységét bámuljuk; de a rendkívül szétágazó munkásság összhangzó tudományos egyéniséget tükröz vissza.

Miután tevékenységének mezején áttekintést nyujtván

ez egyéniség jellemzéséhez és megértéséhez jutottam, hadd rajzoljam meg főbb műveinek alapján ez egyéniséget, hadd vessek fényt szellemi arczára.

II.

Már doctori értekezésében, mely a görög infinitivus genetikus leszármaztatásának kérdését törekszik megoldani, a 20 éves ifjú felhasználta mindazt, mit az összehasonlító nyelvészeti irodalomban feladatára vonatkozólag talált. Újat nem ad, inkább széleskörű olvasottságát bizonyítja be; de azért már ebben megnyilatkozik az ő eredeti tehetsége: a szövegkritikai szempont érvényesítése. Így Herodotosból vett példákkal igazolja, hogy Dietschnek van igaza, ki nem tekinti a ποιεῖν, ἔλκειν alakokat átírásnak (μεταγραφαισμοῦς)-nak, mint Bredow és Stein, és Curtiussal szemben is figyelemre méltó érvekkel vitatja, az εἶναι végű inf. másod éles hangsúlyát és a Homeros kora előtti keletkezését.

Odahajlik ugyan, hogy a μῆναι, ναι locativus, és hogy ez alakok syntactikus használatában nincs különbség, mit az újabb kutatások megczáfoltak, mert ép a syntactikai használat analog kiterjesztése útján ment át az eredeti dativus locativusba és ez alapon fejlődtek ki az eltérő infinitivus-formák.

Ugyanez évben Milanóban írja Thewrewk Emilhez kritikai levelét a Lithica ambrosianus codexéről. Fölfedezte e codex értékét az Orpheus Lithicájára nézve. Palaeographikus gyakorlottságáról fényes bizonytságot tett. Kimutatja, hogy azok az elmés javítások, melyeket Dinner, Bernard, Gessner, Tyrwhitt, Ruhnken, Schneider, Hermann tettek, megerősítést nyernek az ambrosianus codex helyes olvasása útján és maga a még lehetséges javítások egész sorát, mintegy 56 helyet hoz föl, melyek közül egy párt kétségtelen bizonyosnak találtak.¹⁾ Kritikai éleslátását igazolták későbbi kutatásai. Ugyanis hét év múlva is az Orphica

¹⁾ Így 285—286. 498—500. 573. javításai és pótlásai.

kiadása alkalmával bátran állíthatta, hogy a Lithicára nézve az ambrosianus a legmegbízhatóbb codex.

Ha emez első nagyobb szövegkritikai dolgozatban már megnyilatkozott éles ítélő tehetsége, kritikai tanulmányainak legérettebb gyümölcse az *Orphica*, melyet 1885-ben adott ki, mely kiadásával túlszárnyalta az összes korábbi kiadásokat. Tanulságos utat követett. Szakított elődjei eljárásával, kik nem a tartalmi összefüggés szerint rendezték a töredékeket, hanem a felhasznált kéziratok *rudis et indigesta* moles-ét nyújták. Kiindúlt Lobeck Aglaophamusának (1829) rendszeres feldolgozásából, és úgy rendezi a töredékeket, hogy az orphicus tanok összefüggő rendszerét lehessen a töredékek sorrendjében megtalálni. Hasonló eljárást követett L. Müller a Lucilius-töredékek rendezésénél (1872. lipcei kiadásában). Töredékirodalomra nézve ez a leghelyesebb szempont. Elég csak összevetni a *Theogonia* cz. alá foglalt 140 töredéket Paul Robert Schuster: *De veteris Orphicae Theogoniae indole atque origine* (Lipsiae 1869.) cz. művével, hogy Ábel kiadásának értékes voltáról meggyőződünk.

Még 1888-ban is visszatér az Orphicára és egy czikkben (E. Ph. K. XII, 337—346) Orpheus *Astronomica*-ját tárgyalván, ennek korát a keresztény időszámítás kezdetére, főként Plutarchos »de placitis philosophorum« cz. művének keletkezése előttre teszi.

1886-ban adja ki a Homerosi hymnusokat Tempsky-Freitagnál Prágában és Lipcsében. A hymnus-irodalommal több ízben foglalkozik és a Demeter hymnusról ugyanez évben Akademiánkban felolvasást is tart. (Értekezések XIII, 4. f.), Gemoll kiadását éles bírálat alá veszi a *Zeitschrift f. österr. Gymnasien* XXXVIII. (10—25. l.) kötetében és ezzel mintegy a maga kiadását igazolja. Gemoll sajnálatát fejezi ki kiadása függelékében, hogy nem volt alkalma Ábel kiadását a kellő időben felhasználni. Az a polemikus álláspont, melyről megítéli Gemoll kiadását, párhuzamba állítva a saját kiadásában követett módszerével, Ábel kritikai felfogását élesen kidomborítja. Kimutatja Gemoll pontatlan eljárását a kéziratok olvasásainak föl-

tüntetésénél. Ebben ő a teljességet követelte; másfelől a
 hymnusok korának megalapításánál a *digamma* fokozatos
 kiveszését kíséri nyomon és a szerént látta el kezdő és
 közép digammával a hymnusokat, minél régibb keltűek.
 Így az Apollo és Aphrodite hymnusokban kitette, a Hermes
 hymnusban elhagyta, mint a melynek keletkezésének idejét
 meglehetősen biztossággal a négy hurú lant hét huruvá történt
 reformálásának idejére lehet tenni. Egyszersmind azt vallja,
 hogy azon hymnusokban, melyek nem ionok, de boiotok,
 cyprusbeliek számára irattak, még ha később is keletkeztek,
 megtalálható a *digamma*. Ugyane kérdéssel ismételtlen fog-
 lalkozik a Demeter hymnusról tartott akademiái felolvasá-
 sában. De lelkiismeretes pontossága mily eredményre jut?
 Halljuk őt magát: »Mikor 51 helyen ki kell írni a *digam-*
mát, 29 helyen pedig nem lehet néha megmondani, kiej-
 tette-e még a költő a *digammát*, vagy pedig nem?» Ime az
 eredmény! Összeszed mindent, elolvas mindent, statisztikai
 arányszámot állít, kimutatja az attikai szók jegyzékét és a
 végén teljes bizonytalanságban hagy. Nyelvészeti alapon így
 akad meg a kutató. Itt észrevehetni Ábel erejének fogyat-
 kozását. Ereje lehanyatlik, ha az irodalmi termékek szerzőjét
 akarja reconstruálni. A homerosi hymnusoknak mint mű-
 fajnak kialakulását kell vala behelyezni az irodalmi fejlődés
 keretébe, a mondák vándor útján indulni el és így jutni el
 az egyes hymnusok hazájába, pl. a Demeter-hymnusnál
 Attika földjére. Mindez érintve van, az oda vágó irodalom
 idézve, de nem azzal az öntudattal megrajzolva, mely a
 mellékes philologiai aprólékosságokkal szemben: egy iro-
 dalmi mű lelkét kutatja és keresi. Tudom én, hogy az
 általánosítás mint válhatik üres frazissá, de az adathalmaz
 sem válik élő organismussá a művészi ihlet fuvalma nélkül.
 Igazat kell adnom Philimore Sinnerton John angol tudós
 felfogásának, ki a folyó év október 19-én a glasgowi egye-
 temen elfoglalván a görög tanszéket, merészli fölvetni a
 kérdést: »Vajjon a tanulás az *ἄπειρον*-ban való haladás-e?
 Kijelenti, hogy »*not everything is worth knowing.*« Ábelt
 buzgalma, »a német philologia óriás mérvű fejlettsége iránti
 bámulata, a philologiai pontosság révén, majdnem a kézira-

tok rabjává tette. Szövegkritikai kiadásai, mint a *Hymni Homericí*, az *Orphica*, Joannes Gazaeus, »*Descriptio Tabulae mundi*«, Colluthi Lycopolitani: *Carmen de raptu Helenae* ép ezért vivják ki a német philologusok tiszteletét. Így Ludwich a Colluthus művének kiadásáról megjegyzi: »Főczélom volt felhívni a figyelmet a derék magyar tudós-
nak ez újabb művére mint a legnagyobb mértékben elismerésre méltó munkára.«

Első tanulmányútján szegődött a mai kritikai áramlat hívévé, mely nem »*jurat in verba magistri*«, ennél Ábel erősebb fő és függetlenebb szellem volt, de *jurat in verba manuscriptorum*. A XIX. század nemcsak az eszmék terén, hanem még az irodalmi felfogásban is reactiót képez a nagy forradalmi századdal szemben. A kritika terén a Bentley individualismusát fölváltja a német iskola egyetemessége: az egyetemi felfogás: a *centum codicibus potior ratio* helyébe, melynek remeke a Bentley Horatiusa, lépett a *kéziratok* uralma. Természetesen nem a *vetustas* szempontja, hanem a codexek elágazásának: mondhatni, *családfájának* értékelése szerént. Annyira tárgyias, annyira minden alanyi mozzanat kiküszöbölésére irányzott a mai kritika, hogy nem volt soha század, mely a szövegkritikai apparatus teljessége tekintetében a maihoz hasonlítható volna. És a múlt botlásain okulva: a kéziratok értékének a leszármazás és családi vonások kutatása és megállapítása révén soha korszak nem volt, mely annyit hatott volna a helyes szövegek megállapítására. De itt álljunk meg és elmélkedjünk. Mert mint már beszédem bevezetésében érintettem: az akadémiai beszédek feladata, hogy a tudomány kiváló egyéniségeinek küzdelmei és törekvéseiből tanulságot szerezzünk. Ugyis csak az *egyéniiség* az, kinak a szellemi világban termékenyítő ereje van és Ábelre nagyobb dicséretet nem mondhatok, mint hogy ő egyéniség volt! Egyéniség elvekkkel, meggyőződésekkel, gondolatokkal és törekvésekkel telített egyéniség. Úgyde a haladás útja nem egy irányt követ. Az eszmék elágazása bámulatosan gazdag. Nincs az oly irodalomnak színpompája, nincs gazdag termő képessége, mely bizonyos típusra teremti át az egész irodalmi felfogást.

Hogy Ábel is fölfogta ezt, kivált munkásságának érettebb korában, erre nézve jellemző bizonyítékul hozhatom föl Charles Graux-ról írt megható nekrológját az E. Ph. K. 1882. évi folyamában. S milyen végzetes találkozás! Elsirratta a 30 éves korban elhunyt tudóst, ki mint ő, ép úgy az európai könyvtárakban tölté élete javát: szövegkritikai tehetségét fejleszté ki. És Ábel mégis kiemeli, és pedig nagy elismeréssel emeli ki, hogy Graux kikelt azon terv ellen, hogy a Faculté des Lettres a Faculté des sciences-től elválasztassék. Például hozta föl, hogy Vergilius Georgicon a részét csak az képes helyesen magyarázni, ki ismeri a csillagok fölkelésének és lenyugvásának idejét. Így magyarázza Ovidius Fastijának tévedéseit Ideler.

A történetírókat pedig archaeologiai ismeret nélkül nem lehet tárgyalni. De hát a költőket történeti tudás nélkül lehet-e? A francia philologus felfogását helyesli Ábel.

Minket a nagy német philologiai irodalom közvetlen uralma fenyeget. Előre kérem, félre ne értsenek. Eszembe sincs gyerekes nemzeti féltékenységből, holmi nagyzási hóbortból a százados fejlődésű német philologiai irodalommal párhuzamba állítani a magunk szárnypróbálgatását. De a classikusok gondolatvilágát a művelt világ közös örökének tekintem, melyből annyi válik *sui juris* birtokunkká, a mennyit Horatius az Ars poeticában a költőnek megad, ki a közös hagyományokat egyéni felfogásával bírja áthadni. És kénytelen vagyok ez egyetlen ponton Ábel végtelen szorgalmával, csodaszámba menő aprólékos philologiai tudásával szemben, melynek legfényesebb bizonyítékát Pindar-tanulmányaiban adta, a még 19 éves ifjúnak egy oly polemiját fölemlíteni, mely philologiai tudományunk fejlődésének életkérdését meg nem fontolt merészséggel érintette. Értem a Hóman-Ábel polemikát. Ábel egész életével behatárolta, hogy ő a classikusok szövegkritikáját mennyire a kézirati hagyomány kegyeletes, legapróbb részletekbe menő megőrzésében vagy lehetően palaeographiai eszközökkel való helyreállításában helyezi. Hiszen, mint már beszédem folyamán érintém, vállalkozott, hogy a Tycho Mommsen-féle szövegkritikai óriás apparátust kiegészíti. Mintegy 22 codex-

sel ki is egészíté a Wiener Studien 1882-ben megjelent kötetében. (Zur Handschriftenkunde des Pindar 224 —262.)

Egész hévvel fakadt ki Schmidt ellen, ki Mommsen kritikai apparatusának sürűjét óhajtaná a buja hajtásoktól megtisztítani. Ő, ki annyi veritékes munkát végzett, Tycho-Mommsen óriás fáradtságát meg birta becsülni. Eme felfogásának első fölbuzdulása sarkalta arra a támadásra, melyet Hóman Ottónak 1876-ban Lipcsében megjelent Pindar-kiadása ellen intézett. E kiadás merész és tiszteletreméltó kísérlet, de hozzá teszem lelkem legjobb meggyőződésével, egy mélyreható elme és komoly, tudományos törekvésű férfiú odaadó gondosságával tett kísérlet volt, melynek szövegkritikai észrevételei ma is megérdemlik Brassai dicséretét, melyet Ábel keserű kifakadással illet és a maga kritikai felfogását, a német philologiai irodalom iránti rajongását állítja szembe. Szemére lobbantja Hómannak, hogy legalább 25 régi codex lectióját pontosan nem közli, legalább 500 varianst mellőz. Nem érinteném e régi polemiát, ha még ma is bizonyos actualitása nem volna. Ábel szórul-szóra így nyilatkozik: »Lehet-e ott önálló classica philológáról szó, hol a szerző vagy kiadó kénytelen művét külföldön nyomtatni? Úgy hiszem legelső teendónk a gymnasiumokon és egyetemeken oly nemzedéket nevelni, mely képes legyen a classica philologia terén tett kutatásokat megérteni és olyanokat tenni, először a művelt közönséget a classikus szerzőkkel és a fáradságos philologiai kutatás eredményeivel megismertetni s majd csak akkor, ha már minden meg lesz téve, csak akkor lehet a felett tanácskozni, vajjon elég-e háromszáz classikus philologus (ha ugyan vagyunk ennyien a hazában) arra, hogy önálló classica-philológiát mind anyagi, mind szellemi tekintetben létesítsen és fenntartsen. Addig vagy olyan nyelven kell írunk, melyet külföldi kollegáink is megértenek, vagy ha olyant nem birunk alkotni, mi a külföld ítélőszéke előtt megállja helyét, fordítsuk tevékenységünket a megjelölt célokra. Az ily működésből több haszon háramlik mint abból ha valaki a hazai philologia atyja gyanánt akar tiszteltetni.«

Nem ide tartozik a polemia részleteinek fejtegetése;

de Hóman felelete oly eszmét tartalmaz, melyet ma is egész meggyőződéssel vallok és hiszek. »A mely nemzet nem emancipálja magát tudományos irodalom tekintetében, a külföld alól, az annak szellemi rabszolgája. Jól tudom, hogy »a tudománynak nincs hazája!« de ez a tudomány örök igazságaira áll s nem azt teszi, hogy nálunk hazátlan legyen a tudomány! Nem áll, hogy nálunk nincsenek meg a tényezők, melyek önálló class. philol. irodalmat létesítenek, s föntartsanak. Megczáfolják ez állítást a tudományos munkák, melyekkel e téren már birunk, fényesen czáfolja társaságunk létezése.« Hóman a philologiai társulatra czéloz. És ime e társaság folyton erősödve, gyarapodva a jövő hó elején ünnepli 25 éves fennállásának örömnünnepét.

Még ma is érezzük a függést Németországgal szemben. E függést hirdetik kétnyelvű kiadásaink.

Ábel, a 19 éves ifjú, azon ponton volt, hogy majdnem elhódítá tőlünk a külföld; a renaissance kutatása menti meg nekünk: kritikai kiadásaival becsületet szerzett a magyar névnek is; ügyelnünk kell, hogy a büszke német philologia ne a vasallus hódolatát lássa a mi igaz, odaadó hódolatunkban.

Horatiust is bolygatta egyszer az az álom, hogy a görög költők fényes sorába iktassa nevét. Irt is görög verset. De Quirinus az ő római lelkének istene megjelent és kijelenté neki: Serm. I, 10, 34: In silvam non ligna feras insanius? E theophania óráján följánlá lelkét a római költészet művelésére. A mi Quirinusunk, a magyarok istene is megnyilatkozik a magyar tudós lelkében.

Igen, a renaissance tette Ábelt igazán a mienkké. Mert hiszen a renaissanceben magában egy elvitathatatlan nagy irodalmi igazság nyilatkozott meg. És mi ez igazság? Az irodalmi fejlődésben a közös örökséghez minden nemzetnek egyenlő joga van. E közös örökségben oly elpusztíthatatlan és amint bizonyítják az egyiptomi sirokból előkerült remek, oly eltemethetetlen kincsei vannak a gondolatoknak, melyek az egyes nemzetek szellemi életében más-más formában ismét hatnak és föltámadva élnek. Ha a renaissance korában a latin nyelv egysége bizonyos egyetemesség jellegét ölté

magára, a nemzeti lélek föltámadásának újabb korában, ugyane gondolat világának megvan a maga eszmekeltő, erjesztő ereje, melytől a classikus irodalmat ép úgy nem lehet megfosztani, mint nem lehet a görög szobrászat remekeinek a művészetek ujjászületésében eltagadni ujjáteremtő hatását. Canovát és Thorwaldsent a maga kora, a maga nemzete magáénak mondhatta; de azért a Phidias és Praxiteles lelke élt és hatott bennük, mint a jó öreg Ennius úgy érzi, hogy Homeros lelke költözött bele. A metempsychosis a gondolatok világában örök és szakadatlan. Egytől kell óvakodni a tudósnak és ez különbözteti meg a komoly tudóst a panegyrikustól: lelkiismeretes pontossággal kell minden adatot egybegyűjteni, kritikai módszerrel megbírálni, mi azt a *légkört* alkotá, mely a különböző korok légköre. Ebben már a pontosság sokkal termékenyebb mint a szövegkritikai apparatusok aprólékos és a gondolatok iránt teljesen közömbös pontossága. Itt a pontosság a történelmi való földérintésére való. Arra való, Hamlettel szólván, hogy felmutassa »a század testének tulajdon alakját és lenyomatát.« Áldott legyen Ábel óriás szorgalma, melylyel az adatokat gyűjté, hogy a mult századok testének tulajdon alakját felmutassa. Lehetetlen a legnagyobb hálával nem gondolnunk azon philologiai képzettségre, komoly kritikai eljárásra, melylyel a magyar renaissance adalékait gyűjtögeté. Irodalomtörténetünk panegyrikus korszaka letelt: ez csak érettségünk jele; irodalmi szükséggé vált a művelődéstörténeti emlékek pontos egybegyűjtése, de kritikai mérlegelése. És e téren Ábel munkássága oly nagy mérvű, mely egymaga elég arra, hogy nevét örök betűkkel vesse fel hazai multunk Clioja. A renaissancenak a középkorba benyúló adatainak kezdé és a mohácsi vész utáni időig kutatá, a midőn már az olasz befolyást a a német egyetemek befolyása váltá föl. Az anyag gazdagsága okozta zavar lep meg, midőn Ábelnek e téren való munkásságát szándékozom méltatni. Elismerés illeti meg sokszor oly alaptalanul megvádolt Akademiánkat, hogy fölfedezte Ábelben azt a férfiút, kit a hazai tudomány történetének kutatására megnyernie kell. El is követett mindent, hogy

megnyerje. Támogatta segélylyel, megbizta vállalatokkal, elhalmozta elismeréssel és elvesztését megsiratta igaz fájdalommal.

III.

A visszakerült Corvin-codexek hívták föl figyelmét a magyar renaissance dicső korszakára. Mint szakavatott szövegkritikus azt a feladatot vállalta magára, hogy a Corvin-codexek szövegének értékét becsülje meg, de egyzersmind e codexek ügyét is lelkes buzgalommal karolta föl: azok kutatására egész lélekkel közreműködött. Egy új tanulmánygot, mint a philologiai és irodalmi buvárlatok segédtanulmányát: a könyvészetet művelte. Erre őt pontos módszere kiválóan képessé tette. Fraknoi alapítja a Magyar Könyvszemlét, melynek állandó munkatársa lesz, Csontos, a Corvinák egyik leghivatottabb kutatója, nagy elismeréssel szól e téren kifejtett munkásságáról, midőn 1888-ban egy évben két új Corvin-codexet fedez föl: egyik a Marliani epithalamiumát tartalmazza, mely codexen Mátyásnak ez idő szerént legtökéletesebb arczképe látható, a másik Domitius Calderini híres humanista író (1447—1478) Juvenalishoz, Statius Silvae-jéhez, Ovidius Sappho leveléhez és Propertiusához írott commentárjai. E kéziratokat azzal az aprólékos hűséggel írja le, mely a valódi könyvésznek kiváló feladata. Az a mozgalom, mely a Corvinák föl kutatása érdekében megindult, szép eredményre vezetett és még ma is újabb meg újabb vívmányokkal dicsekedhetik. Csontos, mint a Magyar Könyvszemle szerkesztője 1889-ben constatálja: »Ma a Vitéz János könyvtárát már ismerjük, tájékozva vagyunk a magyarországi könyvtárak, könyvmásolók, könyvfestők és könyvkedvelők működéséről, 4 ismeretlen középkori nyelvemlékkel gyarapodott irdalmunk. Tudomásunk van sok oly magyar vonatkozású középkori kéziratokról, melyeket a magyar történetírás eddig nem ismert.«

Ugyanő kijelenti: »ez eredményekből az érdem orosz-lánrésze Ábel Jenőt illeti, kinek a legnehezebb feladat

jutott osztályrészül, s ki azt oly sikerrel oldotta meg, hogy a Corvin-codexek szövegkritikai becséről, a Corvinák történetéről, a magyar humanisták irodalmi működéséről az utolsó tíz évben megjelent dolgozatait, melyekkel irodalomtörténetünk egy ismeretlen korszakát új világításba helyezte, a magyar szakirodalom legbecsesebb termékeihez sorozhatjuk. Így ítéli meg a könyvészet buvára Ábel működését. Ugyanis Ábel *mint* könyvész is kitűnő szolgálatokat tett a magyar művelődés történetének, becses anyagot gyűjtött egybe. Megírta a magyarországi könykereskedés és a bártfai Sz.-Egyed templom könyvtárának történetét, gondosan fölülvizsgálta Hellebrant Árpádnak a »M. Tud. Akadémia ösnyomtatványainak leírása« cz. munkáját, sajtó alá rendezte a budapesti egyetemi könyvtár középkori kéziratainak jegyzékét. És bizony, tekintettel az ő gyenge mellére: a sorvasztó kórnak, melynek áldozatul esett, kifejlődését nagy mérvben előmozdítá ily nemű kutatásaival. Mikor 1883. nyarán Bártfán volt, hová bizonyára üdülni ment, ellen nem birt állani tanulási szenvedélyének, dolgozott. Dolgozott úgy, hogy a templom restaurálási munkálatai miatt nem volt semmi kényelme, erős léghuzam gyötörte a szűk, dohos és hideg könyvtári helyiségben, szék, asztal nem volt; a rosszul záró ablak párkányán jegyezgetett és így gyűjté az anyagot egy jókora kötethez, melyben a Sz.-Egyed könyvtárának történetét írja meg és könyvjegyzékét állítja egybe. E történetet a városi levéltár csekély értékűnek látszó adókönyveiben talált adatokból állítja egybe. Ezekben talál egy-egy mécseskét, melylyel a középkori tudományos élet homályába vet világot épen úgy, mint a színészet ügyét is így deríté föl.

Az egyetemi élet első hatását megérzé hazánk. A Sz.-Egyed templom könyvtárának keletkezése e korszakra vihető vissza. Jacobus Martinus Grolot, Georgius Petri nemcsak tanultak a krakkói egyetemen, de könyveiket adományozzák a Sz.-Egyed templomnak és így a magyar tudományos élet életrekeltéséhez járultak. Egynehány papírszeletkéről fontos adatokat ír össze egy középkori könyvtár állományára nézve. Körmöczbányán a plebánia könyvtárában

egyik kézirat táblájának feliratából fölfedezi, hogy e kézirat Krumpachi Lőrincz XV. századbeli könyvtárából ered és bebizonyítja, hogy a körmöczbányai plebánia könyvtár 1473-ban fennállott. Krumpachi Lőrincz a bécsi egyetemen végzett, 1468—1471. a pozsonyi egyetemen tartott előadásokat. Apró, csekély adatkák; de értékes mozaik darabok, azon széttört cultura darabjai, melyet a török hódítás dült föl.

E korszakban az egyetemek voltak a műveltségnek nemcsak góczpontjai, hanem mondhatni életrekeltő seminariumi. Nem lehet a szellemi élet egyetlen terét sem találni, hol az egyetemek hatása érezhető ne volna. Ezért kutatja Ábel a középkori egyetemek történetét. Egyik legjobb munkáját: *Egyetemeink a középkorban* adja ki 1881-ben Akademiánk irodalomtörténeti bizottsága. Méltán nyilatkozik Heinrich e munkáról a legnagyobb elismeréssel (E. Ph. K. 1883-ik évi folyamában). Kiemeli Ábel éles kritikai látását, minden elfogultságtól ment igaz tudományos módszerét és kifejezi azt az óhaját, hogy »a magyar irodalomtörténet buvárai ne késsenek az ő kutatásainak elfogadható eredményeit elsajátítani, mert a mit egyetemeinkről elé szoktak adni, az kevés kivétellel nem tudomány, de mythologia.« Hogy e tekintetben a nemzeti hiuságot legyezgető felfogás idejét multa, elég hivatkoznom Salamon Ferencznek a Budapesti Szemle 1885-ik évi folyamában közétett (321—339), azóta meg nem czáfolt cikkére, melyben a Heltai krónikája alapján a köztudatba átment óriás mérvű tervét Mátyásnak egy 40,000 tanulóra szánt egyetemre nézve, épen a Brodarics István által Heltainak megmutatott alaprajznak Heltai szerént előadott, kivált helyrajzi adatai alapján, egy a római castrum módjára tervezett tábornak tünteti föl és épen Ábel értekezéséből indul ki, hivatkozván Ábelnek Paulsen nyomán egybeállított adataira, melyek szerént ekkora népessége Európa összes egyetemeinek ha volt. Ábel még csak kételyét fejezi ki. Hiszen Brandolini híres humanista *De comparatione reipublicae et regni* cz. művében, melyet Ábel *Analecta*iban kiadott, azt állítja a párisi egyetemről, hogy ennek néha még 30,000 hallgatója is volt. A leg-

régibb egyetemről, a veszprémiről, ujabban Békefi Remig egyetemi tanár mutatja ki, hogy az voltaképp kibővített káptalani iskola volt. De Ábel higgadt óvatossága, megbízható kritikája így is nagyban járult ahhoz, hogy a történelmi igazságot tisztábban lássuk. Egy jellemző adattal világítom meg Ábel elfogulatlan, biztos kritikai látását. Bebizonyítja, hogy a *Sunda* a *Budensis* névtől ered és bár Ulrich von Reichenhall Conciliumbuchja (megjelent 1483. Augsburgban) szerint *hat* tanár képviseli a konstanci zsinaton, ezek nem lehettek mind hivatalos meghívottak, mert ugyane zsinaton a bécsi egyetem, hol 40 tanár működött, két hivatalos jelölttel szerepel.

Higgadt ítéletét nem vesztegeti meg a nemzeti lelkesedés. A Corvin-codexekről az E. Ph. K. 1878-ik évi folyamában két cikket ír, melyekben egy húszéves ifjúnál meglepő kritikai élel bírálja azon katalógusok történetét, melyeket a konstantinápolyi könyvtár Corvin-codexeiről Kubinyi, Ipolyi, Henszlman, Dethier, Mordtmann kutatásainak alapján készítettek, e codexek értékét szövegkritikai szempontból nagyon kevésre becsüli. Erre a végkövetkeztetésre jut: »A legujabban haza került codexek philologiai tartalmu darabjainak belső értékéről bátran állíthatjuk, hogy megfelelt azon csekély várakozásoknak, melyekkel általában a XV. századbeli codexek iránt viseltetni szokás. Eredménykép kimondhatjuk, hogy a II. Abdul Hamid ajándékában foglalt kiadatlan daraboknak absolut értékük nincsen, hogy a classikusoknak a Corvin-codexekben foglalt szövegük, habár egyik-másik nem épen a legrosszabbak közé tartozik, mégis nagyon közepszerűek s nem olyanok, hogy összehasonlításukból említésre méltó és az összehasonlítás fáradságát kárpótló hasznót huzhatna a tudomány.« Így nyilatkozik. De már akkor lelkesedésre gyújtá a renaissance fuvalata, mely Mátyás művelődési törekvéseinek eme fenséges maradványait átlengi. »Magyarország egy fejedelme volt, ki felismervén a humanistikus tanulmányok becsét, még a háború zaja közt is folyvást azon iparkodott, hogy népe műveltségét emelje és hogy ez eszme valósítását illető csodálatra-méltó tevékenységében még a rómaiak utódait is fölülmulta.«

Egész hévvel látott a Mátyáskori renaissance összeköttetések kutatásához. Egymás után jelentek meg közleményei Janus Pannonius kiadatlan, ujonnan fölfedezett műveiről, Garázda Péterről, Galeotto Marzioról, Kalocsai Györgyről, kiadja 1880-ban az *Analectat*, melynél értékesebb forrásgyűjtemény egy sincs a magyar renaissancera nézve. Állandóan idézi is Voigt nagy művében, ujabban dr. Reinhard Albrecht *Tito Vespasiano Strozzi*-ről írt kitűnő tanulmányában. Csak Janus Pannonius irodalmi örökségét 1500 verssel gyarapítja. E kötetben Galeotto Marzionak oly életrajza van, mely hitelesség és megbízhatóság tekintetében ritkítja párját. Az adatok halmaza miatt, melyek becsesebbnél becsesebb anyagot nyújtanak a pragmatikus történetírónak, magának Galeotonak egyéniségét nem rajzolja meg azzal a plastikus határozottsággal, mely mintegy megeleveníti képét. Az adatgyűjtő el-elnyomja az életrajzíró. Isota Nogarola életrajzát, melylyel Akademiánkon székét foglalta el, megírta magyarul, németül, és latinul is ama két vaskos kötet praefatiojában, melynek kiadásával Apponyi Sándor gróf a Nogarola családból eredt nagyanyja iránti kegyeletét fejezte ki. Ez életrajzokban az adatok bősége, megbízhatósága önkéntelen tiszteletet ébreszt, de azt a belső küzdelmet, mely ez érdekes nőt a középkori theologia scholastikus fölfogásában a rajongó asketismus hívévé tette és a korszellem csábító és ellenállhatatlan hatalma mégis humanista álmok rabjául ejtje, ama légkört, melyben épen a mi humanistáink is növekedtek: Guarinus és Vittorino da Feltre humanista iskoláinak légkörét nem érezzük. Mily érdekes összefüggésben van Isotának azon levél alakjában szerkesztett beszéde, melyet II. Pál pápához intéz, buzdítván a török elleni hadjáratra, azzal az irodalommal, mely Olaszországban megindult II. Pál pápa vállalatára érdekében. Érdekes beszédet tart Janus Pannonius is mint Mátyás király követe 1465-ben. E beszéd eredeti formájának megállapítása szemben a Teleki-féle szöveggel szintén Ábel éles kritikai tehetségének bizonyító példája; de érdekes költői levelet is ír *Constantius Fanensis* költői levelére válaszul. Constantius levelét szintén Ábel fedezte föl és ez hagyatékában kiadásra vár. Isota theologiai értekezése

Szent Ágoston ama híres tételéről, mely Éva és Ádám bűnének mértékét így állapítja meg: peccaverunt impari sexu sed pari fastu és Nicolaus de Mirabilibus, kolozsvári származásu hirneves predicator vitája, melyet 1489-ben tart Georgius Benigni de Salviatis híres minoritával és theologiai tanárral ugyane tételről, a scholastika eszmekörében megindult élénk vitairodalomra vet világot. A renaissance kritikája észrevétlen hat még a theologiai kérdések vitatásában is.

Az eszmék leszármazását, a légkörnek lehető hű képét adni: ezek pragmatikus szempontok, melyekre már a fel-dolgozónak kell súlyt helyezni.

De a magyar művelődéstörténetre nézve lehetett-e egyebet tenni, mint adatokat gyűjteni? Ábel valóságos hazafias szolgálatot tett, hogy az ő képzett kritikai tehetségét a hazai művelődéstörténet kutatására fordítá. Megbecsülhetetlen értéket képvisel minden adata, mert kritikával válogatta meg. Galeotto Marzio életrajzában, e humanista minta életrajzírójának annyi adatát tisztázza, hogy nélkülözhetetlen forrásul szolgálhat a Janus Pannonius életrajzánál is, kinek életét újabb adatok alapján kell megírni, egybekötve költői pályájának rajzával.

De ha Ábel összes munkásságában keresnem kellene egy munkát, melyben az ő tudományos egyénisége legpraegnansabb alakban domborodik ki: bizonyára *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság* cz. értekezését választanám ki (a Nyelv- és széptudományi értekezések VIII, 8. füzete), melyet Akadémiánkon 1880. jan. 5-én mutatott be. Ott veszi föl a fonalat ez értekezés, hol a Mátyás-kori renaissance a nagy király halálával zátonyra jutott. Más szellemi légkörbe lép nemzetünk. A bécsi egyetem hatása kerekedik felül, mely után Wittenberga következett. Csak Báthory Zsigmond tudós köre érintkezik újból, mondhatni 100 év múlva, olasz egyetemekkel, melyek már elveszték a vezérszerepet. Celtes Konrád, e rendkívül nagy tehetségű, túlbő termékenységű, de minden mélyebb ethikai alap nélküli férfiú élére áll egy szellemi mozgalomnak. Már Olaszországban, hol 1486-ben járt, fogamzott meg lelkében

a gondolat, hogy az Alpokon innét is egy oly irodalmi társaságot létesítsen, milyen volt a Pomponius Laetus híres római Akadémiája. Ábel mélyreható forrásbúvárlatának jellemzésére elég felhoznom, hogy a Celtestől alapított *Sodalitas Danubiana* csak egyik tagjának *Balbus Jeromosnak* életéhez 111 jegyzetet csatol, melyeket a ki gondosan végig olvas, meggyőződhetik, hogy az alig 22 éves ifjú nemcsak egy egész könyvtárt búvárolt végig, de kritikával is rostálta meg az adatokat. Így, hogy egy jellemző példát hozzak föl, kimutatja, hogy a *Sodalitas Danubiana*t Celtes nem, mint gróf Kemény József hitte, 1486-ban szervezi, mikor Lengyelországban tartózkodott, mert csak 1490-ben, midőn lejött Pozsonyba és Budára, lép összeköttetésbe magyar tudósokkal. Elragadtatva magasztalja földünket:

Auream terram colitis beati,
Quam rigat pulcher Savius et sonanti
Defluens cursu Dravus et remoti
Nominis Ister.

Bámulatot érez Mátyás iránt:

Solus hic vastas tumidi procellas
Armaque Eoi potuit tyranni
Ferre, dum late dederat minas
Perfidus hostis . . .

E fenyegető vihar előtt a Celtes társasága kedélyesen mulat, frivol tréfát űz. A társaság kezdetben csak coetus volt, mint *Balbus* műveinek 1492-iki editio princepsében olvasható egyik óda címéből látjuk, csak 1497-ben alakul társasággá ifj. Vitéz János veszprémi püspök és bécsi püspöki administrator elnöklete alatt. Ábel rendre veszi a társaság tagjait, kiknek a Jagellók udvarában tekintélyes állásuk és befolyásuk volt: így olmützi Ágost és Schlecta Jánosnak, Neideck Györgynek és Milius Gyulának. De fényes hírnevével, egyszersmind zaklatott, a valóban humanista élet viszontagságos változatossága tekintetében *Balbus Jeromos* túlszárnyalja mindannyit. *Balbus* életét különös gonddal és érdekléssel írja meg. *Retzer* (Leben und Schriften von

Hier. Balbi) és Knauz Nándor életrajzait (Balbi Jeromos II. Lajos király tanára), nemcsak fölhasználja, hanem kritikai felfogással értékesíti. A két erdélyi származású humanista: Piso Jakab és István irodalmi munkásságára nézve egyetemünk kéziratárában őrzött Oláh Miklós codex egy pár verse került csak el az Ábel figyelmét; de jegyzetei alapján minden egyes életrajz megett egy egész irodalom tárul föl előttünk. Szinte megdöbben, ha azon feladat nagyságára gondolok, mely előttünk áll, mint a kik Ábel munkásságának gyümölcseit élvezhetjük. Nem szabad a *fruges consumere nati Phaeaci* módjára tétlenül gyönyörködnünk Ábel veritékes munkájában. Lelki szemeim előtt már épül az a fenséges épület, melyhez Ábel az anyagot gyűjté. A latin cultura története hazánkban feldolgozásra vár. A magyar szellemi életnek ez oly kiegészítő része, mely nélkül a multat meg nem érthetjük, pedig minél szegényebb a mult, annál szegényebb a jövő.

Azon szellemi áramlatokat, történeti bírálattal összegyűjtött adatok alapján, megállapítani, melyek a működő egyének szellemi légkörét alkották, ezt nem a panegyrikus felfogás ködváraiból építeni meg, de a józan igazság világában tüntetni föl: kimutatni a szoros és benső összefüggést a latin és magyar cultura közt: ez magyar tudományos életünk egyik első rangú feladata. Werbőczy Tripartituma előszavában kijelenti, hogy, mikor nem jelöli meg külön névvel a közéletben érvényes jogot, alatta római jogot ért. E jognak recipiálása oly bámulatos részleteken ment át. Ép így szakadt a magyar szellemi kulturába a latin classikus műveltség. A recipiálást renaissancenak hívják. Eszméink fejlődésökben a latin világ eszmevilágától kaptak ihletet, formát. E formát tölté meg nemzeti tartalommal költészetünk renaissance kora... e forma helyett most a határozott egyéniséggé kiforrt nemzeti valónk a maga nemzeti idomját vette föl. De e nemzeti öntudatnak igazi benső eszmei mélyebb tartalmat a művelt világ közös öröksége: a classikus műveltség hagyományai adnak.

Ha lesz, ki hivatott ily nagy szabású művet megalakítani: az első sorban Ábelnek fog hálával tartozni.

Az *Analecta*, az *Irodalomtörténeti emlékek* két megjelent kötete, a *harmadiknak* egybegyűjtött anyaga, Ábelnek az E. Ph. K., a Magyar Könyvszemle, a Századok hasábjain megjelent cikkei s fennebb jellemzett értekezései, melyeknek egy részét német nyelven is kiadta: szorgalmának, kitartó erélyének, kritikai belátásának oly emlékei, melyekért tisztelettel fogja említeni még a jövő idők bűvára is. Hogy szorgalma, tüneményes tevékenysége mit birt meg, elég ennek igazolására felhoznom, hogy még a felhozottakon kívül számos cikke és értekezése jelent meg a magyar és német tudományos folyóiratokban. Mint egyetemi tanár, kivált a görög epikáról és az alexandriai korszak irodalomtörténetéről érdekes előadásokat tartott; a görög ígéről tartott előadásában széles nyelvészeti ismeretét érvényesíté.

Egyetemi előadásaiban a forrástanulmányra helyezte a súlyt. Így keletkezett az *Ó- és középkori Terentius biográfiák* cz. értekezése, melyet 1887. febr. 21-én mutatott be Akadémiánknak. Ez értekezésnek is van egy kiválóan becses eredménye: bebizonyítja Voigt kételyével szemben, hogy a Petrarcanak tulajdonított életrajz tényleg Petrarcae. Kellő érvek alapján és Joannes Lud. de Saccha Terentius másolatának colophonjában olvasható subscriptio után, mely szerént Petrarca Terentius másolatával 1358. júl. 15-én készült el: bebizonyítja, hogy a Petrarca-féle másolat után készült Sacchanak Pármában őrzött Terentius másolata, melyben megvan Candidus Decembrio híres humanista levele, mely kétségtelenné teszi a Petrarca-féle életrajz hitelességét. De ez életrajz szelleme is mellette bizonyít, mert ez életrajz az irodalmi kritika fényes diadala és a középkori tudatlanság és kritikátlan hiedelmek által összehozott hagyománynak mintegy újból való fölfedezése és a Suetonius-féle életrajz becsének régi jogába visszahelyezése. Ezeken kívül a budapesti philologiai társaságnak 1880 óta titkára s mint ilyen, lelkismeretes évi jelentéseket ír. Továbbá ír tankönyveket. Homeros Iliását és Odysseáját iskolák számára magyarázza 1887-ben. Ezek közül az Odyssea elé bocsátott

bevezetésben a homerosi hang- és alaktan oly teljes, hogy vetekedik bármely külföldi kiadásával. 1886-ban Curtius görög nyelvtanát dolgozza át és hozzá Schenkl Károly olvasókönyvét fordítja le.

A történettudománynak is kiváló szolgálatot tesz. 1889-ben félévet tölt Rómában és a Monumenta Vaticana számára kutat és másol.

Ide már családját is magával vitte. Az ő munkarejének, az ő kitartásának egyetlen üdítő forrása az a boldogság volt, melyet fenkölt lelkü nejének, Bossányi Gizellának köszön, kinek aggódó és gyöngéd szerelme tartá fenn és legutolsó konstantinápolyi útján rohamos erővel kitört bajában odaadó ápolásával majdnem megmenté, de az a fölemésztett tudó tovább nem birta. E házasságból 4 gyermek származott, kik közül a legidősb fiú most a VII. gymnasialis osztályba jár, a többi három leánygyermek. E fiú öröksége nem kincsekben, de lelki hajlamokban és a rajongásig tisztelt atya fényes nevében és elenyészhetetlen emlékezetében áll. Óhajtom, hogy ez eszményi kincset értékesítse életében.

Midőn az ő emlékezetét e halvány képben fölidéztem, nem bírok megindulás nélkül gondolni az utolsó konstantinápolyi útra, hová az Akadémia megbízásából Thaly Kálmánnal és Csontos Jánossal már a halál nyilával megsebzett tüdővel ment és folyton lázmérővel méregette testének hőmérsékletét, majd alig végezvén közbe is megszakított munkáját: az Eszki-Szeráj kincstárával szomszédos könyvtárhelyiségben, a Blasstól a Hermes 1888. évfolyamában leírt görög kéziratok tüzetes vizsgálatát; orvosai tanácsára Athénbe volt indulóban, midőn erőt vett rajta a betegség és Thaly Kálmán gondos felügyelete alatt jött haza szerető nejéhez. Konstantinápolyi jegyzetei e szónál szakadnak félbe: *elég*.

Igen: eleget dolgozott egy hosszú életre, mint sírja felett Thewrewk Emil, egykori tanára és azután kollegája, kiemelte megható búcsúszavában. Váratlan elhunyt mély részvétet keltett az egész magyar sajtóban. Több epigramm

is hangzott el a költők kobzán. Az egyik epigrammban felsír a résztvevő költő:

A tudomány éltet! Hirdetted lelkes ajakkal.

Hallod-e bús sohajunk: óh, ől is a tudomány.

Oh, nem! A tudósnak élete részesévé válik a nemzeti életnek, a tudós gondolata gazdagítja a nemzet gondolatvilágát. Mondják, hogy némelykor a méhek a kimerülésig dolgoznak és mézgyűjtő fáradságukba bele pusztulnak.

Ő ily szorgalmas méh volt. A mult virágaiból gyűjté a mézet és telíté meg a nemzeti szellem sejtjeit.

Pihenjen békén kifáradt teste, áldott legyen emlékezete, és a kik utána következnek, dolgozzanak buzgón, míg nappal vagyon!

IX. Konek Sándor r. tagról. *Kautz Gyula* r. tagtól ... — kor. 20 fill.

X. Kruesz Krizosztóm t. tagról. *Hollós Jusstinián* lev. tagtól — » 40 »

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. *Tóth J.örincz* r. tagtól ... — » 60 »

II. Benfey Tivadar k. tagról. *Budenz József* r. tagtól ... — » 20 »

III. Frankenburg Adolf l. tagról. *Vadnai Károly* l. tagtól... — » 40 »

IV. Tárkányi Béla József t. tagról. *Szvorényi József* t. tagtól — » 60 »

V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. *Mihalkovics Géza* r. tagtól — » 20 »

VI. Pompéry János l. tagról. *Joannovics György* t. tagtól ... — » 20 »

VII. Gyárfás István l. tagról. *Szilágyi Sándor* r. tagtól ... — » 20 »

VIII. Kovács Pál lev. tagról. *Vadnai Károly* r. tagtól ... — » 20 »

IX. Ladányi Gedeon l. tagról. *Szabó Károly* r. tagtól ... — » 20 »

X. Korizmic László t. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól ... — » 20 »

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. *Zichy Antal* t. tagtól ... — » 20 »

II. Tanárky Gedeon lev. tagról. *Tóth Lörincz* r. tagtól... — » 80 »

III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól — » 20 »

IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. *Goldziher Ignác*
l. tagtól ... — » 60 »

V. Hornyik János lev. tagról. *Szilágyi Sándor* r. tagtól ... — » 40 »

VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. *Kanitz Ágost* lev. tagtól — » 40 »

VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. *Haynald Lajos* t. tagtól — » 40 »

VIII. Greguss Ágost rendes tagról. *Bánóczi József* l. tagtól... — » 40 »

IX. Grote Artur külső tagról. Dr. *Duka Tivadar* l. tagtól... — » 20 »

X. Rózsay József t. tagról. Dr. *Batizfalvy Sámuel* l. tagtól... — » 40 »

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. *Kondor Gusztáv* l. tagtól ... — » 20 »

II. Ökröss Bálint lev. tagról. *Tóth Lörincz* r. tagtól ... — » 40 »

III. Hunfalvy János r. tagról. *Keleti Károly* r. tagtól ... — » 60 »

IV. Tóth Ágoston lev. tagról. *Hollán Ernő* t. tagtól ... — » 40 »

V. Oppolzer Tivadar külső tagról. *Konkoly Miklós* tiszt. tagtól — » 30 »

VI. Paúr Iván lev. tagról. *Hampel József* l. tagtól ... — » 50 »

VII. Pauer János l. tagról. Dr. *Czobor Béla* l. tagtól ... 1 » 20 »

VIII. Heer Oszvald külső tagról. *Klein Gyula* l. tagtól... — » 80 »

IX. Balogh Kálmán r. tagról. *Högyes Endre* r. tagtól ... 1 » 20 »

X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. *Pecz Vilmos* l. tagtól ... — » 40 »

XI. Danielik János t. tagról. *Szvorényi József* t. tagtól ... — » 60 »

XII. Apáthy István r. tagról. *Mattekovics Sándor* l. tagtól... — » 60 »

XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. *Hampel J.* l. tagtól... 1 » 20 »

XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. *Pécs Antal* l. tagtól ... — » 50 »

XV. Rónay János Jácint r. tagról. *Pór Antal* l. tagtól ... — » 60 »

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól ...	—	kor. 80 fill.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 40 >
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
VI. Kacs Kovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	—	> 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1	> — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	> 90 >
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2	> — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	> 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1	> — >
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvanszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
XI. Markúsovsky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1	> 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól ...	—	> 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól ...	1	> 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól ...	—	> 30 >
II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 5. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HORVÁT BOLDIZSÁR

T. TAGRÓL.

TÓTH LÖRINCZ

R. TAGTÓL.

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1900. január 29-iki összes ülésén.)

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	—	kor. 20	fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	—	» 20	»
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	» 20	»
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	—	» 40	»
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	—	» 60	»
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	—	» 20	»
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	—	» 20	»
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	—	» 80	»
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	—	» 40	»
X. Mihálvi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	—	» 20	»

II. KÖTET.

I.	Molnár Aladár levelező tagról.	<i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	—	»	40	»
II.	Árkosi Benkő Dániel lev. tagról.	<i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	»	20	»
III.	Mailáth Gy. emlékezete.	Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	20	»
IV.	Charles Róbert Darwin k. tagról.	<i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	—	»	80	»
V.	Wöhler Frigyes k. tagról.	<i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	20	»
VI.	Érkövy Adolf l. tagról.	<i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	20	»
VII.	Zsivora György l. tagról.	<i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	40	»
VIII.	Fenzl Ede k. tagról.	Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	—	»	60	»
IX.	Sainte-Clair Deville Henrik k. tagról.	<i>Than Károly</i> rendes tagtól	60	»
X.	Mignet Ferencz k. tagról.	<i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	20	»

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János I. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »

EMLEKBESZÉD HORVÁT BOLDIZSÁR FELETT.

TÓTH LŐRINCZ, r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1900. jan. 29-én tartott összes ülésén.)

Nyolczvanöt éves korom erőtlensége miatt némi aggodalommal, de mégis büszke örömmel fogadtam a t. Akadémia megtisztelő felszólítását, hogy *Horvát Boldizsár* tiszteleti tag, volt igazságügyminiszter, mélyen gyászolt barátom felett emlékbeszédet tartsak, mert a régi, szerető, tisztelő és őt szelleme s jelleme nagyságában alaposan ismerő, vele fél századon keresztül szoros összeköttetésben álló hű barátra nézve csak vigasztaló lehet, ha kedves emlékével foglalkozhatom, s némi, bár forma tekintetében tökéletlen, s tartalmi súlyára nézve is kevés újat felmutató adalékkal járulhatok én is a kegyelet adójához, melylyel neki nemcsak az igazságügyi palotákban, Magyarország birói s jogszolgáltatási összes közegei tartoznak, hanem mi is, e helyen, a tudomány és irodalom csarnokában, áldozni hivatva vagyunk.

Midőn reá gondolok, felőle szólok vagy irok, mindenkor feltűnnek lelkem előtt századunk első felének s az elnyomásra következő feltámadás évtizedének, e méltán úgynevezett *nagy* kornak, gr. *Széchenyi István*, *Deák Ferencz*, *Kossuth Lajos*, báró *Eötvös József*, *Vörösmarty Mihály* lelkesült korának alakjai és képei, melyek között ő is a kimagasló világító tornyok s útmutató oszlopok közé tartozott.

Engedjék meg, tisztelt hallgatóim, hogy, bár szűk keretbe szorított, de teljes képét igyekeztvén adni egész kitűnő

egyéniségének, visszapillantást vessek gyermek- és ifjúkorára is, élete tavaszára, melynek bimbóiból és virágiból fejlődtek férfikora forró és fárasztó nyarán azok az érett s tápláló gyümölcsök, melyek nemzetének méltó és hervadhatlan háláját kiérdemelték.

Horvát Boldizsár született 1822. január hó első napján Szombathelyen, egyszerű polgári állású s kézi ipar után élő szülőktől. Későbbben emlegetni kezdték, hogy a család fiókjában nemeslevél rejtőzött, melylyel maga *Horvát Boldizsár* soha sem dicsekedett, s általános volt a vélemény, hogy ő az első közpolgári származású magyar miniszter, sőt e magas méltóságra emelkedése egyik okául tekintették azt is, hogy e kinevezésben az 1848-ban kivívott demokratizai elv egyik gyakorlati megtestesülését keresték s találták fel azok, kik őt személyes tulajdonaiért akként kitüntették s a Felsőnek ajánlották: *Deák* és gróf *Andrássy Gyula* miniszterelnök. Horvát Boldizsár valódi nemes egyéniségének nem volt szüksége pergamenen megírt ősi nemességre. Ő bizonynyal szégyenelte volna »*Oroszlánt, saskeselyt imádni és s erény oltára helyt*«. Nem volt kedve nemesi címerral és predikátummal parádézni, mert érezte, hogy azok nélkül is lehet nemes ember a szó legszebb értelmében a közhasznú becsületes munka s magas eszményei megvalósítására törekvő fáradhatlan erőfeszítés által.

Közpolgári állású vagy ha úgy tetszik, címeres szülői gondoskodtak jó neveléséről s kiképeztetéséről. Elemi tanulmányait szülővárosában, majd Sopronban s a jogot a győri királyi jogakadémián végezte, mint a legkitünőbb tanulók egyike. A szellemes gyermek annak a lelkesült kornak volt növendéke, melyben gróf *Széchenyi István* kezdte vezetni az álmából felrázott nemzetet a feltámasztó haladás ösvényén, ama messzebb látó magaslat felé, honnan erős karával mutogatni kezdé a tespedő fajnak az ígért földét, mely »*nem volt, hanem lesz*«. — Ez idő egészséges légáramlata táplálta fiatal erőteljes tüdejét; e kor előretörekvő lelkesedésében fejlett ifjává, melynek önzetlen eszményiségét már alig bírja megérteni a XIX-ik századvég növénydekeinek nagyobb része.

S azon korban növekedett, midőn már kész nyelvet, s az eszmék tiszta, világos, szabatos és diszes kifejezésére gazdag nyelvkincset talált, nem mint azok az úttörők, kiknek nyelvet kellett csinálni, hogy magasabb, mélyebb, finomabb gondolataikat s érzelmeiket közölhessék. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty megteremtették a nyelvet, melyen a későbbi évtizedek növendéke írhatott és szólhatott, mint írhattak és szólhattak a kész nyelvkincset tovább fejlesztő s gazdagító kortársai, kik mint költők, versírók s elbeszélők és szónokok egyéniségükhöz képest, elődeik munkáját többféle irányban folytatták. Horvát Boldizsár nem volt nyelvész, de birt elég izléssel, hogy a haladókkal együtt haladjon, s mind azt felhasználja, a mit a nyelvészek s költők a szónokok rendelkezésére adtak. Izetlen erőltetésre, vagy affectáztíóra sem a purizmusban, sem az idegen szavak s formák használatában sohase tévedt. A legjobb irodalmi nyelven beszélt, s vasmegyei létére minden nyoma nélkül annak a hienches tájszólásnak, melytől a dunántúli határmegyék lakosai oly nehezen tudnak elszokni, melyet Nagy Pál feltűnően használt s melynek egy kis pikáns izét más soproni, vasi, zalai szónokoknál, még a legműveltebbeknél is, olykor megéreztek.

A jogi pályára szánván magát, 1841-ben Vas megyében, s majd, mint királyi táblai felesküdt jegyző, *Szell Imre* ítélőmester oldalán volt jogi gyakorlaton. Miután 1843. márczius hóban még csak 21 éves korában az ügyvédi vizsgálatot letette, szülővárosában Szombathelyt telepedett le ügyvédi gyakorlatra, mely állás, függetlenségénél fogva, hivatásának s vágyainak leginkább megfelelt. Csakhamar mezei kapitány s két év múlva a város főjegyzője lett s buzgón, eredményesen működött annak közügyei s műveltsége előmozdításában. Már itt, igen fiatal korában feltűnt lendületes ékesszólásával s alapos logikája erejével, s magára vonta *Deák Ferencz* figyelmét, kit kehidai ősi házában évről évre felkeresett, s megnyerte e nagy mesterének becsülését s egész életére kiterjedő baráti jóakarátát, de polgártársai tiszteletét és szeretetét is, kik őt 1848-ban egyhangulag képviselőjükké választották a pesti első par-

lamentre, melyet hazafiúi erős jelleme szerint Debreczenbe s 1849-ben, Buda bevétele után, ismét Pestre, s majd Szegedre is követett. Ezzel nyílt meg politikai pályája, e lelkes korszak magas eszméi s törekvései, minden áldozatra kész, önzéstelen hazafiúi felbuzdulása közt, midőn egyszerre elérhetőnek tűnt fel mindaz, a mit a nemzet vezérei évtizedek óta terveztek, s lánglelkű ifjai álmodtak. Még akkor csak tanult a jegyzői tollal kezében és szerényen hallgatott, bár azok, kik közelebből ismerték, már felfedezték benne jövő kitünősége minden feltételét, az alapos tudást, a szónak és érvelésnek hatalmát s jelleme szilárdságát. E szerénységének nem kiszámított, de természetes következése volt, hogy, bár a szabadságharcz legyőzése után őt is hadi törvényszék elé állították s rövid ideig szabadságától is megfosztották, már 1850-ben amnesztiát nyert, s bár 1853-ban az ügyvédi gyakorlattól, politikai multja büntetéseül, felfüggesztetett, 1854-ben, miután a megkívánt új ügyvédi vizsgálatot a reánk oktroyált osztrák törvényekből, a német vizsgálókat meglepő készséggel letette: az őt ügyvédi kenyérkeresetétől megfosztó tilalom visszavétetett, s ő csakhamar a legjelesebb s elfoglaltabb ügyvédek egyike lett Vas megyében, kiben közelismerés szerint széles tudás, s tiszta jellemmel párosult életre való ügyesség nagy mértékben egyesült, s a ki többek közt a herczeg *Batthyány Fülöp*-féle uradalmak jogi tanácsosává is felkérletett s e minőségben két évig Kőrmenden tartotta lakását. Tisztelő szombathelyi polgártársai ismét képviselőjükké választották az 1861-ik év tavaszán egybehívott országgyűlésre, vagy: helyesebben mondva, országgyűlési kísérletre, de ezt megelőzőleg alkalma nyílt az *Apponyi György* gróf országbíró által a törvénykezési helyzet tisztázása s előkészítése céljából Pestre összehívott értekezleten magát kitüntetni.

Apponyi György gróf országbíró ugyanis legfelsőbb helyről megbízva, erre az 1861. január 23-án megnyitott s márczius 4-éig tartott »országbírói értekezlet« cím alatt ismert epochális tanácskozássra, *Deák Ferencz* ajánlata folytán *Horvát Boldizsárt* is meghívta, kit még ekkor személyesen nem ismert, azon előkelő államférfiak s jogá-

szok koszorújába, melyet a nagy és nehéz munka sikeres keresztülvitelére politikai pártkülönbségek figyelembe vétele nélkül szerencsés tapintattal összefűzött. *Horvát Boldizsár* először itt alapította meg országos hírét. Ékes-szólása, formulázó tehetsége, szabatos stylusa, széles látköre, az újabb jogi és törvénykezési reformok alapos ismerete, s e mellett a *Deák Ferencz*hez hasonló, józan, de lényeges dolgokban nem alkuvó mérséklete e nagy tekintélyű tanácskozások során annyira feltűnt s az őt már különben is kedvelő *Deákot* is, kinek oldalánál küzdött, annyira meglepte, hogy ez már akkor kijelölte őt magában a remélhetőleg betöltendő igazságügyminiszteri székre, mely óhaj-tása későbben, midőn a független nemzeti minisztériumot, sok nehézség legyőzése után, kivívnia sikerült, csakugyan teljesezésbe is ment. A különben nagyon szerény és kedélyes, de férfiasan öntudatos fiatal ember az akkori legelőkelőbb magyar jogászok társaságában is oly kimagasló tehetséget és erőt fejtett ki, mely őt volt ügyvéd-társai közt első eminenssé emelte. Az országbírói értekezlet orvoslására bizott beteg törvénykezésben az 1848-diki országgyűlésen törvényesen kivivott, de a kitört polgári háború viharában részletes feldolgozás s formulázás alá nem jutott nagy elvek, különösen az »ősiség« eltörlésének törvénybe iktatása egy részről, s másrészt az önkényes bécsi hatalom erőszakos térfoglalása, s reánk octroyált idegen páten-seinek az elnyomás 10 éve alatt az életviszonyokba eltöröl-hetetlen beszövdődése folytán, a lehető legnagyobb zavar s anarchia uralkodott. Egyrészt az elkeseredés a reánk erőszakolt idegen törvények ellen oly éles volt, hogy elsőrendű jogi tekintélyek közül is többen, névszerint *Ghiczy Kálmán* is, a régi magyar törvények teljes és általános visszaállít-ásának túlszigorú és lehetetlen elvéhez ragaszkodtak, más-résztől a higgadtabb felfogásuak, ily eljárás lehetetlenségét és veszélyességét kellőleg mérlegelve, a régi magyar törvé-nyek egyszerű hatályba tételét csak annyira fogadhatták el, a mennyire ez az időközben keletkezett magánjogok sérelme nélkül kivihető; a származott hézagok pótlását tehát okvetlenül szükségesnek tartották. *Horvát Boldizsár* e sok-

oldalú, terjedelmes tanácskozásokban a legnehezebb kérdések megoldása körül, közelismerés szerint, kiemelkedett alapos érvelései és szónoki ereje által úgy a régi táblabírójogászok, mint a reformoktól vissza nem rettenő, sőt egyben-másban nála is merészebben előhaladni akaró jogásztársai között, kik azonban a szónoklat művészetében s a fogalmazás és formulázás szabatosságában vele nem mérkőzhettek. Határozott álláspontot foglalt ő is *Deák Ferencz* bölcsen közvetítő véleménye mellett, hogy az osztrák uralom alatt idegennel helyettesített magyar jogot és törvénykezést tisztán és egészben visszaállítani, a szerzett magánjogok fenntartásának szüksége miatt, nem szabad, hanem, hogy ez utóbbiak megóvása tekintetéből hatályban kell hagyni az életbeléptetett osztrák törvények s pátensek némely czélszerűeknek talált s az életbe már beolvadt rendeleteit, és különösen az osztrák uralom idejében nálunk is behozott telekkönyvi rendszert, s ezzel szerves kapcsolatban levő némely osztrák magánjogi törvényeket, melyekre időközben már tulajdon- s birtokjogok alapítottak; továbbá, hogy a polgári jog tárgyai közül a nemzetet mindenek fölött érdeklő örökösödési rendszert is át kell dolgozni, mert a régi magyar öröklési rendszerből csak annyit lehet fentartani, mennyit az ősiségnek 1848-ban kimondott elvi eltörlése fentartani megenged, de más részről a nemzet szokásaival s izlésével ellentétben álló osztrák öröklési törvényből csak annyit venni át, a mennyi az életbe már átment s beszövedött, és szerzett magánjogok sértése nélkül meg nem semmisíthető. *Deák Ferencz* nagyeszű tanítványa döntő hatást gyakorolt e vitákban, élés határvonalat állítva fel a köz- és magánjog között s kiemelve Ghiczy ellenében, hogy jóhiszeműleg szerzett magánjogokat a közjogi tekinteteknek alárendelni s feláldozni nem szabad, mert az alkotmánynak is egyik legfőbb célja csak az lehet, hogy az oltalma alatt élő polgárok minden magánjogi sérelmekről megóvassanak, szerződési joguk s tulajdonuk biztosíttassék.

Apponyi György gróf, a ki a vezetése alatt álló értekezlet sikerét őszintén óhajtotta, e közben megkedvelte az alapos tudományú fiatal embert, s már akkor ítélőmesterre

akarta kineveztetni a királyi táblához, de ő ezt a kitüntetést, az akkori még nem egészen törvényes állapotban, nem fogadta el. Itt ismerte meg őt közelebbről gr. *Desseuffy Emil* is, ki azután a nemzetgazdászati ismeretekben és a jogban egyformán otthonos, s ez által rokonszenvét s nagyra-becsülését megnyert kitünőséget az 1863-ban általa felállított földhitelintézet jogi osztályának igazgatójává választatta meg, és Szombathelyről Pestre hozta. E nemzeti nagy hitelintézet szervezésében a nevezett elnök gróf s az új intézet élén álló *Lónyai Menyhért*, *Koriczmics László*, *Csengery Antal* társaságában ő is nagyérdemű buzgalmat fejtett ki.

Mielőtt ily minőségben Pestre tette át állandó lakását, az országbírói értekezlet s az azt követő 1861-iki sikertelen s eredmény nélkül feloszlott országgyűlés után visszament Szombathelyre félbeszakasztott s egyéb, a hazafira nézve fontosabb, ügyek miatt elhanyagolt ügyvédi gyakorlatat folytatni. Gróf *Apponyi* országbíró 1862. január 6-án fel szólította, hogy helyét a királyi táblánál, a mely részére nyitva állott, foglalja el; de ő akkor más kötelességeket látva maga előtt, tagadólag válaszolt; mert oda történt kineveztetése csak a kiegyezés reményében volt általa elfogadható, de ennek fonala azóta elszakadván, a nem-alkotmányos hivataltól való visszavonulását a politikai következetesség parancsolja. »Inkább szegénységben élni,« úgy érzi s úgy mondá, »mint hazafiui elveket megtagadni.« — Az országgyűlés feloszlata után bekövetkezett provizórium alatt szomorú s igen izgalmas évek következtek a felháborodott országra, s ez éveket Horvát Boldizsár részint Szombathelyen, mint szülővárosának vezérférfia, részint nagyobb utazásban, részint már Pesten, mint a földhitelintézet jogi igazgatója s Deák Ferencz kiegyezési nagy munkájának hű segéde töltötte el. Oly válságos időkben, midőn napról-napra a béke s kiegyezés művének ártható kitörésekre kellett készen lenni, nem tartotta helyesnek a közbizalom elől elzárkózni, s a kedélyek lehető megnyugtatósa, a jó remények ébrentartása s a közrend megőrzése érdekében a helybeli ügyek élére állt és sikerült is neki szülővárosában minden nagyobb rendzavarásnak elejét venni.

1862-ben az Angliában élő Batthyány Gusztáv gróffal, később herczeggel való találkozás s ennek ügyeiben értekezés végett melyek vezetését, körmendi lakásának elhagyása s Pestre költözése után átvette, — egy időre külföldre ment, ez alkalmat felhasználva, hogy egyszersmind a külföldi törvényhozásokat s törvénykezési rendszereket mélyebb tanulmányozás tárgyává tegye, s a közélet nyilvánulásait közelről, mint szemtanú, ismerje meg. Meglátogatta ez útjában Angliát, Franciaországot, Belgiumot s Németországot és gazdag tapasztalatokkal, fogékony lelkében élénk benyomásokkal tért haza hasznos és majdan fényes szereplését folytatni. — A következő 1863-ik évben Budapestre tette át lakását, hol a gróf Dessewffy Emil által neki felajánlott földhitelintézeti jogigazgatói hivatalát elfoglalta s hol vendégszerető háza barátai részére kedves központ lett, melynek nyájas fényt árasztó kandallója mellett találtak enyhülést s vigasztalást a több évig tartó provizórium inkább nevetségesnek s megvetésre méltónak, mint komolyan ijesztőnek mondható önkényes uralma alatt. A nemzet már sokkal erősebbnek érezte magát, hogy sem a homloka körül zibongó szunyogokra komoly aggodalommal tekintsen.

Nem lehet szándékom itt az akadémiában, melynek hagyományos szokásai a békét s kiméletet parancsolják, a bécsi önkényuralom saját hibás kül- és belpolitikája által okozott folytonos sülyedésének s végleges bukásának történetét részletezni. Neveket kellene említenem s megbélyegeznem, s keserű visszaemlékezéseket ébresztenem. Nem szükség a kiegyezés jól ismert hullámozó fázisait lépésről lépésre rajzolni, melynek majd elboruló, majd ismét felderengő égboltozatán a kitartás és szilárd elvhűség s más részről a vérmesség s elbizakodás botlásait kizáró bölcse mérséklet nagy képviselőjének, *Deák Ferencznek* az 1861-iki országgyűlésen szerkesztett magasztos feliratai, majd ugyancsak az uralkodó felséggel, ennek kívánatára történt személyes találkozása, s végre húsvéti cikke s *Lustkandelnek* a magyar közjog ellen írt merényletét összetörő válasza voltak a ragyogó csillagok, — melyekhez járul szelid fényével a megismert magyar nemzet iránt rokonszenvet érző, magas

lelkü, felejthetetlen Erzsébet királynénk védangyali szerepe. — Közeledett az alkotmány visszaállítása, a koronázásnak, a nemzet törvényes miniszteriuma megalakulásának örvendetes napja. A *provizóriumok* czélszerűtlenségét, sőt veszélyét belátó, s a *Deák* által erős kézzel, de óvatosan vezetett nemzet többségének méltányos kiegyezésre hajló őszinte szándékáról mind jobban meggyőződött s annak szívéhez mindinkább közeledő uralkodó 1865. december 10-ikére országgyűlést hívott össze, és *Horvát Boldizsárt*, a többé köztük nem lakót, de már akkor országszerte ismert és tisztelt szónokot, publicistát és jogászt szombathelyi polgártársai, régibb kegyeletüknél fogva, újra megválasztották képviselőjökül. De nem volt még egészen megérve a bölcsesség gyümölcse, a munkát folytatni kellett. Ez időkben egyes tollal védte a bécsi ellenségek, s a magyar, de arisztokrata érzelmű ó-konzervatív urak ellenében a Pesti Naplóban *Deák Ferencznek* s báró *Kemény Zsigmondnak* a jogfolytonossághoz s 1848-hoz szigoruan ragaszkodó, de az ellenzéki eljárás túlzásait nem helyeslő óvatos politikáját, s jobb reményét nem veszítve, következetesen ellenezte az alkudozások fonalának megszakítását. — Mindazon nemes munka mellett, melyet *Deák Ferencz* hű társaival a 67-es országgyűlési bizottságban s 15-ös albizottságban kifejtett, még az Ausztriát megalázó külföldi eseményekre volt szükség, hogy a kiegyezés a nemzet óhajta szerint létrejöheszen. A porosz s olasz háboru kitörése az országgyűlés elnapolását vonta maga után, s a nemzet dobogó szívvvel várta a hadi szerencse kockájának változó fordulatait. A szadovai s königrátrzi napok s az emigráció fenyegető mozgalmi megsemmisítették Ausztria fennhéjázó reményeit, s az aug. 20-án megkötött prágai béke kizárta Ausztriát Olaszországból és a német birodalmi szövetségből. — Elkövetkezett a pillanat, hogy Magyarország kivívja törvényes jogait, a nélkül, hogy a kényszerhelyezettel visszaéljen. — *Deák Ferencz*et ily helyzetben sem hagyta el higgadtsága, s a felség bizalmát még jobban megnyeré lovagiassága, mely a rövidlátó tanácsadók befolyása alul teljesen kibontakozott és saját érzelmeit most már szabadon követő uralkodót a nem-

zettel teljesen és bensőleg egyesítette. — A Deák-párt, valamint előbb abból, amit az igazság s a törvény követelnie parancsolt, egy hajszaínyt sem engedett, úgy most sem követelt többet, mint a kényszerhelyzet előtt, melyet a vérmesebb politikusok felhasználni akartak; és a királyi felség a nemzet e lojalitását s lovagiasságát szíve szerint tudta méltányolni. A folytatott országgyűlés bevégezte a kiegyezés nagy és üdvös munkáját, a koronázás közmegnyugvásra, a nemzet nagy többségénél örömradiásai közt megtörtént, az alkotmányos m. minisztérium kineveztetett, s a békés haladás és fejlődés feltételei meg voltak adva.

Horvát Boldizsár részére a miniszteri tárcza elnyerését határozottan biztosította 1866. decz. elsején elmondott, ropant határu beszéde, mely az általa abban felvetett s kifejtett »*Quid tunc*« kérdésről neveztetik is ismeretes. — 1866. nov. 29-én az ellenzék részéről indítvány tétetett, hogy miután a hó 17-én érkezett királyi kéziratban az, amit az országgyűlés a jogfolytonosság szempontjából követelt, csak részben fogadtatott el, mondja ki a képviselőház hogy mind addig, míg az ország jogai s törvényei teljesen helyre nem állíttatnak, a törvényhozói munkálkodást nem folytatja, ennél fogva terjesztessék fel új kérelem a Felsőházhoz, hogy az alkotmányt egész teljességében életbe léptetni méltóztassék, addig pedig, míg ez meg nem történik, minden országgyűlési munka szüneteljen. Deák Ferencz ennek ellenében oly indítványt tett, hogy a Felsőházhoz terjesztendő újabb feliratban felhozott jogszerű okokra hivatkozva, az alkotmány azonnali tetteleges helyreállítása, mely egyedül képes a nemzetet megnyugtatni, erőlyesen sürgettesék ugyan, de emellett a törvényhozási munkálkodás félbe ne szakíttassék s a 67-es bizottság, mely az év márczius 1-én arra küldetett ki, hogy a Magyarország és a közös uralkodó többi országa közt fenforgó közös érdekek megállapítására s miként kezelésére nézve czélszerű tervet dolgozzon ki, továbbra is fentartassék s munkáját folytassa. A következő deczember 1-jei ülésben Tisza Kálmán, Deák közvetítő indítványa ellenében újra azt sürgette, hogy a bizottság is függeszsze fel további munkálkodását s az országgyűlés

mondja ki, hogy a nemzet nem hajlandó halogatás és puhítás útján az ország jogainak bármelyikéről lemondani, s a kiegyezés érdekében az alkotmány teljes tetteleges visszaállítása előtt sem üléseiben, sem bizottmányilag egy lépést sem tesz. A dolgok ily állásában szólalt fel Horvát Boldizsár s tartotta nevezetes beszédét, melyben bőven s erőlyesen fejtette ki, miért nem látná czélszerűnek a megkezdett alkudozás fonalát félbeszakítani. Elmondta, hogy közelgetünk a válóponthoz, melyhez elérkezve, a kormány kénytelen lesz valódi szándékait a nemzet előtt lefátyolozni, s e válópontnál, ha a kormány a világos jognak engedni nem akar, a nemzeti becsület fogja követelni, hogy ne folytasson tovább oly alkudozást, mely nem volna hozzá méltó s akkor ő sem fog attól visszariadni. — De ez a válópont még nincs itt. A birodalom helyzete a königgrätzi legyőzetés s prágai béke által annyira megnehezült, hogy sokan már kétségbe esnek a monarchia jövője felett s annak felbomlását várják; ő jósolni nem akar, de annyit bizonyosnak tart, hogy a kormánynak s a népeknek vállvetett erőfeszítésre van szükségük, hogy a monarchia e válságból kimeneküljön. — De ebből, nyíltan és őszintén szólva, mi következik? ha az volna feladatunk, hogy bosszút álljunk Ausztrián a sérelmekért, melyekkel negyedfél század óta elhalmozott, aligha tehetnénk egyebet, mint hogy az alkudozások fonalát végképen megszakítsuk s hagyjuk Ausztriát elvérzeni önkozta sebeiben. De a kiket nem a bosszú politikája vezet, hanem a nemzet megmentése minden eshetőségek közt, figyelembe kell venniök azt, ami történhetik Ausztria felbomlásának esetében s kérdezni magoktól: »Quid tunc?« S ezt kérdezve, nem követhetjük Sámson politikáját: az épület oszlopait halomra dönteni csak azért, hogy velünk együtt a gyűlölt ellenség is e romok alatt találja halálát. Ha valaki biztosíthatná őt arról, hogy Ausztria legyőzésével a győztes hatalmak e geográfiai területen nem teremtenek új alkotásokat, hanem visszaállítják a régi magyar birodalmat, akkor értené a bosszú és szakítás politikáját, de hogy az európai diplomácia, Ausztria szétbomlása esetében, ennek megszűnt hivatását Magyarországra ruhazza, ki biztosít

minket afelől? ez csak akkor lenne valószínű, ha a bekövetkezett katasztrófa perczében egy kiegészített, ép, erős és hatalmas Magyarország állana fenn, melyet nem lehetne ignorálni s mellőzni. Ebből azt következtette, hogy nem kell abbahagyni a reményteljes munkát, mely által Magyarország mielőbb birtokába jusson ép és erős állami szervezetének.

Az 1866/67-iki országgyűlésen elérte a legmagasb kitüntetést, mely alkotmányos polgárt jutalmazhat. Megalakulván 1867-ik évi februárban a nemzeti felkelés utáni első alkotmányos kormány, a nemzettel kibékült királyi felség s ennek miniszterelnöke gróf *Andrássy Gyula*, a *Deák Ferencz* által méltán úgy nevezett »providentziális férfiú«, ennek ajánlatára igazságügyminiszterré nevezte. Már 1867. február 14-én részt vett Bécsben a miniszteri tanácskozásokon gróf *Andrássy Gyulával* s kiszemelt minisztertársaival. Ő dolgozta ki báró *Eötvös Józseffel* s *Lónyay Menyhérttel* a miniszteriumot bemutató beszédet. Gróf *Andrássy* február 17-én tette le ő felsége kezeibe a miniszterelnöki esküt, s hozta le Pestre, az örömben és ünnepi fényben ragyogó magyar fővárosba, a miniszteri kinevezéseket. Ezek voltak *Horvát Boldizsár* legboldogabb napjai, mert annyi aggodalom, erős küzdelmek s akadályok legyőzése után, az emelkedett hangulat levegőjében s kelő nap sugáraiban szíve magasan feldobogott, s kezdte elhinni, hogy a nemzet nagy többsége, megértve a helyzet óriási fontosságát, kellő erélyt, de mérsékletet s józanságot is fog kifejtteni ennek megszilárdítására s úgy járni el, hogy a trón az egyazon célra törekvő nemzetek egyetértésének erejével oly biztos alapra állíttassék, mely minden lehető viharral szembe szállhasson, s melynek oldalánál a becsületes munka által minél magasb műveltségi vonalra s jólétre emelendő magyar haza legyen a fő tényező. Kineveztetése február 20-áról kelt, bemutatása a képviselőházban február 28-án történt s márczius 20-án tartotta egyik legjelesb beszédét a 67-es bizottság javaslata mellett, kifejtve az ellenzékkel szemközt ennek czélszerűségét és előnyeit. Már február 21-én ő lett megbizva az új megyei rendszer és a sajtótörvény kidolgozásá-

val. — A magyar jogászvilág s különösen az ügyvédi kar örömmel fogadta az általa jól ismert minisztert, volt rokonszenves kartársát, mint gyakorlatos, jártas szakembert és e mellett szerény, kedves modoru s magas műveltségű férfiút, kitől minden jót várt; de a mágnás- és aristocrata körök feszesebb és önzőbb eleme nem néztek felé nyájas arczczal, mert demokrata jellemétől s ily irányu szabadelvűségétől, melyet az ékes szavu ajak ereje s a kellemetlen igazságok kimondásától vissza nem rettenő férfias bátorság támogatott, érdekeikre nem kedvező működéstől tartottak.

Az ország, másfél évtizedes előbb teljes elnyomatás s majd a lassanként fejlődő gyógyulás gyengélkedő, s tapogatózó vergődése után végre önmagának visszaadtván, új élete küszöbén azonnal hozzáfogott alkotmánya szervezéséhez s az államiság szilárdítására vezető többé-kevésbé sikerült lépésekhez. Első sorban voltak érezhetők az igazságszolgáltatás lényeges hiányai. E téren a régi elavult intézmények romjai, s a reánk kényszerített idegen alakulások közt kellett valami egészségest, valami maradandót teremteni és pedig oly kettős irányban, hogy nemzeti sajátosságainkat is lehetőleg megőrizzük, s az európai kulturnépektől, melyekkel az érintkezést ki nem kerülhetjük, elszigetelve ne maradjunk. S ime az országbirói értekezletről ismert alapos jogtudósnak alkalma nyílt, sőt most már szent kötelességévé lett ideáljait az életben s gyakorlatban megvalósítani és ő e nemes munkának egész erélyével szorgalmával s tudásával neki is feküdt. Természetes, hogy egyszerre nem lehetett a tökély magasb fokára emelkedni, kikerülhetetlen volt a tapogatózás, s nemes nagyratörő vágyak, eszményies óhajtasok mellett, a hosszas betegségből lábba-dozó, meggyötört nemzet első lépéseinek nem egész biztossága és határozottsága.

Nagy országos gondjai mellett első kötelességének tartotta kitüntetését atyjának tudtára adni s áldását kérni. Mert szép erényei közé tartozott kegyeletes tisztelete egyszerű, becsületes, sorsához képest szép műveltségű atya iránt. Levele, mely az ifjúság legtanulságosb és példaadóbb olvasmányai közt foglalhat méltó helyet, a következő:

»Kedves jó édes Atyám! Midőn ő felsége kegyelme s a nemzet bizalma által a magyar igazságügy miniszterévé lettem, illő, hogy a legelső lépés, melyet szép, de terhes pályámon teszek, az igazságnak legyen szentelve. Ez igazságnak hódolok, midőn ünnepélyesen bevallom, hogy mind azt, a minek segítségével a porból e magas polczra felemelkedtem, úgy mint a munka ösztönét, a becsület szigorát, a közügy szeretetét, a jó és nemes iránti lelkesedést s a jogérzetet kedves édes atyámnak köszönhetem. Ön vala az, ki munkájának verejtékével szerzé meg azt, a mi kiképeztetésem első alapjait megveté. — Önnek példája a családi élet szűk körében szintűgy, mint a közügyek önzéstelen szolgáltatásban lebegett folyvást szemeim előtt; öntől sajátítottam el a lelki erőt: rendületlenül megállani a sors hullámcsapásai közt, s kitől tanultam volna jobban megismerni a becsület értékét, mint öntől, ki azt a hajótöréstől még akkor is megmenté, midőn egész élete fáradalmainak minden egyéb gyümölcsseit a hullámok elnyelték. Fogadja, kedves jó atyám, mély hálámat áldozataiért, melyekkel elhalmozott. Nehéz feladatnak indulok neki: egy nemzet jogéletét ujjíteremteni. Annál nehezebb e feladat, minél inkább érzem és tudom, mily korlátolt azon erő, a melyről Isten rendelkeznem adott. Remegő szívvel fogok a nagy munkához, de ha kedves atyám áldása kísér, ez bátorságot önt belém. Ezen atyai áldásért könyörgök, kedves édes atyámnak kézcsokoló fia *Horvát Boldizsár*.« A derék atya e levélre áldásának megküldésével felelt. »Kérjed az Istent,« úgymond, »hogy segéljen meg föltett jó szándékodban, s ne félj semmit, mert ki Istenben bízik, soha sem csalatkozik.« S ily imádsággal fejezi be levelét: »Te mindenható örök Isten, ki az eget és földet teremtetted, engedd meg ezen szolgáltnak Boldizsárnak, ki hozzád e reá ruházott hivatalának igazságos viseléséért folyamodik, hogy az igazságot megismerje, és azt cselekedje; áldd meg őt, mint Salamont megáldottad, bölcseséggel, hogy igazságot tehessen a te néped között.« Szombathely martius 2. 1867.« Az atyai áldás foganatos volt, s a megáldott fiú híven teljesítette kötelességét.

Hivatalát átvéve oly lángoló buzgalommal s lelkesü-

léssel fogott a romboló idők után első magyar igazságügy-miniszterre váró, óriási terjedelmű s fontosságu reformok munkájához, mely előtt minden akadály csekélynek tűnt fel, s valóban kevés ember volt az országban, a kit oly képesnek hittek volna az addigi igazságszolgáltatásban uralkodó rendetlenség, megvesztegetés s az egymással versengő burocratismus, és ő magyar táblabíróság zavaros tömkelegéből megfelelő harmonikus egésznek alakítani; mert kevés ember volt, ki a törvénykezési állapotokat oly alaposan s részletesen ismerte, s oly elfogulatlanul bírálhatta volna meg, ki a reformok szükségének érzetétől mélyebben lett volna áthatva mint ő, ki tehát alkalmasb lehetett volna a seprője alá jutott Augias-istálló kitisztítására. Készsége ez irányban a legszerencsésebbek s leggazdagabbak közé tartozott. Nagy gyakorlatu ügyvédi pályáját akkor kezdte, midőn a régi magyar jog még érvényben volt, átélte az osztrák jog ideiglenes uralmának idejét s főrészt vett a hazai jog visszaállításának előkészületi munkájában, folytonos sok oldalú gyakorlat vezette őt e különféle jogrendszerek elveinek s azon elemek gyökeres ismeretébe, melyekből az új jognak alakulnia kellett,

Elfoglalván székét egy deák-utczai bérház egyszerű s piperétlen szobáiban, első dolga volt körülvenni magát elvokon s bizalmát bíró munkatársakkal; felhívta magához államtitkáruul barátját nárai *Szabó Miklóst*, a köztisztviselőben álló mostani kir. kúriai elnököt, meghívta miniszteriuma kodifikáló osztályába *Szilágyi Dezsőt*, *Csemeghy Károlyt*, *Ökröss Bálintot*; alkalmazta, az alapos munka mindennemű eszközeit: bizottmányi tanácskozást, szakférfiak kihallgatását s a hazában és külföldön utaztatását, költség és szellemi erő megfeszítését; s aránylag rövid idő alatt kidolgozta s az országgyűlésre tömegesen terjesztette be gyökeres igazságügyi reformokat tartalmazó törvényjavaslatait s rendeleteit, melyeknek szám szerinti tömege is tekintélyes, tartalma pedig valódi kincse a reformkorszaknak. Ezek során minisztersége legszebb emlékét képezi az 1869-iki IV-ik törvény-czikk »A birói hatalom gyakorlásáról«, mely azon évi július 15-én lépett életbe. Ebben elválasztotta a törvény-

kezést a közigazgatástól, melyeket eddig a megyei és szabad királyi városi törvényhatóságok együtt, s egyiket a másiknak hátrányával gyakoroltak; megszüntette az első folyamodási bírák korteskedés útján s a szükséges minősítés tekintetbe vétele nélkül eszközölt, úgynevezett *szabad* választását, s a birói függetlenség összes akadályait alá és felfelé; kimondta a bírák elmozdíthatlanságát, át nem helyezhetőségét, a kormányhatalommal szemközt; s más részről azok puritán jellemű eltiltását szent állásukkal össze nem férő minden más magánhivataltól s foglalkozástól; szerény, de biztos és tisztességes fizetéssel s nyugdíjjal látta el a bírakat, kik életüket s erejüket az anyagi s kényelmi tekintetben épen nem vonzó, de nyugalmas és méltóságos állás betöltésére szentelték; e magasztos hivatásuk teljesítésére jellem és tudás tekintetében kellőleg minősített bírakat igyekezett kiszemelni, különösen a főtörvényszékekhez, — de míg a birói függetlenség ideálját, s ezzel művei legszebbikét ekként felállította, egyszersmind szabályozta más részről a törvényben a bírák felelősségét is, s korlátozta a függetlenségből könnyen fejlődhető önkényt. — A főtörvényszék újra alkotásánál kirekesztette az oda nem való elemeket, megszüntette a prelátusi s bárói állásokat, eltörölvén a királyi kuriának a valóságnak meg nem felelő régi »hét személyes tábla« nevét, azt semmitőszéki s legfőbb ítélőszéki részekre osztotta, s már akkor megkísérlette volna, de a minisztertanácscsal még el nem fogadtathatta s életbe nem léptethette az egy királyi tábla későbbben keresztülvitt felosztását, melyet mások is czélszerűnek, de még korainak tartottak, s maga *Deák Ferencz* is úgy vélte, hogy e reform a szóbeliség behozatala s a közigazgatás rendezése utáni időre maradjon. A legfőbb ítélőszék »*hét személyes tábla*« nevének, melyet 1723-ban lett felállítása óta bizonyos kegyelet környezett, mert ott ültek az ország legtekintélyesebb jogtudósai, eltörlése sokaknak nem tetszett, bár ez a magas bíróság a mult század végén *Martinovics* és társainak, későbbben, e század 40-es éveiben, *Wesselényinek*, *Kossuthnak*, *Lovassy Lászlónak* stb. politikai pereiben, nem bizonyított tiszteletre méltó függetlenséget és rendíthetlen alkot-

mányos érzelmet és tagjainak csak kis része mert a törvények igaz értelmének védelmére bátran fellépni. E nem tetszésnek azonban Horvát nem engedett, hanem haladt tovább, tapasztalásaira alapított meggyőződése útján.

A polgári perrendtartás, melyet az 1868-iki törvényhozás léptetett életbe, s mely az ő nevét viseli (LIV. t.-cz.), sok részről nem talált helyeslésre. De ne feledjük, hogy ez a mű úgy a mint az országgyűlés s annak szakbizottsága kezeiből lényeges változtatásokkal toldozva-foltozva kikerült, nem tekinthető az ő művének.

De a legbugzóbb és legtisztább jóakaratnak, mely őt lelkesítette, annyi akadály gördítettett útjába, hogy ez méltán fájhatott neki. Mert bár az ország sok águ szükségei közt épen az igazságügy, a közigazgatás és törvénykezés rendezése volt az országnak oly önálló joga, melyet közös ügynek tekinteni nem lehetett, melybe az ausztriai bölcsesség nem avatkozhatott, melynek terén tehát a haladni s teremteni akaró nemzeti kormány függetlenül szervezhetett, kodifikálhatott, legjobb tudása s ízlése szerint, s a másik állam befolyását teljesen kizárhatta, a mit nemzetgazdasági, pénzügyi, kereskedelmi ügyekben nem tehetett: a nemes szándéku miniszternek mégis igen erős akadályokkal kellett éppen *itthon* küzdeni, nemcsak magában a megszokás s elfogultság békőiből ki nem emelkedett parlamentben, hanem saját minisztertársai egy részénél is. A többnyire nemes urakból s választás útján nyert megyei hivatalokat viselő családok tagjaiból kikerült képviselők nagy része görcsösen ragaszkodott a megszokott, úgynevezett *szabad* bíróválasztás jogához, a kortesvilág kedves emlékeihez, mely annyi jóízű falatot hozott a konyhára s annyi kacskaringós áldomással volt fűszerezve. A minisztertársak pedig mindegyik első sorban saját tárczájának viselvén gondját, több ízben fősenykedtek az igazságügyi tárcza részére szükséges költségek megadásában, noha a *Justitia* saját révén s jövedelemforrásaiból, a minisztere által szükségeseknek tartott beruházásokat bőven fedezte, s képes volt magát tisztességesen kiharásztítani s felszerelni; csakhogy a többi tárcza fontosabbnak

és sürgősebbeknek tartotta a maga saját feladatait, s a bélyeg- és illetékjövedelem más állami célokra fordítatott. — Az eszményiesb és szerényebb istennő a markosabb és prózaibb istenek: Mars, Merkur, Vulkán által félreszorítatott s vára-kozásra kényszerítettett, bár mindenki tudhatta, hogy a jó igazságszolgáltatás a hitelnek s anyagi érdekeknek is leg-erősb támasza és feltétele. — Igaz, hogy a szabadságháboru óta elszegényített, kiszarolt országban, mely minden, úgy szellemi mint anyagi téren költséges reformok halasztást nehezen tűrő szükségét látta maga előtt: a népnevelés, az iskolaiügy, közoktatás, összes műveltségi érdekek előbbre vitelét, utakat, vasutakat, csatornákat, a földművelés, ipar s kereskedelem fejlesztését, a nemzeti honvédelem szervezését stb. S ennyi szükségnek egyszerre kellő mértékben eleget tenni nem lehetett.

A lázas munkásság e napjaiban, abból a legnehezebb rész az igazságügyminiszternek jutott, kitől a nemzet köve-telő lelkesedése azt várta, hogy rövid idő alatt mindent bevégezzen, s az új igazságszolgáltatás nagy épületét rögtön felépítse s berendezze, mintegy felfújja, a mi a legnagyobb szorgalomnak s legszentebb jóakaratnak is lehetetlen, emberi erőt túlhaladó feladat volt. — E túlzó követelés kiterjedt a polgári törvénykönyv rögtöni megalkotására is. S ő e nagy munkát is megindította, Hoffmann Pál egyetemi tanárral tervezés és kidolgozás alá vétetvén annak általános részét, mely azonban nem sikerült az ő és a magyar jogász-közönség izlése szerint. De ne felejtjük, hogy e nagy s nehéz feladat, — egy a nemzet sajátságos viszonyainak meg-felelő, annak multja, története, szokásai s érzelmei iránt kegye-letes figyelemmel viseltető, de az általános jogi haladást s nemzetközi viszonyokat is kellő tekintetbe vevő polgári tör-vénykönyv megalkotása — más és fejlettebb államokban sem egyszerre oldatott meg s bevégzése ismételt kísérletek s hosszas felülvizsgálatok közt mindenütt évtizedek munkáját vette igénybe. — A mit azonban halaszthatatlannak vélt, azt kivételesen azonnal munka alá fogta s időnkint elkészítette. Ilyen sürgős tárgyaknak tartotta már 1868-ban a magyar korona országaiban levő vasutak s csatornák külön összpön-

tosított telekkönyvezését, a mit e sietősen építés alá vett közlekedési eszközök megteremtése követelt, ugyan ez évben az uzoratorvények eltörlését s a kamatok szabályozását; továbbá az általános, és külön a Buda és Pest fővárosok területén eszközözendő kisajátítást egész kimerítő kódexekkel, amazt 90, emezt 99 §-ban rendezte, miszerint azok az ingatlan területek, telkek és épületek, melyekre a közjó tekintetéből szükség van, megszerezhetők legyenek a nélkül, hogy a tulajdonosok ezek értékének megszabásában zsarolásokra s visszaélésekre vetemedhessenek s a közforgalom, közegészség, közműveltség érdekében szükségeseeknek vagy hasznosaknak talált vállalatok, intézetek, építkezések közóhajtásnak megfelelő s a kormány által engedélyezett tervszerű keresztülvitelét rút önzésből meggátolhassák.

Következtek ezután az 1848-ban elvileg eltörlött úrbéri kapcsolatból fennmaradt s elintézetlenül szabályozásra váró birtokviszonyok rendezése; a szőlőbirtok után járó tartozások megváltása; az irtványok; az ország erdélyi területén még bevégzetlenül maradt arányosítások s tagosítások. Efféle törvényei ismét az érdekelt birtokos földesurak egy részének nem voltak inyére, bár az önzéstől el nem fogult hazafiak ugyan csak beláthatták ez intézkedések üdvös voltát, melyek hiánya a független tiszta tulajdonnal együtt járó munkakedvet, a művelődési és haladási ösztönt csökkentette, a hasznos beruházásokat gátolta, szóval mindazon hátrányokat táplálta, melyek a kétséges, bizonytalan állapotot elmaradhatlanul kísérik. — Ezekhez járulnak még a vegyes házassági válopereket rendező törvény stb.

A büntető törvény s eljárás előkészületeitől annak alkotásáig még nem juthatott el tömeges teendői során, de addig is, míg a sor erre jöhetett, emberséges szelid lelkülete sugallatát követve, mielőtt ministeri székétől megvált, az 1871-iki LII-ik t.-cz.-ben úgy bűnvádi, mint rendőri esetekben jövőre eltörülte s a már meghozott ítéletekben is elengedte a lealázó testi fenytéket, a botot, a derest, mint fő-, mellék-, vagy súlyosító büntetést, úgyszintén a bilincs alkalmazását; a mit a botoztatásban szívvidító élvezetet találó megyei, városi s uradalmi kis zsarnokok s a bottól, derestől

felmentett cselédek elbizakodásától nem épen minden ok nélkül féltő gazdák igen rossz néven vettek, s az írók közül is többen, különösen a nagyon is praktikus hajlamú s az idealizmust mindig gúnyoló *Kecskeméti Aurel* (*Kákai Aranyos*) részéről éles megtámadásnak volt kitéve, — Éppen azok a nagy erőfeszítéssel kivívott törvények, melyek büszkeségét képezték, erős ellenzésre találtak a multban elfogult szokás embereinél, s gyakori rosszalásokat idéztek elő a demokratikus érzelmeket hazudó embereknél a valódi demokrata s általuk álmadozó »ideálistának« gúnyolt miniszter ellen.

Látjuk e bár csak futtában említett munkasorozatból, hogy Horvát Boldizsár az akadályok daczára, melyekkel küzdenie kellett, tett annyit a reformok útján, amennyit a lehetőség határai közt, lángoló buzgalma erejével, tehetett, s azt, a mi az életbeléptetésre még érett nem volt, legalább előkészítette s a hozzávaló anyagot gondosan gyűjtötte. — A sajtóügylekbeli esküdszéki eljárást már *Deák Ferencz* 1848-iki miniszteriumától vette át, de az akkor francia minta után *Szalay László* által kidolgozott eljárási rendszert újra s bővíve kidolgoztatta, mely azután a század végéig tartott. Látjuk, hogy sok mindent ő kezdeményezett, a mit utódai örökségül vettek át; az egészséges gyökerű fát, melyet ő elültetett, az új kertészek, még a gyöngébb karuak is, tovább fejleszthették. Örök dicsősége igazságügyi termékeny kormányának annak a valóban szabadelvű, a Benthameknek s Montesquieuknek is szégyen nélkül felmutatható birói szervezetnek megalapítása, melyben hazai igazságszolgáltatásunk maig is mozog, és ha még nem egészen tökéletes is (a mi emberi művekről alig mondható valaha), de a pervesztes felek természetes panaszait nem tekintve, s a jelent a régibb multtal hasonlítva, általános elismerés szerint nagy szorgalommal, tiszta részrehajlatlansággal s az előbb tagadhatlanul gyakran előforduló, most már panasz tárgyát épen nem, vagy csak a legritkább esetben képező corruptió kizárásával, életre hívóját dicsőítve, működik. E szervezetben az újkor ide vonatkozó legjobb reformelvei vannak keresztülvive, s ez alapokra építvék az összes hazai

bíróságok: az egyes bíróságok, a törvényszékek, s ezek felett álló, irányt adó s utasító, de az alsóbb bírák függetlenségét ki nem záró felsőbb bíróságok. E rendes bíróságok mellett saját illetőségükben működtek egy ideig a pénzügyi törvényszékek, a kerületi táblák helyébe lépett s ezek székhelyein maradt, különösen a sajtóügyi esküdtzségeket vezető ügynevezett vegyes bíróságok, a börzebíróság, — s a törvénykezési közegek kiegészítéseül, a királyi ügyészségek, és végrehajtók rendszere. Az ügyvédséget szabályozó törvényjavaslatot is elkészítette, de ez csak később lépett életbe. — A gyakorlatban még kétségkívül sok hiány mutatkozik, a mi mai napig gyökeres orvoslásra vár. Biráink túlterheltetése tagadhatatlan és soraikban az idegesség divatos betegsége és szemeik kora elgyengülése napirenden van. A túlterhelt, s bírói fizetésükön kívül minden egyéb keregetettől (az irodalmit kivéve) eltiltott, de ilyenre időt nem is fordítható bíráknak oly fizetést adni, mely függetlenségük s megvesztegethetlenségük biztosításához szinte járuljon, s őket képesekké tegye egészen, igaz lelkesedéssel nemes hivatásuknak élni, az országnak takarékosagra utaló, de a katonákra nézve mégis kivételt tűrő pénzügyi viszonyai miatt ekkorig nem volt lehetséges; s a törvénykezés egyéb említett közegeinek felállított rendszerében is a tapasztalás többféle módosítás s pótlás szükségét mutatta ki s az egész nagy mű még ma sem mondható teljesen bevégezettnek, de a szilárd és egészséges alapok le vannak rakva s ez *Horvát Boldizsár* halhatatlan érdeme.

S mennyit fáradozott még saját tárczája bő keretén kívül is az összes kormány roppant tömegű teendőinek feloldozásában, mint a minisztertanács elismert legügyesb, legszabatosabb tollvivője, s egyszersmind egyik legtudósabb, legmélyebben gondolkodó tagja. A kiegyezés s ennek folytán szükségessékké lett új szervezések tömérdek munkaerőt vettek igénybe s *Horvát Boldizsár* mindezek megalkotásában, s az 1867—71-iki országgyűléseken az akadékoskodó ellenzéki pártok ellenében diadalmasan kivívott nagy törvények megokolásában, védelmében s kifejtésében előkelő részt vett. Ügyes és ékes tolla valódi kincse volt a minisz-

tertanácsnak, különösen a genialis, de az eszmék papírra vetésében, a nyelv és styl dolgában nem annyira erős és jártas gróf *Andrássy Gyulának*. A gróf melletti dilettans-fogalmazói szereplésének egy mulatságos jelenetét, — midőn a miniszterelnök dolgozó szobájában több óráig elzárt és stylus-gyakorlatokra kényszerített vendége volt, — érdekes emlékirataiban ő maga oly kedélyesen és humorosan írja le, hogy annak közléseért köszönetet kell mondanunk *Kónyi Manó*-nak, a miniszter egyik kedvelt hívének és munkáiban segédének, kit e közlésre felhatalmazott. Nem kevesebb hasznát vette nagy mestere, *Deák Ferencz* is, ki nem szeretett írni, hanem karszékében ülve vagy pamlagán fekvve, eszméket cserélni, s a megvitatott, tisztázott eszméket másokkal formuláztatni, vagy legjobb esetben lediktálni. E kitüntetésben minél gyakrabban részesültek *Horvát Boldizsár*, *Kemény Zsigmond*, *Csengery Antal*, az öreg urat környező, neki híven szolgáló ügyes tollak. — Említenem kell itt, mint *Horvát Boldizsár* efféle, tárczája körén kívül eső fogalmazásainak érdekes példányát, azt a levelet, melyet, báró *Eötvös József* kultuszminiszternek egy nehéz feladatban segédkezve, *Kovács Zsigmond* veszprémi püspökhöz, a IX-ik Pius pápa 1869. deczember 8-ára összehívott római zsinat alatt írt. Az állam és egyház közötti viszonynak az egyház úgy vélt előnyére váló szabályozása, a pápaság legfőbb hatalmának győzelemre juttatása, csalhatatlanságának kimondása forgott szőnyegen. Az alkotmányos magyar minisztertanács megbízásából báró *Eötvös József* akkori vallásügyi nagy miniszterünk a veszélyesnek tartott csalhatatlansági dogma kérdésében *Simor János* esztergomi érsek-primáshoz, a magyarországi főpapság vezéréhez akart juttatni utasítást, melyet *Kovács Kálmán*, a Rómában jelen volt *Kovács Zsigmond* veszprémi püsköknek, *Horvát Boldizsár* bizalmas barátjának fivére, s az igazságügyminiszter elnöki tanácsosa mint futár vitt Rómába. — Minthogy azonban báró *Eötvös József*, mint a kormány hivatalos képviselője, kénytelen volt e levelet diplomaciai finomsággal szerkeszteni, s nem mondhatott el abban mindent, a mit a csalhatatlansági dogma veszélyes következményeiről elmondani szeretett volna, *Horvát*

Boldizsárt kérte fel, hogy *Kovács Zsigmond* püspökhöz intézendő s ez által *Simor* herczegprimás esztergomi érsekkel közlendő bizalmas levelében mondja el mindazt, a mit ő el nem mondhatott. *Horvát* ez alkalmat felhasználta, hogy teljes meggyőződését, szabad véleményének egész erőteljes kifejezését lehelje e nevezetes levélbe. »Fél — úgymond — hogy a római kuria szándékolt eljárása oly forradalmat fog előidézni a katolikus világban, a minőt még a történet nem mutatott fel; meglehet, hogy első pillanatban a reactio ül diadalt, de rövid idő múlva annyival nagyobb erővel fognak előtörni a hullámok, és elsodorják azt is, a mit minden áron meg kellene mentenünk. A katolikus egyházban eddig alkotmányosság létezett, a mit a zsinatok gyakoroltak; ha a csalhatatlanság tanát a dogmák közé iktatják: az alkotmányosságot a legmerekvebb egyházi abszolutizmus váltja fel s e lépés hordereje kiszámíthatlan. Nem akarja hangsúlyozni — mond tovább — a mi talán egy messzebb jövő mélyében rejlik, de a miről máris sokan komolyan gondolkoznak: a pápaság bukásáról, és az országos katolikus egyházak függetlenítéséről; azonban első pillanatra is bizonyos, hogy azok, a kik e dogma szerint az autokrata pápa iránt vak engedelmességgel tartoznának, a kik tehát idegen hatalom törvényeinek volnának elávetve, Magyarország törvényhozásának tényezői közt alig tarthatnák meg helyöket. — Hasztalan és alaptalan az az ellenvetés, hogy a pápai hatalom csak a vallás belügyeire szorítkoznék. Látszik az eddigi jelenségekből is hogy ama hatalom a határvonalat a vallás bel- és külügyei közt vagy nem ismeri vagy nem akarja tiszteletben tartani; elég e tekintetben hivatkozni azon anathémára, melyet a szentszéki bíráskodás és a polgári házasság kérdésében felénk szórnak, annak igazolására, hogy egy csalhatatlannak kimondott pápa kifogyhatlan forrása lesz az egyházi és világi hatalom közti surlódásoknak, a melyek előbb-utóbb, de kétségtelenül oda vezetnek, hogy minden állam, a mely saját törvényhozásának függetlenségét meg akarja menteni, kénytelen lesz a pápasággal szakítani. Nálunk még több áll a koczán, mint másutt, s nagyobb csapás alig érhetett volna bennün-

ket, mint a római kuria efféle határozatai. Nem csak ellenségeink számát szaporítják azok, hanem visszavonást idéznek elő saját sorainkban is. Csak egy van, a mi megmenthet bennünket az ebből eredő romlástól, a mi felvillanyozó erővel hatna, s a meglepetés villámával szórná szét elleneinket, és ez nem a meddő és előreláthatólag sikertelen csendes ellenzés, sem pedig a kapufélfától való bucsuzás, hanem; hogy a magyar püspöki kar testületileg, komoly, ünnepélyes és nyilvános tiltakozással hagyja el Rómát.» Ezekben előadván nézeteit az egyházpolitikai kérdésben, óva int a fél rendszabályoktól stb.

Se lelkes, fáradhatlan férfiú, ki ennyit s ennyifélét örömmel és lelkesedéssel dolgozott, mégis lemondott miniszteri székről, önként, nem kényszerítve, sőt sajnálva, de visszatart-hatatlanul. Nem szenved kétséget, hogy e lépés neki is nagy fájdalmat okozott. — Mint alkotmányos, parlamentáris s így szabad birálatnak kitett, a nyilvánosság gyakran zord és csipős levegőjében élő államférfinak ugyanis megvolt ez, a báró *Eötvös Józseffel* közös nemes hibája, hogy nagyon is érzékeny bőrrel bírt, meleg és finom kedélyű ember maradt nemcsak a magánéletben, hanem a viharos politikai csaták hevében is. Pedig természetesen s kikerülhetetlenül elszánva kellett lennie igen sokféle és több oldalról támadó kellemetlenségre, ellenséges indulatra, sőt méltatlan rágalomra is. Nem tudom, az erős izmu egykori Hercules milyennek találta az efféle munkát, de túl érzékeny miniszterünknek mélyen fajt ilyen bánásmód; csodálkozott, hogy a szemétszórás közben ruháját bemocskolta, hogy az uralkodó corruptió, sógorkodás és komáskodás, a kortes-légiok, a sértett partikuláris, helyi s családi érdekek kézzel-lábbal védték előnyös állásukat, s megtámadtatván húsos fazékaiknál, haragra és szitkokra fakadtak. Ő csodálkozott e felett jóhiszeműségében, elbúsulta magát s elkeseredett oly ellenzés s oly kiméretlen támadások felett, melyeken a nyilvános közélet bajnokának mosolyogva kell magát túltenni. Meg nem tudta kényes gyomrával emésztetni, hogy legjobb szándékait félreismerték. Hű barátainak gyakran kellett hallani a feletti keserű panaszait, s tanuja lenni elcsüggedésének, ismételt szándé-

kának hálátlan hivatalától megválni. És valóban ez részéről nemcsak üres fenyegetés volt, többször akarta állását, mely pár évvel előbb örömteljes büszkeséggel töltötte el, másoknak engedni át s ebben csak nagy nehezen bírták egy időre meggátolni vele nem ugyan minden meggyőződésében osztozó, de őt általában igen nagyra becsülő s magas tehetségeit és munkaerejét majdnem nélkülözhetlennek tartó minisztertársai s maga a tárczát nem viselő országos hatalom, *Deák Ferencz* is. — El kell ismernünk, hogy oly emberre nézve, ki nem a miniszteri, úgy is szerény fizetésért, melyre minden bankigazgató s pénzügyi souverain fitymálva tekint, s a ki nem is a hatalom mellékszító gyönyöreért szolgál, ki a miniszteri fizetést a helyzetében kikülvülhetetlen, azzal együttjáró reprezentáció, folytonos aláírások és adakozások miatt sajátjából pótolni kénytelen, ki hatalomgyakorlás, kegyelemosztogatás, audienciaadás helyett jobban szeret gyermekeivel játszani s virágokat ültetni, — oly emberre nézve, kit kizárólag a haza s haladás ügyének teendő hasznos szolgálatok buzgó ösztöne, az üdvös alkotásoknak szent vágya vezet a miniszteri székre, ki nem fényt s hatalmat keres, hanem az igazságot s jogot önmagáért szereti, nem lehet sok kedve az igazságügyi súlyos tárczát hóna alatt hurezolni, ha azt tapasztalja, hogy nemcsak legjobb törvényhozási szándékai semmisülnek meg nem várt akadályokon, hanem hogy ő neki, kihez minden ember, a kin az országban jogtalanság történt, panaszszal fordul orvoslásért, nincs ereje az alsóbb, nevezetesen a megyei hatóságok jogsértéseit s féktelenségét kellően zabolázni. Mit mondjunk oly elvhű és mély meggyőződésű miniszter helyzetéről, kinek elvei igazán s nemcsak névszerint szabadelvűek, kinek ily elveit az ellenzék is helyeselni látszik s azokkal kaczerkodik, de aztán a kivitelben politikai párttekintetektől gátolja s elbuktatja, a mi Horvát Boldizsárral nem egyszer megtörtént? — Természetes, hogy ily elemekkel nem férhetett össze az a komoly államférfi, ki a politikát nem fufangnak tartja, hanem nagy és nemes feladatnak, melyben nemcsak ész, hanem szív, nemcsak ügyesség, hanem jellem is kell; ő át tudta

érezni a milliók nyomorát s reményeit, lelkesedni tudott a nép javaért, melyből származott, könyezni tudott a szenvedőkkel s tőle telhetőleg mindig segített embertársain, ha egyebet nem tehetett, vigasztalta s bátorította a csüggedőket. Törvényjavaslataiban, rendeleteiben a bölcs ész tanácsa mellett a meleg szív dobogása is hallatszik, s ez biztosít neki hervadhatlan koszorút, míg a hazában egy meleg szív dobog.

De az ellenzéki pártok szíve nem ily érzékeny; sokszor keményen támadták, mert legjobb meggyőződése és igazságügyminiszteri kötelessége szerint a szabadságtól elválaszthatlan rendnek mindig erős védője s a szabadság nevében szereplő féktelenségnek éber, sokszor igen éles ostromzója volt.

De soha sem érezte magát annyira sértve s türelméből kiforgatva, mint 1869. június 24-én, midőn *Irányi Dániel*, szélbali képviselő, a támadás túlzó hevében, az elitelt *Böszörményi László* gyilkosának nevezte. Ekkor elhagyta szokott önmérséklése, s becsülete és jelleme védelmében igazán férfias erővel s elszántsággal lépett fel. Az említett ülésben, a birói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat vitatása közben, *Irányi* a kormány által kinevezett bírák függetlenségét kétségbe vonva, azt állította, hogy képviselőtársa s barátja *Böszörményi László* ily bírák áldozata lett, s beszédét azzal fejezte be, hogy a miniszter *Böszörményit* a törvénytelen ítélet következtében halálra kínoztta. — *Böszörményit* ugyanis azért, hogy lapjában *Kossuth Lajosnak* a váci választókhöz írt s Magyarország önállását az osztrák ház uralmával össze nem férhetőnek hirdető levelét közzétette, a budapesti esküdtszék 11 szóval 1 ellen *vétkesnek* mondta ki, s a bíróság e verdikt alapján egy évi fogságra ítélte. A fogságban *Böszörményi*, ki már előbb is beteges volt, aggasztóbb fokon megbetegedett, de nem volt rávehető, hogy bármi kedvezésért folyamodjék a kormányhoz, s noha a miniszter a fogságban levő beteg barátai részéről tett jelentésre azonnal úgy nyilatkozott, hogy bármely, hozzá intézendő egyszerű magánlevél folytán is, kész a beteget szabad lábra helyezni s bármely gyógyintézetbe elbocsátani: *Böszörményi* sem maga nem jelentkezett, sem barátait érde-

kében fellépni nem engedte. A makacs jellemű beteg a fog-
 ságban 1869. márczius 24-én közsajnálkozástól kísérve elhalt,
 a mi baráti közt nagy elkeseredést szült. *Irányi Dániel*
 sértő szavai után a kormánypárton nagy zaj tört ki, *Horvát*
 sápadtan felugorva helyéről szólani akart, de az elnökség
Irányit rendre utasítván az ülést feloszlatta. — A követ-
 kező ülésben *Horvát Boldizsár* a napirend előtt szót kért,
 kijelentette, hogy állásáuál fogva nem tűrheti a birói testü-
 let becsületének büntetlen megtámadtatását. Minden más
 téren találhatna ily merény ellen oltalmat és orvoslást,
 de a támadás oly helyen történt, hol a sértő a kép-
 viselői mentesség sánczai mögé vonulva elő nem állít-
 ható; kénytelen tehát, ha a sértést orvosolni akarja, a
 képviselőház segélyét venni igénybe. — Előre bocsátván
 eképpen a durván megtámadott esküdtszéki bíróság köteles
 védelmét, melyre mint igazságügyminiszter hivatott volt, a
 felindulástól remegő hangon folytatá: A mi pedig szemé-
 lyemet illeti, engem nem hatalomvágy, hanem kötelesség
 érzete vitt a miniszteri székre, s tudtam, hogy áldozatot
 kell hoznom munkában, életerőben s az élet örömeiben, de
 arra nem voltam elkészülve, hogy becsületem is martalékul
 essék; a haza követelheti életemet s véretem, ha kell, de
 becsületemet nem. Én nem tudom, a ház bölcsesége mit
 fog határozni, de érzem, hogy oly ember, ki a közvéle-
 mény előtt gyilkosnak van bélyegezve, sem miniszteri, sem
 képviselői székét e teremben el nem foglalhatja, míg meg-
 támadott becsülete azon fórum előtt s által, hol a sér-
 tés történt, helyre nem állíttatik«. — Jól eshetett neki
 a ház nagy többségének élénk tetszése, rokonszenves fel-
 kiáltása, hogy ő minden ily megtámadás felett áll, s külö-
 nösen *Deák Ferencz* erőteljes védelme, czáfolata az ellen-
 kező értelemben felszólaló néhány ellenzéki nyilatkozatra,
 s indítványa, hogy a ház határozatilag mondja ki rossza-
 lását *Irányi* kifejezéseire, a mi névszerinti szavazás útján
 203 szóval elfogadtatott, miután az ellenzék, kevés kivétellel,
 a szavazást elhagyta. E határozatban az az elvi kijelentés
 is foglaltatott, hogy a képviselőt az országgyűlésen mondot-
 takért a Ház feleletre vonhatja. A fájdalmas és kellemetlen

ügy tehát a miniszterre nézve óhajta szerint oldatott ugyan meg, de a szálla ennek szívében, az ellenzék viselkedése folytán, mégis bennmaradt és a méltatlanság érzete, melyet benne az őt folytonosan boszantó és üldöző pártgyűlölet ébren tartott, nem lehetett alkalmas abbéli szándékától való eltérítésére, hogy a kabinetből mielőbb kilépjen. Elvei- s meggyőződéseire nézve alkut nem ismerő jelleme, s a méltatlan támadásokkal szemközt nagy érzékenysége mindinkább megérlelték elhatározását, hogy a miniszteri tárczáról lemondjon, a mi 1871. május 16-án csakugyan bekövetkezett. — Így azután a részint kezdeményezett, részint tervezett s fiókjában tartott reformok csorbán s befejezetlenül maradtak vagy csak utódai alatt évtizedek multán s nem is mindenkor az ő szellemében juthattak érvényre. Miniszteri működése tehát nem volt teljesen bevégezett, de azért, mint láttuk, bőven gyümölcsöző s hálát érdemlő, akár az általa alkotott törvények nagy számát, akár ezek fontosságát tekintjük. 1867. márczius havától, midőn tárczáját átvette, 1871. május haváig, midőn arról lemondott, tehát négy év alatt több mint száz törvényjavaslatot terjesztett elő s annyi eszmegazdagságot s oly széles látkört, önállást és szorgalmat vitt magával a miniszteri törvényműhelybe, mint társai közül a legjobbak.

Minthogy a székéről önkéntesen lelépett, kedve vesztett s a megismert akadályok és kellemetlenségek által lehangolt, érzékeny és sebzett szívé, de ereje csökkenését is érző embernek egy perczig sem jutott eszébe, hogy a miniszteri széket újra elfoglalni törekedjék, s ily irányban lépést tegyen, — vele, mint miniszterrel teljesen leszámolhatunk, s államférfiúi jellemrajzát bevégezhetjük, mert bár a képviselőházban megmaradt, s ifjúkori rugalmasságának egy részét visszanyerte, és szónoki lelkesedése még olykor fellobbant s elbűvölte hallgatóit: egészben véve mégis jelentékenyebb politikai szerepe ezentúl nem volt. — Elvei, meggyőzései mind halálaig változatlanul ugyanazok maradtak, melyek ekkorig vezették eljárásában; csak munkaköre s a tér változott, melyen ezentúl mozgott, s midőn testi ereje mind inkább elgyengült: a

tudomány és költészet nemes örömeiben kereste élvezetét. — Abból, a mit eddig felmutatott, s az oltárra rakott, bizvást megalkothatjuk emberi, polgári és államférfiúi jelleme képét.

Gróf Lónyay Menyhért, barátja s minisztertársa, naplójában az Andrassy-cabinet tagjait röviden jellemezvén, ezt írja róla: »*Bódi* (így nevezték őt közelebbi barátai) erélyesen beszél, szépen ír, legtovább lát, fáradhatlan munkás s becsületes ember. De ő sem tud gyorsan organizálni.« Ez utóbbi állítást én, ki szemmel látó tanuja voltam lázas működésének, nem ismerhetem el igazságosnak. Mert nem az ő hibája s mulasztása volt, hogy az ország nem egészen érett közvéleménye s gyakran magok minisztertársai is oly nehézségeket gördítettek elébe, melyek gátolták úgy a gyors szervezésben, mint a gróf Széchenyi István által kétségkívül helyesen ajánlott, de olykor a sürgető szükséghez képest nem mindig lehetséges sorrendtartásban is. — És gróf *Lónyay Menyhért*, ki maga épen nem volt költőies hajlamu, hanem a számok realista irányu, gyakorlati embere, elfelejtette Horvát Boldizsár jelleme rajzában kiemelni egész közéleti pálya futásának egyik leglényegesebb tulajdonát, mely őt annyi híres államférfitől megkülönbözteté, melyet sokan nem tartanak államférfiban hasznos tulajdonnak: vele született idealizmusát s költőiséget, mely e ritka egyéniséget sohasem hagyta el s lelkesítette, hogy az erkölcsiség s igaz szabadság örök törvényeit ajakkal és tollal fáradatlanul hirdesse s a mennyire a körülmények engedték, tettekben is valósítsa. Pedig, hogy egy nemzet el ne sülyedjen s nagy feladatokat végezhesen, ily nemes idealizmus meleg ihletére első sorban van szüksége. Mert ki hinné el, hogy nagyokat lehet teremteni egy kapzsi, anyagiasságba merült, önző nemzedékkel, mely nem tud eszményekért lángolva lelkesülni, díjra nem számítva dolgozni, hinni, remélni s ha kell nélkülözni s szenvedni és meghalni is, mint az 1848/49-iki nagy kor hősei, s a századok mindama nagy emberei, kik a »reformátor« nevet kiérdemelték? Talán nem maradok egyedül véleményemmel, ha kimondom, hogy »a század vége« névvel bélyegzett korban, ennek sokoldalu ügyessége s életrevaló-

sága mellett, ez ideáлизmusnak, ez önzetlen önfeláldozásnak melegét kevésbbé észleltük, mint a letűnt század közepén, bár jobbra-balra lökdöstetünk tuczat számra felmerülő utczaí nagyemberek tolongásában, kik folyvást ünneplik egymást, magukat és czimboráikat. Horvát Boldizsár nem volt a »század végének« ily mondva csinált nagy alakja, ő élve s halva tisztelt emlékül maradt itt közöttünk a magyar szabadságharcz s az alkotmányosság újjászületésének korából, azzal a magas szellemmel s jellemmel, mely annak a kornak vezéralakjait díszítette. Nem akarom őt mestere *Deák Ferencz* történelmi nagysága mellé csak megközelítőül is állítani, a mi ellen az ő szerénysége leginkább protestálna, de tagadhatlan, hogy jellemében a nagy *Deákéval*, kinek hű tanítványa, elvtársa és hatályos segéde volt, egyéniségeik sokféle különbözőése mellett több hasonló vonás s erkölcsi és értelmi tulajdonság található fel. Mint Deák, egyike volt kétségkívül ő is a közélet legtisztább alakjainak, »Justus et propositi tenax« férfiú ő is, kit ha a konzervatív s arisztokrata érzelmű seregben számosan voltak is az őszinte demokratának, s az ez irányu gyors haladás egyik előkelő tényezőjének, a forradalmár túlzók közt pedig a renddel párosult józan szabadság apostolának ellenfelei, sőt egybenmásban ocsárlói s gúnyolói is (ilyes csaholó Deák útjain is fordult elő), de még ezek is kénytelenek voltak a nemzet nagy zömével együtt szép és tiszteletre méltó tulajdonait, becsületességét s jelleme tisztaságát, valamint ritka elme-tehetségeit is elismerni s nagyrabecsüléssel kísérni. Tiszta példája volt ő is az egyszerű polgári erénynek, mint *Deák Ferencz*.

Ez a hiú külsőségeket, üres parádét s czafrangokat megvető filozófusi szerénység az ő igaz és őszinte jellemének is lényeges alkatrésze volt. De a »haza nagy bölcsére« emlékeztető több jellemvonás mellett egyéniségekben, a testalkatot, termetet s fellépést nem is említve, igen nagy a különbözőség. A születésénél s nevelésénél fogva, mely a megyei s a régi diétai életben fejlett ki, nagy *táblabíró* Deák, érezte saját nagyságát s felülmulhatlan souverain tekintélyét, s főleg betegessége és idegessége növekedtével nem egyszer

érezte is környezetével, legjobb barátait sem véve ki. *Horvát Boldizsár*, a nép fia, sohasem mutatott magas szemöldöt s a tekintély souverainitását, s ebben különbözött főképen nagymesterétől, kihez különben éles elméje, erős logikája, jogászi tudásának magas foka, s a politikában a körülményeket s lehetőségeket józanul megfontoló böles mérséklete által is tagadhatlanul hasonlított. E mérséklet széles látkörének volt kifolyása, mely a viszonyokat mérlegelni tudta s csalképek után nem indult. — A tanuságos anekdotákat s jó élczeket ő is szerette s bőven osztogatta, csipős lenni ő is tudott, de fájdalmat okozva sérteni sem az, sem ő. Deákhhoz mindenek felett abban hasonlított, hogy sohasem nyújtotta ki kezét a hiúságnak hizelgő üres külsőségek, címek, rendjelek után, s büszkeségét csak abban találta, hogy véleménye függetlenségét, s meggyőződéseiből a makacssáig ragaszkodó elvhűségét és következetességét rendíthetlenül fenntartotta. Sohasem hajolt meg a hatalmasok magas szemöldöke előtt, de nem sokat adott a változékony tömegek tapsaira s fütyeire sem. Ha hitének s meggyőződéseinek érvényt nem szerezhetett, nem ragaszkodott jövedelemhez, hivatalhoz, s az azzal együtt járó hatalomhoz s méltósághoz, s mind erről lemondva nem vitte magával még azon szokásos kitüntetések sem, melyeket a lemondott miniszterektől nem szoktak megtagadni.

Szabad legyen ez alkalommal, midőn e nagy érdemű munkásnak szerepére emlékezünk, midőn láttuk a ritka jelenetet, miképpen lép minden zaj, mellén fityegő rendjel, belső titkos tanácsosi cím nélkül, megelégedve csupán nemes öntudatának jutalmával, egy valóban magas állású ember a hatalom polczáról a szerény magánéletbe, s mikép nem gondol arra, hogy küldöttségekkel, búcsúlakomákkal és fennhangzó magasztalásokkal ünnepeltessék: egy bíráló pillantást vetni a XIX-ik század végének parádés szokásaira, a kifogyhatatlan ünnepek, hódolatok s lakomák hosszú sorozatára, melyek ékes leírásával a hírlapok tömve vannak.

Napról napra harsognak az utczákon, gyűlés- és éttermekben s visszhangoznak a hírhordó s ily bő és csábos anyagot szívesen fogadó lapokban az úgynevezett »*lelkes*«
 éljenek (nálunk csak ilyenek vannak), egymást érik a díszünnepélyek,

lukullusi lakomák a hivatalokba lépő vagy azokban öt, tiz, husz éves jubileumaikat, mint mondani szokták, váratlanul s meglepetve ünneplő, vagy onnét czimekkel s rendjelekkel felcizfrázva távozó *nagy emberek* bálványozására s a koplaló, szenvedő tömegek elkésértésére. Ha sokszor egy középszerűség mindenféle, nem is éppen tiszteletre méltó eszközök ügyes felhasználása által efféle kitüntetésre tesz szert: nem maradhat el a jó pajtások, ünneplése, *lelkes* éljenzése, virágok *lelkes* hintése a nagy ember útjára, fehérbe öltöztetett kisasszonyok által, kik maguk sem tudják, miért örülnek oly nagyon a kopasz vagy parókás bácsinak, aztán a pezsgőnek és ludmájpástétomnak *lelkes* fogyasztása, s a megyékben fényes menet, cifra bandérium, riadozó zene, zászlók lobogása. — Ez országszerte elterjedt divat alól, mondhatni, csak a tisztos és szerény birói kar parádémegvetése képez kivételt, mert míg a főispán, kinek hatásköre mégis csak az ország kis részére terjed ki, annyi cizfrálkodással lép kis trónusára, látjuk, hogy a királyi kuria elnöke, midőn az egész ország felett foglalja el legmagasb birói székét, igazságot szolgáltatni, s annak tisztaságát őrizni milliók javára, egyszerűen leteszi az esküt, kezét szorít biró társaival s megkezdí terhes hivatalos munkáját. Horvát Boldizsár sem kért magának a parádéból, s legjobban érezte magát családi s szűkebb baráti körben, mely őt hű szeretettel vette körül s hozzá melegen ragaszkodott.

Feladatomból még, hogy itt a tud. Akadémiában, melynek e kitünő publiczista 37 éven át tagja volt, az akadémiusról s íróról is különösen megemlékezzem, s itteni szereplését méltányoljam. *Horvát Boldizsár* nem volt professzionatus író, s az Akadémiába leginkább művészi szónoklata tekintetéből választatott meg. Akkor, midőn levelező taggá lett, nem voltak nagyobb írói művei. 1839-től fogva már igen fiatal korában, egyes csinos költeményei, elbeszélései, úti rajzai jelentek meg a szépirodalmi lapokban, s a fővárosi s vidéki ujságoknak már akkor keresett dolgozótársa s ügyes tollú vezérczikkírója volt, kinek tömör és díszes

stylusa méltán feltűnt. *Vörösmarty Mihály*, a fiatal tehetségek ez atyai barátja s buzdítója, oly jeles írói s költői tehetséget olvasott ki a nagyreményű fiatal ember próbatételeiből, hogy őt rábírni gyekezett, maradjon kizárólag a szépirodalom művelésénél, melyre kiváló hivatása van; ő azonban az élete körülményei által elébe tűzött jogászi, publicistai és szónoki pályán gyűjtött még fiatal homloka körül babérokat s a szépirodalmi körben csak dilettáns maradt, míg mint jogász, szónok és publicista előkelő szerepre emelkedett, s mint e pálya koszorúsa, s az országbirói értekezlet kitűnősége, választatott 1861. december 20-án az Akadémia levelező tagjává, hol 1864. márczius 1-én foglalta el székét az összes Akadémia tapsai közt szép és tartalmas értekezésével »Azon befolyásról, melyet az ország törvénykezési reformja erkölcsi s anyagi életünkre gyakorol«. Ez értekezése úgy formai, mint tartalmi tekintetben kitűnő, s talán legjobb mind azok közt, melyek magyar nyelven az osztrák törvényekről irattak; egyedül benne az államférfiúi felfogás a jogász finom elmeélével.

Midőn aztán igazságügyminiszterré lett, s a közvélemény az országgyűlés legklasszikusabb szónokai közé sorozta; az Akadémia is a levelező tagok szerényebb sorából 1868. márczius 18-án a tiszteleti tagok közé emelte.

Ezentúl már csoportosan érték a tudományos kitüntetések; a magyar királyi egyetem is tisztelve ismerte el jogtudományi jelességét, midőn őt százados ünnepe alkalmával dísztudori oklevéllel tünteti ki; a Kisfaludy-Társaság pedig szónoki s e mellett költői tehetségét, midőn őt 1887. január 26-án tagjai közé ültette. Érdemdús tevékenysége azonban, ide számítva az irodalmat is, kevésbbé nyilvánult az Akadémia belső körében, mint azon kívül; nem dolgozhatott e díszes körben annyit, mint óhajtott volna, s az üléseket is csak ritkábban látogathatta. Előbb nagy hivatalos elfoglaltsága, később, midőn már több ideje s nyugalma lett volna, betegeskedése és szemei nagy fokú elgyengülése gátolták az irodalmi nagyobb szabású munkásságban. Tartott azonban az Akadémia kebelében, említett székfog-

laló értekezésén kívül, két nagyszabású emlékbeszédet, két magyar miniszter felett, kiknek egyike, *Szemere Bertalan*, a szónoklat és styl szépségében, magas fokú európai műveltségben, tiszta hazafiságban s a reformeszmék lelkesült kultusában hozzá hasonló, egyéniségében, modorában és jelleme némely sajátságaiiban tőle lényegesen különböző történeti alak, kivel közelebbi ismeretségben s érintkezésben nem állott; másika pedig minisztertársa s bizalmas barátja, a nemeslelkű, szelid, de szilárd jellemű gróf *Mikó Imre*, közlekedési miniszter volt, ki az Andrássy-minisztériumban Erdélyt képviselte. — Ama felett 1875-ben, eme felett pedig 1877-ben olvasta fel az akadémiai emlékbeszédek legszébbjei közé tartozó jellemrajzait. A két emlékbeszéd közül melegsége, közvetlensége, gróf Mikó Imrének, az emberi s hazafiúi erények e ritka mintaképének s e valóban nagy ember köz- és magánéletében kifejtett óriási tevékenysége s áldozatkészségének, s a szerető családátya szívét ért sorscsapások s átszenvedett mély fájdalmak megragadó rajza által érte el a nagyobb hatást, mely e második emlékbeszédét az Akadémiában tartott ilynemű szónoklatok során a legszébbek, s a Kölcsey, báró Eötvös József és Gyulai Pál elismert remekművei közé emeli. 1893-ban az Akadémia igen óhajtott volna, hogy a Széchenyi-ünnepre, melyen évenként e nagy ember munkásságának valamelyik ágáról tartott emlékbeszéddel újítja meg főalapítója emlékezetét, ő vállalkozzék ennek elkészítésére. Ő azonban nem fogadta el a megtisztelő felhívást, mert már nem tartotta magát elég erősnek, hogy annak a nagy *Széchenyi* emlékéhez méltó módon megfelelhessen. — Az Akadémia iránti meleg érdeklődésének egyébiránt maradandó jelét adta azon áldozatkészségével, midőn 1874-ben 100 arany díjat tűzött ki a »Népbirák alkalmazása, különösen az esküdtszékek intézménye kérdésének elméleti s gyakorlati oldalról és főképen hazai viszonyaink tekintetbevételével való megfajtására«. A beérkezett két pályamű közül a dr. *Friedmann Bernát* budapesti ügyvéd, ismert jeles védő munkája nyerte el a jutalmat. *Horvát Boldizsár* ezzel alkalmat adva, hogy e fontos kérdéshez gazdag anyag, s minden oldalról való meg-

világítás szereztessék be, új bizonyosságát adta tudomány-szeretetének s az akadémiai jutalomhirdetésekre nézve annak a véleményének, hogy nem holmi pedáns szörszál-hasogatások, hanem nagy gyakorlati fontosságú kérdések megfejtését mozdítsa elő. — Végrendeletében pedig az Akadémia alaptőkéjéhez ezer forinttal járult.

Nagyobb s igen jelentékeny művei kéziratban maradtak hátra, melyeknek kiadására *Hodossy Imre* barátját, a nagy tekintélyű jogászt s képviselőt bizta meg, melyek azonban mostanig kiadva nincsenek, s melyeket az ország olvasó közönsége kíváncsian, mondhatni, szomjasan vár.

E hátramaradt munkái, melyeken, ha egészsége engedte, fáradhatlanul dolgozott, 1. Közjogi essay a »Revue des deux mondes«-nak, kedvencz folyóíratának szánva, oly czélal, hogy a külföld jobban megértse állapotainkat, melyek iránt még most is nagy tudatlanságban s zavarban tévedez; de nagy becszel fog birni e tanulmány itthon is, mert egyik legtekintélyesebb államférfi s jogtudós műve, ki cselekvő részt vett az 1867-iki közjogi kiegyezés megalkotásában s így annak egyik legilletékesebb értelmezője s fennforogható kétségekben legbiztosabb utasító. 2. Parlamenti, akadémiai s egyéb beszédeinek gyűjteménye bevezetésekkel ellátva s tanulságosan kommentálva, mely egészen kész, s csak kiadásra váró nagy munkájánál *Kónyi Manó*, *Deák Ferencz* beszédeinek közhálát érdemlő s a kulisszák mögötti dolgok felől igen jól értesült közrebocsátója s magyarázója, *Horvát Boldizsár* közelebbi híveinek egyike volt ségélyére — s mely nagy mű, ha világot lát, *Deák Ferencz*, *Kossuth Lajos*, báró *Eötvös József*, *Szemere Bertalan* s gróf *Apponyi Albert* már nyomtatásban megjelent beszédeivel, — hogy csak ezeket említsem — a magyar parlamenti ékesszólás valódi bibliája s nemzetünk méltó büszkesége leend. 3. Emlékiratai egész közpályájáról, de különösen minisztersége kulisszái mögül, melyeket egészen be nem végezhetett, de a melyek megjelenése így is érdekfeszítő esemény lesz, mert e becses feljegyzések megörökítik *Horvát Boldizsár* belső világát, gondolatait s életének különféle érdekességeit, mint erről a *Kónyi Manó* által a boldogultnak engedelmével felmuta-

tott egyes igen humoros és jellemző részletekből (gróf Andrássy Gyulánál kiállott házi fogságról, s a haragos Deák Ferenczről) meggyőződhetünk. 4. Költeményeinek válogatott gyűjteménye, melyeket részint a harminczas és ötvenes évek közt ifjú korában, többnyire egyes házi s családi események alkalmával baráti kör számára írt, részint később a hazai állapotok feletti időnkint felgerjedt elkeseredésében, lázas distichonokban dörgött el, s melyekből egyes mutatóványok a lapokban is megjelenve vagy a Kisfaludy-Társaságban felolvasva, nagy érdeket keltettek. Az előbbieik közé tartozik az »*Álomkép*«, melyet korán elvesztett kedves neje emlékére, az utóbbiak közé többek közt az »Egy kriminalis bíróhoz« Andrásovics Béla k. kuriai tanácselnökhez s a »Samu papához (Szabó Samu rokonához), benső barátaihoz intézett versek, melyekben szenvedélyes kifejezést ad a »századvégi erkölcsök« iránt érzett kárhooztatása- s megvetésének — ezeken kívül a játszi humor számos terméke, melyekkel környezetét s vendégeit mulattatta. E tréfás költeményeiben, mint kedélyes, zamatos toasztjaiban is, új eredeti eszméknek, a sújtó satyrának, a legszeretetremlőbb humornak s kedélynek igazi kincsei vannak lerakva. Egyik legszebbike ezeknek orvosa dr. *Farkas László* tiszteletére adott lakománál asztali áldomás alakjában elmondott purgatóriumi utazása, melyet nyomtatásban is olvastunk, hol a másvilág felé repülése közben orvosa mentő keze megállítja s a földre visszahozza, miután előtte elköltözött barátai, *Kovács Zsigmond* püspök, *Kovács Kálmán*, *Szabó Samu* s a magyar politikai életnagyságai közül Deák és Ghyczy ottani életét s mulatságait meglesve, kedélyesen rajzolja, mely humoros rajz értékét csak azok méltányolhatják teljesen, kik, mint közelebbi körének, kedélyes estélyeinek részesei, megnevezetteket s azok viszonyát Horvát Boldizsárhoz ismerték.

Horvát Boldizsárt, mint már említém, főképen klasszikus magyar szónoki s tudós publiczistai minőségében választották meg a M. Tud. Akadémia tagjává, mint Szilágyi Dezsőt és gróf *Apponyi Albertet* is, kik szintén nem voltak professzionátus írók. Valóban egyik legrokonszenvesebb s

leglendületesb és egyszersmind legalaposabb s leglogikusabb szónoka volt a törvényhozó testnek.

Szerette a maga helyén jól alkalmazott, emelt hangú pathost, s e meleg felbuzdulása, mélyen érző keblének s élénk fantáziájának természetes kitörése, éppen e valódiságánál s őszinteségénél fogva, volt hódító s olykor elragadó, mely a nálunk szokásos parlamenti szólásmódnak részint üres, frázisos dagályában, részint köznapiságának árjában igen jótékonyan hatott. *Kossuth Lajos* izgató szenvedélytől forró és szenvedélyre gyújtó, e tekintetben páratlan szónoklatánál az övé mérsékeltébb, kevésbé izgató, azonban sohasem száraz és hideg, mindig eszmétől, érzéstől lelkesített; logikában, a kifejezések, állítmányok s czáfolatok szabatosságában, a világosságban s kristály tisztaságban, az élés és finom dialektikában *Deák Ferencz*, *Szilágyi Dezső* s gróf *Apponyi Albert* mellé sorozható, de több szívreható érzékenység s költői elemmel. Azt a páratlan méltóságot, melylyel az öreg úr (Deák Ferencz) régóta gyűjtött hazafiúi érdemekkel koronázott oroszlánfejét felemelte, Horvát gyengébb testalkata, szerényebb egyénisége természetesen nem volt képes kifejtetni, s az érvelésnek azzal a hasonlíthatlan népszerűségével sem rendelkezett, melynek sajátja volt, hogy, ha beszélt, arra a hitre birta az őt szomszár hallgató közönséget, hogy csak azt mondja el, a mit ő is tud, gondol és érez, csak hogy ugyanazt világosabban, érthetőbben, tökéletesb logikai rendben adja elő. De, mindent összevéve, nagy beszédei, melyeket a felirati vitákban fontos elvi kérdésekben, kedvencz reform-eszméi védelmében mondott el, a retorika legszebb példányai közé tartoznak. Későbbben, midőn már sokat szenvedett, csalódott s boszankodott, midőn a nem várt akadályok lehangolták, sokszor elkeseredés hangjai zendülnek meg beszédeiben, s még inkább rögtönzött költeményeiben, s bizalmas barátaihoz írt episztoláiban. — Itt olykor mennydörgő kitörésekben ad hangot erős megalégedetlenségének a kor változott politikai irányával s társadalmi szellemével, ha meggyőződése szerint sülyedést, hátralépést észlel.

Miniszteri székeről lelépve, minthogy akkor a minisztereknek még nyugdíj nem járt, ő pedig csak szerényebb

vagyonnal birt, kénytelen volt gondoskodni családi szükségének fedezéséről s hasznos munka által megszerezhető kényelméről. Az akkor alkotott s aztán más pénzügyi intézetbe olvadt »Magyar földhitel részvénytársaság« igazgató elnökségét viselte 1877-ig. De, mert nem akart meggyőződése ellen engedni a részvényesek némely nyereszkes vágyának, s nem egyezett bele, hogy az intézeti tőkét külföldi vállalatokban kockáztassák, ez állásáról is leköszönt. — Fontosabb s egyéniségéhez inkább illő állás várt rá, midőn 1877-ben a soprommegyei törvényszék, herczeg Esterházy Miklós egyezésével a zárlat alatt levő herczeg Esterházy-javaknak zárgondnokává nevezte ki, minek folytán Pestről Kis-Mártonba tette át lakását, hol hét éven át élt e kényes s nagy felelősséggel járó hivatalának, s a hű és ügyes kezeire bízott roppant jószágtömeg rendezését, szakértő gazdasági tanácsosok segélyével, erélyesen megkezdte, s a tisztázás tervét, miszerint a herczegi birtokok a század végéig teljesen tehermentesekké tétettek volna, elkészíttette. Minthogy azonban e tervek keresztülvitelében a rendelkezése alá bocsátható összegekkel elégedetlen akkori herczeg s ennek tanácsadói részéről akadályokra talált: e jövedelmes állást is másoknak engedte át, miután a maga s munkatársainak méltó jutalmát biztosítani igyekezett. E hivatala közben a herczeg nagyuri vendégszeretetét, ennek óhaj-tása szerint, az orvosok és természettudósok Sopronban tartott vándorgyűlésén az Esterházyak kis-martoni fejedelmi fényű kastélyában s fraknoi ősi várában méltó módon képviselte. E hivatalai mellett akkor még nem vált meg képviselői állásától, s ha érdekesebb problémák vonzották, a parlamentben meg is jelent, sőt nagy figyelemmel hallgatott beszédeivel magasb élvezetet is nyújtott régi tisztelőinek, ha fel-fellobbant benne a régi lelkesedés heve. De ezentúl minden pártköteléken kívül maradt s nyilatkozataiban esetenként független egyéni meggyőződését követte, védve a kormányt, ha ez oly úton járt, melyet ő is helyeselni tudott, s növelni igyekezett a mutatkozó bátorságot, ha előlépéseket s közeledést látott az elvek felé, melyeknek hű szolgálatában maradt élete végéig; ellenben sikra szállott minden

afféle kísérletek ellen, melyekben az alkotmány, a tiszta parlamentarizmus, a magyar nemzetiség s önálló államiság, birói függetlenség vagy a nép érdekeinek sérelmeit észlelte. Azonban megelégedetlensége a közállapotokkal mindinkább fokozódott, s bár Temesvár városa részéről közlekedéssel még két ízben 1885-től 1892-ig képviselővé választatván, e kitüntetést elfogadta, s olykori felszólalásaival a benne helyezett bizalomnak hiven és dicsőségesen megfelelt, de politikai nehezteléséhez járulván látó erejének nagy mérvű elgyengülése s általában megrendült testi egészsége: elhatározta magát, hogy a nyilvános élettől egészen visszavonul s ezt temesvári választóinak egy szépen indokolt levélben tudokra adta. Parlamenti pályája ez utolsó stádiumán tartott nagy beszédei, a költöző hattýúnak végső dalai, nevezetesen a kormányelnöki széken Tisza Kálmánt követő gr. Szapáry Gyula által a közigazgatás tárgyában beterjesztett törvényjavaslat folyamán tartott eszmedús szónoklata, nagy mértékben igazolták a sajnálatot, melyet a polgári házasságról szóló törvény bemutatása alkalmával Szilágyi Dezső miniszter is felemlített, a felett, hogy e nagyszerű vita őt már a törvényhozás padján nem találta, hol kétségkívül egyike leendett az elsőrendű bajnokoknak e nagy reform védelmében. Az eseményeket, a kormányok változó szándékait, úgy a nyílt téren, mint a függönyök mögött lejátszott jeleneteket folyton figyelemmel s bírálattal kísérte. — Tudtomra, semmi sem bántotta erősebben, mint a birói függetlenség általa kivívt s életbe léptetett elvének, a szabad alkotmányosság e legfőbb biztosítékának több ízben szándékba vett megcsonkítása. Az igazságszolgáltatást a közigazgatástól elválasztó, s e kétféle hatóságnak egymás körébe avatkozását eltiltó 1869. évi IV-ik törvényhez, melyet ő vitt a parlamentbe, s mint a szabad alkotmány egyik sarkalatos alaptörvényével ő ékesítette törvénykönyvünket, már ismételve hozzányúlt a birói függetlenséget nem jól szívelő hatalom keze, mely utóbb oly vakmerő javaslattal állott elő, miszerint a kormánytól függő főispánok az igazságszolgáltatásba avatkozni, a bíróságok felett felügyeleti jogot, sőt azok kinevezésébe is befolyást gyakorolni lettek volna hivatva, s hogy ily javaslat érvényre

nem emelkedett, csak az egész jogász-közönség kárhoztató nyilatkozata s a pesti ügyvédi kamara erélyes felszólalása gátolta meg. A miniszteri javaslatot visszavonták, s ez eredményhez kétségkívül hozzájárult Horvát Boldizsárnak, körének s befolyásos barátainak hangosan hirdetett rosszalása is. Bár e nagyobb attentátum nem sikerült: a birákról szóló, Horvát Boldizsár-féle törvényeket több ízben módosító újabb csipkedések s foltozások mégis eleget ártottak a birói függetlenség teljes épségének s tisztaságának, miként azt ő eredetileg contemptálta.

Bár ekkor már rangja, czíme nem volt, mert a lelépett minisztereket szokás szerint kísérni szokott címek- s kitüntetésekből semmit sem vitt magával, tanácsát többször igénybe vették barátai, egyik-másik fontosabb kérdésben, s az országgyűlési vezérférfiak többen, névszerint gróf *Apponyi Albert*, *Hodossy Imre*, *Wekerle Sándor* is megmeglátogatták az elvonult beteg remetét, és szívesen hallgatták független nézetei tanuságos kifejezését. Ezentúl szeretett családjá s néhány hű barátja társaságában, testileg sokat szenvedve, de szenvedéseit erős lélekkel viselve, szelleme pompás teljességében, igaz magyaros vendégszeretet s meleg ragaszkodás élvezetében, télen át pesti kényelmes lakásán, nyáron pedig városligeti kertjében s részint utazásokon fürdőkön s üdülőhelyeken töltötte hátralevő életét, délelőtti folytonos munkában, titkára felolvasását hallgatva, s leveleket tollba mondva, irodalmi műveken dolgozva s azokat kiadásra előkészítve. Fogyatékos látó erejét, mely az írás- s olvasásban éveken át előbb feszélyezte, majd, folyton előrehaladva, teljesen meggátolta, jó részben pótolá nagyszerű emlékezőtehetsége. Diktálni úgy tudott, mint csak igen kevesen, s oly szabatos-sággal, hogy a mit szóval elmondott, azt azonnal szedni s nyomatni lehetett volna; — a mit előtte felolvas-tak, úgy bevéssződőtt hű emlékezetébe, hogy csaknem szóról szóra el tudta mondani s e felett hatalmas agyvelejében rendbe szedni s feldolgozni. Ha e szép munkában elfáradt: családjá szeretett körében talált édes pihenést. Kedélyes gyöngédségének tanúi voltak mosolygó, élénk, szép unokái, kik, mint virágok s gyümölcsök nyakán csüggve környezék

az elaggott, gyökerében megtámadott drága törzset. — Vak szemeivel a színházakat, látványosságokat, gyűléseket nem látogathatván, s a természet bájos szépségeinek szemléletében sem gyönyörködhetvén: majdnem kizárólag csak a hallás útján szereshető élvezetekre volt korlátolva: a szobájába vezetett telefon útján fülbe szállított dalműveket, titkára s francia társalkodója felolvasásait, gyermekei vidám fecsegését, kedvencz kanárija csicsergését, s tudós cziczája dörömbölését hallgatni, barátaival élezelődni, s komoly és tréfás eszméket cserélni volt élete végső éveinek egyedüli, egyszerű, szerény mulatsága.

Horvát Boldizsár halála nem volt meglepő; mert arra mind maga, mind szerető családjá s barátai hosszas szenvedések által lettek előkészítve. De hiveinek vigasztalására szolgált, hogy szellemi erejének egész teljességét, ítélő és emlékező tehetségét s meleg érdeklődését minden emberiségi s hazai közügy iránt mindaddig megtartotta, míg legvégső óráiban öntudata el nem hagyta; sőt ha testi fájdalmai enyhültek, azonnal visszanyerte jóízű humorát s tréfás jókedvét is, mely őt családi s baráti körben oly kedvessé tette, sőt ő is, mint a leáldozó nap az esthajnal szelid fényében, élte vége felé volt a legvonzóbb s rokonszenvesebb nagy lelki erővel mosolyogva türt testi szenvedéseiben.

Életelő baja azonban mind komolyabbá fejlődött, s midőn 1898. nyarán új műtét alá kellett magát vetnie, már nem sok remény lehetett felgyógyulásához. Ereje napról napra fogyott; többször mondta, hogy végperczét közelgetni érzi, s csak azt sajnálta, hogy megkezdett irodalmi munkáit, különösen emlékiratait egészen be nem fejezheti. Karoszkékében ülve csendesen hallgatta titkára felolvasásait s az újságlapok híreit. Meggyőződve, hogy az örök nyugalom küszöbén áll, egy bölcs és tiszta lelkiismeretű ember elszántságával várta a pillanatot, mely 1898. október 28-án a déli órákban be is következett, s 77 éves testéből halhatatlan lelkét elröpítette az eszmények országába. Őszinte gyászszal s megható részvéttel ünnepelt temetésén *Samassa*, ő exja a hazafias érzelmű egri érsek szentelte be a holttestet,

ki erre a gyászoló családnak önként ajánlkozott. Jelen voltak ott a kormány képviselői, a fővárosi jogász-világ, a birói testületek, az egész királyi kuria Szabó Miklós elnöknek, a boldogult benső barátjának vezetése alatt; a főváros egész komoly díszje s előkelősége; nagy számmal azok is, kik élete végén elhanyagolták, mintha a tisztelet és hála méltó érzelmei, melyek az új kor tolongásában feledésbe merülni látszottak, halálával felébredtek s kivirágoztak volna. Az akadémia nevében, mely szintén testületileg jelent meg ravatalánál, a volt igazságügyminisztert egykori utódja a miniszteri széken, Szilágyi Dezső akadémiai tiszteleti tag bucsuztatta el megható gyászbeszédben, mely méltó volt úgy a rokonszenves, tisztelt, és szeretett halotthoz, mint a méltóságteljes szónokhoz, a ki azt elmondotta. Ő hirdette ki nagy elődének koporsójánál, hogy »Horvát Boldizsárt kell tekintenünk az új magyar igazságügy első nagy reformátorának, s hogy ez érdeme és dicsőségének koszorúja soha sem fog elhervadni«. — Az összes hírlapok egyetértve tüzték ki ez alkalommal a kegyelet zászlóit, s felújították érdemeinek, szebbnél szebb tulajdonainak emlékezetét. — Következő napon tartatott a belvárosi plébánia-egyházban a fényes requiem, melyen a kesergő családtagokon, s a kormány s a bíróságok tagjain kívül jelen volt Szombathelynek, hálás, lelkes szülővárosának küldöttsége az ottani polgármester s Vasvármegye küldöttsége a fő és alispánok vezetése alatt. Temesvár városa nevében az ottani polgármester intézett részvét-iratot a gyászoló családhoz. Szülőmegyéje s városa előljárói máris mozgalmat indítottak, hogy Szombathelyen emléksobrát felállítsák. Erre a nemeslelkű polgár újabb érdeme is lelkesítette őket; mert végrendeletében több alapítványt tett jótékony s közhasznú intézetek számára, s különösen kedves szülővárosa emberbaráti intézeteire. — Budapest főváros dízsírhelyet jelölt ki földi maradványai befogadására, Deák Ferencz mauzoleumjának szomszédságában.

*

Én pedig, az üdvezültnek egyik legrégibb híve, az alatt, míg e szívreható gyász-ünnepségek lefolytak, betegen,

szobámba zárva s lázas félálmodban hánykolódva láttam körültem lebegni megtört alakját, szelid, szenvedő arcát s könnyes szemekkel néztem, mint integet felém bucsúzó kezeivel. — És ekkor meglátogatott, lázas félálmodban Klio, a történetírás komoly múzája, s így szólott hozzám: »Ne sirjatok, hiszen ő, bár kihült teste az anyaföldnek visszaadatott, nem halt meg, mert él köztetek szelleme, lelkesítő példája, szeretete s emlékezete; s nem hal meg mindaddig, míg fennállanak művei, alkotásai, törvényei, Magyarország új igazságügyi, bírósági rendszere, homlokán a birói függetlenség jeliségével; — él mindaddig, míg ki nem hal Magyarországon a hazafiúi kegyelet azok iránt, kik példát adtak rendíthetlen elvhűségben s becsületességben, kik magas elmével gyöngéd, nemes szívet, alapos komoly tudással fellengő költőiséget s eszményiséget párosítottak, s mindenkit, a ki környezetükben lenni szerencsés volt, tőlük telhetőleg boldogítottak.«

IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	—	ker. 20 fill.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	—	» 40 »

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	» 60 »
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	—	» 20 »
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	—	» 40 »
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	» 60 »
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	» 20 »
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	—	» 20 »
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	» 20 »
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	—	» 20 »
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	—	» 20 »
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	—	» 20 »

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	—	» 20 »
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	» 80 »
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	» 20 »
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	—	» 60 »
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	» 40 »
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	—	» 40 »
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	—	» 40 »
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	—	» 40 »
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	» 20 »
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	—	» 40 »

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	—	» 20 »
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	» 40 »
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	—	» 60 »
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	—	» 40 »
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	—	» 30 »
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	—	» 50 »
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1	» 20 »
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	—	» 80 »
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	» 20 »
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	» 40 »
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	» 60 »
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	—	» 60 »
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1	» 20 »
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	—	» 50 »
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	—	» 60 »

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	—	kor. 80 fill.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	—	> 60 >
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	> 80 >
VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	> — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	> 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	—	> 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	—	> 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	—	> 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> — >
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól	—	> 80 >
IV. Bárd Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárd Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30 >
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 60 >
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	—	> 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	—	> 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	—	> 60 >
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	—	> 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	—	> 80 >
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	> 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	> 30 >
II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	—	> 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 60 >
IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	—	> 60 >

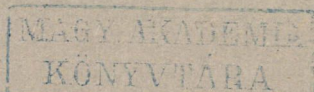
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 6. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
NAGY IVÁN

R. TAG FELETT.

MÁRKI SÁNDOR

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1900. február 26-án tartott összes ülésén.)

Ára 40 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól ...	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól ...	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól ...	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól ...	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól ...	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »

EMLÉKBESZÉD NAGY IVÁN FELETT.

MÁRKI SÁNDOR, I. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1900. febr. 26-án tartott összes ülésén.)

A magyar családok első történetírójának, a magyar genealogia megalapítójának, Nagy Ivánnak emlékezetét föl-
újítani jöttem ide. A M. T. Akadémia megbízását s a boldogultnak többször kifejezett ohajtását teljesítem vele. Nagy Iván szigorú levén önmaga iránt, fiatalabb tagtársában irodalmi munkásságának nem enyhe megítélőjét, hanem olyan ismerőjét kereste, a ki nemcsak eszét, hanem lelkét, szívét, jellemét, egész életét is ismerhette. Nekem a kedvező sors megadta ezt a szerencsét; fia gyanánt szeretett, írótársa gyanánt becsült. Midőn annyi jeles szaktudós között választ-hatott, a M. T. Akadémia is kétségkívül azért gondolt épen legigénytelenebb tagjára; s talán azért is, hogy alkalmat adjon háláját leróni azon férfiú iránt, ki inkább jóakarattól, mint hideg bírálattól vezettette, először hívta föl reá figyelmét.

Hála, szeretet, sőt irodalmi meggyőződés is hevesen ösztönöz reá, az ő szerénysége azonban még a sírból is eltilt attól, hogy magasztaljam életét és műveit. A tekintetes Akadémia alapszabályai szónoki művet várnak, ő azonban csak egyszerű, rövid megemlékezést kívánt tőlem. Kedves költőjét, Horatiust idézte:

Absint inani funere naeniae,
Luctusque turpes et querimoniae:

M. T. AK. EMLÉKBESZÉDEK. X. K. 6. SZ.

1

Compasce clamorem ac sepulcri
Mitte supervacuus honores!

A kegyelet, a melynek nevében gyűltünk ma egybe, azt parancsolja, hogy a szabályokon túltegyem magamat s egy nemes lélek végső akaratát kövessem.

»Nobilitas sola est atque unica virtus« — mondogatta Nagy Iván az ő kedves római költőjével; s mintha végső akaratában ismét hallanám szavát, a magyar nemesség történetírójának intelmét. Ime egyszerű szavakban ismertette az az élet,¹⁾ a mely egymaga is igazolja, hogy valóban »nobilitas sola est atque unica virtus«.

I.

Felsőgyőri Nagy Iván 1824. június 18-án, pénteken, zivataros napon született Balassa-Gyarmaton. Atyja, *Ferencz*, tizennégy esztendeje telepedett vissza Nógrádmegyébe, melyet dédapja, János, kurucz ezredes, száz esztendővel azelőtt elhagyott; 33 esztendeig szolgált a vármegyét, 1819-től fogva mint levéltárnok. *Gebhard* Annával kötött házasságából öt fia született, kik közt Iván volt a legifjabb.

Iskoláit Egerben, Esztergomban és Váczon járta; a jogot magánszorgalommal tanulván, Losonczon és a pozsonyi királyi jogakadémián végezte. Mint királyi táblai jegyző (jurátus) Pozsonyban érte meg az 1847—48-ik évi utolsó rendi országgyűlés nagy eseményeit, melyek közül a rendiség eltörlése már ekkor megérlelte benne azt a gondolatot, hogy megírja a nemes családok történetét.

¹⁾ Nagy Iván életrajza először Danieliknél jelent meg (Magyar Írók, II. 218—220). Később különösen Vasárn. Ujság 1870. 12. és pár sorban 1879. 11. sz. (arczéppel). Utolsó, legteljesebb életrajzát a Pallas Lexikonjában (XII. 915—6.) saját adatai alapján közöltem. Nekrológjai közül l. különösen Századok, 1898. 855—6. l., Turul, 1898. 146. l. és Pesti Napló, 1898. okt. 30. A Heraldikai Társaság 1898. nov. 24-én Komáromy Andrást bízta meg, hogy emlékbeszédet mondjon róla. Életrajzához rendkívül becses anyag van emlékiratában, naplóiban, följegyzéseiben és levelezéseiben.

Édes apja fejlesztette ki benne az erős történelmi érzéket. Korán bevezette a vármegye levéltárába, abba a kincsesházba, hol az ősök tetteinek írott emlékei, — lakásuknak, a vármegye házának közgyűlési termében pedig Nógrád nagyjainak és régi főispánjainak arcképei keltették föl kegyeletét. Elég szokatlan látvány lehetett az a gyermek, ki Losonczy Hármás Tükrét csakhamar Lehóczky száraz Stenmatographiájával cserélte föl; s már nem csak szent áhítattal nézegette, hanem — apja segítségével — olvasni, fordítani és érteni is tudta a nógrádi nemesleveleket, és apjához a nemesség és a vármegye mivoltáról, minden rá vonatkozó tudnivalóról ezer apró kérdést intézett. Húsz esztendő volt, mikor első cikkét közölte a Világ; huszonnégyszer, midőn már az Akadémiai Értesítő is érdemesnek tartotta kiadni a nógrád-vármegyei *nemesség* 1663. évi két zászlajáról írt értekezését.

Pesten azonban, hol jurátuskodását folytatta, már 1848. augusztus 17-én fölcsapott a *polgárok* nemzeti lobogó alá. Az Üllői-kaszárnyában fölállított hetedik honvéd-zászlóaljba lépett s a Drávától a Lajtáig résztvett Jellacsics támadásának visszaverésében. Október végén átment a 49. honvéd-zászlóaljhoz. Már mint ennek őrmestere kísérte le a horvát foglyokat Debreczenbe, honnan zászlóaljával egyenesen a déli fölkelők ellen, onnan pedig századával az aradi ostromló sereghez küldték. Itt maradt mindaddig, míg 1849. június 30-án Berger altábornagy föladta a várat, időközben azonban Csutak zarándi expedíciójában is harczolt. Július 18-án mint hadnagyot osztották be Dembinszky hadtestébe és augusztus 9-én már mint főhadnagy küzdött a szerencsétlen temesvári csatában. A világosi fegyverletétel híre Facséton találta. Ezer veszedelem közt bolyongva, haza felé vette útját. Végre szeptember 4-én eljutott Bujákba (Nógrádba), a hol ismeretlenül lappangva kezdte írogatni a jeles és híres magyar nők életrajzeit. 1850. augusztus 17-én áruló följelentés a zsandárok kezébe juttatta ugyan, de jóakaróinak kezessége mellett Balassa-Gyarmaton csakhamar visszanyerte szabadságát.

Hogy besoroztatását elkerülje, a nagyoroszai Berchtold

grófoknál nevelőséget vállalt s velök még azon télen Olaszországba ment. Innen küldözgetett történelmi közleményeket a Pesti Naplónak és az Új Magyar Muzeumnak s ekkor kezdte meg a Hölgyfutárban a híres magyar nők életrajzainak közlését betűrendben; Forgách Zsuzsánna történetével azonban a közlés megakadt. Később teljesen kidolgozta ezeket az életrajzokat s ifjúkori első nagyobb munkája kiadásának gondolatával még öreg korában is foglalkozott. 1851. márczius 15-én a M. T. Akadémia történelmi osztálya őt bízta meg, hogy a velencei Marciana-könyvtárból lemásolja a Magyarországot érdeklő okiratok közül mindazokat, melyeket erre a célra Valentinelli igazgató kijelölt. Nagy Iván 1851. deczemberében másodszor is lerándult Velenczébe s 1852. májusáig időzött ottan. Némely velencei magyar dologról szóló értesítései a M. Akadémiai Értesítő 1852—53. évi füzeteiben jelentek meg, olaszthoni szellemes és tanulságos levelei pedig a Hölgyfutár olvasóit gyönyörködtették. Költeményeket is írt; ezeket azonban nem közölte s élete alkonyán is csak legbizalmasabb barátai előtt olvasta föl néhány hangulatos versét. Róla is el lehet mondani, a mit negyven esztendő múlva akad. emlékbeszédében ő mondott el Kacs-kovics Lajosról, hogy »a szépirodalom, vagyis inkább a költészet, mely az élet tavaszán minden jóra való fiatalember kedélyvilágát a képzelet és eszményítés bájos sugaraival aranyozza be, nem az ő világa, nem az ő jövője volt«.

Most épen jövőjének megalapításáról volt szó. Egy császári rendelet a honvédségért való feleletrevonás alól mindenkit fölmentvén, végre haza térhetett szülőföldjére. 1853-ban Balassa-Gyarmaton nyitott ügyvédi irodát. Ott működött mindaddig, míg 1855. aug. 1-én kinevezték tisztnek a pesti egyetemi könyvtárhoz és így hajlamainak megfelelő állást nyert. Már előbb (1855. július 16-án) eljegyezte és szeptember 27-én nőül is vette Csató Pál akadémiai tag, szépirodalmi író és kritikus tizennyolcz éves árva leányát, Máriát,¹⁾ ki a szó legnemesebb értelmében boldoggá tette.

¹⁾ Csató Mária kegyelettel őrizte meg korán (1841. febr. 15-én) elvesztett édes atyjának minden csekély emlékét; a Csató életére vonat-

Negyvenkét éven át osztozott vele az élet minden örömében, bánatában, teljesen föl tudván fogni férjnek igaz, nemes lelkét, tiszta becsületességét és minden szépért, jóért hevülő idealis érzületét.

Nagy Iván írói és egyéni nemes tulajdonságai, idealismusa és önzetlensége kifejlődésének valóban kedvezett az a korszak is, melyben nagyobb arányú működését megkezdhetette, — az ötvenes évek vége. Az irodalom nem adott módot a megélhetésre, sőt nem egy író és kiadó anyagi romlását okozta. Arany János csengő aranyokért sem írt himnust, hanem írt egy balladát a walesi bárdokról: ingyen. Ebben a korban teremtetten meg Horváth Mihály az elbeszélő, Szalay a politikai, Teleki gróf a részletező, Salamon a tudományos történetírást; Toldy az irodalom-, Kerékgyártó a műveltség-, Henszlmann a műtörténetet, Ipolyi a magyar mythológiát, Hunfalvy Pál az összehasonlító nyelvészetet, öcsese János a tudományos földrajzot. Fejér György csak nemrég fejezte be tevékeny életét s Wenzel már elkezdte oklevél-közléseit, Szabó Károly kútfőtanulmányait. A forradalom vezérférfiai emlékirataikon dolgoztak, melyekből már meg is jelent egynéhány. Eötvös József imént adta ki mélyreható tanulmányait a XIX. század uralkodó eszméiről; s a letűnt századok uralkodó intézményéről, *a magyar nemességről* most készült el Nagy Iván könyve, az első magyar rendszeres genealogia.

II.

Az 1848: XV. törvénycikket gyorsan követte az 1852. nov. 29-iki nyiltparancs, mely az ősiséget eltörölte. Imént a hazafias fölbuzdulás szent évében a nemesség önként mondott le a maga rendi különállásáról, kiváltságairól; most komoran látta, fájának keleten nőtt törzsökét a hódítók fejszéje mint vágja ki. »Az újabb átalakulás a címereknek

kozó adatokat utóbb veje, Nagy Iván bocsátotta Gyulai Pál rendelkezésére, midőn a Kisfaludy-Társaság 1883-ban kiadta Csató Pál szép-irodalmi munkáit.

csak szellemi csillogásait hagyá meg»; a mint azonban történelmi fogalom lett az az intézmény, melyhez »minden szent nevet egy ezredév csatolt«, a történelemnek azonnal át kellett vennie a kiváltságaiktól megfosztott családok emlékeinek megőrzését. Abban a korban, midőn nemcsak a nemesség, hanem a győztes demokratia is egy idegen hatalom gúnyjának és játékának tárgya lett, figyelmeztetni kellett a jogaitól megfosztott nemest, hogy »a mint a haza egy, úgy — ezer meg ezer vérségi és sógorsági összeköttetésekkel összefűzve — a nemzet is egy család«. Hogy az a föld, melyen apáik vére annyiszor folyt, mint polgároknak is hazájok; őseik példája, családjaik eredete, összeköttetések világosabbá teszik az egész nemzet történetét; s a hol »keservben annyi honfiszív szakadt meg a honért«, ott a szabadság szelleme nem halhat ki a nemesek kiváltságainak eltörlésével.

Így jutott Nagy Iván arra a gondolatra, hogy *összefoglaló munkában* tüntesse föl azokat az elemeket, melyek a *nemes* Magyarország történetének igazi tényezői; hogy megírja a *magyar nemescsaládok genealogiáját*, mely nélkül a nemzet történetét meg sem érthetni igazán. Épen mindjárt a rendiség megszüntetése után, a még élénk nemesi öntudat napjaiban remélhette leginkább, hogy tisztázhatja a családok történeteinek összezavarásából támadó bonyodalmakat, megakadályozhatja a hasonlónevű, de talán nem is rokon családok közt az ősök eltulajdonítását, a szokásos betoldásokat stb. és hogy az igazság kiderítésével még elő is mozdítja a nemescsaládok atyafiságos érzületét. Tudta, hogy teljes és hibátlan munkát nem adhat; nemcsak azért, mert »ilyen mű kimeríthetetlen«, hanem azért is, mert előmunkálatokra alig hivatkozhatott. Lehoczky hibás és nagyon hiányos Stemmagraphiája, Wagnernek csak 40 családra terjedő Collectaneája, Mikolának és — legújabbán — Kővárnak Erdély nevezetesebb családjairól adott könyve mellett csak néhány kézíratos gyűjteményt, jobbadán a Curia előtt folyt perekből összeállított genealogiai táblázatot használhatott. A kinyomatott oklevéltárak nem igen terjedtek túl Mátyás korán; a köz- és magánlevéltárakhoz való fér-

közést pedig — Nagy Iván szerint — »egészben reményleni fajunk ösmerete nem engedte«.

És kilencz esztendővel a nemesi kiváltságok megszüntetése után, 1857. július 20-án már megjelent »Magyarország Családjai« című művének első kötete, a melyet tíz év alatt még tizenkettő követett.

Nyíltan kimondta, hogy első sorban *hitelességre* törekszik, mely előtt el kell némúlnia minden magánérdeknek. Ez okozta, hogy némely családnak történelmileg nem igazolható alakjait be sem iktatta a nemzedék-rendbe. Kiméletlenül elvetette az olyan családfákat, melyek — mint pl. a Borsáké — a világ teremtménye 3381. esztendején kezdték a leszármaztatást; elvetett minden mondvacsinált hagyományt, visszautasított minden jogosulatlan arisztokratikus vélekedést s a munkája megjelenése közben beküldött tömérdek adatot erősen megrostálva, teljes történetírói tárgyiasággal dolgozta föl.

Senki sem tagadhatta, hogy munkája szükséges volt; nemcsak hézagpótló, hanem egyenesen alapvető, a mellett korszerű is. Mégis némi bizalmatlansággal fogadták úgy a nemesek, mint a demokraták. A nemesek azért, mert nem egynek érzékenységet bántotta, hogy a történeti igazságot oly szigorúan vette. A demokraták pedig azért, mert csak a kiváltságos osztálylyal foglalkozott. Sőt a nemesek egy része sem tartotta a demokratikus felfogással megférőnek, hogy befolyása megszüntével úgyszólván kérdjék származásával, történeti szerepével. A Pató Pálok sem veszték ki még, a kik ha úgy vélték is, hogy »kis áldozat a hazáért meg nem árt«, a naptáron kívül Nagy Iván könyvének csak a saját családjukról szóló füzetét szerezték meg. S minél több családot ért az a csalódás, hogy magáról dicsőítő himnuszokat vagy legalább is hosszú életrajzokat olvashat, annál inkább fogyott a megrendelők és a vevők száma. *Ráth Mór*, ez az irodalomtörténeti nevű kiadó, ki egy egyszerű, lelkes írótól, *Friebeisz* Istvántól, a harmadik kötetrel vette át a kiadást, 1200 példány helyett már csak 800-at nyomtatott; s ma félszázad múlva is szolgálhat teljes példányokkal. 400 példányon kívül egyéb tiszteletdíjat nem

adhatott a szerzőnek, a ki, midőn 1867. december 1-én a 13. (pótlék) kötettel több mint 420 íves művét befejezte, őszintén mondhatta, hogy egyetlen jutalma: önérzete; az a tudat, hogy a mit megkezdett, befejezve láthatja. »Fáradásaiért élvezetet merített gyöngyeiből ama forrásoknak, melyek a nemzet virágait képező ősöknek eredetét felmutatják.«

Több mint ötödfél évtized múlva, a mikor a magyar genealogia és heraldika munkásait már egy szaktársulat és két szakfolyóirat serkentette folytonos munkára, méltán mondhatta el a »Turul«, hogy »igazi nagyságra valló tulajdonságok, a conceptioban és az elhatározásban egyaránt nagyszabású ember kvalitásai szükségeltettek ahhoz, hogy az elnyomás e szomorú időszakában magyar ember olyan munkára vállalkozzék, a minőt Nagy Iván oly sikerrel végzett el«. »Nagy Iván neve — mondta volt *Fejérpatak*y a genealogiai társaság elé 1898. nov. 24-én terjesztett titkári jelentésében — Nagy Iván neve hazánkban heraldikai és genealogiai gyűjtőnévvé vált; ki egymaga minden segítség és támogatás nélkül többet tett szaktudományunk népszerűsítésére és terjesztésére, mint egy egész társulat.« De érdemeit nemcsak az új nemzedék méltányolta; a *M. T. Akadémia*, a mint újraszervezése után ismét választthatott tagokat, már az első két kötet megjelenése után sietett őt 1858. december 15-én levelező tagjainak sorába iktatni; az utolsó kötet kinyomatása után pedig ugyanakkor (1869. ápril 14-én), mikor a nagy jutalmat Horváth Mihálynak ítélte oda, a Marczibányi-jutalommal tüntette ki;¹⁾ mert — a jelentés szerint — ez a munka »egy elhanyagolt, de szorosan történeti ágat mível, eddig nem ismert adatokat nagy számmal hoz napfényre; viszonyaink között elég terjedelmesen s nevezetesen részben elég alapos kritikával van dolgozva.«

¹⁾ A II. osztály eleinte meg akarta osztani ezt a jutalmat Nagy Iván és Hunfalvy János közt, az Akadémia azonban utóbbinak nagy művét (A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása) a következő évi nagy jutalomra hagyta, mire az osztály, egy szavazat híján, Nagy Ivánnak ítélte oda a Marczibányi-jutalmat.

A munka be volt, a nemesség élete azonban, melyről szólt és melynek emléke kívánt lenni, nem volt befejezve. Kiváltságainak megszűnte után tizenkilencz évvel, a nemzet újjászületésének, I. Ferencz József megkoronáztatásának napján, 1867. június 8-án, megindult a törvényes nemesítések újabb sorozata; s ezt, mint a történelmi és jogfolytonosság jelét Nagy Iván még bevehette könyve utolsó kötetébe. Munkája a magyar nemességnek valódi aranykönyve; egy középkori intézmény ezredéves történetének mindenkor egyik legbecsesebb forrása.

III.

Nagy Iván még be sem fejezte nagy munkáját, midőn már is újabb hézagpótló művek, első sorban egy, a hazai viszonyokra alkalmazott *czímertan* megírására gondolt. 1860. január 23-án az Akadémiában is a magyar czímertanhoz szolgáltatott adatokkal foglalta el székét. A magyar családok most már igen sok czímert, leszármazási táblát, oklevelet stb. küldtek be hozzá s ő — és könyvének az erdélyi muzeumban őrzött egyik példányán Hodor Károly — ezrével jegyezték be a pótlásokat és javításokat.

Épen ez a tapasztalat vezette rá, hogy az újabb összefoglaló nagy munkák írását meg kell előznie az *anyaggyűjtésnek*, a történelmi emlékiratok, naplók, okiratok, levelezések kiadásának s hogy a földolgozás egyelőre inkább csak monographiák alakjában történhetik. Attól tartott, hogy a nemesi kiváltságok megszűntével egyszerre szűnik meg a családok érdeklődése levelestáiraik iránt s hogy őseik iratait, melyeket idáig érdekből őriztek, kegyeletből nem fogják olyan gondosan őrizni. Az ötvenesztendős tapasztalat azóta igazolta aggodalmait; voltak ugyan nemes családok, melyek vetekedve adták be okirataikat a nemzeti és az erdélyi muzeumba, országos levéltárba, vagy maguk nyomatták ki levéltáiraik nevezetesebb darabjait; de melyik történetkutató nem tudna példákat idézni, mennyi jónevű család engedte át a legcsúfabb pusztulásnak levéltárát, holott — mint Nagy Iván mondja egy helyütt — »kötelességünkben is áll, hogy egy

korszak átnyujtsa a másíknak az emberi művelődés fokozatos emelése tekintetéből élményeit, tanait, tehát egyszersmind történelmi adatait«.

A családtörténetek megírását a lubelli és kiskfaludi *Lipthayak* nemzedékrendjének és okleveleinek közlésével 1858-ban ő maga indította meg. Hasonló módon szerkesztette össze saját családjá és sok más család történetét is, úgy, hogy genealogiai monographiái közül egész sorozat hever készen hagyatékában. Pedig »mintha a monographiák korát élnők«, írta volt 1862-ben s már aggasztotta is, hogy ez a terjeszkedés nem áll arányban az alapossággal és mélységgel. Ennek okát egyrészt abban kereste, hogy megszűnván Toldy Új Magyar Muzeuma, melynek ő is munkatársai közé tartozott, nem volt többé olyan folyóirat, mely, a Budapesti Szemle és a hetilapok közlései vagy a politikai lapok tárczacikkei közt középúton haladva, a tanulmányokon kívül az *anyaggyűjtésnek* is tért nyitna; de úgy, hogy ez a *földolgozással együtt* járjon s még az egyes oklevelek közlésénél is kijelölje azoknak kútfőszerű értékét.

Knauz Nándorral együtt ezért indította meg 1862-ben a »*Magyar Tudományos Értekező*« című havi folyóiratát, mely a tudományok minden ágát figyelemmel kísérve, főkép a történelemben vágó kisebb-nagyobb értekezéseket, nyomozásokat, monographiákat, életrajzokat, irodalmi s egyéb áttekintéseket, történelmi és régészeti apróbb cikkeket, könyvismertetéseket és bírálatokat kívánt közölni.

Milyen szükség volt erre a kritikára, legjobban épen Nagy Ivánnak az a néhány sornyi cikke bizonyította, melyben Jerneynek Annó vetvári kún-avar püspöke ezeréves pecsétjéről ebben a folyóiratban kimutatta, hogy az — Varannó város pecsétje.

Az új folyóiratot azonban a két szerkesztő, Toldy, Bartal, Balásy, Pesty, Fabó Károly (Garády), Botka, Gyárfás, Tély, Kubinyi, Szilágyi Sándor stb. jeles tanulmányai sem mentették meg s a szerkesztők azt a X. füzetrel meg is szüntették.

Nagy Ivánt amúgy is lekötötte családtani nagy munkája és — számos apróbb cikkein kívül — *Komáromy* János

törökországi diariumának, *Thököly* Imre 1693—94-ik évi naplójának kiadása. Még nagyobb hévvel fordult az anyaggyűjtés felé, midőn a dunántúli történetkedvelők szélesebb alapokra ohajtván fektetni működésüket, a vidéki helyett országos *történelmi társulat* alakítására törekedtek. Nagy Iván kilenczedmagával 1867. február 2-án résztvett az ez ügyben tartott előértekezleten s a május 15-én megalakult társulat öt nappal a koronázás után (június 13-án) tisztválasztó közgyűlését is megtartván, ettől fogva mindhalálig tagja volt a választmánynak.

Egyidőben sok szemrehányásra, sőt gúnyra is adott alkalmat, hogy mostantól fogva másfél évtizedig úgy az Akadémia mint a Történelmi Társulat az *anyaggyűjtésre* fordította legfőbb gondját. Ma azonban csak hálások lehetünk azon tudósok iránt, kik az alkotmány helyreállítása után a most már akadálytalanul megnyílt családi levéltárakba, egyenesen a forrásokhoz vezették a kutatókat s az országos levéltár megteremtésével minden eddiginél biztosabb alapra helyezték a hazai történetírást. Nagy Ivánnak a Zichyek zsélyi levéltárában való ismételt (1868. aug.-szept. és 1869. szept.) kutatása s a Történelmi Társulat elé erről (1869. nov. 4.) terjesztett jelentése adott alkalmat az *első nagyobb családi okirattár* kinyomtatására, mire a család seniora, Zichy Károly gr. készségesen vállalkozott. A felügyelőbizottság 1870. február 5-én megalakulván, a több mint 27.000 oklevél kiválogatásával s magával a szerkesztéssel Nagy Imrét, Nagy Ivánt és Véghely Dezsőt bízta meg. Az I. kötet már 1871-ben megjelent. Nagy Iván munkás részt vett az első négy kötet szerkesztésében, sőt nagy betegsége idejében is megmaradt a bizottságban.

1871-ben kiadta *Rhédei* László történeti maradványait (1658—63.), 1875-ben pedig a M. T. Akadémia kiadásában megindította s 1878-ban négy kötetben be is fejezte a *Mátyás király* korából való magyar diplomatai emlékeknek, összesen 1060 okiratnak közlését. Oklevelekkel járult a *Hazai Okirattárhoz*, *Thököly* Imréről (1876.) kiadott egy egykorú emlékiratot, a Történelmi Társulatban (1873. márcz. 6.) a deregnyei levéltár egy részének földolgozására vállalkozott,

az Orsz. Levéltárban a hiteles helyek elenchusait, majd a znyóváraljai és neczpáli levéltárakat kutatta, az Akadémiában Toldy Ferencz halálával Brutus történetének befejezésére vállalkozott (1876. decz. 18-án) s fél esztendő mulva (1877.) be is fejezte.

De mint kritikus és földolgozó is nagy munkásságot fejtett ki. Legnevezetesebb bírálatai 1869-ben jelentek meg. A Történelmi Társulatban *Vudovich* Istvánffy-fordításával még simán bánt el, de annál szigorúbban szólt *Mircse* Jánosról, ki a Pesti Naplóban 1869. február 10-én azt az állítást koczkáztatta, hogy a velencei codex szerint »az aranybulla nem létezett és nem létezik«. Nagy Iván ugyanazon lapban ismételve gúnyosan írt a velencei »hírhedt«, »nagyszerű« fölfedezésekről s valóságos szállóige lett czikkének a címe, hogy »Nincs többé aranybulla!«

Rendkívüli *bibliographiai* tájékozottságának egyik lezsebb bizonyysága az 1850-ig élt *magyar képzőművészek névsora*, mely a hazai és külföldi lexikonok roppant hiányain kivánt segíteni. Száraz jegyzéke már régen ösztönül szolgálhatott volna a magyar képzőművészet részletes történetének megírására, a mit ő, kivált a legújabb korra nézve, különben is a magyar képzőművészeti társulattól várt. Kétségtelen, hogy a magyar ikonographia sohasem mellőzheti Nagy Ivánnak hiányai mellett is becses, alapvető munkáját.

Nagy Iván azonban nemcsak mint *gyűjtő* és *közlő*, hanem mint *földolgozó* is érdemeket szerzett. Korrajzai közül a Történelmi Társulatban (1873. június 18.) »*Egy főbenjáró per*« czímmel beszélte el Laszkáry Mária és Battha Ádám esetét és (1874. márczius 5.) ott mutatta be *Bezzegh* Györgyről és vejéről igen élénken írt tanulmányát, melynek előadása, keresetlen szépségei s történetének megható részletei mindig lekötötték hallgatóinak figyelmét. A M. T. Akadémiában pedig (1873. márcz. 31.) tisztelet, rokon tanulmányok, tizenötévi ismeretség szíves viszonya ösztönözték, hogy ne a kötelességérzet rideg közönyével, hanem hazafiúi és kollégialis hévvel, kegyelettel emlékezzék meg *Érdy* János érdemeiről.

Családtani nagy munkájának befejezésével Nagy Iván valóban párját ritkító szorgalmat és fáradhatatlanságot tanusított. Tizenegy év alatt neve alatt vagy közreműködésével egész könyvtárra való okirattár, forrásmunka, értekezés, czikk és folyóirat jelent meg; még mindig sokkal kisebb része annak, a mit asztalfiókjába zárt. A M. T. Akadémia most már (1874. május 21-én) rendes tagjainak sorába választotta a nagyérdemű tudóst, másfél év mulva pedig (1875. október 6-án), Thaly lemondása után, Szilágyi Sándor mellett ő kapta a legtöbb szavazatot a Történelmi Társulat titkárságára.

Bizonyos tekintetben irodalmi munkásságához számíthatjuk azt az 59 hatalmas kötetet is, melyet (1870—78.) mint *a képviselőház naplójának szerkesztője* adott ki. Az egyetemi könyvtártól ugyanis, melynek 1859. márczius 21-e óta első őre volt, 1870. márczius elsején megvált s az egyetemi tanárrá kinevezett Greguss Ágosttól átvette a képviselőház naplójának szerkesztését. Az ezzel járó emésztő munka még jobban aláásta egészségét, melyet írói buzgalmában idáig sem kímélt. Az utolsó Árpád-házi király trónraléptéről szóló akadémiai székfoglalóját (1875. nov. 22-én) torokbaja miatt már oly halkán olvasta, hogy jeles tanulmányát csak a legközelebb állók hallhatták. Nem válthatta be ígéretét, hogy részletesebben szól III. Endre uralkodásáról s nem teljesült a Századok híre, hogy az Akadémia történeti osztálya nemsokára kiadja *képes czímertanát*. A Történelmi Társulat rozsnýói gyűlésén még résztvett ugyan s ő tartotta ott (1876. augusztus 28-án) az egyik megnyitó beszédet; ereje azonban ettől fogva rohamosan hanyatlott és orvosai komolyan aggódtak életéért. *Ghyczy* Kálmán elnök a képviselőházban már 1878. november 5-én bemutatta nyugalmazása iránt való kérelmét, melyet a ház december 9-én el is fogadott.

IV.

Orvosai föltétlen pihenést, csöndes, falusi életet ajánl-
tak Nagy Ivánnak; s ő, be sem várva a képviselőház hatá-
rozatát, 1878. július 17-én Horpácsra költözött, a Gelle-
kuria¹⁾ vén topolyfáinak árnyékába.

Horpács Nógrádmegyének egyik legkisebb faluja. Akkor
mindössze 77 háza, 337 magyar lakosa volt. Még az or-
szágút is elkerüli; Berinke felől csak nyaktörő úton jut-
hatni oda s onnan ki Oroszi vagy Patak felé. Orosziba
küldték be, onnan kapták a leveleket; orvost, gyógyszerért
nem találtak közelebb Rétságnál vagy éppen Vácznál. A be-
rinkei plébános minden második, harmadik vasárnap misé-
zett a falu kápolnájában, mely körül csak a nemes családok
síremlékei mutatták, hogy Horpácson is meg lehet halni.

Orvosai Nagy Ivánt *ezért* küldték ide. S Isten segít-
ségével éppen negyvenszer élte túl a neki adott félesztendei
határidőt. A falun keresztül kicsi kis patak csörgedezik;
ott ered a felvégen, a Basa-kútjánál; azután beömlik a
Derék-patakba, ez az Ipolyba, Ipoly a Dunába, Duna a
Fekete-tengerbe. De hát ki gondolt volna olyan messzire?
Vagy csak arra is, hogy éppen ennél a kicsi kis patak-
nál végződik a Cserhát s hogy jobb partján, a Szontagh
Pál udvarházánál, már a Börzsönyi-hegyvidék kezdődik? —
Kurtaszárú csibukját szíva, Nagy Iván hányszor elnézte
azokat a romokkal koszorúzott hegyeket, a mikről fiatalabb
korában írt: a drégelyi meg a szandai várat, a diósjenői
ormokat, a Naszált!

Öt kúria volt a faluban; az övé, a Szontagh Pálé, a
Vörös Pálé, a Dedinszkyeké, a Géczyeké. Nem túlságosan
könnyen, de mégis egymásra akadtak; az út pedig éppen
ott vitt el a Nagy Ivánék háza előtt. Ünneplő ruhájokban
arrafelé jártak templomba a berinkeiek s a plébános min-
denkor az ő vendégek voltak. A megyei urak is sokszor útba-

¹⁾ Feleségének édes anyja Gelle Karolina volt, Gelle Károly
rozsnyói királyi és püspöki ügyész leánya.

ejtették őket és elég gyakran érkeztek pestiek, a kik elé úgy kellett kocsit küldeni; mert a faluban csak 2—3 gazdának volt lova, a vácsi fiákeresek pedig ultima Thulének nézték Horpácsot.

A horpácsiak hamarosan megszerették a halvány pesti urat, a kinek rengeteg sok könyve volt ugyan, hanem azért a legszegényebbel is szóba állt s mindegyiknek olyat mondott, a mi éppen a legjobb volt.

Megválasztották *birónak*. Nem tartozhatott a nagyon megszokott jelenetek közé, a mint a horpácsi bíró, egyébként a M. T. Akadémia rendes tagja, »az utolsó tekintetes urral«, Szontagh Pállal, egyébként a magyar képviselőház alelnökével és később valóságos belső titkos tanácsossal együtt piquetozva igazította el egy kicsi kis falu apró-cseprő bajait. És a mikor a cigány ottan, a hol Berinke felől az ember leereszkedik a horpácsi völgybe, közadakozásból fölépítette a maga viskóját, két évtized alatt Horpácsnak egyetlen új épületét, még csak föl sem írták reá, hogy »épült Nagy Iván bíróságában!«

Nagy Iván a szórakoztató, könnyű s mégis hasznos munka reményében s nem azért vállalta el a bíróságot, hogy inkább legyen egy faluban első, mint Rómában második. De ki nem gondolt volna Caesar falujára, mikor — a már teljesen klasszikátlan világ közepén — egy kis palóczhelység bírása Horatius szavaival vigasztalja magát, hogy »Somnus agrestium lenis virorum non humiles domos fastidit« és a kegyelmes úr korában is tekintetes úrral együtt, a ki egykor Olmützben lánczokat viselt, mert igaz és erős föltételeitől »non vultus instantis tyranni mente quatit solida«, Horatius, Virgilius, Cicero és maga Caesar szavait idézgeti? Nem caecubusi vagy falernusi, hanem ártatlan horpácsi bor mellett; mert abban az aranykorban még Horpácsen is elég jó bor termett. Egyébiránt »ut prisca gens mortalium« Nagy Iván boldogan és gondtalanul élt mindamellett is, hogy gyöngé egészsége miatt szőlőjét, földjét maga nem művelhette. Gyakran rákerült a sor, hogy »pudica mulier ... horna dulci vina promens dolio, dapes inemtas apparet«; mert a megyei urak gyakran fölkeresték

Nagy Iván vendégszerető házáat s ott vagy Szontagh Pál házánál, kivált a híres Szent István-napokon nem egy fontos kérdést készítettek elő a legközelebbi megyei gyűlésekre. Utóbb mint bizottsági tag el-eljárt ezekre és barátaihoz Nagy Iván is; de egyébként »forum vitat et superba civium potentiorum limina.«

Az év nagyobb — esős, havas — részét különben is földél alatt kellett töltenie. Két szobája zsúfolásig tele volt rakva könyvekkel s könyves polczok, szekrények a többibe is bőven jutottak. Már 5—6 év múlva 5000 könyve volt a horpácsi birónak s tízesztendő múlva ez a szám megkétszereződött. Több ösnyomtatvány (a legrégebb 1466-ból), editio princeps, 112 becses kártya- és papircodex (pl. Bosnyák Judit magyar imádságos könyve), félezer rézmetszet, sok röpív stb. emelte a gyűjtemény becsét és pontos betűrendes lajstrom tette használhatóvá. A féltősebb nyomtatványokat és kéziratokat ő maga kötötte be. Az írók szerint betűrendbe sorozta a hozzá intézett leveleket is, Ipolyinak, Madáchnak s annyi nagy szellemnek legőszintébb megnyilatkozásait, melyek valamikor igen becses adalékokkal fogják gazdagítani az irodalomtörténetet.

Öt éven át (1878—1883.) teljesen távol maradt az irodalomtól. Csak leveleiben, vagy csöndes, de annál szellemesebb baráti körben — Szontagh Pál, Csalomjai (Pajor István), Kacskovics előtt — nyilatkozott annak főbb kérdéseiről, mik nem egyszer elkeserítették.

Damnosa quid non imminuit dies?
Aetas parentum, pejor avis, tulit
Nos nequiores, mox daturos
Progeniem vitiosorem!

V.

A fordulat 1883-ban következett be, midőn február 25-én megalakult a *Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság*, b. Randvánszkyt elnöknek, őt Nagy Imrével alelnöknek választotta s újabb munkára ösztönözte azon a téren,

melyen odáig ő fáradozott legtöbbet. Azóta, hogy a nemes-családokról írt nagy művét befejezte, 32 kötet oklevéltár és számos megyei, családi monographia jelent meg; s ha az oklevéltárak nem igen mentek is túl a XV—XVI. századon, már is tömérdek anyagot tettek közkinccsé, úgy, hogy a családtani feldolgozások új erővel indulhattak meg. Nagy Iván maga járt elől jó példával, midőn a tudomány haladásához képest a Losonczyak és Bánffyok nemzedékrendjének újabb összeállításával kezdte meg családtani nagy műve hézagainak pótlását, tévedéseinek kiigazítását, a mit a Turulban cikkeinek egész sorozata követett.

Magának a társaságnak üléseire ugyan nem igen járhatott el és 15 éves alelnöksége alatt tudtommal csak egyszer (az 1886. nov. 6-iki közgyűlésen) elnökölt; de így is mindenki örömmel látta a nagyérdemű tudós erejének és kedvének visszatérését. Nagyon természetes tehát, hogy a mikor 1883-ban a *Siebmacher-féle Wappenbuch*, ez a harmadfél százados tudományos multa hivatkozható nemzetközi címéres könyv új kiadásában Szent István koronájának országait is be akarta mutatni s a magyar heraldikát a külföldi szakközönség számára hozzáférhetővé ohajtotta tenni, a szerkesztőség a leghivatottabb magyar tudóst, Nagy Ivánt szólította föl a magyar rész összeállítására.

Két esztendei sürgetés és rábeszélés után elvállalta, mindamellett, hogy közjogi sérelmet látott a vállalat tervezetében, mely az egységes magyar nemesség rovására külön bízta meg Reichenaut az erdélyi, Bojničicót pedig a horvát-szlavon »nemesség« heraldikájának megírásával. Szerkesztőtársa, *Csergheő Géza* őrnagy, a bécsi »Adler« heraldikai és genealogiai társaság egyik alapítója volt, kivel együtt készítette el a tervezetet. Több mint 7000 hiteles címerrajz állott rendelkezésükre. A közlésnek e rajzok kiadására, a címerek pontos leírására, az adomány és kihirdetés idejének, a címéres levél őrzése helyének s a forrásoknak megjelölésére, legtöbb esetben ezek helyett Nagy Iván főművének idézésére kellett szorítkoznia. Látnivaló tehát, hogy ez a mű épenséggel nem tette fölöslegessé »Magyarország

Családjai«-t, sőt a legtöbb tekintetben annak csak kiegészítésére és illusztrálására szolgált.

Az első füzet Nürnbergben 1885. elején jelent meg. Nagy Iván azonban az F betű (a 8. füzet) befejezése után, már 1886. október 14-én visszalépett a szerkesztéstől, a mit személyes okok mellett az is követelt, hogy az eljárás megállapított irányára és módszerére nézve a szerkesztők mindinkább eltértek egymástól s Nagy Iván úgy találta, hogy »a jogtörténelmi igazság és a tan szabályai rovására fölmerült közleményekért« a felelősséget többé el nem vállalhatja.

A két szerkesztő örökre elvált egymástól; Csergheő azonban 1894-ben, 231 íven, csakugyan befejezte a nagy munkát, mely összesen 7344 magyar nemesi címér rajzát és leírását tartalmazta.

VI.

Nagy Iván visszalépésének egyik oka az volt, hogy most már minden erejét *Nógrádvármegye történetének* megírására akarta fordítani. Régi vágya volt ez. A lapokban és folyóiratokban 1848 óta számos adalékkal járult Nógrád multjának földterítéséhez. A családok történetének kutatása még inkább rávezette a megyei élettel való foglalkozásra; 1865-ben az Akadémiában fölolvasást tartott a várrendszer némely viszonyáról, a dunántúli történetkedvelők társaságának megalakulásakor pedig önként és ismét jutalom reménye nélkül vállalkozott Nógrádvármegye történetének megírására, mint a hogy röviden még 1858-ban megírta szülővárosának, Balassa-Gyarmatnak történetét. A M. T. Akadémia közlése már 1870-ben elfogadta tőle Nógrádvármegye oklevéltárát, melynek kiadása azonban akkor elmaradt; maga a gyűjtés szakadatlanul folyt tovább.

A Földrajzi Társaságban már 1885-ben jelenthettem, hogy szorgalmasan dolgozik Nógrádvármegye monographiáján; s ez évben személyesen is szerencsém lévén vele megismerkedni, horpácsi látogatásaim alkalmával mindenkor tanúja voltam lelkiismeretes munkájának; kivált 1888 óta,

midőn a vármegye hivatalosan is megbízta a monographia megírásával.

Ezekben az időkben írta meg Drégely vára történetét a Szondy-album számára, a hontmegyeieket is emlékeik összegyűjtésére buzdította, néhány becses adalékot közölt a Turulban és kutatni kezdte Gyöngyösnek, a költőnek, származását, életét, melyről azonban csak jóval utóbb adta ki füzetét.

A munkához való erejét ugyanis majdnem teljesen megtörte egyetlen fiának, utolsó gyermekének, *Aladár* bogdáni orvosnak váratlan halála (1890. január). »Én befejeztem pályafutásomat — írta kevéssel ezután; — engem semmi sem köt már a szennyes hullámzatú küzdelmek hiú csábjaihoz.« »Azon bensőséges viszony és mély bizalom, — mondotta máshol — mely az apát és fiút (a jóknál) összefűzi, egyetlen és páratlan az élet érzelmi összes világában.« — Páratlan az a gyöngédség, melylyel a mindenét vesztett édes anyja fájdalmát enyhíteni törekedett; s Isten megadta neki azt a vigasztalást, hogy legalább megnyugvást kelthetett feleségében s viszonzozhatta azt a végzetlen önfeláldozást, melylyel ez a derék asszony őt azelőtt évekig tartó betegségében ápolta.

Már fia elhunyt előtt (1889. okt. 15-én) kijelentette, hogy könyvtárát valamely közintézetre hagyja; most a szülővárosában, Balassa-Gyarmaton föllállítandó gymnasiumra és muzeumra gondolt s annak szánta ezt a gazdag ajándékot. 1891. január 3-ára hívta össze az első értekezletet a *nógrádi megyei muzeum-társaság* ügyében. Azonnal húsz alapító (köztük Haynald Lajos) és 70 rendes és pártoló tag jelentkezett; s az év vége felé (1891. nov. 29.) a muzeumot nagy ünnepélyességgel már meg is nyithatta. »Még sok teendőm volna — írta — és így *non grata* superveniet, quae non sperabitur, hora.« Munkája annyival inkább fölgyült, mert feleségével ismételve tett néhány kirándulást a külföldre; hanem azért »mindig foglalkozva és soha végére nem érve a munkának«, minden szabad idejét a megyei közügyeknek, a nógrádi muzeumnak s a monographiának szentelte, sőt kisebb munkáinak összegyűjtésére is gondolt. 1892. október

16-án, mint az ünneplő bizottság elnöke, még ő üdvözölte barátját, Csalomjait (Pajor Istvánt), a derék műfordítót, ki írói jubilaumát ünnepelte. November 5-ike után azonban újra rosszúl lett. »Ott szédelegtem már — írta — a Lethe partján; a csolnak várt reám, de megtartott a sors tovább, további küzdelmes pályafutásra.« »Szomorú ez az aggsági hanyatlás — tünődött utóbb (1893. márcz. 24-én). Fogy az erély, bármiként igyekezzünk palástolni. A test is uralkodik a lelken.« Mindkevesebbet bízott benne, hogy bevégezhesse Nógrád monographiáját. »Jobban esnék a tücskérezés, otium nobile.«

1894. február 3-án könyvtárában leesvén a székről, úgy megütötte magát, hogy ismét több hétig kellett feküdnie: »mai stylus szerint — tréfálkozott mégis — colossális és gigászi hátrányára életemnek és dolgainak történt ezen csapás«. »Sinylődünk, mint a szüette fa.« Kedélyét az is rontotta, hogy a munkája befejezésére remélhető idő távolról sem állhatott arányban a hosszas és lelkiismeretes előkészülettel. »Egyetlen óhajom, — írta volt 1894. decz. 28-án — hogy ezen elvállalt munkát mielőbb bevégezhessem; azután szívesen élvezendém a mortis beneficiumát.« Remélte, hogy egy-két év alatt mégis elkészül vele. Bántotta, hogy kedves alkotása, a nógrádi muzeum iránt a lelkesedés egyszerre megapadt; de ezt a megyei élet idegeskedő hangulatának tulajdonította, kivált az 1895. évi alispán- és az 1896. évi képviselőválasztás után. »Ezek a földült állapotok — szólt — visszahatással voltak és vannak a nógrádi monographiára, melynek én ohajtanám már egy áldomással megülni bevégzését.«

»Eljárván az idő fölöttem, — méházott egy esztendő múlva is — bizony sok időm vesz el a hátralevőből tehetetlenül. Mindennapi sohajtásom, bár csak munkám már bevégezhettem volna. De lassan készül; mert, a mennyire tölem telik, jól akarnám megírni. Sok az anyag, kevés az erő.« Rheumájához azonban 1898. elején szembaj járult s ha két hónap múlva dr. Schulek megmentette is a vakságtól, egészsége nem tért többé vissza.

A gyűjtésnek éppen ötvenedik évében, ilyen körülmé-

nyek közt kezdte meg monographiája kinyomatását. »Csak az a baj, — írta volt 1898. szeptember 13-án hozzám intézett utolsó levelében — hogy sokáig tartván a gyűjtés, már egyszerre sajtó alá írom. Ez bizony-meg fog látszani rajta. Az is valószínű, hogy időközben magam is elfogyok és így befejezetlen marad. Ez az egy nagyon bántana. Ezekből láthatod, hogy életem alkonya nagyon szomorú. Máskülönben a végzet híve lévén, megnyugszom a kikerülhetetlenben.«

Mennyire megnyugodott, az is bizonyítja, hogy ügyeit teljesen rendezte s halotti jelentését önmaga írta meg. Csendesen hunyt el Horpácson, 1898. október 26-án.

VII.

Ötvennégy esztendeig volt magyar író, ötvennégnél több kötet munkát adott ki; s az egy Pesti Napló kivételével a hirlapok csak néhány szóval emlékeztek meg róla. Ötven esztendeig volt a M. T. Akadémia munkatársa, negyven esztendeig tagja; a helyzet nehézségei okozták, hogy sírja fölött még sem hangzott föl az Akadémia búcsúzó szava, keresztjén az őszi szellő nem lebegtette az Akadémia koszorúját. Oly sok ezer nemes családnak írta meg a történetét és csak néhány nógrádi nemes állt sírja körül. Ezeknek a nemeseknek szónoka szép szavakban vett búcsút a nemesség és a vármegye történetírójától, a közélet jeles emberétől; a falu népe egy miatyánkot mondott hajdani bírāja lelke üdvéért. Azután bezárult a sír, és az özvegy magára maradt elvesztett boldogságának emlékeivel.

Azóta már az Akadémia is letette koszorúját a horpácsi sírra. Nagy Iván utolsó munkáját, Nógrád vármegye történetét, mint adatainál fogva becses munkát, a vármegyének (1899. decz. 11.) kiadásra ajánlotta, a mai napot pedig az ő emlékeztetének szenteli. Ünnepnep ez nekem: hic dies vere mihi festus; mert érzéseimet korlátolva ugyan, én lehettem az Akadémia kegyeletének tolmácsa. De Horatiusszal épen azért ohajtom, hogy *a nemesség* értse meg, a miket ma mondok, *bellicosus fata Quiritibus hac lege dico*

Olyan férfiúról beszéltem, kinek régi meggyőződése volt, hogy »tenyészhetik ugyan ártatlan hiúság a címerek fényében és a családfák árnyékában; de hogy épen úgy lappanghat dölyf és önzés az áldemokratia üres tüntetéseiben is, kivált ha nem érzi a szív, a mit a nyelv beszél«. Élete legfontosabb föladatának azt tartotta, hogy a nemesség történelmi emlékeit megóvja az áldemokratia képirtó törekvéseivel szemben; hogy a tudomány érdekében mérsékelje az elfogultságot, helyes irányba terelje a téves fogalmakat, kiirtsa az ál- és hiú föltevéseket. A nemesség külső jelvényeit a kegyelet ápolta, a történelem jegyzékbe vette, a művészet gyámolította. Megsemmisítése tehát nem lehet a tudomány vagy a nevelés hivatása; sőt épen azon kell lennie, hogy a hazai származás- és címertan alapos szakismereteit a kor színvonalára emelje.

Ez úgyszólván az ő tudományos végrendelete. S az ő nevéhez fűződik a magyar genealogia legfontosabb négy mozzanata: saját úttörő családtani munkája, Siebmacher Wappenbuchjának magyar része, egy szaktársulat megalapítása és (már halála után) egy róla nevezett derék folyóirat megindítása. A forradalom után Horatiusszal vigasztalódott, hogy nem veszhet el az olyan nemzet, mely Ilium lángjaiból kimenti s a tengeren át ezer baj és veszedelem közt is áthozza házi isteneit, ősei tiszteletét; az olyan nemzet kihajt ujra, mint az Algidus megcsönkített tölgye. Akármilyen nagy sebeket ejtett is rajta a fejsze, napról napra növekedik s a sérelem csak fokozza erejét.

Nem a nemesség különállását, hanem történelmi tudatának ápolását kívánta. Ebben a részben nálunk neki, a magyar genealogia megalapítójának vannak legnagyobb érdemei. Kiadott művei maguk is elegendők, hogy »dignum laude virum Musa vetat mori«; de a nemesség multjáról összehordott kincseit majd csak akkor ismerik meg igazán, ha gazdag könyv- és kéziratgyűjteménye teljesen megnyílik a kutató tudósok előtt. Van nagyobb jutalom a márványra vésett névnél, mely holta után új életre kelti a jó és nemes hazafit: spiritus et vita redit bonis post mortem ducibus. De én ebben az ünnepies pillanatban mégis csak annyira

kérem *a nemesek ivadékait*, hogy márványba *ők* vésessék annak az egy nemesnek a nevét, melyhez tízezer magyar nemes nevének első összefoglaló irodalmi emléke kapcsolódik. A kik közt született, élt halt; a kiknek és megyéjüknek történetét megírta; a kiket legnagyobb kincsének: könyveinek, kéziratainak, régiségeinek örököséivé tett; és a kiknek vármegyei székhelyét ezzel egyszerre tudományos középponttá emelte: *Nógrádvármegye nemeseinek* méltó ivadékait kérem, indítsanak mozgalmat, hogy Balassa-Gyarmaton a megye nagy fiának, a haza nagy költőjének, Madáchnak szobra mellett *emléket állítsanak* megyéjük másik jeles fiának, a nemesség történetírójának, Madách barátjának, Nagy Ivánnak. És írassák a neve alá azt, a mit Horatiusszal ő tartott a nemességről:

»Privatus illis census erat brevis,
Commune magnum.«

»A régi polgár kincse kicsiny vala, —
Nagy a hazáé!«

IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kantz Gyula</i> r. tagtól	— kor. 20 fill.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Hornýk János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> 1. tagtól	—	kor. 80 fill.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40 >
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40 >
IV. Jendrassik Jénő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	—	> 60 >
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 80 >
VI. Kacskovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	> — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	> 90 >
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	—	> 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	—	> 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	—	> 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> 1. tagtól	—	> 80 >
IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> — >
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60 >
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30 >
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 60 >
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	—	> 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	—	> 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	1	> 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30 >
II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60 >
IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedüs István</i> 1. tagtól	—	> 60 >
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> — >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 7. SZÁM.

MAGYAR AKADÉMIA
EMLÉKBESZÉD

MIHALKOVICS GÉZA

R. TAG FELETT.

THANHOFFER LAJOS

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1900. május 28-án tartott összes ülésén.)

Ára 50 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól... ..	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> t. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »

MIHALKOVICS GÉZA RENDES TAG EMLÉKEZETE.

THANHOFFER LAJOS r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1900. május 28-án tartott összes ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Drága hazánk e nagyérdemű tudományos testülete egyik oszlopos tagjának, a kitűnő tudósnek, bold. *Mihalkovics Géza* r. tagnak emlékét üljük ez ünnepies órában.

A megboldogult kartársam és gyermekkori barátom volt. Követtem életét zsenge kora óta. Láttam pajkos csemetéből komoly, fiatal és azután meglett tudóssá fejleni; láttuk őt, kitüntetve úgy a kormány, mint a külföld és hazai testületeink részéről egyaránt. Láttuk, miként éri el idegemésztő munka közben a tudományos pályafutás zenitjét, hogy onnét korán, jóval aggkora előtt, mint villámsújtott bukjék alá érdeme ellenére, akkor, midőn különben a még hátralevő dicsőséget magyar tudományosságunknak megszerezhetette s megkezdett nagyszabású műveit befejezhette volna.

Az ő rövid élete s egész lényünk testi, szellemi és erkölcsi futása szakasztott olyan, mint a testet egybetevő parányi sejt élete. Ez is nő, életjelenségei nyilvánulnak, hova tovább és tovább fejlődik, de elérve fejlődésének csúcspontját, tovább nem tökéletesül, hanem letörik, elpusztul s leszáll az enyészet mindent elnyelő ölébe, mert »minden mulandó az ég alatt«.

M. T. AK. EMLÉKBESZÉDEK. X. K. 7. SZ.

Furcsa tragikuma az életnek, hogy meg se kérdeztek bennünket, akarunk-e a világ milliárd és milliárd lényei között megjelenni és köztük élni, s azt sem fogják tőlünk megkérdezni, mikor akarjuk életünket egy másik, ismeretlennel felcserélni, s a mikor magasra vittük és folytonos munka, küzködés, létért való nehéz küzdelemmel, véres verejtékezés közben oda eljutottunk, hogy a megérdemelt pihenőre babérainkból nyugágyat készíthetnénk magunknak: a kérelhetetlen kaszás bekopogtat ablakunkon s elragad, elvisz magával, azt mondjuk egy másik, jobbik hazába; de ki tudná megmondani, milyen az a haza?!; nem alszik-e ki létünk végképen, nem oldódik-e föl az az erő, a mely bennünk leledzett, a világ-egyetem chaosának nagy ködében; vagy tudunk-e majd valamit arról, hogy léteztünk előbb; látni fogjuk-e egymást s meg fogjuk-e ismerni egymást; örvendeni fogunk-e majdan egymásnak újból e másik, boldogabb hazában? Lesz-e ott kárpótlás azért a sok szenvedésért, a melyet az ember e nyomorult sárrögön átél?

Igen, vagy nem? Ki tudná megmondani. De hiszszük s e hitünk boldogít s ha Te, megdicsőült, ott fentről látod azt, hogy Téged halálod után még jobban megbecsülünk, még jobban tisztelünk, jól esik Neked, a mint jól esik nekünk is, hogy bánatos érzéseink némi enyhültével, emlékedet megülve, sírodra a bús emlékezet cypruságát mi is lerakhatjuk s emlékedet a tudomány e fölszentelt csarnokában megünnepelhetjük.

* * *

Hogy akadémiánk ez érdemes tagjának s hazánk egyik, joggal mondhatni nagy fiának, igazi tudósnak tudományos pályafutását, nagyszabású műveinek s kitűnő búvárlatainak hű vázát adhassam s mint embert is jellemezhessem, vissza kell élénk emlékeimben mennem a gymnasium padjai közé, azután követnem kell őt az egyetemen ennek egyes intézeteibe; a zenedébe — és volt Sándor-utczai közös kis, legénykori lakásunkba, a hol egyetemi assistenskedésünk korában az estéket együtt töltöttük, együtt csevegtünk, élményeinket el-elmondogattuk egymásnak s tudományos is-

mereteinket ki-kicserélgettük épen azon két nevezetes tudományszakban, a melyeket mind a ketten a legnagyobb szenvedélylyel üztünk, s a melyek az orvosi tudomány legpositivebb alapjait rakják le. Ez a két tudomány az anatomia és élettan s mellékszakaik: a fejlődéstan és a szövettan.

Éveken át folyt érintkezésünk egyikünkre sem maradt nyom nélkül, a mint az nem maradhat bármilyen más pályájú, törekvő, ambitiosus ifjúra sem hatás nélkül; különösen reánk nem, a kik az utilitarismus legkisebb árnyéka nélkül, a tudomány iránt igazi, mondhatni plátói szerelemmel s naivitással viseltettünk s annak csak is szépségeit, fenséges-ségét láttuk s a tudományt csak is azért üztük, mert szép és igaz volt, nem tekintve, nem is gondolva arra e korban, vajjon megélünk-e mellette. Mi csak azt néztük tiszta idealismussal eltelve, vajjon mikor vagy eljutunk-e egyáltalán oda, hogy mi is elérjük nagyjainkat, vagy legalább is egy-némely középszerű tudósunkat s a hazának bűvárlatainkkal szolgálatokat tehessünk s az altruismus nevét bár akkor nem ismerve, fennen nem hangoztatva, de vele eltelve, embertársainknak önzetlenül szolgálatára lehessünk.

Csak mikor már jó sokat dolgoztunk és kezdték lassan-lassan méltányolni is azt a keveset, a mit dolgoztunk s már eszünkbe jutott az is, hogy bizonyos korról nekünk a családalapításhoz is hozzá kell már lassan-lassan látnunk: csak is akkor nyiladozott fel a szemünk s mondogattuk azt is egymásnak, hogy »hiszen ahhoz pénz is kell«.

Szép, idealis kor volt az s azt hiszem, az előtt még régebben jobban és általánosabban is meg volt ez a szép tulajdonság fiatalainkban, mint mostanában. A realistikus irány nemcsak a művészetekben hódít, hanem a szalonban is, valamint a küzdelmes élet minden rejtekén. A hamar-élés és élvezés mohó vágyának, a csillogni vágyásnak, az egyénnek, a tudománynak, a művészetnek és mindennek, a mi modern, realistikus, túlcitálása megérett századát zártuk le nem régen. Jobbat nem fog e mostani század sem hozni, sőt félő, hogy mindinkább rosszabb lesz az utilitarismusba való kapkodás és az abban való áldatlan ben-rekedés.

De hagyjuk el e sötét kép tovább rajzolását s legyen itt most ünnepeltünk élete folyása a következőkben részleteiben közölve. Ismertetésünkől ki fog tűnni az, hogy mennyit vesztettünk és mennyit veszített a tudomány bold. tagtársunkban s mennyire érdemes férfiú emlékét üljük meg e mai napon.

* * *

Mihalkovics Géza, a k. m. tudomány-egyetem volt nagyérdemű ny. r. tanára, az anatómiai tudományok lelkes művelője, a modern és exact anatómiai kutatásnak hazánkban, mondhatni, egyik megalapítója, több kitűnő anatómiai és embryologiai mű szerzője és akadémiánk volt rendes tagja, szül. Pesten, 1844. évi január hó 29-én. Atyja, János, ugyanitt keresett ügyvéd volt s őt, több testvérével együtt, a lehető legjobb nevelésben részesítette.

Gymnasiumi tanulmányait ünnepeltünk a pesti kegyesrendieknel kezdte s az állami főgymnasiumban fejezte be.

Ugyancsak gymnasiumi tanulmányai alatt végezte velem együtt a zenedét s együtt hangversenyeztünk a zenekedvelők hangversenyein.

Én csak közészerű műzsikus voltam s csakis amúgy kintornáztam a síró hegedűn, de ő, mondhatni, virtuóz volt a fuvalán.

Elvégezve gymnasiumi tanulmányait, az orvosi szakra iratkozott be egyetemi hallgatóul. Tanúja voltam óriási szorgalmának. Többször, különösen a téli estéken, a bonczolóteremben nemcsak a nap több részét, de az éjjel nagy részét is ott töltötte. Kartársaival együtt késő éjjel utánig bonczolgattak egyik-másik szép készítményen s még vacsorájukat is ott költötték el legtöbbször, annyira buzgólkodtak.

Egyetemi hallgató korában két díjat nyert, boncztani pályaművet írt s mindegyikhez kitűnő anatómiai készítményeket csatolt, később pedig 1868-ban egy másik pályaműve *Sebészki köttan* czímen nyomtatásban meg is jelent.

Orvosnövendék korában bold. *Lenhossék József* tanár, kitűnő kézügyessége és vasszorgalmára való tekintettel, demonstrátorrá választotta és orvosi tanulmányai bevégeztével

egyetemünkön 1869-ben orvosdoctorrá avattatván fel, neveztet tanár mellé került mint assistens s ott 1869-től 1871-ig működött.

Ez állásától azonban, előmenetelt nem remélvén, legálább nekem ezt adta okúl, megvált és bold. *Kovács József* tanár mellé ment mütönövendéknek, a hol azonban csak is egy fél évig működött. Ugyan e fél éven át az akkor ugyanegy házban, t. i. a *Kunewalder*-féle házban levő élettani intézetben, vezetésem mellett, histológiával foglalkozott, én meg vele együtt embryológiával s egymást egyre-másra kölcsönösen oktattuk s ez érintkezés jövő pályánkra nagy befolyással volt, mert az anatomia ezen, azóta rendkívül fontossá vált mellékszakmáit ő itt tanulta meg szeretni, én meg az embryológiát így kedveltem meg s ekként későbbi tudományos bűvárlataihoz s külföldön való kiképeztetéséhez ő, bár szerény alapot, e hazai intézetünkön nyert.

A sebészettel is csakhamar fölhagyván, egyes jóakaró tanárai nógatására s az orvosi kar elhatározásából a *Schordann*-féle utaztató ösztöndíjjal 1871-ben külföldre ment s egy fél éven át *Schenk* bécsi professornál tett embryologiai és összehasonlító szövettani tanulmányokat s a madarak fésűjéről ¹⁾ írott munkájával, a mely magyarul akadémiánk kiadványaiban is megjelent s a melyhez egy-két rajzot magam készítettem neki szép készítményeiről, megkezdte igazi tudományos pályafutását.

Ugyancsak Bécsben a kitünő és nagytudományú, egykoron nálunk is tanárkodott *Langer* intézetében, *Toldt* akkori assistenskedése idejében, szövettani tanulmányait folytatta és bonczatani előadásokat is hallgatott.

Bécsből egy következő, másik fél évre Lipcsébe ment *Ludwig*, a hírneves életbűvár intézetébe; azon szelid lelkű, remek tudományú és inventiójú tudóshoz, a kit rövid lipcei tartózkodásom alatt magam is igen nagyra becsülök és bámulni tanultam s a ki hazánknak több tudóst nevelt

¹⁾ *Mihalkovics Géza*: Adatok a madárszem fésűjének szerkezetéhez. M. t. akad. Értekezések. III. köt. 11. sz. 1873.; és németül az Archiv f. mikroskopische Anatomie 1873. évfolyamának 9. kötetében.

s nála a *here szerkezetéről* egy nagyon jóra való dolgozatot írt,¹⁾ a melyhez künn készült szép ábráihoz egynéhányat szintén magam készítettem neki.

E nagyobb szabású műve a lipcsei szász tudományos társulat kiadványai közt jelent meg s azt most is forrásmunkául használják.

Lipcsei tartózkodása idejéből, nevezetesen 1872. október hó 28-áról keltezett s megőrzött egyik levele, melyet egyetemi élettani tanársegéd koromban nekem írt, legyen itt közölve, hogy lássuk, milyen volt ő pongyolában. Sorai a következők:

»Kedves barátom! Azon commissiókat, a melyeket Főnököd (t. i. Jendrassik tanár) reám bízott, elvégeztem, és már egy hete, hogy az eredményt meg is írtam. Ha a levél el nem veszett, akkor rendben van a dolog, különben nem szeretnék hanyagsággal vádoltatni.

Miután Prágát és az ottani egyetemet megnéztem volna, melynek élettani intézete egészen új berendezésű, úgy, hogy ha majdan arra utazandol, annak megnézését el ne mulaszd, — Drezdát is meglátogattam s már egy hete, hogy Lipcsében letelepedtem. Itt az előadások későn kezdődnek, így *His* a boncztant csak november 1-én kezdé meg, úgy szinte *Braune* a tájboncztant, — ellenben *Ludwig* előadásait már a mult héten megkezdte. A leíró boncztan itt systematicus boncztan neve alatt figurál s naponta 1 $\frac{1}{2}$ órában (2— $\frac{1}{2}$ 4) adatik elő.

Az itteni élettani intézet igazán remek, — minden kényelemről gondoskodva, — így pl. egy közös előszobán át a félreeső helyek is fülnek télen. A corridoron szekrények vannak kulcsokkal, melyekbe az ember kabátját extra elzárhatja. — A souterrainben mindenféle állatok. A házinyulákat és kutyákat itt csak úgy ölik, mint nálunk a békákat. A szövettani rész áll egy nagy, hosszú dolgozó-

¹⁾ V. v. Mihalkovics: *Beiträge zur Anatomie und Histologie des Hodens*. Arbeit aus dem physiologischen Laboratorium zu Leipzig. 1874. Ugyanaz később magyarul az *Orvosi Hetilap* 1874-ik évfolyamában.

szobából a hallgatók számára, a hol 20 dolgozhat egyszerre, egy szoba a tanáré (közepütt) s egyből, melyben a doctorok dolgoznak. *Schwalbe* igen derék és loyális ember, majd egész nap az intézetben van és mindig igen előzékenyen szolgál, ha valamit kérdez az ember. A the-mát, melyet dolgozok, egyelőre el nem árulom, — majd annak idején praeparatumokkal is megleplek. Már is több van igen szép, a hol vér és nyirkedények nagyon tökéletesen vannak befecskendezve. Azért, hogy itt dolgozom 20 tallért fizet az ember egy fél évre, a mi csakugyan kevés, tekintve azt, a mit az ember kap. Az injectio-készülék valami pompás, — oly kényelmesen és tisztán kezelhető, hogy csakugyan érdemes megszerezni. Én némi módosítással (a mi szükséges volna a masszának mindig melegen tartására) viasz- vagy gyanta-injectiókra is alkalmaznám azt s azt hiszem, makroszkopikus injectiókat is csak így lehetne tökéleteseket kapni.« stb.

Még másfél oldalt ír s fölhív arra, hogy Balogh Kálmánt kérném meg, hogy értekezését az akadémiában olvasná már föl s tréfásan azt kérdi tőlem, nem-e címezhetné további sorait hozzám a következő czimen: »Dr. Th. L. rendes ny. professornak«. Ugyanis akkor volt folyamatban kineveztetésem az állatorvosi akadémia élettani tanszékére.

*Lipcse*ből 1873-ban *Strassburgba* sietett *Waldeyer* tanárhoz, a kit Elsass-Lotharingia annectálása után a boncztan tanárának tettek oda. *Waldeyer* ismervén már előbb jó oldalról ünnepeltünket, de meg az általa kifejtett szorgalmat és képességet is méltányolva, első assistenséül vette, sőt csakhamar kidolgozván az agyfejlődésről írott s később, 1877-ben akadémiánk által is kiadott nagyszabású művét,¹⁾ a *strassburgi* egyetemen 1874-ben magántanárrá tétette meg.

Strassburgban 1873-tól 1875-ig tartózkodott. Külföldi útjában magával vitte már fiatal feleségét is s ez nem volt akadály semmiképen abban, hogy kiképezze magát, sőt ellen-

¹⁾ *Dr. Mihalkovics Géza*: Az agyvelő fejlődése. A M. T. Akadémia évkönyvei. 1877. és németül: *Entwicklungsgeschichte des Gehirns*. Leipzig, 1877.

kezőleg, az esténkénti szíves otthonülés a családi tűzhely melegénél is elintézhető tanulmányozást s önképzést csak is elősegítette.

Itthon őt előbb is jóraavaló, törekvő embernek tartották; de erősen hiszem, hogy, ha itthon maradt volna, bárha említett jóraavaló dolgozatait meg is írta legyen, carriert oly hamar nem csinált volna. Olyak voltunk még abban az időben, hogy többlet adtunk arra, a mit künn csinált valaki, egy mester vezetése mellett, mint arra, a mit itthon alkotott; pedig annak megfordítva kellett volna lenni. Így volt vele is. Orvosi karunk csakhamar meghívta őt — s ezt nagyon is jól tette — a *fejlődéstan rk. tanárává*, a mely szakra 1875-ben ki is neveztetett s az akkor épült anatómiai intézet egy kisebbik részét neki határozta adatni a rendszeresített rk. tanszék céljaira. Együttal jogosítva lett arra, hogy az anatómiából is hirdethessen előadásokat. 1878-ig volt csak rk. tanár, ekkor a *gyakorlati boncztan és fejlődéstan ny. r. tanárának* lett kinevezve s 1881/2 óta parallel tanárul; míg végül *Lenhossék József* tanár s nagyérdemű rendes tagtársunk elhunytával a II-ik boncztani intézetről az I-re ment át.

Strassburgból végleg hazatérve, megkezdte önálló munkálkodását s egyúttal tanítványaiba is beoltotta a tudomány-szomjat és exact búvárkodó kedvet s a tudományos mozgalom megindult a vezetésére bizott boncztani intézetben is és csakhamar dolgozatok jelentek meg abból; így: *Korányi Sándortól* egy jóraavaló fejlődéstanai értekezés; *Ónodi Adolf* tagtársunktól és *Perényi Józseftől*, a kik intézetemnek is sokáig szorgalmas munkásai voltak, több érdemes fejlődéstanai, boncztani és szövettani dolgozat, nemkülönben volt assistensemtől, a kit neki engedtem át utóbb assistensül, *Erdős Jánostól*, valamint *Wettengel Károly*, bold. *Farkas Jenő* és *Tellyesnítzky Kálmán* assistenseitől több értékes munka; végül *Elischer Gyula* rk., akkor m. tanártól egy, a petefészek idegeire vonatkozó szép dolgozat. Ő sem szünetelt, hanem egyre-másra írta a kitünőbbnél kitünőbb műveket.

Egyik alapvető és nagy forrásmunkáját, az *ivarszervek kifejlődéséről* itt írta meg s az a m. t. akadémia kiadványa-

ként és németül *Krause* internationalis folyóiratában látott napvilágot.¹⁾

E műve méltó föltünést keltett s kitünő külföldi embryologok előttem azt alapvető dolgozatnak jelentették ki.

Itt látott szintén napvilágot 1888-ban első nagyobb eredeti magyar anatómiánk »*A leíró emberboncztan és tájbonztan tankönyve*« czímen. Óriási munka volt az, bár csak egybeállítás, de nagy érdemeket szerzett vele szerzője, hogy megírta.

Kicsinylik honfitársaink közül többen a tankönyv-írást. Csakugyan, ha nem csinált volna egy tudós mást egész életén át, mint megengedhető compilatiók alapján egyre-másra tankönyveket és semmi önálló fölfogást és kritikát sem mutathatna föl műveiben s búvárkodásra valló önálló vizsgálatokat sohasem közölt volna, nem is volna az nagyon megbecsülendő, bár akkor is sokat tehetett légyen az irodalomnak és az oktatás ügyének egyaránt. Az azonban, a ki egész életén át méh módjára úgy az irodalmi adatokat gyűjtögette, mint önálló vizsgálatai, kritika gyakorlása, kísérletezés és hosszas tanulmányok alapján a külföldi eredményeket egybegyűjtve — bár sokat is merít azokból — és saját vizsgálati eredményeivel megtoldva egy használható, jó tankönyvet ír: szerintem többet segít a tanügyön, mint az, a ki csak is egyes-egyedül önálló vizsgálatain alapuló dissertatiókat közölve, csak is a nagy tudós világ számára munkálkodik.

Első kiadású e műve, különösen annak csonttani része, a maga nemében classikus volt; látja az ember minden során, hogy az osteológiát, a melyet az anatomok »*fundamentum et fons anatomiae*«-nek neveznek és méltán, úgy írta meg, hogy forrásokot alig vagy éppen nem hasz-

¹⁾ *Mihalkovics Géza: Vizsgálatok a gerinczes állatok kiválasztó és ivarszerveinek fejlődéséről.* A M. T. Akadémia kiadványa. 1884; ugyanaz németül a »*Monatschrift für Anatomie und Physiologie*« czímű internationalis folyóiratban 1885-ben a következő czímen: *Untersuchungen über die Entwicklung des Harn- und Geschlechtsapparates der Amnieten.*

nálva, kezébe vette a skelet egyes részeit s ízről-ízre, részről-részre autopsia útján írta le azok alakját, nagyságát, egybeköttetésüket, töviseiket, dúdorzataikat, éleiket és szögleteiket. Nincs is semmiféle anatomia, a melyben a csonttan jobban meg volna írva, sőt mondhatni, hogy csak is annyiban jobbak a külföldi anatómiák ünnepeltünk régi anatómiája csonttanánál, hogy a külföldi könyvekben a megértést a nála hiányzó ábrák nagyban elősegítik. Sok más rész is igen jól van könyvében egybeállítva, azonban első kiadású művét hallgatói mégis nehezen értették meg s abból tanulni kezdőnek nehezen lehetett. Hibája minden kitünősége mellett az volt, hogy hosszú leírásaiban nyugvó pontok nem voltak s a főtárgyról, a melyről kezdetben beszélt, letért s nem vette tisztán észre a hallgató, hogy vajjon az alábbiakban a fődologról vagy mellékrészeiről szól-e könyvében, mert nem ismételtette helylyel-közzel a fődolgót, a melyről szólt, másrésről anatómiáját rajzok nem ékesítvén, annak a megértése még inkább meg volt nehezítve.

Belátva figyelmeztetésemre műve e hibáját, alig várta annak elfogását s a *Franklin*-társulat kiadta gyönyörű rajzokkal munkájának egészen előnyösen átdolgozott, nagyon átrövidített, de azért érdekes toldalékokkal kitöltött s ez által még nagyobbra nőtt anatómiáját. A mű három kötetre volt tervezve. Sajnos, hogy eddig csak is egy kötet jelent meg belőle; de ez minden tekintetben sikerült mű, a melynek behatóbb méltatását tollamból az Orvosi Hetilap 1898 márczius 27-én megjelent 13. számában olvashatni. Ha e műve más valamely európai nyelven is megjelenhetett volna, a külföld is méltányolta volna minden bizonynyal azt.

Reményünk lehet, hogy e mű 2-dik fele is megjelenik, legalább egyik tanítványától, a ki a sajtó alá való rendezésnél segédkezett neki, úgy értesültem, hogy az egész anatomia átdolgozását bevégezte volna boldogult tagtársunk, csak a művet letisztázni és rajzokkal ellátni kellene; bár úgy lenne s nagyon kíváncs is volna, ha valaki anatómusaink közül a mű hátralevő részét átnézné s ha kellene, átdolgozná s a kiadó-cég a művet bevégezné. Ezzel mind a kettő csak is szolgálatot tenne a tudománynak.

Ugyancsak még első és második kiadású e művének megjelenése előtt az Orvosi Könyvkiadó Társulat kiadta 1881-ben *Általános boncztan* című egykötetes kézikönyvét. E munka az általános szövettant és általános embryológiát tartalmazza. Abban az időben e mű nagy szolgálatot tett orvosainknak és orvostanhallgatóinknak egyaránt.

Ugyancsak értékes az a műve is, bár a gyors fölfedezések századában már részben elavult, a mely a *központi idegrendszerre és érzékszervekre* vonatkozik. Ez 1892-ben a következő címen jelent meg: »*A központi idegrendszer és érzékszervek morfológiája.*« Ez igazán kitűnő művének szintén az a hibája, mint első anatómiájának, hogy t. i. ábrák nincsenek hozzá csatolva; de tulajdonképen ez nem az ő hibája, hanem a kiadóé. Mihelyt rajzokkal áll elő a szerző tudományos munkánál, azonnal kifog a kiadó. Ez mostoha viszonyainkban leli magyarázatát.

Épen ünnepeltünk halála előtt jelent meg, akadémiánk nagyobb részvétele mellett, nagyszabású és nagybecsű embryológiája első kötetének első fele. S jól is van ez így; az akadémia támogatása nélkül ezen, szerző kiadásában megjelent mű soha sem látott volna napvilágot. Csak nagy kár, különösen a tudományra nézve, hogy e mű is befejezetlen maradt. De így csonkán is jó szolgálatot tesz az ifjú nemzedéknek és tudományosságunknak, mert a lényfejlődés — az *onthogenia* — első fontos fejezeteit oly terjedelemben tartalmazza, hogy a jövő nemzedéknek forrásmunkául szolgálhat.

Ezen fentebb ismertetett nagybecsű művein kívül ünnepeltünk még több más kisebb-nagyobb szabású dolgozatot adott közre. Ezek közül első helyen említendő a »*Wirbelsäule und Hirnanhang*« című s az *Archiv für mikroskopische Anatomie* 1875. évfolyamában megjelent terjedelmes dolgozata.

Összes fentebb tárgyalt s lentebb is ismertetendő művei között azonban a *heréről*,¹⁾ az *ivarszervek kifejlődéséről*²⁾ és az *agy fejlődéséről*³⁾ írott művei azok, a melyek legbeha-

¹⁾, ²⁾, ³⁾ Fent id. művek.

több vizsgálatokról tanúskodnak s maradandó becsüek maradnak és forrásmunkákul szolgálhatnak.

Nevezetes következő czímen közölt műve is: *Vizsgálatok az orr és járulékos üregeinek fejlődéséről*, a mely a M. tud. akadémia mathem. és természettudományi értesítője 1896. évfolyamában jelent meg, továbbá nagyobb terjedelmű ily irányú munkája,¹⁾ a mely Heymann: »*Handbuch der Laryngologie*« czímű, Bécsben megjelent gyűjtő művének III. kötetében 1896-ban jelent meg. Igen érdekes a bold. Kovács József egyetemi tanár jubileumára 1894-ben szerkesztett ünnepi könyvben megjelent következő dolgozata is: »*A herecsövek szöveti szerkezete.*«

Jeles művei végül a »*Bau und Entwicklung der pneumatischen Gesichtshöhlen.*« Verhandlungen der Anatomischen-Gesellschaft auf der 10. Versammlung in Berlin. 1896.; továbbá: »*A Jacobson-féle szerv*« czímű, a M. tud. akadémia Értesítője XVI. kötetében 1898-ban megjelent dolgozata is, a mely németül a Mathem. Naturwissenschaftliche Berichte-kben szintén ugyanazon évben látott napvilágot.

Ezeket kívül kisebb-nagyobb dolgozatokat írt magyar és német folyóiratokba s *Henle Jakob* kül-, és *Lenhossék József* r. tagok felett itt e helyen emlékbeszédeket tartott.

Hogy irodalmi munkásságának teljes képét adhassuk, fölemlíthetem azt is, hogy *Krause* tanár világhírű boncz-tanát szakavatottan fordította le a k. m. orvosi könyvkiadó társulat megbízásából.

* * *

Ünnepeltünk élete folyása, leszámítva a tanszék elnyerése iránti szokásos küzdelmeket, nyugodt, nagyobb emotio nélküli s fölemelő elismerésekben a szakkörök részéről gazdag és tiszteletre méltó, testületek és kormány részéről érdemeihez mértén azonban kevés, de a megszokott sémát tekintve, mégis kielégítő volt.

¹⁾ *G. v. Mihalkovics*: Anatomie und Entwicklungsgeschichte der Nase und ihrer Nebenhöhlen. Wien. In Heymann's Handbuch der Laryngologie u. Rhinologie. Bd. III. 1896.

Számos testület választotta meg tiszteleti vagy dísztagnak, úgy szintén tanítványai is dísztagnak egyleteikben. Akadémiánk 1879-ben levelező, 1884-ben pedig rendes tagjának választotta meg s 1882-ben akadémiánk agyfejlődés-tani műveért neki a nagydíjat ítélte oda.

A kir. orvosegylet ugyancsak e műveért 1879. október hó 14-én tartott közgyűlésén a *Balassa*-díjjal jutalmazta, míg *boncztanáért* és a *központi idegrendszer és érzékszervekről* írott munkáiért 1893-ban a *Mészáros Károly*-féle jutalomdíjban részesítette. E díjat az egyletnek nagylelkűen különféle czélokra följánlotta.

Orvoskarunk 1888-ban prodékánná és 1892-ben dékánjává választotta. Nagy érdemeinek elismeréseül, meg vagyok győződve, hogy ha még élt volna, nem sokára tudományos akadémiánk, a tudomány e legmagasabb foruma, is följánlotta volna neki azt a magasabb fokozatot, a melyre rászolgált minden bizonynyal.

* * *

Hogy mennyire becsülték külföldön, azt én legjobban tudhatom, a ki egész tudományos pályám futása alatt évente külföldre ki-kínézegetek, intézeteket látogatok és számos kiváló tudományos férfival érintkezem, vagy sokkal levelezésben állok; de megmutatta a berlini egyetem nagyérdemű rectora s az oda való tud. akadémia örökös főtitkára, *Waldeyer* is, az ő volt professora, midőn ravatalára maga hozta el koszorúját s mély érzésű beszéd kíséretében tette le azt gyászos koporsójára. *Waldeyer* remek beszéde igen sikerült fordításban érdemes főtitkárunk jeles tollából az Akadémiai Értesítő 1899. deczemberi 120. füzetében olvasható. *Waldeyer* egy megleghangú nekrológot is írt róla az *Anatomischer Anzeiger* XVI. kötetének 1899. szeptember 8-dikán megjelent 13—14. számában,¹⁾ a melyben összes műveinek jegyzékét is közli.

Ugyancsak *Lenhossék Mihály* tagtársunk szintén melegen emlékezett meg mult hóban ünnepeltünkéről az inter-

¹⁾ L. 349—352. lapokat.

nationalis »*Monatschrift für Anatomie und Physiologie*« XVII. kötete 1900-ban megjelent 1—2. füzetében.¹⁾

Ép úgy megmutatta nagy tiszteletét elhunyt kartársunk iránt a bécsi egyetem is, lejövén annak akkori prorektora, a kitűnő anatomus *Toldt* tanár, koszorút téve le szintén a boldogultnak koporsójára. Megmutatta a külföld több tudósa is s köztük egyike a legjelesebbeknek, *Schwalbe* strassburgi tanár, a ki szintén remek koszorú elküldésével róvta le iránta a kegyeletes elismerés adóját. Megmutatták honfitársai is, köztük első sorban *Pertik Ottó* tagtársunk, a ki szépen emlékszik meg róla az *Orrosi Archivum* gyászszegélyű s 1899. aug. 15-én megjelent 4. füzetében; úgy szintén egy ízben már magam is leróttam iránta hálás elismerésemet, midőn a halála után következő, tanévet megnyitó első előadásomat emlékének szenteltem s még életében rectorátusa idején, midőn a Vasárnapi Ujság 1898. évi 48-ik számában életfutását vázoltam.

A szaklapok és az egész hazai sajtó is megbecsülték, midőn halála után érdemeit kellő méltatásban részesítették s gyászuknak kifejezést adtak, végül kartársai és szeretett tanítványai is, a kik sírjához úgy a temetéskor, mint halottak napján is kizarándokoltak, hogy virágjaikat és könyccseppjeiket, velem együtt, hantjának hervadó fűszálain ott felejtsek.

Legimpozánsabb lett volna azonban tanítványai és tisztelői azon határozatának megtestesülése, hogy közelgő 25 éves tanársága jubileumára készíttendő ércszobrárt leplezendile; bár ez a nemes elhatározás testet ölthetne és újonnan épült nagyszabású anatómiai intézetünk udvara befogadhatná azt újból, a ki azelőtt falai között, bár csak rövid munkálkodással, dolgozott tovább hazánk tudományossága fölvirágzásán s a külföld előtt emelkedő elismerésének fokozásán.

* * *

¹⁾ *M. v. Lenhossék*: Prof. Dr. Victor (Géza) v. Mihalkovics (1844—1899).

Ünnepelt kartársunk gyermekkorára óta, de még inkább később, assistens korában hidegebb modorú, zárkózott és mondhatni begombolkozott volt, különösen attól kezdve, midőn nekem megvallotta, hogy a boncztoni laboratoriumban, abban az istállónak nevezhető régi vesztőhelyen, a melyben bold. *Lenhossékünk* oldala mellett s vele együtt ölte az egészségét, erek fecskendésére való, erős gőzű masszák olvasztásakor erős vérköpést kapott. Arcza rózsái akkor veszttek el s egész életében — bár tüdejében, mint a teteme bonczolásakor magam is láttam, csaknem egészen begyógyult régi tüdősebe — arcza vértelen, igen halvány és fiatal korában különösen nőies finomságú és fehér volt.

A ki közelebről nem ismerte, szótalán modoráról nem is következtette, hogy benne érző szív lakozott s hogy az nemesebb érzelmekre meg-megdobbant s fiatal korában néha-néha a műzsákhoz is folyamodott s igen kellemesen pergő versű könnyed jambusokban és rigmusokban pengette a lantot is.

Tanár korában is magábazárkózott volt, azonban társaságban — úgy házánál, mint társainál is — különösen a jól terített és megrakott, de finom asztal, nagy ingyencz voltát ugyancsak csiklandozta s akkor szeretett csevegni, itt-ott sikerült felköszöntőket mondani s egyáltalán nem is sejtette velünk előbbi komor hangulatú kedélyét.

Olykor-olykor nervosus volt, különösen élete végső tizedében; bizonyynyal onnét volt ez, mert, legalább nekem, a kivel megint egy fedél alá került az utóbbi évtizedben, sokszor panaszkodott, hogy gyomorgörcsökben szenved.

Jó lelkületére vall az, hogy szerette az állatokat és a virágokat. Ha svábhegyi nyárilakába ment föl hozzá valaki, kerti munkában vagy ott berendezett kis laboratoriumában, vagy dolgozó-asztala mellett lelte fel őt. Forella-embryókat és más álczákat tenyésztett ott és vizsgált, a mellett jegyezgetett, vagy műveit rendezte sajtó alá, vagy kertészével intézkedett és virágai között bujkált.

Egész vagyont ölt be kertjébe. Nem nézte, mibe kerülnek az Ehrfurthból vagy máshonnan hozatott virágok, hanem csak meghozatta. Üvegházak, istállók, földalatti trágya-

katakombák stb.; most itt egy új járda vagy egy torony hiányzott kertjében s folyton azon törte a fejét, hogyan költse a pénzét s hogyan tehetné szebbé nyári tusculumát.

Nem ismert határt kertje iránti vágya kielégítésében. Különösen utolsó éveiben nyughatatlan volt átalakítások és beszerzések iránt, talán sejtve, hogy neki mindent nagy rendben kell visszahagynia.

Többször említette előttem — majdnem mindennapos levén új intézetemben — reggelenként, midőn ott levő lakásából le-lejárogathatott hozzám, csak egészsége megengedné azt, hogy megkezdett nagy műveit befejezhetné. Vigasztaltam, de ő csavargatta a fejét s azt mondta: Ki tudja? Csak megérjem! Tehát ő neki sejtelve volt végéről, csak nem oly közelben hitte azt, a mint az bekövetkezett s a mint azt igaz barátai is, bár nagy aggodalmak közt, gondolták.

Nagyon szerette a rózsákat. Nincs is szebb, kedvesebb virág a világon, mint a rózsa. Maga ápolta, ő is, kedves szerető neje is maga szemezte, oltotta azokat s időnkint barátjait meg-megajándékozta egy-egy kosár küldeménynyel. Nekem is küldött két ízben, összesen 130 darab szép, nemes rózsafajt siófoki kertembe. Ha azok hervadó rózsáit naponkint vágogattam a nagy szünidőkben, minden metszőskor bánatos részvéttel gondoltam az elesett bajtársra és jó barátára, a ki nekem oly sok és szép örömet szerzett küldeményével s virágjainak minden egyes lehulló szirma, különösen eleinte, csak úgy facsarta a szívem, míg azt is meg nem szoktam, a mint lassan-lassan mindenhez hozzászokik a »*homo sapiens*«.

Szeretett nagyon utazgatni. Talán minden természet tudósnak az az u. n. és sokszor egyetlen bogara, hogy, ha lehet, nyakába veszi a világot s meg sem áll a nyugat legvégső határáig s bebarangolja, nem úgy, mint a régi magyar mondta, talán tette is, Tolnát, Baranyát, hanem a régi operenciás tenger határával sem elégedve meg, fölkeresi az újvilágot is. Úgy tett ő is, hogy még betegségében is Londonig meg sem állt s ott végig nézve mindent, haza felé még egyet-mást, hogy máskor meg a continens más és más

táját, más és más intézeteit szemlélje meg s gyarapítsa eként ismereteit s bevásárlásokat tegyen új intézete számára.

Különösen szeretett az anatomusok congressusaira kimenni s haragudott társaira, hogy azokat nem látogatják; sőt rectori beszédében ki is fakadt e miatt ellenünk. Ő azt hitte, hogy azért nem ismerték egyikét-másikat közülünk, vagy legalább nem ismerték annyira, mint őt, mert a congressusokon nem jelentünk meg; bár ebben némi igaza lehet, de egyben ő mégis tévedett, mert hogy őt jobban ismerték künn, mint némelyikét hazánkfiainknak, ez nem annyira a congressuson való megjelenésétől függött, hanem inkább attól, hogy ismerték őt már congressus nélkül is kitűnő s hazai nyelvünkön kívül más nyelven is közölt búvárlatairól előbb is előnyösen; ámbár a congressuson való részvétel jelentőségét magam sem becsülöm kevésre, még sem tulajdonítok annak akkora jelentőséget, mint a milyent ő neki tulajdonított.

Ünnepeltünk előadásai kelleténél gyorsabb tempóban haladtak s hallgatói csak úgy kábultak belé, midőn gyorsan pergő nyelvvel rövid háromnegyed óra alatt annyit hallottak tőle, hogy előadása kis könyvet tett volna ki, ha az kidolgozva nyomtatásban megjelent volna. Ő abból az elyből indult ki s nekem ezt ki is nyilatkoztatta, hogy jó a fiatal-ságnak minél többet a tárgyról előadni, hogy valami megmaradjon a fejében. Pedig nagy kérdés, vajjon így van-e ez jól! Előadásai azonban, bár keresetlenek s a pathostól mentek voltak, mély tudományosságáról tettek tanúbizonyságot s elárulták beható tanulmányain alapuló ismereteit szakmájában s annak mellékágazataiban.

Szerette nagyon az embryológiát s nagyokat is alkotott e téren s fölötte nagy kár, hogy e művének csak is kis része jelenhetett meg, mint fentebb is említettük, nyomtatásban.¹⁾ Embryologiai előadásainak kitűnőségét senki sem vonta kétségbe. Úgy hazánkban, mint a külföldön is egy-

¹⁾ *Mihalkovics Géza*: Általános fejlődéstan. Első kötet. Bpest, 1899. 414. lap. 327. ábrával.

aránt el volt ismerve, mint e szaktudomány egyik oszlopos tagja és előbbvivője; de egy nagy hibában leledzett, abban t. i., hogy annak legtöbbször csak is egy kis részét karolta föl előadásaiiban, legalább az utolsó években, az igaz azután, hogy oly terjedelemben, hogy abból igazi embryologus is tanulhatott volna. Ez a modora mutatkozik eddig megjelent ép most említett embryologiai művében is, a melyből első kötetének 1-ső füzeté jelent csak meg 25 ívnyi terjedelemben s itt csak is az embryologia bevezető általános részét, nevezetesen a spermatofilát, a petét és a csiralemezek első fejlődését tárgyalja, az igaz, oly behatóan és érdekesen, hogy kevés másnyelvű műben olvashatjuk e részeket ily terjedelemben.

Kitűnő új boncztanában, melynek — sajnos — szintén csak is első kötete jelenhetett meg, sokat haladt e tekintetben. Itt röviden van felsorolva, mint fentebb is már említém, mindaz, a mi medikusainknak kell s apró-betűs betétekben van sok nagyon érdekes részlet beszöve, a melyek általános érdekűek, sőt mondhatni, kellemes olvasmányokul szolgálhatnak nem csak a tanulónak, de a szakmával behatóbban foglalkozóknak is. Ezekben elkalandoz az összehasonlító anatomia, a fejlődéstan, a szövettan és az anthropologia terére, s kevés mű van a világon, a mely e tekintetben ily jól volna összeállítva. Mondhatom ezt őszintén és alaposan, mert ismerem annak minden betűjét, mert kérelmére a correcturáját magam is átnéztem s a mint előszavában maga is említi, a magyar műszók alkotásakor az én tanácsomat is igénybe vette.

Úgy értesültem, hogy halála előtt a mű 2. kötetének kéziratát is átadta volna a kiadó cégnek. Bár úgy lenne!

A mű első kötete így csonkán is használható, mert a csonttant, izomtant, valamint a szalag- és ízülettant — az anatomia e három nagy fejezetét — befejezetten nyújtja s kitűnő, német, angol és francia művekből vett, részben eredeti ábrákkal van a munka illusztrálva s ekként igen előnyösen elűt már e tekintetben is nagyon e mű első, ábra nélküli kiadásától.

* * *

Nem zárhatom le előbb megemlékezésemet a kitűnő tudós, a jó barát és kartársról, míglen nem szóltam élete utolsó éveiről és annak tragikai fordulatairól is.

Mintegy 5—6 évvel ezelőtt siófoki nyaralómban első ízben meglátogatván, ebéd előtt lesétáltunk remek tavunk, a Balaton partjára s viskószerű kis fürdőházamból, felséges napsütés és lengő szellőfuvalom mellett, egy fürdést rögtönöztünk. Föltűnt nekem testének szabályos formája; izmai csak úgy dagadtak s ki gondolt volna arra akkor, hogy rövid idő múlva még én tartom meg szegény barátomról az emlékbeszédet. A távolban kéklő, szép formájú és a tavat körítő hegyek, a Balaton pompás fodros tükre, a balzsamos illatú levegő a memento mori-ra nem alkalmas. Mindazáltal ő talán e pillanatban már arra is gondolt. Mutatott ugyanis lábszárán egy kis, igénytelen hegedést, a melyet én különben talán észre se vettem volna s azt kérdezte tőlem, mi legyen az? Én más választ neki nem tudván adni, mint hogy ott egy kis, előttem ismeretlen eredésű hegedés van, elkezdte egész elejétől kezdve leírni a baját, hogy t. i. neki *venosus csomói*, u. n. *varicositas*-ai voltak s azok megrepedésétől s így elvérzéstől tartva, Bécsben néhány évvel azelőtt egy hírneves tanárral megoperáltatta magát. A neves tanár ferrum sesquieschloratumot fecskendezett be neki ereibe, a mely eljárás ő szerinte, a mint kijelentette, 60%-ban halálos szokott lenni. Ő azonban nem csak kiállotta az operatiót, hanem föl is gyógyult s ime, mint mondá, él s azt tette hozzá, hogy: kedves Lajos, mi lett volna akkor, ha én a 60% közé soroltattam volna s ha a statisztika éppen én rajtam ütött volna be? Én hallgattam, de ő azt válaszolta hallgatásomra, hogy: Te léptél volna örökömbe; mást erre nem feleltem, mint hogy az Úristen tartsa meg őt nekünk sokáig, s ez bensőmből jött és azt mélyen éreztem is. És csakugyan nemsokára erre kezdett betegeskedni. Könnyebben megártott az neki, a mi az előtt nem. Többször gyomorgörcsökről panaszkodott nekem s mindig talált okot, hogy miért szenvedett; egyszer a meghülést, máskor egy gastronomiai kihágást tartott előidéző oknak. Pedig bajának nem ezek voltak előidézői, hanem legfeljebb alkalmi okai, s a baj mélyebben

gyökeredzett. Érdugulások a gyomorban s ezek következtében a gyomor egyes helyeinek vértelenségéből származott önemésztődése s ennek végkövetkezménye — a gyomorfekélyesedés — volt a vészthozó gyilok.

Hány ember van, a ki gyomorfekélylyel hosszú életet is élhet, ha rengetegül tud magára vigyázni. Ő nem vigyázott; se barátai, se szeretett neje figyelmeztetései nem használtak semmit. Az első katastropha mintegy négy évvel ezelőtt kezdődött nagy gyomorvérzéssel, úgyannyrá, hogy hosszabb ideig érverése sem volt érezhető s ha egyik volt tanítványa, *dr. Wein*, a *Cantani*-féle konyhasós bőraláfeskendést idejekorán vagy egyáltalán nem alkalmazza, illetőleg a Svábhegyen nem nyaral s véletlenül műszerei fenn nem lettek volna, mint orvosai is mondják, már négy évvel előbb tartottuk volna meg szegény tagtársunk fölött az elbúcsúztatót.

E bajából csakhamar fölépült barátai, orvosai és szeretett neje önfeláldozó ápolása mellett s fölgyógyulta után megkezdte előadásait; az előadás előtt, meghívott barátai és kartársai jelenlétében, tanítványai meleg ovatióban részesítették.

Megjavultával orvosai Karlsbadba küldték kurára. Onnan hazatérve, a balatoni fürdőket kereste föl s Őrsről, testvérétől hozzám is átjött, kedves nejével együtt, Siófokra, egészen jól összeszedve magát, úgy, hogy meglepően jól nézett ki, határtalan örömünkre.

Ebédén is nálam voltak s ugyancsak figyelmeztetni kellett, sőt többször karját is visszatartogatta szeretett neje, hogy valamennyi ételt meg ne ismételjen, sőt meg ne triplázzon, oly jó étvágya volt. Szeretett neje kétségbe volt esve, hogy mi lesz ennek az eredménye, de hála az Égnek, nem lett semmi rossz következménye örömemre, sőt ilyen excidálás után is egészen jól érezte magát hónapokig. A rá következő télen azonban meghült, influenzás lett, legalább utóbb nekem ezt a bajt vallotta be, s künn lakván svábhegyi nyaralójában, a jó lég daczára ez a baj nagyon elővette s egyúttal gyomra is okvetetlenkedett újból. Erre még csak az kellett, hogy megjavulva bár, a fiatal orvosdocto-

rok piknikjére elmenjen, a hol mohó étvágygyal mindent összeevett: hideget, meleget, ananászt, a mit csak tudott. Rá már több napig előadásokat sem tarthatott s kissé följavulva, panaszkodott, hogy a pikniken igen megrontotta gyomrát s maga haragudott, hogy nem mérsekelte magát, mint azt nekem meg is gyónta. Nemsokára ezután újból vérzései támadtak s gondos ápolásra ismét följavult, de már ennek a betegségnek nyomai nem csak nagyon látszóttak rajta, — ugyanis korához képest sokkal öregebbnek látszott, természetes testszíne krétafehér, majd később sárgás lett, nehezen és halkán beszélt, — hanem előadásai és rigorosumai után mindig igen kimerült s ezt látva, magam is és kartársai is megdöbbentünk s remegtünk életéért.

Remegésünk még nagyobb volt, mikor a rectori méltóságot elnyerte. Az ilyen betegnek absolut nyugalom s a legszigorúbb dieta kellenek. A rectorsággal és oktatással járó teendők az erős szervezetet is megviselik. Különösen a gyakorlati orvosi szakmák s főleg a laboratoriumi dolgozások és oktatások igen kártékonyak a szervezetre, leginkább pedig az anatómiaiak. Évzáró rectori beszéde után annyira elgyengült és kimerült, hogy mi, barátjai, vezettük le a városháza lépcsőin kocsijába. Rettentően elhalványodott, arca beesett s kértük, hogy csak azonnal menjen haza és feküdjék le s ne fogjon munkába.

De ő a szellemi munkában sem ismert határt. Első megbetegedése, mondhatni haldoklása után rövid idő múlva újból meglátogattam svábhegyi nyaralójában. Karosszéken félig fekve találtam. Szemei be voltak esve, ajkai remegtek, arczsíne kimondhatatlanul halvány volt; kezében író és előtte a correctura. Kértem, majd dorgálásra fogtam a dolgot, s kedves neje is segített nekem abban, de nem használt fáradozásunk semmit sem, még haragudott és korholt bennünket azért, hogy még ezt a kis élvezetet és szórakozást sem akarjuk neki megengedni. Oly annyira vérévé vált a munka, mint mindmegannyiunknak, hogy perczig sem tudott a nélkül ellenni.

A tudós emberek egytől-egyig mind ilyenek, úgy itt nálunk, mint a külföldön is.

Ismertem még 1876-ból *Reichert*-et, a berlini nagyhírű anatomot és embryologot, a ki 70-ik évét betöltvén, nem akart nyugalomba vonulni; de a kormány és a kar egyaránt szerette volna, ha nyugalomba ment és helyét modernebb, fiatalabb tudósnak engedte volna át. Ő mindig azt hajtogatta, hogy ha őt nyugalomba helyezik, meghal. Nyugalomba helyezték s csakugyan fél év múlva meghalt. Így volt a különben életerős *Brücke*-vel is Bécsben, a hol a törvény szerint 70 éves korban nyugalomba kell szintén mennie a tanárnak. *Brücke* tudtommal egész életében egészséges volt s nyugalomba vonulása után egy év múlva meghalt.

A tudós embereket, ha öregek is, csak is a munka tartja életben. Ki tudja, ünnepeltünknek nem-e tett jót az a correctura és szellemi gymnastica, a melyet neki megtiltottunk.

Soha sem tudja az ember, ez vagy az mire jó. Munka nélkül élni a tudósnak annyi, mint élve eltemettetni.

Utolsó két évében a szigorlatokat is ritkán tarthatta; nagyon szívesen helyettesítettem őt e teendőkben, de néha néha kötelességérzetből maga végezte azt, noha e ténykedés mindig igen elővette. Élete végszakán egy ily rigorosum után csaknem összeesett. Hallván roszullétét, azonnal fölsiettem intézeti lakására s megrendültem, mikor nyugágyán csaknem félholtan, beszélni is alig tudva, találtam. Orvosával egyetemben betiltottunk neki minden hivatalos működést, a mit csakugyan meg is tartott, talán csak azért, mert úgy is képtelen volt rá. Ettől kezdve kedves svábhegyi nyaralója csak is a halál előzárkája volt neki. Folyton gyengült-gyengült s igen sajnálom, hogy bizva abban, hogy újból fölgógyúl s ősszel ismét láthatom, a nagy szünidőben távol levén a fővárostól, egy isten-hozzádot sem mondhattam neki s baráti jobbát se szoríthattam meg utoljára.

Siófoki nyaralómból egy augusztusi napon a községben levő postára menve, épen távozni készültem vissza, midőn a postatiszt visszaszólít azzal, hogy épen most kopogtatnak le számomra Budapestről egy telegrammot, várjam meg. Egyszerre elszorult a szívem, nem tudom miért s fölkiáltottam: bizonynyal meghalt valamely kedves emberem! — a posta-

tiszt igenlő válaszszal elmondta a telegrammot, a melyet egyik intézeti alkalmazottam adott föl s a mely így hangzott: »*Mihalkovics tanár ma reggel meghalt.*«

Szívem és lélegzetem néhány pillanatra elállott. Eleinte alig akartam hitelt adni a hírnek, gondolván, talán rosszul értesült segédem; de csakhamar meggyőződött a másik telegramm, a melyről ott időző tagtársunk, *Högyes Endre* barátom értesített.

Egy álló hétig alig tudtam aludni a veszteség nagyságának érzése miatt; hetekig, mondhatni hónapokig, még most is meg-megdobban szívem a veszteség súlya alatt, különösen, ha megpillantom emlékjegyeit, a milyenek az intézet kertjében az ő ültette rózsák és volt intézeti lakása, a melyre naponkint föl-föltekintek s arczképe, a mely intézetem falát ékesíti.

Miért kelle neki oly korán elköltözni az élők sorából; miért nem élhetett legalább addig, ha már a sors élete mécsét korán ki akarta oltani, míg kitűnő, nagyobbszabású két művét befejezhette volna!? — Ez az a nagy talány, a melyet fájdalmasan érzünk, de megfejtetni nem tudunk soha. De talán neki jobb volt így, mint tétlenül, évekig küzködni s kedve szerint nem munkálkodni.

Ő boldog, neki nem fáj többé a gyomra, nem fáj a feje; jóakaró barátai nem bántják már őt többé s békében aluszsza örök álmát a várostól átengedett dísz-, de hideg sírban; abban a kis hideg zárkában, a melyből a testnek többé föltámadása nincsen, de a melyből új élet veszi kezdetét. Teste elporlik, de szelleme s jó neve itt marad mi közöttünk; mi megbecsüljük, egyszerűen azért, mert még és kiérdemelte.

Tetemét kar- és tagtársunk, *Pertik Ottó* tanár, többed magunk jelenlétében fölbontotta s megijedtünk a már begyógyult óriási nagy gyomorfekély láttára s bámultuk, de megértettük, hogy annak egyik sarkában történt kis átfúródás az élet mécsét miként olthatta ki oly gyorsan.

Holttestét a bebalzsamozás után, az egyetemi tanács határozatából, az egyetemi templomban tették, nagy pompa kifejtése mellett, ravatalra s beszentelés után vele a templom

előhajójában megpihenve, az egyetemi prorektor halotti beszéde s egykori volt tanára, *Waldeyer* berlini professor, akkori rector és a berlini akadémia örökös főtítkára, fentebb is említett remek beszéde után¹⁾ tették föl koporsóját a halottas kocsira, hogy kivigyék oda, a honnét visszatérés nincsen többé a családhoz, szeretteihez, barátaihoz. Örökre búcsút veszünk fájó szívvel ilyenkor szeretteinktől s nem lehet ennél fájóbb érzés a világon, bármilyen önmegtagadó bölselemmel vesszük is föl az életet és a halált.

Ponori Török Emil tagtársunk és a rectori méltóságban utóda, a következő szép verssorokat írta koporsója kíséreiül:

*»A tudomány hatalom, de a föld törvénye hatalmasb,
A mi virúl, hervad; múltnia kell, a mi él.
Testedet, azt a halál el tudja enyészteni végkép;
Lelkedet, érdemedet el nem enyészti soha.«*

Kettős a gyászunk. Ünnepeztünket nem csak mint embert és pályatársat siratjuk, hanem mint kiváló, európai hírű tudóst, hazánk legelsőinek legelsőjét, a kitűnő anatómust s egyetlen, úttörő embryologunkat.

Gyászunkat még fokozottabban érzi hátramaradt kedves és jólelkű, szerető hitvestársa és kedves fogadott leánya, a kik egyúttal munkatársai is voltak.

Nyugodjanak meg ők is velünk együtt a kérlelhetlen sors határozatában. Ő pedig aludja örök álmát békességben; szelleme pedig lebegjen itt a tudomány e hajlékában fölötünk s emlékét mi, tagtársai, kegyelettel fogjuk megőrizni mindenha.

¹⁾ *Waldeyer Vilmos* kt. beszéde *Szily Kálmán* fordításában. (Akad. Ért. X. kötet. 650. l.)

- IX. Konek Sándor r. tagról. *Kautz Gyula* r. tagtól — kor. 20 fill.
 X. Kruesz Krizosztom t. tagról. *Hollósy Jusztinián* lev. tagtól — » 40 »

IV. KÖTET.

- I. Zsoldos Ign. r. tagról. *Tóth Lőrincz* r. tagtól — » 60 »
 II. Benfey Tivadar k. tagról. *Budenz József* r. tagtól — » 20 »
 III. Frankenburg Adolf l. tagról. *Vadnai Károly* l. tagtól — » 40 »
 IV. Tárkányi Béla József t. tagról. *Szvorényi József* t. tagtól — » 60 »
 V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. *Mihalkovics Géza* r. tagtól — » 20 »
 VI. Pompéry János l. tagról. *Joannovics György* t. tagtól — » 20 »
 VII. Gyárfás István l. tagról. *Szilágyi Sándor* r. tagtól — » 20 »
 VIII. Kovács Pál lev. tagról. *Vadnai Károly* r. tagtól — » 20 »
 IX. Ladányi Gedeon l. tagról. *Szabó Károly* r. tagtól — » 20 »
 X. Korizmicz László t. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól ... — » 20 »

V. KÖTET.

- I. Fábián Gábor rendes tagról. *Zichy Antal* t. tagtól — » 20 »
 II. Tanárky Gedeon lev. tagról. *Tóth Lőrincz* r. tagtól — » 80 »
 III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól — » 20 »
 IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. *Goldziher Ignác*
 l. tagtól — » 60 »
 V. Hornyik János lev. tagról. *Szilágyi Sándor* r. tagtól — » 40 »
 VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. *Kanitz Ágost* lev. tagtól — » 40 »
 VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. *Haynald Lajos* t. tagtól — » 40 »
 VIII. Greguss Ágost rendes tagról. *Bánóczy József* l. tagtól — » 40 »
 IX. Grote Artur külső tagról. Dr. *Duka Tivadar* l. tagtól — » 20 »
 X. Rózsay József t. tagról. Dr. *Batizfalvy Sámuel* l. tagtól ... — » 40 »

VI. KÖTET.

- I. Petzval Ottó r. tagról. *Kondor Gusztáv* l. tagtól — » 20 »
 II. Ökröss Bálint lev. tagról. *Tóth Lőrincz* r. tagtól — » 40 »
 III. Hunfalvy János r. tagról. *Keleti Károly* r. tagtól — » 60 »
 IV. Tóth Ágoston lev. tagról. *Hollán Ernő* t. tagtól — » 40 »
 V. Oppolzer Tivadar külső tagról. *Konkoly Miklós* tiszt. tagtól — » 30 »
 VI. Paúr Iván lev. tagról. *Hampel József* l. tagtól — » 50 »
 VII. Pauer János l. tagról. Dr. *Czobor Béla* l. tagtól 1 » 20 »
 VIII. Heer Oszvald külső tagról. *Klein Gyula* l. tagtól — » 80 »
 IX. Balogh Kálmán r. tagról. *Högyes Endre* r. tagtól 1 » 20 »
 X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. *Pecz Vilmos* l. tagtól ... — » 40 »
 XI. Danielik János t. tagról. *Szvorényi József* t. tagtól — » 60 »
 XII. Apáthy István r. tagról. *Matlekovics Sándor* l. tagtól — » 20 »
 XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. *Hampel J.* l. tagtól 1 » 20 »
 XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. *Pécs Antal* l. tagtól — » 50 »
 XV. Rónay János Jácint r. tagról. *Pör Antal* l. tagtól — » 60 »

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> 1. tagtól ...	—	kor. 80 fill.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 40 >
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
VI. Kacsóvics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	—	> 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1	> — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	> 90 >
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2	> — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	> 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1	> — >
VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1	> 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól ...	—	> 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól ...	1	> 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól ...	—	> 30 >
II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedüs István</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1	> — >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 8. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
PASTEUR LAJOS

K. TAG FELETT.

HÖGYES ENDRE

R. TAGTÓL.

(Olvasatott a M. Tud. Akadémia 1900. október 29-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1901.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— kor. 20	fil.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20	»
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20	»
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40	»
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60	»
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20	»
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20	»
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80	»
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40	»
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20	»

II. KÖTET.

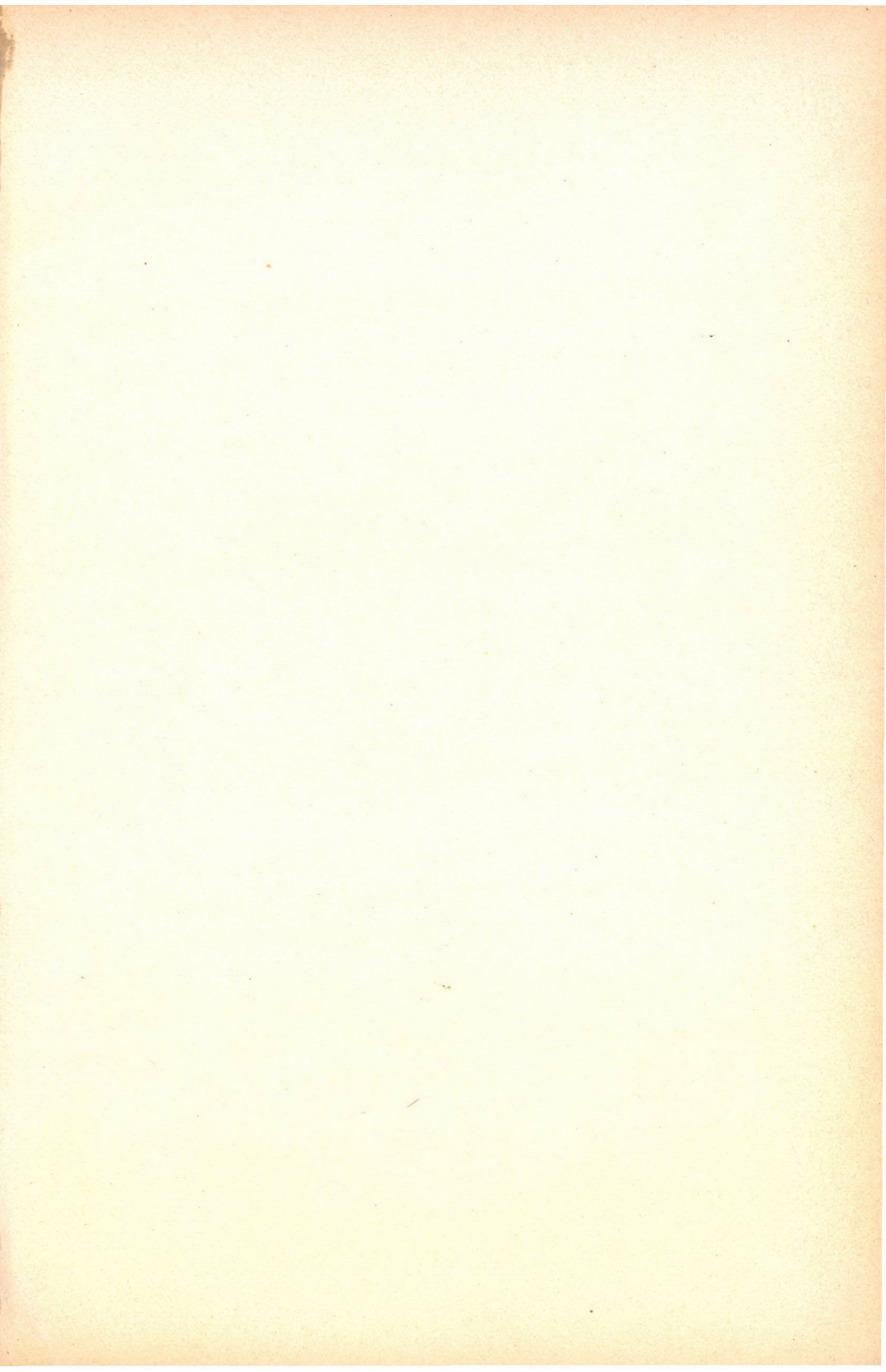
I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40	»
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20	»
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20	»
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80	»
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20	»
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20	»
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40	»
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60	»
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60	»
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20	»

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20	»
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	— » 20	»
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40	»
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20	»
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20	»
VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— » 20	»
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— » 40	»
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40	»
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20	»
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40	»

IV. KÖTET.

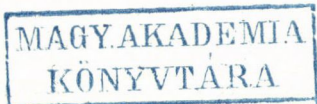
I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60	»
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20	»

PASTEUR LAJOS.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

PASTEUR LAJOS K. T. EMLÉKEZETE.

HÖGYES ENDRE r. tagtól.

Olvastatott a M. T. Akadémia 1900. okt. 29-én tartott összes ülésén.

A természettudományok fejlesztésének mai mozgalomteljes korszakában, midőn a művelt országok több százra menő tudományos laboratoriumában ezer meg ezer kéz folyton kutat és dolgozik az egyes tudományágak mesgyéinek tovább bővítésén és ezer meg ezer elme szakadatlanul forrong azon, hogy észleletekkel és kísérletekkel bizonyítva és hasonló módon egymásnak ellenmondva, bírálgatva és újra bizonyítva, új tudományos igazságokat állapítson meg: ritka az a genialis elme, a kinek eszméi tartósabban és több tudományágra kiterjedőleg irányt bírának adni, saját hazája határain kívül, a tömeges és egyetemes buvárkodás menetének.

Akadémiánk nagynevű kültagja, kinek emlékezetét ez órában feleleveníteni szándékozunk, e ritka genialis elmék közé tartozott, a kinek neve még életében a tudományos buvárkodás egy határozott irányának symbolumává lett, a mely symbolum alatt működött közre a tudományfejlesztésben, még életében oldala mellett, vagy eszméi irányának távoli hatása alatt világszerte, sok száz tudományos buvár, a mely symbolum megmaradt vezető irányul halála után is és eszmebeli termékeny erejénél fogva a tudomány és emberiség hasznára az marad még beláthatatlan időkig.

Az ő élete folyásának emlékezetbe hozása, tudományos eszprit-je fejlődéstörténetének ezzel kapcsolatos vázolása,

továbbá tudományos működése egyetemes hatásának rövid ismertetése, mint hazája kulturpolitikuskának és mint embernek jellemzése leendő feladatom, a mely ha tökéletlenül sikerül, a t. Akadémia elnézéséért esedezem. Szolgáljon mentségemül az, hogy egy rövid óra, egy benső tartalmában olyan gazdag és egyetemes kihatásában olyan hatalmas tudományos életnek, mint a milyen Pasteur Lajosé volt, csak főbb körvonalakban való előtüntetésére is alig elégséges.

E szerény megemlékezés a hála és a köteles tisztelet egyszerű megadása kíván lenni Akadémiánk részéről elhunyt kültagja nagy szellemének, a melynek az egész emberiséggel együtt mi is oly sokat köszönhetünk.

Pasteur Lajos élete folyásának külső kerete, a melyben benső tudományos élete keletkezett, kifejlődött és lefolyt, röviden a következő.

Született Franciaországnak Jura megyéjében, *Dole* községben 1822. deczember 27-dikén egyszerű polgári szülöktől. Atyja Napoleon egy kiszolgált őrmestere volt, mesterségére nézve tímár, ki előbb Arboisban mint munkás dolgozott, ugyanott később egy szegényes, de önnálló tímárműhelyt nyitott és nehéz munkával kereste kenyerét. Anyja szintén egy egyszerű, de szorgalmas és okos nő volt, ki munkában, fáradtságban hű osztályosa volt férjének. A szülők ambíciója volt, hogy kis fiukból tanult embert neveljenek. Az öreg Pasteur napi munkája bevégeztével minden este sokat foglalkozott a kis fiúval, tanította iskolai feladatára, vele együtt ismételtetett. A kis Pasteur azonban eleinte nem sok kedvet mutatott a tanulásra, inkább szeretett halászni és képeket rajzolni, a miben bizonyos mérvű ügyességet fejtett ki, úgy hogy 14 éves korában anyját és a falubelieket meglehetősen hüen tudta lefesteni. Kedve csak később jött meg ahhoz a középiskola harmadik évében, a midőn teljes erejével tantárgyaira adta magát és tanárai csakugyan alkalmasnak ítélték arra, hogy a tudományos pályán maradjon. Középiskolai tanulmányait azonban Arboisban nem

fejezhette be, így szülei őt anyagi erejük megfeszítése mellett a besançoni kir. collegiumba küldték, a hol egy év alatt, 18 éves korában, csakugyan elnyerte érettségi bizonyítványát (diplome de bachelier).

Vágya és törekvése volt Párisba jutni és magát az École Normale-ba felsőbb tanulmányokra felvétetni. Szegény szülei azonban e törekvésében anyagilag már nem segíthettek, így önfentartásában saját magára volt utalva. Kérelmére a besançoni collegiumban maître d'études gyanánt alkalmazták teljes ellátással és 24 frank havi fizetéssel, mely minőségben kötelessége volt éjjel-nappal a bennlakó növendékekre felügyelni, azokkal correpetálni, a mi annyira elfoglalta, hogy csak éjjel készíthette magát elő tanulmányaiban az École Normale felvételi vizsgáira. Két évig volt e minőségben, midőn a felvételi vizsgát csakugyan letette és a sorrendben a 14-diket kapta. Ambíciója lévén csak az első között jutni be az intézetbe, egy év múlva újra jelentkezett a felvételi vizsgákra, a midőn mint 4-dik sorozatu concurrens 21 éves korában belépett az École Normale növendekéi közé és tagja lett ez intézetnek, a melynek kebelében később oly nagy szerepre jutott.

Öt év folyamán át itten megnyerte az egyetemi fokozatokat. A chemiai és physikai tudományokból 1846-ban agrégé lett. Mint ilyen tanári széket kaphatott volna egy vidéki lyceumban, de szívesebben maradt Párisban mint chemiai praeparator, a mely állást mint harmadéves tanuló kapta meg.

1847-ben, 25 éves korában elnyerte ama tudományokból a doctoratust. Praeparator volt 1848-ig, a mikor a lyoni lyceumba nevezték ki physika tanárának. Itt azonban csak három hónapig maradt, a midőn a strassburgi egyetemhez tették át helyettes tanárul a chemiai és physikai tanszékhez, a hol 1852-ben, 30 éves korában, rendes tanár lett. Itt vette nőül a strassburgi egyetem rektorának leányát. 1854-ben 32 éves korában a lillei természettudományi kar dékánjává nevezték ki, hol e kar szervezésével 3 évig foglalkozott, midőn 1857-ben az École Normale tanulmányi igazgatójává nevezték ki és így ismét vissza jutott Párisba. Mint igaz-

gatónak tanszéke nem volt és csak 1863-ban kapott tanszéket az École des beaux Arts-ban, hol a geológiát, physikát és chemiát kellett előadnia; végre 1867-ben 45 éves korában nyerte el a Sorbonne-ban a chemiai tanszék rendes tanárságát és mint ilyen működött 1875-ig, 53 éves koráig, a midőn a nemzetgyűlés számára 12,000 frank évi tiszteletdíjat szavazván meg, tanszékéről lemondott és ezután tisztán tudományos felfedezéseinek élt. A veszettség prophylaktikus gyógyításának felfedezése után az évi tiszteletdíj 20,000 frankra emeltetett. 1888-ban lett a róla elnevezett Pasteur-intézet igazgatójává 66 éves korában és itten élt haláláig, mely 1895. szeptember 27-dikén érte utól 72 éves korában.

Pasteurnak e hosszú, 21 éves korától 72 éves koráig, tehát félszázadra terjedő tanári és tudománybuvár pályáját két nagyobb esemény szakította meg. 1868-ban, 45 éves korában a selyemhernyó-betegségek tanulmányozása közben gutaütést szenvedett, melyből szerencsére tiszta elmével, de fájdalom, haláláig tartó féloldali bénulással szabadult meg. Alig szedte össze magát legalább türethetőleg e bajából, kiütött az 1870-dik évi porosz-francia háború, utána a commune-nel, mely megakadályozta abban, hogy Párisba visszatérjen. De még ez idő alatt sem pihent. A féloldali bénulásból gyógyulta alatt Napoleonnak egy trieszti birtokán folytatta és fejezte be kísérleteit a selyemhernyó-betegségekre vonatkozólag; a commune alatt barátjának és tanítványának, Duclaux-nak clermonti laboratoriumában kezdte meg a sörbetegségek javítására czélzó kutatásait. Életének többi idejét, a legutolsó évek gyengélkedéseinek kivételével, tanári hivatalos teendőin kívül, szakadatlan buvárkodásban töltötte. Házi tűzhelye, laboratoriuma volt örökös otthona, melyekből csak az akadémiai ülésekre és egy-egy nagyobb tudományos congressusra távozott el, rendesen, hogy egy-egy nagyobb tudományos felfedezését tegye közzé, vagy nyáron szülőföldjére Arboisba, később pedig a neki államilag felajánlott garches-i kastélyba, hogy kipihenje kissé fáradalmait. A mi laboratoriumait illeti, azok egészen az utolsó időkig nagyon szegényesek voltak. Maga az École Normale

chemiai laboratoriuma, melyben tudományos működését elkezdette, igen gyengén volt berendezve, nem volt más-képen a strassburgi egyetemen sem, valamint Lilleben, midőn pedig mint igazgató az École Normaleba Párisba visszatért, tanszéke nem levén, intézeti helyiségei nem is voltak, úgy hogy maga rögtönzött magának egy laboratoriumot az École Normale egy üres granariumából, a melynek szűkes felszerelését szintén magának kellett beszereznie, miután az akkor már nagyhirűvé vált erjedési tanulmányainak folytatására kért 1500 frankot fedezet hiányában a kormány tőle megtagadta. Az Ulm-utczai, ez egyszerű laboratoriumából kerültek ki később világhírű dolgozatai. Midőn 68 éves korában a mostani gazdagon felszerelt intézetbe beköltözött, már elgyengült aggastyán volt és abban hátra levő éveiben már csak eszméinek megtestesülésében és tanítványai buvárlataiban gyönyörködhetett.

Pasteur tudományos élete — mint tanítványa és a párisi Pasteur-intézet igazgatásában utódja, Duclaux jellemzi — csodálatosan egységes volt; egy ugyanazon tudományos gondolat fejlődött ki benne logikailag és harmonikusan. Igaz, hogy mikor első cristallographiai tanulmányait végezte, maga sem tudta, hogy egykor a veszettség gyógyításához fog eljutni. De Columbus Kristóf sem tudta, mikor elindult, hogy fel fogja-e fedezni Amerikát. Csak benső divinatiójában sejtette, hogy ha mindig ugyanazon irányban halad, okvetlenül fog találni valamelyes új dolgokat. Így volt a dolog Pasteurrel is. Legelső dolgozatában az élet egy problémája tünt fel előtte, megtalálta az utat, hogyan kell annak megfejtéséhez eljutni és attól kezdve azon az úton haladt és arról le nem tért. Igaz, hogy igen különböző országokon futott át és a hol járt, mindenütt nyomokat hagyott [maga után. De azokat ő nem kereste, azok csak útjába estek és felfedezéseinek nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy azok bármily kalandosoknak és régényeseknek látszanak is, mégis igazak.

Valóban erről győződhetünk meg, ha áttekintjük Pasteur megjelent műveinek bibliographiáját és idő és tárgy szerint osztályozzuk azoknak tartalmát. Pasteur 1848-tól 1888-ig majdnem kétszázra menő közleményei, melyek leginkább a *Comptes rendus*-ban, részben a *Revue Scientifique*-ben, a *Bullet. de l'Acad. de Médecine*, a *Bullet. Soci. Chim.* és az *Annales de l'Institut Pasteur*-ben jelentek meg, első látszatra szerfelett különböző tárgyakról közlik ugyan szerzőjük kísérleteit, felfedezéseit és az azokhoz fűzött elmélkedéseit, de egyetemében áttekintve azokat, megtaláljuk bennök az összekötő fonalat és kijelölhetjük azokban a közös eszmefejlődés egyes nagyobb etape-jait.

Legelső dolgozatai (körülből 15 értekezés) Cristallographiai
dolgozatok. a *cristallographia*, illetőleg a molecularis physika és chemia köréből valók. Ezekhez az inspiratiót még tanulókorában az École Normale-ban szerezte és azokat mint chemiai praeparator kezdte meg. A chemia tanulása volt szenvedélye. Tanárai voltak e tárgyból, a Sorbonne-ban Dumas, az École Normaleban Balard. Különösen nagy befolyással voltak reá Dumas széles látkörű előadásai és azokban a molecularis physikára vonatkozó részek. Delafosse-szal, ki maître de conférences volt az École Normaleban és a híres cristallograph Haüy-nak volt tanítványa, sokat beszélgettek, tanakodtak a moleculák berendezéséről kristályokban. Doktoratusi thesisül is e rendbeli értekezést választott. Ezekkel foglalkozott tanársága első éveiben azután is, Strassburgban és még később visszatért rájuk egy párszor. E vizsgálatok különösen a kristályalak és a chemiai alkat viszonyára és a kristályok fénysarkító sajátsága okának kiderítésére vonatkoznak. Vizsgálatai és kísérletei közben, melyeket különösen a borkősav és borkősavas sók körül végezett, rájött, hogy nem egy, hanem kétféle borkősav van, egyik, a melyik a fényrengés síkját jobbra, másik, mely azt balra fordítja. Amazt már előtte ismerték, emezt ő fedezte fel. A két sav együttesen adja a paratartarsavat, a mely a fényrengés síkjára nem hat. Hasonlókép áll a dolog e különböző savak kali, natron és ammoniak sóival is. A paratartarsók hatástalanságának okát arra vezette vissza, hogy

azoknak kristályai symmetricusak, a jobbra- és balrafordító tartrátokét pedig arra, hogy a kétféle borkősav kristályai asymmetricusak és tényleg kimutatta az ellentétes hemiedriás lapokat azokon. E kísérletekből következtetéseket vont a moleculák és azokban az atomok szerkezetére, felállította a tételt, hogy a fénysarkítás oka a moleculák dyssimetriájában van. Miután azt tapasztalta, hogy a fényrezgés síkjára aktíve ható testek mind a szervi világból erednek, a dyssimetrikus erőt az élő sejtekre vezette vissza és úgy képzelte, hogy ebben rejlik végelemzetben a különbség élő és nem élő test között.

Pasteur ez első dolgozatai, az abban elért kísérleti eredmények és a hozzá fűzött elmélgedések sok tekintetben alapvetői lettek a mai stereochemiának és őt egy csapással az elsőrendű tudományos kísérletezők és gondolkodók sorába emelték. Ugyan e cristallographiai kutatásai közben találta meg az első vezető irányt későbbi nagyszabású vizsgálataihoz, az erjedés és ősnemződés tanulmányozásához. Kereste a módszereket, hogyan lehet a paratartrat-oldatokból a kétféle borkősavat leválasztani. Többféle módszert talált. Találta pl., hogy paratartrát túltelített oldatából jobbrafordító borkősavat lehet kikristályosítani, ha ebben egy kis darab jobbrafordító tartrátot adott, balrafordító borkősav jegezedett ki akkor, ha balrafordító tartrát kis darabja jut abba. Kísérletei közben észrevette, hogy egy jobbrafordító ammoniaktartrát oldata, mely egy palaczkban a laboratoriumában állott, elkezdett homályosodni és zavarosodni, mert benne apró kis mikroszkopikus lények szaporodtak el, látta azt is, hogy ha egy cseppet e zavaros palaczkból egy másik ily tiszta oldattal telt palaczkba tett, az is csakhamar elhomályosodott és zavaros lett és benne sokféle elbomlások mutatkoztak. Pasteur most megpróbálta, hogyan hat egy csepp e bomló folyadékból egy inaktív paratartrat-oldatra és azt találta, hogy az apró szervezetek elszaporodása folytán az is elzavarosodik és oldata, mely azelőtt a sarkított fényre inaktív volt, azt most balra fordítja és ez az elváltozás a fermentatio folyamán folyton fokozódik, utoljára az erjedés megáll és az oldat csupa balrafordító

borkősavat tartalmaz. A fermentatio tehát a jobbrafordító borkősavat elemésztette, a balrafordító savat pedig így a folyadékból evaporatio után egyszerűen ki lehetett kristályosítani. Ezekben a kísérletekben jelent meg először Pasteurnek a mikroorganismus, a melynek különféle viszonyaiban való tanulmányozás későbbi életfeladatává változott.

Hosszabban időztem e tárgynál, hogy kimutassam a logikai átmenetet Pasteur cristallographiai vizsgálataiból a mikrobiológiai kimutatáshoz.

Ha cristallographiai vizsgálatainak ez elvont irányánál marad Pasteur, bizonyára a molecularis chemia és physica sokat nyert volna vele, a stereochemia minden esetre előbb kifejlődött volna: a többi tudományok szerencséjére azonban kutató kíváncsiságát úgy saját benső ösztöne, valamint a külső körülmények a biológiai irányba terelték. 32 éves korában Strassburgból Lille-be lett áttéve. Ez egy szesztermelő iparvidék központja. Gondolta, hogy szolgálatot tesz, ha e körben az erjedésről előadásokat tart. Ez vezette be őt az *erjedésre* vonatkozó nagyszabású tanulmányaiba, melyekről 1855-től egész 1879-ig mintegy 69 értekezést tett közzé.

Midőn Pasteur idevonatkozó tanulmányait
 Dolgozatok az elkezdette, Liebig nézetei voltak uralkodók az
 erjedésről. *erjedés* tanában. Ő az erjedés, rothadás, korhadás
 folyamatát Lavoisier-vel, Gay Lussac-kal tisztán chemiai
 folyamatoknak tekintette és kizárta azt, hogy e folyamatok
 előidézésében része lenne azon apró élő és szaporodó lények-
 nek, melyek e folyamatokban mindig találhatók és a melyek-
 ket már azelőtt sokan azokban észrevettek és a melyeknek
 e folyamatok előidézésében, különösen Cagniard-Latour,
 Schwann, Helmholtz, aktív szerepet tulajdonítottak. A kér-
 dés kísérletileg még nem volt alaposan áttanulmányozva.
 Pasteur a cristallografiai tanulmányaiból elvont molecu-
 laris physikai és chemiai eszméivel fogott a kérdés tanul-
 mányozásához. A természet dyssimetrikus erőiről alkotott
 eszméinek nyomása alatt arra a következtetésre jutott,

hogy a némely erjedési folyamatnak egy mellékterménye gyanánt fellépő amylalkohol, melynek fénysarkító hatása van, nem származhatik egyszerűen a cukor chemiai szét-eséséből, hanem az csak valamely élő lény közbejöttével keletkezhetik abból. Így már a priori a vitalisták nézetéhez csatlakozott. Azután részletes kísérleti tanulmány alá vette a különböző erjedéseket: a tejsavas, alkoholos, a vajsavas erjedést, a rothadást és kétségbevonhatlanul kimutatta, hogy e folyamatok létesítésében mindig apró élő szervezetek szerepelnek, melyek táplálkozásuk és szaporodásuk közben bontják szét az erjedő anyagot, ezek tulajdonkép az erjesztők, ezek nélkül nincs erjedés és rothadás. Kimutatta azt is, hogy e különmemű erjedéseknél különböző mikroorganizmusok indítják meg és tartják fenn a folyamatot és ugyanazon mikroorganizmus csakugyan azon erjedést képes elő-idézni. Ez apró szervezetek életviszonyainak tanulmányozása közben jött rá arra is, hogy egy része az erjesztő szervezeteknek — a vajsavas erjedés mikroorganismusa — oxygen nélkül él és szaporodik, oxygenben pedig elpusztul. Pasteur e vizsgálatait még Lilleben kezdte, de java részét Párisban az École Normaleban az Ulm-utczai laboratoriumában folytatta. E vizsgálatok vonták először Pasteurre a világ figyelmét, részint azon élénk és majdnem elkeseredett vita folytán, a mely e tárgyban közte és a nagyhírű német vegyész Liebig között folyt, részben az ő tanainak az erjedési industriába történt gyakorlati bevitele folytán. Liebig és Pasteur között a nagyszabású vita egész a 70-es évekig folyt. A vitából akkor Pasteur került ki győztesnek. Ujabbban a nagy vitázók halála után úgy látszik ismét fordul a koczka. Buchner felfedezése a zymase hatásról megingatja a vitalismus kizárólagosságát az erjedési tünetmények felfogásában, de az erjedés theoriájában bekövetkező módosulás nem alterálja a Pasteur erjedési kísérletezése alatt felderített nagyszámú és fontos tények elméleti és gyakorlati értékét.

Dolgozatok
és ősnemző-
désről.

Annak kísérleti kimutatása, hogy a különféle erjedési és rothadási folyamatokat különböző apró élő szervezetek idézik elő, Pasteurt azon kérdés továbbkutatására vezette: honnan kerülnek ezen apró szervezetek az erjedő és rothadó folyamatokba? és ez irányban folytatott vizsgálatai belesodorták őt a tudomány egy rég kutatott és vitatott, de függőben levő kérdésének, az *östermődés* — *generatio aequivoca* — kérdésének tanulmányozásába. Keletkezhetnek önmaguktól a szervetlen világ nem élő anyagaiból élő lények? e kérdés előtté már sok tudós elmének volt gondolkozás és elmélkedés tárgya. Épen az erjedő és rothadó folyamatok tanulmányozása volt az a tér, melyen a kérdést eldönteni akarták. Egy teljesen átlátszó élettelen szervi és nem szervi anyagokból összetett folyadék, melyben mikroszkop alatt sem lehet látni semmiféle alak-elemet, ha a levegőn áll, egy idő múlva megzavarodik és megtelik milliárd meg milliárd apró élő lényekkel. Benne teremnek-e ez apró lények a folyadékban önmaguktól? avagy kívülről jött csirákból támadnak és szaporodnak? e felett vizsgáldtak, kísérleteztek Pasteur előtt már sokan, így Buffon, Needhem, Spallanzani, Schultze, Schwann, Schröder és Dusch stb. A kérdés tisztázatlan és eldöntetlen maradt. Az östermődés lehetősége eszméjének megmaradtak a magok védői és ellenzői. Pouchet a hatvanas évek elején érdekesen és elmésen kigondolt kísérletekkel igyekezett bizonyítgatni a francia tudományos Akadémia előtt az östermődés lehetőségét. Pasteur ekkor elegyedett be a kérdés tanulmányozásába, melyre az erjedés tanulmányai folytán felhíva érezte magát. Ő ismét a szervi dyssimmetriás erők suggestioja alatt a priori ellenzője volt az östermődés lehetőségének, most kísérletileg akarta bebizonyítani annak lehetetlenségét. Pouchet kísérleteit kritikai vizsgálat alá vette, kimutatta azoknak hézagait és megdönthetlen bizonyosságú kísérletekkel kimutatta, hogy az erjedő és rothadó folyadékokban az erjesztő csirák mindig kívülről a levegőből annak a porából jutnak be, ezek nélkül oly folyadékokban, melyek előbb csiramentesekké tétettek, erjedés és rothadás be nem állanak. A levegő porának és abban az erjesztő

apró szervezetek ubiquitása magyarázza meg a természet háztartásában mindenütt jelentkező bomlási folyamatok ubiquitását. Pasteur e kísérleti tapasztalatainak érvényességét leleményes ellenkísérletekkel próbálták meggyengíteni Pouchet, Fremy és Bastian. E kísérleti vita a hatvanas évek első felében több éven keresztül tartott, megújult az a hetvenes évek közepén és ismét Pasteur győzelmével végződött, mert szigorú kritikai ellenkísérleteivel teljesen tartahatatlanná tette nézetelleneseinek álláspontját. Pasteur e kísérletei végeredményének — mint később látni fogjuk — nagy tudományos és praktikus kihatása lett egyfelől a bakteriologia technikai módszertanára, másfelől a sebészet therapiájára.

Szintén a hatvanas évek első felére esnek Pasteur tanulmányai az eczetes erjedésről és a bor elromlásáról. Mind a két folyamatnak megtalálta az előidéző mikroorganizmusát a mycoderma aceti-t, mely az alkohol eleczeteseződését hozza létre, továbbá egyes borbajoknak külön-külön mikrobáit, melyek az elsavanyodást, megkeseredést, nyulóssá-változást stb. okozzák. Ugyan e mikrobiológiai tanulmányai alapján gyakorlati eljárásokat gondolt ki az eczetgyártás javítására, mit az orleansi eczetgyárosok elfogadtak, továbbá borbetegségek megelőzésére annak *felmelegítését* hozta javaslatba, mely a bor romlását előidéző baktériumokat megöli és a bort, a nélkül, hogy annak ízét, zamatját változtatná, tartóssá és így szállíthatóvá teszi. Ezt az ú. n. »pasteurizálás«-t a francia borászok nemsokára elfogadták és a gyakorlatban nagy haszonnal értékesítették.

Pasteur tudományos élete folyása e vizsgálatok végzetével külső körülmények folytán ismét egy új irányba zökent, mely az ő előbb molecularphysikai, később biochemiai irányban járó gondolat- és eszmevilágát annak következtében kísérleti kutatásainak vezérfonalát is, akarva nem akarva,

a pathologia előtte addig ismeretlen birodalmába vezette. Eddigi felfedezései nevének dicsőséget, az ezutániak halhatatlanságot biztosítottak.

Dolgozatok
a selyem-
hernyó
betegségek-
ről.
Pebrine =
szemcsekór.

1865-ben kapta a megbízást a francia kormánytól, hogy a délfranciaországi selyemtenyésztést végpusztulással fenyegető selyemhernyóbetegséget, az ú. n. *pebrine*-t (szemcsezettség, szemcsekór) tanulmányozza és találjon módot, ha lehet, annak megszüntetésére. Ez a baj 1849 óta lépett volt fel Franciaország sericulturájában és évről évre nagyobb pusztítást okozott a selyemhernyókban és a selyemgubótermelésben annyira, hogy a gubótermelés, a mely 1853-ban 26 millió kilogramm volt 130 millió frank értékben, 1865-ben lecsökkent egészen 4 millió kilogrammig 30 millió franknyi értékig; a mi tehát 100 millió franknyi évi veszteségnek felelt meg. Megkísérlettek a baj megszüntetésére minden lehetőt, sikere semmire volt. Délfranciaország, melynek népessége nagyjából a selyemtenyésztésből él, kétségbe volt esve és folyton petitionált a kormánynál, hogy rajta segítsen. A kormány kiadta véleményes jelentésre az ügyet az Akadémiának, az pedig a híres vegyésznek Dumas-nak, Pasteur volt tanítójának. Tudományos körökben meg voltak győződve, hogy ha valaki, akkor csak Pasteur lesz képes kitalálni valamely eljárást a baj megszüntetésére. Dumas azért felkérte Pasteurt, hogy fogadja el a kiküldetést. Pasteur vonakodott előbb, mondván, hogy ő életében sohasem foglalkozott még selyemhernyókkal. »Annál jobb — mondotta Dumas — ha nem tudsz semmit a dologról, legalább saját ideáid lesznek, melyek tulajdon észleleteiden alapulnak.« Pasteur végre engedett és családjával együtt délre ment és kitalálta a baj megszüntetésére azt a lényegében igen egyszerű módszert, a mit ma már az egész világon használnak, hogy a *selyemhernyó petéinek termelése* folyamán a beteg peték közül kiválogatják az ép petéket és csak azokat tartják meg a jövő évi termelés biztosítására, a beteg peté-

ket pedig elégetik. Pasteur e módszere visszaadta Dél-franciaországnak kenyerét és praeventiv módszert nyújtott az egész világ selyemtenyészetének a pébrine-betegség csapásainak kikerülésére.

Pasteur e felfedezése és annak gyakorlati alkalmazhatósága azonban nem egy csapásra született. Ő a kérdés kísérleti vizsgálatával hat éven keresztül foglalkozott és e tárgyban 1865-től 1870-ig nem kevesebb mint húsz értekezés és brochura jelent meg tőle. A tudományos tények, a miket megállapított, a következők. Pár évi kísérletezés után kimutatta, hogy a bajnak igazi oka azon apró mikroorganizmusokban van, melyek a beteg hernyók testében mindenütt, de különösen a belek tartalmában találhatók; kimutatta, hogy a mikroorganizmusok viszik át a bajt a beteg hernyó nedvei vagy ürülékei útján az ép hernyóra, azaz hogy a baj átörökölheto; kimutatta, hogy a baj átragadása ellen legjobb mentés az elkülönítés a betegségben szenvedő állatoktól és a tisztaság. Mindezen kérdésekre ma már a legkülönfélébb állati és emberi fertőző betegségekre vonatkozólag számtalan kísérleti bizonyítékunk van, a praeventiv orvosi tudomány is folytonos gyakorlatában van azoknak: midőn Pasteur e kísérleteivel kezdett foglalkozni, e kérdések még mint fölvételek és lehetőségek csak a levegőben lebegtek. A helyes következtetésre a kísérleti alapot Pasteur e kísérletei kezdték megadni.

Ugyanezen vizsgálatai folyamán Pasteur a Flacherie = selyemhernyóknak egy addig nem ismert és le^{renyhekór.} nem írott betegségét is felfedezte a »flacherie«-t vagy renyhekórt és erre vonatkozólag szintén kísérletileg kimutatta, hogy azt egy az előbbtől különböző mikroorganizmus okozza, hogy az szintén fertőző baj és pedig inkább mint a pébrine. A fertőző anyag itten a bélürülékben van, a mely a fertőzőképességet kiszáradás után is sokáig megtartja, akkor is, midőn belőle a mikroorganizmusok eltűnnek, a mit úgy magyaráz, hogy ama mikroorganizmusok endogen spórákat fejlesztenek, a melyek az anyamikroorganizmus testének eltűnése után visszamaradnak és szívós életük folytán sokáig fentartják a beszáradt ürülék fertőző képességét.

Pasteur ez alapvető kísérleteivel az erjedéstani tanulmányaiból elvont eszméit és vele együtt a kísérletező módszert belevitte a fertőző betegségek pathológiájába. Mikor e vizsgálatait a hetvenes évek elején bevégezte, elméjében kész volt a hypothetikus általánosítással, hogy a magasabb rendű állatoknak, sőt az embernek ú. n. járványokban jelentkező betegségei is ilyen eredetűek és hogy azokat, úgy mint a különböző erjedéseket, a bornak különböző betegségeit, úgy mint a selyemhernyó kétféle baját külön-külön mikroorganizmusok okozzák, és hogy e fertőzésekkel szemben alkalmas módszerekkel épen úgy lehet majd egykor küzdeni, mint a bor betegségei és a selyemhernyók bajai ellen. Ő ez általánosításai kísérleti megvizsgálásának megkezdését már ez időben tervezte, későbbi híres anthrax-tanulmányainak alapvonalai ki voltak gondolva elméjében, de nem volt abban a helyzetben, hogy kísérleteit megkezdhesse. A 70-es években kitört porosz-francia háború, majd a commune megakadályozták, hogy Párisban maradhasson. Clermont-Ferrandban vonult meg volt tanítványának Nocardnak chemiai laboratoriumában és ott foglalkozott huzamosabb ideig inkább szórakozásból, mint jókedvből a sör betegségeivel és annak megjavításával. El tanulmányaiból is az derült ki, mint a borbetegségek tanulmányozásából.

Dolgozatok
a sör beteg-
ségeiről.

A romlott sör bajait is a rendes erjedéshez nem tartozó idegen mikroorganizmusok okozzák és a sör elromlását is úgy lehet megelőzni, mint a borét, *felmelegítéssel*, valamivel alacsonyabbra mint azét. Ennek a jóformán időtöltésből, de hazafias czélzathból tett tanulmánynak is megvolt a maga praktikus hatása, mert azon tanácsokat, melyeket az ezen kérdésben írt értekezéseiben és könyvében Pasteur felhozott, a francia sörgyárosok elfogadták és általuk a francia sörgyártást a német és osztrák sörgyártás színvonalára emelték.

Pasteur tudományos életének e korszakát a *Comptes rendus de l'Académie des sciences* hetvenes évi folyamaiban megjelent közleményeiből lehet követni. A francia tudományos Akadémia volt mindig az a forum, a hova vitte feleleteit és vitáit, a tanait megtámadó vagy védő tudományos értekezésekre. Mint az abban megjelent nagyszámú

közleményeiből látszik, életének e szaka meglehetősen izgatott volt. Az agg Liebig könyvében az erjedés vitalis theoriája ellen felhozott érvek újra felélesztették úgy az erjedésre, mint a generatio aequivocára vonatkozó vitákat. Sokat irtak ellene, sokat mellette. A felmerült ellenérveket kellett neki újra megczáfolni, a mellette szóló érveket megerősíteni és kibővíteni. Ez időbeli vitái Liebig ellenargumentumaival, Bastiannal stb. az erjesztő anyagok természetéről és eredetéről a tudomány e szakának történetében a nézetek megtisztulására tetemesen közrehatottak és rendkívül közrejáruáltak, hogy felköltsék a figyelmet azon nagyszabású kísérleti tanulmányok iránt, melyet Pasteur munkatársaival a *mikroorganismusos betegségekről, a vírusról és a védoltó anyagokról* a hetvenes évek második felében megkezdett.

A contagiosus betegségek lényegéről a hat- Pathologiai
vanas évek végén és a hetvenes évek elején a dolgozatok.
fogalmak még mindig igen zavarosak voltak. Az az eszme, hogy azok az élő szervezetben lefolyó nagyszabású, az erjedéshez hasonló folyamatok, régen bevésődött már az orvosi gondolkodásba, de a folyamatok benső mivoltának megítélésében, vajjon tisztán chemiai-physikai úton jönnek-e létre vagy pedig — mint némely felfogás szerint az erjedést — élő mikroorganismusok okozzák-e? bizonytalanság uralkodott. Henle ugyan már a negyvenes években elméleti következtetéseiben oda jutott, hogy ennek a ragadós anyagnak, a mi a betegséget egyik szervezetről a másikra átviszi, *eleven anyagnak*, sőt, mert az az átragadás után a szervezetben felszaporodik, *élő, apró szervezetnek* kell lenni: de az egyes ilyen ragadós betegségekben olyan apró élő szervezetet, melyről állítani lehetett volna biztossággal, hogy ilyen ragadós betegséget létre bír hozni, sem ő, sem azok, a kik az ő felfogásában később is osztottak, nem tudtak kimutatni, habár sok minden arra mutatott, hogy az ő theoriája helyes alapon mozog. Döntő kísérletek híján illetéknépen az egész kérdés csak a speculatio terén maradt. Pasteurnek erjedés-

tani vizsgálatai a hatvanas évek folyamán újra napfényre hozták az orvosi tudomány e lebegő kérdését. Az östermődésre vonatkozó vizsgálata folyamán felmerült azon kísérleti lelete, hogy a rothadást a fehérjetartalmú anyagokban a levegő porában levő és azzal együtt belépők és apró mikro-organismuszok, csiráknak felszaporodása okozza és hogy ha a csiráknak a fehérjetartalmú folyadékokba való bejutása szabatosan megakadályoztatik, a rothadás kimarad: az angol sebészt *Listert* már 1864-ben arra vezette, hogy a sebekhez szegődni szokott pyaemikus és septikus lázak keletkezését szintén a levegőből a sebbe hulló csirák hatásának tulajdonítsa és ennek alapján a sebek orvoslásában behozta az azóta tapasztalatilag helyesnek bizonyult *antiseptikus*, illetőleg *aseptikus* eljárást, melynek alapgondolata teljesen megegyezett *Semmelweis* hazánkfiának még a negyvenes évek vége felé tett azon, éles megfigyelések alapján felállított nézetével és arra épített gyógyeljárásával, hogy a szülés után visszamaradó endometralis sebekhez csatlakozó ú. n. gyermekágyi láz, részint a levegőből, részint a kezelő személyzet eszközeiről vagy kezéről, a méhsebbe jutott porra és piszokra vezethető vissza és hogy a baj megelőzésére a piszok bejutásának megelőzése szükséges. 1874-ben *Guérin* francia sebész ezen irányban megindított nagyobb tanulmánya folyamán úgy a seblázak keletkezésére, mint a gyógyításra ugyane nézeteket fogadta el és hozta gyakorlatba. A hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején a német pathologusok is kezdtek foglalkozni a kérdéssel. Nyilván azon analogiák alapján, hogy a különböző erjedéseknél különféle mikrobák indítják meg a folyamatot, továbbá, hogy a selyemhernyó-betegségeknél kísérletileg is ki lett mutatva, hogy két különféle mikroorganismus két különféle betegséget hoz létre, megindultak a vizsgálatok arra nézve, hogy a különböző betegségeknél keressék a mikroorganismusokat, a melyeket a németek általában bakteriumoknak neveztek. *Klebs*, a kórboncztan tanára tette e tekintetben akkor legkiterjedtebb mikroszkopiai vizsgálatait. Miután azonban a legkülönbözőbb folyamatoknál sokféle és sokszor ugyanazonos bakteriumokat találtak és kísérletileg

bebizonyítani nem tudták, hogy a talált bakteriumok képe-
 sek-e előidézni az illető betegséget: ezen akkori mikroskopi
 vizsgálatok nem sokat lendítettek a kérdés tisztázására, sőt
 bizonytalan eredményeik igen alkalmasok voltak arra, hogy
 az új vizsgálati iránynyal szemben az orvosok nagy töme-
 gében meglehetősen erős scepticismust keltsenek.

Ily körülmények között Pasteur részint saját benső
 hivatásától vezéreltetve, mely őt mint szenvedélyes kutatót
 és felfedezőt szakadatlanul új és meg nem fejtett proble-
 mák megoldására ösztönözte, részint az orvosi tudományban
 már eddigelé szép tért elfoglalt tanainak védelmére és eset-
 leges újabb térfoglalása végett, elhatározta, hogy felveszi e
 kísérleti tanulmány fonalát. Nem könnyen ment be a dologba.
 Ő anatómiával, physiologiával, pathologiával sohasem bibelő-
 dött, foglalkozásánál fogva csak a chemia és physika ablakán
 át csak nagy általánosságban tekinthette az orvosi tuda-
 mányt. A kísérleti élettan és a kísérleti kórtan detail mód-
 szereiben járatos nem lévén, habozott az ide tartozó kérdések
 kísérleti kutatásába belefogni. Ő még a selyemhernyó beteg-
 ségeivel való foglalkozása elején eljárta egyideig a híres élet-
 és kórtani experimentator Claude Bernard Collège de
 France-beli előadására, hogy annak classikus kísérleteiből
 themájának megoldására valamit tanuljon, de a boncztan
 és élettan részleteiben nem lévén jártas, azokat köny-
 nyedén — és a mire ideje nem volt — elég tanulmányozás
 nélkül meg nem értette és csakhamar abbanhagyta. Éles
 esze és kísérletező genie-je az első próbálgatásoknál belátta,
 hogy azon irányban, melyben az ő gondolatai jártak, e
 kérdés tanulmányozásába a részletek ismerése nélkül is
 belefoghat. A selyemhernyó betegségeiről olvasgatva találta,
 hogy a foltos betegségben szenvedő selyemhernyó baját
 némely vizsgáló azon apró kis szemcseszerű mikroorganis-
 musoknak tulajdonítja, a melyek a halállal végződő betegség
 alatt annak beleiben és egyes szöveteiben felhalmozódnak.
 Rögtön megvolt a kísérleti terve. E mikroorganizmusokat ki
 kell venni a frissen elhalt hernyó testéből és megnézni, hogy
 azokat egy ép hernyóval érintkezésbe hozva vagy ételében

beadva megbetegszik vagy elhal-e? Ha igen és ez sok vagy minden kísérletben így mutatkozik, biztos a következtetés, hogy a betegséget és halált a mikroba okozza. A betegedés és a halál létrejöttének részletes physiologiai és pathologiai folyamatainak nem ismerése azon kérdés eldöntését, hogy e baj mikrobikus eredetű-e vagy nem? nem alterálja. A selyemhernyó-betegség pathologiai kérdésének ilyen egyetemes szempontból tekintése őt ama kísérleti tanulmányában, mint láttuk, teljes sikerre vezette. Bizonyára a sikeres vizsgálati eredményeinek reminiscentiája bátorította fel őt arra, hogy újabb kísérleti nagy felfedezési útjára bizonyos merészséggel, de a bekövetkezendő sikerben való erős hittel neki induljon.

És ez erős hitben nem csalatkozott. 1876-tól a nyolcvanas évek végéig, mely tudományos élete folyásának befejező korszakát képezi, az experimentalis pathologia és therapia terén a felfedezések egész sorozatára jutott, mely felfedezések az ő tanait egyetemes érvényre emelték a fertőző betegségek pathológiájában és korszakalkotókká lettek azok azoknak terapiájában is.

Anthrax
tanulmányok.

Kezdődik a felfedezési út a *lépfene betegség* tanulmányozásával. Ez a betegség, mely leginkább a juhokban és szarvasmarhákban jön elő, az emberen pedig mint pokolvar szokott előfordulni, különösen alkalmas a kísérleti tanulmányra. Egy csepp vérral át lehet vinni a bajt az ebben szenvedő juhokról kisebb állatokra, a házi nyúlra és a tengeri malaczokra, fehér egerekre, valamint ezeknél egyikről másira, a melyekkel a laboratorikumokban bőven, olcsón rendelkezünk és kísérleteket vele akármily változatban akármely számban csekély költséggel tehetünk. E betegséget választotta kísérleti tanulmányra Pasteur továbbá azért, mert ez már tanulmányozva volt előtte bizonyos fokig épen abból a szempontból, a melyből ő kívánta vizsgálni a kérdést. Az anthraxos állat vére, midőn egyik állatról átragasztani bírja a bajt a másira, tele van apró

egyfajta kis bacillusokkal, az ú. n. anthraxbacillusokkal oly nagy mennyiségben, hogy számuk sokszorosán meghaladja a vér vörös sejteinek számát. A kik ezt először 1850-ben (Rayer és Davaine) felismerték, tekintettel arra, hogy a vérben más elváltozást nem találtak, mindjárt felvetették a kérdést, nem ezek az apró lények képezik-e magát a fertőző anyagot? Eldönteni azt nem tudták, sem ők, sem utódjaik, a kik e kérdéssel foglalkoztak, mert nem voltak képesek különválasztani e mikrobákat a vér többi részeitől és egészen izoláltan külön próbálni meg velők azt, hogy elő bírják-e idézni az anthrax-betegséget? Pro et contra sokat kísérleteztek és vitatkoztak egészen addig, míg Pasteur meg nem jelent a vitában. Ő 1876-ban elkezdett kísérleteiben csakhamar tisztába hozta a kérdést. Azt a módszert ismételte meg, a mit a selyemhernyó általa felfedezett flacherie — renyhekór — betegség tanulmányozása alkalmával használt a mikroorganizmusoknak a szövettörmelékektől és nedvektől elválasztására és tisztára tenyésztésére. Vett egy csepp anthraxos vért és azt bizonyos mennyiségű pl. 50 ccm. felfőzött vizeletbe vetette, azt tapasztalta, hogy egy idő múlva az egész folyadék megzavarosodott és tele lett a vércsepp bacillusaihoz hasonló bacillusokkal, ha ebből egy cseppet ismét ugyanannyi steril vizeletbe vitt, 24 óra múlva az ismét zavaros lett és ismét eltelt bacillusokkal, akárhány ízben folytatta az átoltoztatást, akár a huszadik átültetés után is ugyanaz mutatkozott, mint az első átültetés után, és ha az akárhányadik áoltás után keletkező zavaros folyadékból egy cseppet élő nyúlba vagy malaczbba beoltott, azok épen olyan gyorsan és biztosan megkapták a halálos anthraxos betegséget, vérökben felszaporodott anthraxbacillusokkal, mint az első esetben, midőn direkt anthraxos vérral oltotta be az állatot. Nem állott be az anthraxos halál akkor, ha a folyadékokból a bacillusokat leszűrte és csak a tiszta folyadékot fecskendezte be és pedig akármily mennyiségben. Világos tehát e kísérletből az, hogy az anthraxos vércseppben a fertőző anyagot a bacillusok alkotják, mert azon végtelen hígítások folyamán a vörös és fehér vérsejtek és törmelékeik annyira meghigulnak, hogy részecskéik a

legnagyobb mikroskopi nagyítás alatt sem láthatók és e hígítási folyamatban csak egy az állandó tünet, nevezetesen az átoltott bacillusoknak a minden oltás után történő szertelen felszaporodása. Ez egyszerű, de cardinalis fontosságú kísérleti eredményt 1877. április 30-dikán jelentette be az Akadémiának.

Ez által tehát ki volt mutatva az, hogy az anthrax-betegség vírusa maga az anthrax-bacillus és megadva a cardinalis kísérleti módszer, a melylyel a kérdést egyéb fertőző betegségeknel is eldönteni lehet. E módszer lényegét nem változtatta Koch Róbertnek ú. n. *szilárd talajra való kitevés* módszere sem, csak tökéletesítette, mennyiben a szilárd tenyésztő talajon az egyes bakteriumfajoknak elkülönítése a szövetek törmelékétől és egymástól sokkal szabatosabban történhetik, mint a Pasteur-féle folyadékmodszernél.

Pasteur e kísérleti tanulmánya ismét megerősítette azon hitet, hogy a fertőző betegségek okát a mikroorganizmusokban kell keresni és számtalan ilyen irányú tanulmányoknak indította meg a legkülönbélebb nemzetek buvárai részéről a hasonló vizsgálatok fonalát és megalapítója lett a *mikrobiológiának* vagy *bakteriológiának*, a melynek oly nagy szerepe van most az orvosi és közegészségi tudományokban.

Tanulmány
a szárnya-
sok cholera-
járól.

Pasteur maga szintén tovább indult a megkezdett úton és nem sokára egy újabb felfedezéssel lépett fel. 1879-ben egy másik állatbetegséget kezdett tanulmányozni: az úgynevezett *szárnyasok choléráját* (cholera des poules), mely a házi apró szárnyasoknak igen gyakori nyavalyája, mely szintén ragadós baj és járványszerűleg pusztítja az aprómarhaállományt. A baj abban mutatkozik, hogy a tyúk elkezd gyengülni, szárnya lelóg, tolla felborzolódik, ingó járása lesz, lassanként elálmosodva, később mély álomba merül és csendes agoniába esve elpusztul. A halált csak néha előzi meg a szárnyaknak néhány másodpercig tartó rángatózása. E bajnak okát szintén egy

végtelen kicsi szemcsékben mutatkozó mikrobában találta meg Pasteur. E mikrobát az e bajban elhalt tyúk véréből, tyúkhúsból készült steril levesben tudta tenyészteni, úgy-mint az anthrax vérből az anthrax-bacillust. A friss tenyészetből vett egy csepp egy egészséges állatra halálos hatású és néha már 24 óra alatt ugyanazon tünetények között öli meg az állatot, mint a minők között az első állat szenvedett, a melynek véréből a tenyészet készült, és itt is azt lehet találni, mint az anthraxnál, hogy az újonnan elhalt állat vére és szövetei tele vannak a végtelen kicsi mikrobás szemcsékkel. Itt is tehát a vírus maga a mikroba.

Pasteur e mikrobával különböző változatban A bakterio-
logikus véd-
oltás feltá-
lálása. kísérleteket tévén, több egyebek közt azt találta, hogy míg a friss tenyészetből egy csepp minden esetben megöli az állatot, ha a tenyészet idősebb, pl. három hetes lesz, a belőle inficiált állatok közül mind megkapja ugyan a betegséget, de csak egy része hull el, a többi pedig a betegséget kiállja és meggyógyul. Az eredeti vírus tehát meggyengül. Még idősebb tenyészeteknél el lehet találni, hogy a beoltott állatok közül mindenik megbetegszik ugyan, de mindenik kiépül a bajból. És ha most a betegségből kigyógyult állatok újra egészen friss és erős mikrobatenyészzel oltatnak be, az a különös jelenség mutatkozik, hogy egy sem kapja meg a betegséget. A meggyengült tenyészet tehát megbetegítette a szervezetet, de az a betegség kiállta után immunitást kapott a halálos erejű friss tenyészet ellen. E kísérlet eredménye teljesen olyanak mutatkozott, mint az emberi védhimlő hatásánál van a dolog. A vaccina, a védő himlőanyag nem egyéb, mint szelidített variola-vírus, annak a beoltása egy enyhe betegséget idéz elő a gyermekben, a mit ha az kiáll, immunitást kap az erős himlő, a variola-vírus ellen és védoltja a gyermekeket a veszedelmes himlőjárványok ellen. Így találta fel Pasteur a bakteriologikus védoltást, mely bizonyára a legszebb és későbbi eredményeiben legkihatóbb felfedezése volt.

Pasteur ismerte és olvasta Jenner iratait, ki előtte 100 évvel fedezte fel az emberi védhimlőoltást szintén egy

hagyomány és véletlen észlelet alapján kiinduló hosszas kísérletek és észleletek útján. Már Jenner kimondotta az elvet, hogy egy gyengébb virulentiája virus védelmet ad a szervezetnek egy erősebb virulentiájú virus hatása ellen. A világszerte alkalmazásba vett védhimlőoltás tapasztalatilag bebizonyította e tétel helyességét. De magyarázatát a folyamat benső lényegének nem tudta adni, a virus lényegét nem ismerte, annak gyengülésének okát magyarázni nem tudta s így nagy felfedezése empirikus tények halmaza maradt. Másképen van a Pasteur e felfedezésében. Itt a virus lényege ismerve van. A virus maga a mikroba. Ennek élet-körülményei változnak a kísérleti behatások különböző körülményei között. A kérdés tudományosan tanulmányozható és kilátást ad arra, hogy az immunisatio módszereit egyéb betegségeknél is ki lehet majd találni.

Pasteur e nagy felfedezése kísérleti véletlennek tűnik ugyan fel, tulajdonképen azonban nem az. Ő már a bor-, sör- és a selyemhernyó-betegségek elleni küzdelmének sikere után elmélgedései és általánosító imaginációi közben írta volt: »N'est-il pas permis de croire, par analogie, qu'un jour viendra où des mesures préventives d'une application facile arrêteront ces fléaux qui tout à coup désolent et terrifient les populations, telle la fièvre jaune qui a envahi récemment le Sénégal et la vallée du Misisippi, ou la peste à bubons qui a sévi sur les bords de la Volga,« és Jenner művének olvasása közben már előre gondolt a védoltás esetleges felfedezésére is. Kereste azt bizonyára, kilátszik az egyes kísérleti módosításaiból, csak az volt véletlen, hogy olyan hamar megtalálta.

Pasteur e kísérleti eredményei fellebbentették a titok fátyolát a fertőző betegségek legtöbb nagy kérdéseinek benső mivoltáról: a contagium és virus hatásnak, az incubatio mivoltának, a virulencia-változás lényegének, az immunitás és örökölhetőség keletkezésének, a védőoltás lényegének kérdéseit kísérleti bizonyítékok világosságába helyezték.

Pasteur tudományos esprit-je fejlődéstörténetét ezzel be is fejezhetném, tisztán tudományos szempontból. A cristallographiai észleletek alapján felállított tudományos eszméknél kezdődik az és végződik a védoltások principiumainak felismerésével.

A mi ezután következik, az csak gyakorlati alkalmazás. De Pasteurnek, mint tudósnak működését épen az jellemzi, hogy a laboratoriumi elvont tudományos vizsgálódás eredményeit nem zárta »a tudomány önmagáért való művelése« rideg elvének vékája alá, hanem a tudományos principumok megállapítása után kísérletileg megérlelte azokat annyira, hogy a közéletbe mindjárt kimehettek és a közjó és az emberiség szolgálatára állhattak. Így volt ez erjedési tanulmányaival, a midőn a laboratoriumi vizsgálódás eredményének alkalmazását maga kidolgozta az eczetgyártás, bor- és sörkészítés javítására, így tette ezt a védoltások principiumainak felfedezése után a *lépfene* és *veszettség elleni védoltások* módszereinek kísérleti úton való kikutatásával is. Épen e két betegség ellen kitalált védoltó módszerének gyakorlati sikerei azok, melyek, míg egyfelől magokra vonták a nagy közélet és emberiség figyelmét, másfelől megállapították az általa alapított tudománynak, a mikrobiológiának vagy bakteriológiának tekintélyét. E vizsgálatai képezik életének legnagyobb alkotásait.

Kezdette a *lépfene elleni védoltások módszerének* keresésével. Csakhamar megtalálta azt. Itt is Tanulmány a lépfene védoltásokról. kezében volt a betegség vírusa, az anthrax-bacillus. Ezt kellett gyengítenie, mint tette azt a tyúkok cholerajánál. Próbált, úgy mint ott. A friss anthrax-tenyészetet állani hagyta. De a gyengítés így nem sikerült, mert az anthrax-bacillus a tenyészetben állás közt kicsirázik, a csirák pedig hatásukban nem gyengülnek. Oly módot keresett tehát, hogy a bacillusok kicsirázását megakadályozza. Ezt sikerült kitalálnia abban, hogy a tenyészetet 42—43° C.-nak tette ki. Ily hőmérsék mellett az anthrax-bacillus nem csirázott ki és hatásában napról napra gyengült, úgy hogy 8 napi állás után már nem ölte meg a nyulat, tengeri malacot és

a juhot, melyek pedig a legfogékonyabbak a lépfene iránt. Nyolcz napon belül azonban hatásos volt a tenyészet, úgy hogy a régibb tenyészetek csak megbetegítették, de nem ölték még az állatot, a fiatalabb, tehát frissebb tenyészetek erősebbek voltak, úgy hogy beoltások után a beoltott állatok szintén megbetegedtek és egyesek közül el is haltak. Azok az állatok azonban, melyek a bajt egyszer kiállották, újabb infectiónak, még a halálos infectiónak is ellenállottak. Így tehát meg lett találva a védoltó-anyag itt is. Negyven ilyen védoltott juha volt már Pasteurnek a laboratoriumban, midőn a szakköröknek és érdeklődőknek nyilvánosan kívánta bemutatni védoltó módszerét. A meluni gazdasági egyesület ajánlotta meg neki erre az alkalmat. 1881. április 28-dikán állapították meg a programmot. 25 juhot kellett védoltani Pasteurnek és a védoltás befejezése után egy idő múlva halálos erejű lépfene-virussal inficiálni ellenőrzésül más 25 nem védoltott juhval együtt. Ha a védoltás csakugyan használ, a 25 védoltott juhnek életben kell maradni, a nem védoltottaknak pedig lépfenében mind elpusztulni. A védoltások menetét és az eredményt nemcsak egész Páris és Franciaország, hanem a külföld is nagy érdeklődéssel figyelte. A várakozók nagy része skepsissel nézett az eredmény elébe, Pasteur ismerői biztak a jövőben. Május 5-dikén volt az első védoltás, erre két hétre, 17-dikén, a második. A próba, a halálos infectio mind az 50 juhnál május 31-dikén. Az eredmény június 2-dikén már tudva lett. A nem védoltott 25 juh mind megkapta a lépfenét, a védoltottak közül egy sem. Franciaországban e kísérletek után — írja Roux — nem volt többé kételkedő, hanem csak csodáló.

E kísérletek eklatáns sikerének híre gyorsan bejárta az egész világot. Tisztán tudományos szempontból is rendkívül érdekes volt az eredmény, mert az emberi védhimlőoltás hasznosságában is nagyon sokan kételkedtek még és pedig tudományos részről is, a mennyiben Jenner eredeti kísérleteit kevesen ismerték, a védoltás hatásmódjáról physiologiai magyarázatot alkotni maguknak nem tudtak, a kedvező statistikai kimutatásokat csalódásoknak tartották.

Pasteur e kísérletei ad oculos demonstrálták a védoltás lehetőségét, felderítették a hatás módját és abszolút biztos statisztikai számokkal bizonyították a hatás valóságát. Még nagyobb érdekekkel tekintett a kísérleti eredményekre a gazdasági közelet. Lépfenében a gazdasági állatoknak, juhoknak, teheneknek stb. körülbelül 10% -a szokott elhullani. Ez az agricultur államok állattenyésztésében óriási összegeket képvisel. E frappáns kísérleti eredmények reményt nyújtottak arra, hogy a védoltásmód a nagy gyakorlatban is beváljék. E szempontból azok közt, a kik a kísérletet nem látták, sok volt a kételkedő. Maga *Koch*, ki a lépfene pathológiájában azon felfedezésével, hogy az anthrax-bacillusnak csiráit kimutatta, nagy érdemet és hírt vívott ki magának, úgy nyilatkozott, hogy ez tudományos kísérletnek beváljék ugyan, de gyakorlati jövője nincs. Ismételték azért a kísérleteket magában Franciaországban és mindjárt az elsők közt nálunk is. A kísérletek a legtöbb helyt ugyanazon vagy közel olyan jó eredményt adtak mint a meluni kísérletek. A lépfene elleni védoltások csakhamar elterjedtek. A lépfenevaccina készítésére Pasteurnak külön laboratoriumot kellett berendezni. A tapasztalati adatok a lépfene-védoltások eredményére a nagy gyakorlatban hirtelen felszaporodtak annyira, hogy Pasteur 1894-ben már Franciaországra vonatkozólag 3.400,000 védoltott juhról és 438,000 védoltott szarvasmarháról közölhetett statistikát, a mely azt mutatta, hogy a 10% -os halálozási arány a védoltások segítségével leszállott körülbelül 3 pro millere. A francia agriculturának e védoltások következtében a megmaradt juhokból körülbelül 5.000,000 frank, a megmaradt szarvasmarhákból körülbelül 2.000,000 frank nyeresége származott. Huxley nem hiába írta tehát azt, hogy Pasteur felfedezései egymagokban elegendők arra, hogy Franciaország Németországnak az 1870-diki öt milliárd hadi sarczát kifizethesse. A lépfeneellenes védoltások nálunk is beváltak. 1889—1894 közt nálunk 7837 lovat, 111,463 szarvasmarhát és 445,823 juhot védoltottak, a 10% átlagos halálozás leszállott a lovak közt 0.19% -ra, a szarvasmarhák közt 0.01% -ra, a juhok közt 1.19% -ra, átlag tehát 0.46% -ra.

E lépfene-védoltások kezdték megszerezni legelőször a hitelt a nagyközönségben a bakteriologiai tudományok iránt.

Tanulmány a veszett-ségről és annak megelőzéséről. Ha a bakteriologiai tudományokkal szemben fennálló egyetemes scepticismust a lépfene-védoltások sok törték meg: a *veszettségellenes védoltások* azok, a melyek a közbizalmat azok iránt megszerezték.

Pasteur nem elégedett meg eddigi felfedezéseivel a védoltások terén, a mihez még csakhamar a *sértésorbáncz* elleni védoltás felfedezése is járult, hanem keresett egy olyan betegséget, a mely emberen és állaton közös, a mely szabatos kísérleti tanulmány tárgyává tehető, a midőn a védoltás esetleg felfedezendő módszere — imaginációja szerint — át lesz vihető talán az emberre is. És ezt szerencsére megtalálta a *veszettségben*. A veszettség veszett állatnak, rendesen veszett kutyának marása után támad; ha kitör, majdnem ugyanazon tünetények között folyik le embernél és kutyánál, úgy hogy a baj ugyanazonos volta felett semmi kétség. A kitört veszettség az embernél mindig, a kutyánál a legtöbb esetben halálos. Ha a kutyánál kísérletezés útján alkalmas módszert lehetne kitalálni a veszettség kitörésének megelőzésére, talán alkalmazható lenne az a módszer veszettséggel való fertőzés, azaz veszettkutyamarás esetén az emberre is?! E merész kísérleti kór- és gyógytani álmok csak oly genialis és szerencsés kezű kísérletező tudós kezében teljesülhettek be, mint a milyen Pasteur volt.

A tek. Akadémia azon szerény előterjesztésekből, melyeket 1886 óta Pasteurnak a veszettségre vonatkozó minden fontosabb kísérleteinek ismételéséről e székről tenni szerencsém volt, ismeri, miként jött rá ő hosszú, 1880 óta folytatott merész, de mégis óvatos kísérletei közben a veszettségellen szolgáló védoltási módszerének felfedezésére: annak részletébe bocsátkoznom ezért felesleges. Csak tudományos élete folyása főbb mozzanatainak történeti elbeszé-

lése teljességeért említtem fel, hogy ő e módszerének egy részével kész volt már 1884. év elején és annak hatását egy, a közoktatásügyi ministertől kinevezett tudományos commissio előtt — úgy mint a lépfene ellenes védoltásoknál tette — nyilvánosan bemutatta. 1884. május 28-dikán kezdte el ellenőrző munkáját a bizottság (mely Béclard, Paul Bert, H. Bouley, Tisserand, Villemin és Vulpian különböző tudományágakhoz tartozó szakemberekből állott) és június és július havában kitaratóan folytatta azokat. Pasteur bemutatott a bizottság előtt bizonyos számú általa az ú. n. szárított fix virus velő módszerrel veszettség ellen immunissá tett kutyát, vettek ugyanannyi olyan kutyát ellenőrzés gyanánt, a mely egészséges volt és nem kezelve semmivel, most valamennyit inficiáltak veszettség virussal részint úgy, hogy az állatok egy részét megmaratták más veszett kutyával, részint úgy, hogy szemükbe vagy agyvelejökbe vitték be a veszettség mérgét. Ez utóbbi fertőzőmódra — mint ismeretes — az egészséges kutyán kivétel nélkül ki szokott törni a veszettség. Az eredmény az lett, hogy a Pasteur által előre védoltott kutyák mindnyájan életben maradtak és nem lett semmi bajuk, a nem védoltott control-kutyáknak legnagyobb részén kitért a veszettség. E kísérlettel ad oculos volt demonstrálva, hogy a kutyákat előleges védoltásokkal abszolút biztossággal meg lehet menteni egy utólagos veszettkutya harapás vagy egy különben halálos hatású veszettséggel való fertőzés ellen. A védoltó anyag itt is úgy hat, mint a védhimlőoltásnál, a tyúkok cholerajánál, a lépfenénél, a sertésorbáncznál, megvédi a szervezetet egy eshetőleges fertőzés ellen. Miután azonban a veszettség úgy a kutyák között, mint az emberek között aránylag ritka betegség, arra gondolni sem lehetett, hogy praeventiv védoltás a gyakorlati életben alkalmazható legyen, hiszen akkor lehetőleg minden kutyát vagy esetleg minden embert be kellene oltani, úgy mint történik az embernél a védhimlőoltással vagy a juhoknál a lépfene védoltással, a mi a kutyák rengeteg nagy száma miatt gyakorlatilag kivihetetlen lenne, valamint az emberekről sem tehető fel, hogy alávetnék magukat legalább tömegesen

ezen védoltásnak azon csekély risikónál fogva, a mely ezen baj ellenében fennáll, a midőn a népesség több százezrére alig esik egy kitört veszettség. Nem az az eset áll fenn akkor, ha már megtörtént a veszettkutyaharapás. Az az állat, az az ember, a kit a veszett kutya megmar vagy inficiál, a tapasztalat szerint 10—25%-nyi eséllyel ki van annak téve, hogy a harapás után 20—60 nap mulva vagy később is megkapja a veszettséget és bele hal. Miután az egyes megharapott egyénre nézve soha sem lehet előre megmondani, hogy nem fog-e beleesni ezen 10—25%-ba, gyakorlatilag indokolva van, hogy a megharapott ember vagy állat alávetessék a veszettség ellenes védoltásoknak. A kérdés éle tehát gyakorlatilag oda hegyesedik, vajjon használ-e a védoltás a veszettkutyaharapás megtörténte után is a veszettség kitörésének megelőzésére? Maga Pasteur, de az ellenőrző bizottság is így állították fel a kérdést. Az a körülmény, hogy egy még nem inficiált kutyánál körülbelül két hét, egyes esetekben mint saját kísérleteink mutatják, 5—6 nap alatt ama védoltásokra létrehozható abszolút immunitás még a legerősebb, mindig halálos infectio ellen is, továbbá az a tapasztalat, hogy az esetek óriási többségében a baj a harapás után csak három hét mulva vagy még később szokott kitörni, reményt nyújtott a kedvező eredményre. De kísérletnek kellett döntenie előbb a kérdésben. Pasteur és a bizottság e célból 8—10 darab ép kutyát veszettkutyamarásnak tettek ki; felét ezeknek védoltás alá vetették, felét pedig control-kiséretül védoltatlanul hagyták. Az eredmény az lett, hogy a védoltott kutyák közül egy sem kapta meg a veszettséget, a nem védoltott kutyáknak pedig nagy része megveszett. Így tehát kísérletileg be lett bizonyítva, hogy a Pasteur által kitalált védoltó-módszer a veszettkutyaharapás megtörténte után alkalmazva is képes megelőzni a veszettség kitörését. Méltóztatnak emlékezni, hogy a t. Akadémia nagybecsű megbízása folytán 1886—1888-ban általam tett ilyenmű állatkísérletem folyamán az én módosított, az eredetnél egyszerűbb módszerrel még nagyobb számú állatokon tett védoltásaim úgy a marás előttiék, valamint a marás utániak, ugyanezen eredményre vezettek. Ilyeténkép

a védoltó módszer a gyakorlati életre is meg levén állapítva: Pasteur 1885. július hóban egy elszászi veszettkutya-marott gyermekén megtette az első védoltást. Az erős arczmarásokat kapott gyermekén nem tört ki a veszettség és az 1885-diki akadémiái ülésen Pasteur bejelentette, hogy *megvan a módszer a veszettkutya harapása után az emberi veszettség kitörésének megelőzésére is.*

A gyakorlati tapasztalat azóta fényesen bebizonyította a veszettségellenes védoltások hasznát. Párisban 1885. vége óta 1899. végeig közel 20,000 egyén kapott antirabikus védoltást és a halálozás ezek között alig éri el az öt promille-t, holott a nemvédoltottak között egyre-másra 15⁰/₀-ra rúg a halálozás. Hasonló eredményt mutat a budapesti Pasteur-intézet statistikája is. Az 1890. április 15-dike óta 1899. december 31-dikéig védoltott egyén közül egyetemlegesen mindössze 0.41⁰/₀ kapta meg a veszettséget, holott Magyarországon mint concret statistikai adatok mutatják, a nemvédoltottak között 13.91⁰/₀ a halálozás.

A veszettség elleni védoltások felfedezése volt utolsó nagy műve elhunyt kültagunknak. Ez a felfedezés úgy Franciaországban mint világszerte valóságos enthusiasmust keltett és többet használt Pasteur tanai népszerűségének emelésére összes előbbi dolgozatainál. A mívelt világ nagy közönsége viszonzásul azon sok jótéteményért, melyet Pasteur felfedezései hazájának és az emberiségnek nyújtottak, háláját hozzá és a tárgyhoz méltóan úgy fejezte ki, hogy internationalis aláírás útján több millió frankra rúgó összeget nyújtott át neki egy a fertőző betegségek éz azok gyógyításának tanulmányozására szánt nagy intézetnek felállítására, mely régi álmát képezte.

Pasteurnek e majdnem félszázadot felölelő tudományos buvárpályája az ismeretek különböző országain vonult keresztül. Mindenütt a hol járt, maradandó nyomot hagyott maga után, elkezdve a crystallographián és a molecularis physikán és chemián, a biológián keresztül a pathológiáig és a therapiáig. Felfedezett tudományos tényei örökbecsű adatokkal

gazdagították azoknak belső tartalmát, a felfedezett tényekhez kapcsolt elmélkedései pedig irányt adtak a bűvarkodók tudományos gondolatmenetének és új kutatásoknak, új tények felfedezésének vetették meg alapját. Crystallographiai dolgozatainak alapkövén épült fel a mai stereochemia, erjedéstani buvárlatain a mai mikrobiologia, pathologiai dolgozatai alapján e modern epidemiologia és a fertőző betegségek prophylaxisa. De e buvárlatoknak kihatása nemcsak a multa és jelenre szorítkozik, irányt adott különösen a pathológiában és therapiában a jövőre is. Igaz, hogy az az experimentalis irány, a mely az ő tudományos buvárkodásainak velejét képezi, megvolt már vetve e tanokban nagy elődje Magendie és nagy kortársa Claude Bernard által korábban: az ú. n. experimentalis pathologia és therapiát már előtte is a gondolkodó orvosok az orvosi tudomány magvának tekintették, de egyetemesen elismertté, elfogadottá és megbecsültté csak az ő eredményeiben meglepő pathologiai és therapeutikai buvárlatai tették, melyeknek közvetlen hatásuk ugyan első sorban csak a fertőző betegségek tanát illeti, de visszahatottak azok már is és vissza fognak hatni ezután a többi részekre is.

A nevéről nevezett párisi Pasteur-intézet a veszett ebmarta szerencsétlenek prophylactikus gyógyítására állították ugyan fel, de ő már akkor szélesebb keretet szabott ki annak alapul és feladatául tűzte a bakteriologiai kutatások mellett valamennyi fertőző betegségek pathologiai tanulmányozását. Azóta csakugyan nagyszabású therapeutikus kísérletek helye lett ez intézet s a *serotheraphia* megállapításával, mely a Pasteur tanaiból kinőtt bakteriologiai elvek szerint prophylactikus és curativ gyógyításokat vezetett be a tudományba a diphtheria, pestis, cholera, kigyómarás stb. ellen. Mi egyéb ez mint experimentalis kórtan és gyógytan alkalmazva egyelőre csak a fertőző betegségekre. A párisi mintára sokkal nagyobb méretekben felállított hasonnemű intézetnek Szentpétervárott a *kísérleti orvostan* nevet adták, kibővítették tehát e kutatási irányt az egész kór- és gyógytanra. Így terveztük ezt nálunk is már 1883-ban, midőn a budapesti egyetemen az általános kór- és gyógytani tan-

szék önállósíttatott, de még önálló intézetet nem kapott. Így tervezzük ezt mostan is, midőn az általános kór- és gyógytannal kapcsolatos Pasteur-intézet — a törvényhozás engedelmével talán rövid idő múlva — új végleges otthónában elhelyezzük. A németeknek pathophysiologiája a modern kísérleti kór- és gyógytanban olvad fel és e tan megszilárdulásáért Pasteurnek, a vegyésznek tudományos buvárlataiért lehet hálás.

Pasteur tehát a tudományos felfedezések valóságos aranyembere volt. Kezében, a mihez kezdett, majdnem minden a tudomány színaranyává változott. Felfedezései a természettudományok legnagyobb felfedezéseivel versenyeznek. Pillanatra talán megállhatunk felvetni a kérdést, mi volt a benső kulcsa az ő nagy tudományos sikereinek? Az, a mi minden igazi nagy tudományos feltaláló sikereinek. Genialis elmével enthusiasmust és feltett tudományos célja elérésében makacs kitartást egyesített magában. Éles megfigyelő volt mindenk előtt, ki észrevett sok oly tüneményt, a mit más meg nem látott, szigorú és penetrans ítélőképességgel volt megáldva, ki a különböző tünemények között az okbeli kapcsolatokat gyorsan belátta, tudományos képzelő ereje a lehetőségek felállításában termékeny és azok közül a valóságok előrelátásában majdnem divinatoricus volt. Minden felvételt és sejtelmet azonban szigorú kísérleti kritika alá vetett, a kísérleti módszerek feltalálásában és végrehajtásában nagy inventióval és nagy gyakorlattal járt el, és nem nyugodott addig, míg az általa előbb sejtett, később kísérletileg bizonyosnak látszott tudományos igazságot egyszerű tiszta kísérleti demonstrálhatóságig nem vezette. Ezekhez járult szakadatlan és kiolthatatlan vágya a felfedezett igazságok után az azokhoz kapcsolódó újabb rejtélyek megfejtéséhez jutni és nem kimélt semmi fáradságot, hogy a megfejtést, ha lehet, elérje. Ha a folytonos keresésben néha céltévesztve, olykor-olykor tévútra jutott is, éles ítélő képessége hamar felismerte azt és gyorsan visszatért fel-

fedezései nagy útjának rendes medrébe. Életének későbbi éveiben minden idejét e felfedező szenvedélyének szentelte. Newton egyszer valakinek, a ki az ő genialitását magasztalta, azt mondotta: »hogya ha ő tett egyáltalában valamelyes felfedezést, ezt inkább kitartó szorgalmának és várakozásának, mint egyéb elmetehetségének köszöni«. Habár ez kétségenkívül a nagy tudósnek csak szerénységéből folyó kifejezés volt, mégis mutatja, mily sokat tartott ő a genialis elme mellett a szorgalomról és kitartásról. Pasteur sikeréről is el lehet mondani: *Sokat talált, mert genialis elmével, folytonos és makacs kitartással és törhetetlen szorgalommal sokat keresett.*

Pasteur tudományos életének vázolója kapcsán nem lehet érintetlenül hagyni az ő culturpolitikai tevékenységét sem, a mely szorosabban véve csak az ő hazáját illette ugyan, de az eszmék, a melyek alapján ama működését megindította, minden országban irányadóul szolgálhatnak.

Franciaország 1870-diki szerencsétlensége — úgy mond 1871-ben többek véleményét kifejező röpiratban — Németország felső oktatásának nagyszabású szervezetére vihető vissza. Míg mi a multak emlékeiből élünk, szomszédaink a legnagyobb áldozatokat hozzák meg egyetemeiknek és ez által tetemesen emelik a nemzet intellektualis színvonalát.

A nagy veszély pillanatában Franciaországnak nem voltak meg a kellő emberei, kik értékesíteni tudták volna fiainak bátorságát és azon kimeríthetetlen segélyforrásokat, melyekkel az rendelkezik. 50 esztentőn át kevésbé érdekelték az országot a gondolkozók, különösen a tudósok munkái.

Az alsó és közép oktatás fejlesztésével foglalkoztak. De mit ér az elemi oktatás, ha egy nagy nemzeti oktatás nem ad éltet annak? Csak az irodalmi és tudományos fensőbb kérdések mélyebb tanulmánya adhat értelmet, erőt, gazdagságot és erkölcsöt az országnak. A közhatalom régen felismerte az elméleti tudományok és a nemzet élete közt

létező benső összefüggést és elvesztette szeme elől azt, hogy a felsőbb oktatás képezi a nemzet boldogulása legfőbb alapját. Felületes gondolkodók a republicanus ideáknak tulajdonítják mindazon nagy dolgokat, melyeket a Convent és Közléleti bizottság a nagy forradalom idején végrehajtott. A történelem nem osztja e felfogást. Franciaország akkori boldogulása értelmi fensőségének következménye volt. Bár genialis emberek vezették akkor a francia hadsereget, azok bizonyára nem tudtak volna ellenállani az európai coalitiónak, ha a XVIII-dik század második felének tudományos fejlettsége nem adott volna a nemzetnek olyan férfiakat, a kik inventióikkal bámulatba ejtették a világot és a kik voltak valójában, a kik szervezték a győzelmet, egy Monge, egy Carnot, Fourcroy, Guyton de Morveaux, Berthollet, kik a nagy szorongattatás pillanatában szak tudásuk alapján hirtelen tudták előállítani a salétromot, a kifogyott puskaport, a francia aczélt az új fegyverek gyártásához, a kik már akkor alkalmazni tudták a léghajót az ellenséges állások kikémlelésére, és kitalálták a légi telegraphot a távoleső hadtestek egymással érintkezésére. Ez és hasonló eszmemenet alapján sürgette Pasteur a felsőbb oktatásügy rendezését és magas színvonalra emelését mindjárt 1871-ben.

Ez eszmék később közkeletűekké lettek és azóta az egész francia felső oktatás rendezve van, egyetemeik gazdagon fel vannak szerelve új intézetekkel, laboratorhiumokkal, azoknak a tudományos kutatásokra elegendő segédszemélyzet és elegendő anyagi segédeszköz állanak rendelkezésére. Pasteur eszméi ezen a téren is beteljesültek.

Pasteur testestől lelkestől hazafi volt. Nagy mondását, melyet a párisi Pasteur-intézet megnyitásakor tartott beszédének tanítványaihoz és munkatársaihoz intézett részében kiejtett: »Si la science n'a pas de patrie, l'homme de science doit en avoir une, et c'est à elle qu'il doit reporter l'influ-

ence que ses travaux peuvent avoir dans le monde» egész élete folyása bizonyította. Buvárlataiban a felfedező kiapadhatatlan entusiasmusa mellett ott volt mozgó erő gyanánt mindig a nemzeti sovinizmus is. Midőn a védoltások kísérleti lehetőségének nagy principiumát felismerte és annak nagy jelentősége előrelátó agyában bizonyosságot öltött, azzal a mondással távozott kísérleti asztala mellől: »Sajnál-nám, ha e felfedezést nem francia ember tette volna!« A hazája szerencsétlensége feletti elkeseredés nyilatkozott meg azon tettében is, midőn 1871 elején azt a doktori tiszteletbeli oklevelet, a mit a bonni egyetem orvosi facultása számára 1863-ban kiállított, az akkori dékánhoz intézett levele kíséretében visszaküldötte azon megokolással, hogy egy olyan király nevében kiállított kitüntető okmányt, ki hazája ellen oly igazságtalan háborút indított és annyi emberélet pusztulását okozta, mind a két nemzetből, tovább magánál nem tarthat. Engesztelhetetlen maradt ez indulatában később is, midőn II. Vilmos császár akarta kitüntetni a kiel nagy tengeri ünnepélyek alkalmával a porosz tudományos Akadémia útján, irván, hogy mint tudós nagyon megtisztelve érezné magát a kitüntetéssel, de mint francia sohasem felejtethi el az 1870-diki háborút és nem fogadhat el német decoratiót. A tulchovin francziák e refus hallatára nagy manifestatiót akartak számára rendezni, a mit ő azonban gyöngéden, de határozottan visszautasított.

Pasteur Lajost hosszú bűvárkodó pályáján sok kitüntetés érte. Dumas, Biot tanárai és az akadémia első tagjai, crystallographiai munkája után megjósolták fényes jövőjét. Nevét azonban csak az erjedésről szóló értekezések tették közismertté magok közt a tudósok között is, ezekért választották meg őt 1862-ben az Académie des Sciences tagjává, mely őt 1887-ben Vulpian utódjául, örökös titkárául alkalmazta, mely tisztjét azonban betegeskedése miatt el kellett hagynia. Az Académie française tagjává 1881-ben választották és beigtatása 1882. április 27-én történt, a mikor tette azon

hires vallomását, hogy ő, miután eddigi kutatásaiban az élet sohasem tűnt fel előtte úgy, mintha az anyagot kormányzó erők productuma lenne, megtartotta eddigi hitét a spiritalista tanokban.

A Légion d'honneur chevalierségét már 1853-ban megkapta és successive előlépett a rend tisztjévé 1863-ban, commandeur-jévé 1868-ban, grand officier-jévé 1878-ban és a rend nagykeresztjét kapta 1881-ben. Számtalan külföldi érdemrendet kapott ezenkívül különböző időkben, valamint igen sok külföldi Akadémia és tudományos testület tiszteleti tagjává lett.

Tudományos dolgozataiért már 1856-ban a Royal Society Londonban a Rumford-féle díjat neki adományozta. 1868-ban az osztrák földmívelésügyi miniszter küldött neki 10,000 frankot mint odaitélt jutalmat a selyemhernyó-betegség elkerülése módjának feltalálásáért. 1870-ben III. Napoleon szintén ezért senátorrá nevezte ki, de ez állást el nem foglalhatta, mert a háború kitörése folytán kinevezése a hivatalos lapban meg nem jelenhetett. 1874-ben a nemzeti gyűlés tisztelte meg azzal, hogy a bor-, ecet-, sőr- és selyemhernyóbetegségek megelőzésére szolgáló felfedezéseinek recompensatiójául külön törvény útján 12,000 frank évi tiszteletdíjat szavazott meg számára azzal a pótlással, hogy halála után özvegye mint nyugdíjat ez összegnek felét fogja kapni. Ez összeget a francia parlament a veszettség gyógyításának felfedezése után 20,000 frankra emelte. 1875-ben a Société d'encouragement fogadtatta el vele 12,000 franknyi nagy díját. 1882-ben a lépfene-védoltás felfedezése után összes felfedezéseinek elismerő jutalmául egy az Académie de Médecine, Académie des Sciences, a Conseil de la Sociéte des Arts et Manufactures és Sociéte Rurale Russe tagjaiból álló comité adott neki át egy emlékérmét. 1882-ben Akadémiánk választotta meg külföldi tagjává. 1883-ban az oxfordi egyetem tüntette ki azzal, hogy tiszteletbeli bölcészetdoktorrá avatta.

Élete folyásának vége felé nyilatkozott meg még egyszer iránta a páratlan köztisztelet. Az idő megviselte elaggott

búvár születésének 70-dik évfordulóján, 1892. december 27-dikén valóságos apotheosis vette körül.

Internationalis ovatiót rendeztek tiszteletére, melyben a köztársasági elnökkel élükön részt vettek Franciaország kormánya, összes iskoláinak, egyetemeinek és tudományos társulatainak, továbbá számos külföldi egyetem, tudományos társulat küldöttei. Az ünnep az új Sorbonne nagy termében folyt le. Egy gyönyörű emlékérmét adtak át neki, melynek egyik oldalán az ő arczképe van domborműben kivésve születésének datumával, másik lapján következő felirat: *A Pasteur — Le Jour de ses soixante-dix ans — La science et L'Humanité reconnaissantes.* Azután jöttek az ünnepélyes szónoklatok, a kormányétól kezdve a francia és külföldi küldöttekéi sorban, végre az ifjuságé, melyekben érdemei vannak dicsőítve különböző irányban, különböző szempontból. Pasteur mély elfogódásában nem volt képes maga beszélni, hanem fiával olvastatta fel mesteri köszönő iratát.

Megható része volt az ünnepélynek az, midőn Dole — Pasteur szülővárosának — polgármestere adta át egy albumban keresztlevelének facsimiléjét és szülőházának photographiáját, melyben szülői éltek és neki az első nevelést megadták. Láttukra a visszaemlékezés mély emotiója alatt hirtelen könyekre fakadt. Vele könyezett az egész közönség, midőn Carnot hozzá ment és megölelte, mire az ünnepély véget ért.

Pasteur gyöngéd kedélyű, mély érzésű ember volt. Szüleit annyira szerette, hogy, midőn 20 éves korában először Párisba ment, ottan olyan honvágy fogta el, hogy vissza kellett vinni egy időre haza Arbois-ba, pedig minden vágya az volt, hogy az École Normale-ba juthasson. Visszajövet eltelt egy év, míg acclimatizálta magát új otthonában.

E gyermeki szeretetet és szülei iránt való tiszteletét, és azok halála után emlékezetük kegyeletét megtartotta és megőrizte késő aggkoráig. Sohase szégyenlette azt, hogy

atyja mesterember volt. Megható példáját adta ennek azon időben is, mikor őt már dicsősége tetőfokán az egész világ ünnepelte.

Kevéssel 70 éves jubileuma előtt szülővárosa elhatározta, hogy arra a kis szerény házra, melyben ő született, márványtáblát tétet, a melyre az lesz írva:

»Ici est né Louis Pasteur,
27. décembre 1822.«

Pasteur tiltakozása daczára a márványtáblát csakugyan feltették a ház homlokzatára és az ünnepélyes leleplezésre meghívták Pasteurt és családját. Ott mondotta el nyilvánosan a következő szavakat:

»Oh atyám és anyám, kedves elköltözötteim! kik oly egyszerűen éltetek ezen kis házban, ti nektek tartozom mindennel! Lelkesültségedet szeretett anyám te öntötted volt belém. Ha én a tudomány magasztosságát mindig a haza magasztosságához kapcsoltam, kifolyása azon érzelmeknek, melyeket te csepegtettél szívembe.

»És te édes apám, kinek életed olyan rögzös volt mint nehéz mesterséged, te mutattad meg azt nekem, mit tehet a türelem a hosszú küzdelemben. Tőled tanultam a szívós kitartást a mindennapi munkában. De te nemcsak az élet hasznossá tételére birtál jó tulajdonsággal, hanem azzal is, hogy becsülni tudtad a nagy embereket és nagy dolgokat. Felfelé tekinteni, lefelé figyelni, törekedni, előre menni a jóban, erre tanítottál engemet. Most is látlak, a mint napi munkádból esténként hazatérve olvasgatod az egyes ütközetek részleteinek leírását, a melyek visszahívták emlékezedbe azon dicsőséges korszak emlékezetét, a melynek te magad tanuja valál. Mikor olvasni tanítottál, Franciaország nagyságát vésted be elmémbe.«

»Legyetek áldottak én kedves szüleim mindketten azért, hogy ilyenek voltatok, és engedjétek, hogy a hódolatot, mit ezen házacskának hoztak, a ti emléketeknek adjam által.«

Ugyane gyöngéd érzés kapcsolta őt kis családjához, melynek körét alig hagyta el nagy néha egy pár napra,

feleségét és gyermekeit tudományos munkatársaivá tette, a kik vele örvendettek, vele várakoztak szorongva a nagyra-törő felfedezések után.

Magaviseletében, társalgásában rendkívül szerény volt, ugyanúgy a felesége. Most is emlékemben van a két tisztes alak 1888-ból midőn — rövid beszélgetésünk után — az Ulm-utczai École normale-i szerény lakásukból karonfogva távoztak Garches-i nyári lakásukba. Megjelenésük, ruházatuk, maguktartása, beszédmodoruk és nyájasságuk egy egyszerű falusi tiszteletes pár benyomását tette reám. Részvétellel tudakozódtak a kevéssel az előtt elhalt Wagner politechnikumi tanárról, kivel a genfi közegészségügyi congresszuson ismerkedtek meg. Csendes temperamentumából csak akkor jött ki Pasteur, midőn tudományos tételeit támadták, igazának védelmében ekkor, mondják, néha igen heves és éles volt. Pedig ez igen sokszor megtörtént. Erjedéstani dolgozatai alkalmával Liebig és követőinek támadásai még szelidek voltak és csak irodalmi vitatkozásokra adtak neki okot. Későbbben azonban a selyemhernyó-bajok és a bor-, sör-, eczetbajok tanulmányozásánál hevesebb támadásokat kellett legyőznie. Leghevesebbek voltak a támadások ellene a lépfene és a veszettség elleni védoltások felfedezése után. Egész pamphlet-irodalom keletkezett ellene és gyalázva felfedezéseit, sőt gyanúsítva intentióját is a felfedezéseknek. Pasteur a nem tudományos támadásokra soha sem felelt, megvetette a gyanúsításokat, de e támadások érzékeny lelkiületében mégis nyomokat hagytak és bizonyos melancholiát, melynek némi nyomai fényes ünnepeltetései alkalmával tartott beszédjeiben is észrevehetők.

De ez a melancholia inkább már az agguló kor melancholiája volt. Az antirabikus védoltások feltalálása és kidolgozása után érezte erőinek hanyatlását és újabb nagyobb kérdés tanulmányozásához már nem fogott. Sajátságos tragikum ez életének. Ő, a kinek a laboratoriumi buvárkodásban volt minden öröme, a ki egész élete pályáján folytonos laboratoriumi hely-miseriákkal küzdött, akkor, midőn megkapta a már rég álmodott új Pasteur-intézetet, melyben még szélesebb alapon indíthatta volna meg áldást hozó fel-

fedezéseit, megtört testtel, elgyengülve másoknak kellett átadnia abban a munkát.

Ezt már az intézet megnyitásakor érezte, a mely 1888. november 14-dikén történt, a köztársaság elnökének jelenlétében a parlament, a főbb állami hivatalok, bel- és külföldi egyetemek, akadémiák, tudományos társulatok küldötteinek és a francia társadalom minden rendű és rangú kitünőségének jelenlétében. A számos üdvözlő beszéd elhangzása után Pasteur a következő beszédet olvastatta fel — maga felindulását nem bírván elfojtani — fiával, a mely annyi gondolatot, érzést, tanácsot és philosophiai eszmét tartalmaz, hogy megérdemli a majdnem szóról szóra közlést, mert ebben foglalja össze Pasteur a maga tudományos életének egyetemes reflexióit.

»A ki Franciaország utolsó húsz évének történetét megírja és vizsgálni fogja azon nagy eszméket, melyek a pártok küzdelmei között az elméket vezették, büszkén fogja mondhatni, hogy egyik legfőbb azok közül az oktatásügy emelése volt. A falusi iskoláktól kezdve az egyetemi laboratoriumokig mindent újra szerveztek. Professornak, tanítványnak egyaránt volt része a munkában.

»Az egyetemek nagymesterei a közhatalommal együtt abban állapodtak meg, hogy, ha az alsó- és középoktatás ügyét széles mederbe kell terelni, gondoskodni kell az ezt tápláló forrásról, a felsőoktatásról is. És csakugyan oda is emelték azt, a mely hely azt megilleti. Ez az intézmény mindig csak kevesek számára fog ugyan fennállani; de e kevesek, a kiválasztottak azok, a kiktől fog függeni mindig a nép jóléte, dicsősége és végelemzésben suprematiája.«

Azután elmondja, hogy gyűlt össze közadakozás útján ez új intézetre a nagy összeg, a melyből az épült a veszettség prophylactikus gyógyítására és fertőző és ragadós betegségek tanulmányozására. Aztán folytatja:

»Ime tehát az épület, ez a nagy ház, melyről el lehet mondani, hogy annak minden köve egy-egy nemes gondolat jelképe.

Fájdalom! én már abba csak az »időviselt« ember melancholiájával léphetek, a ki mellől már kidőltek úgy a

mesterei mint a küdelemben bajtársai: Dumas, Bouley, Paul Bert, Vulpian, a kik a módszernek, mit tanaim képviselnek, a legnagyobb meggyőződéssel voltak védői. Ha kidőltök felett épen úgy bánkódom ma is mint haláluk napján bánkódtam, egy vigasztalásom megmarad, annak a gondolata, hogy a mit együtt védelmeztünk, nem fog megsemmisülni.

Tudományos hitünk ez, melyben munkatársaim és itt levő tanítványaim osztaoznak.

Intézetünk dispensatorium lesz a veszettséggyógyításra, de egyuttal központja lesz a fertőző betegségekre vonatkozó vizsgálatoknak is és mindazon tanulmányoknak, melyek a mikrobiológiából kiindulnak. Ezen itt született és pedig teljesen felfegyverkezve született tudománynak újabb győzelmeiben olyan ereje keletkezett, a mely megragad most minden elmét.

Lelkesültségteket, mely az első perczeektől kezdve benneteket eltöltött, őrizzétek meg, kedves munkatársaim, ezután is, de elválhatatlan társul csatoljátok hozzá a szigorú controle-t. Ne bocsássatok ki kezeitek közül semmi olyat, a mit egyszerű és határozott módon be nem lehet bizonyítani.

A kritikai szellem cultusa legyen vezetőtök. E nélkül minden dolog ingatag.

A mit tőletek kérek, és a mit ti fogtok kérni tanítványaitoktól, talán a legnehezebben esik a buvárnak.

Hinni azt, hogy az ember valamely fontos tudományos tényre akadt, és alig várni a pillanatot, hogy azt közzé tegye és mégis napokon, heteken, sőt néha éveken át önmagával küzdve, nem elég biztos kísérleteit félredobni és újra kezdeni, felfedezését nem publicálni mindaddig, míg meg nincsen czáfolva valamennyi ellenkező értelmű hypothesis: bizonyára kemény munka!

De midőn annyi küzdelem után az ember végre bizonyosságra jut, a legédesebb öröm az, a mi lelkét eltölti, a mit még bensőbbé tesz azután az a gondolat, hogy felfedezésével hozzájárult valamivel hazája jó nevének emeléséhez.

Ha a tudománynak nincsen is hazája, de a tudomány emberének kell hogy legyen, és annak kell irányadójának lenni munkálkodásaiban és cselekedeteiben.

Ha egy philosophiai reflexióval szabad élnem, elnök úr, a mit önnek megjelenése kelt fel a munka e házában, elmémben, lelki szemeimben úgy látom, hogy két nagy ellentétes törvény tartja küzdelemben a világot: a vér és halál törvénye az egyik, mely az öldöklésnek napról napra új módszereit találván ki, csatamezőre való örökös készenlétre kényszeríti a népeket, a másik a béke, a munka, a jólét törvénye, a mely csak azzal foglalkozik, hogy megszabadítsa az embert a reája nehezedő csapásoktól. Az egyik csak az erőszakos összeütközést, a másik csak a vigaszt keresi az emberiségnek. Ez egy emberéleletet többre tart száz győzelemnél, amaz kész feláldozni százezer életet egynek ambíciójáért.

A törvény, melynek mi vagyunk eszközei, még a vérontásokban is a háború e törvényének vérző bajait igyekszik segíteni. Az antiseptikus módszereken alapuló gyógyítás ezer meg ezer katona életét mentik meg az országoknak.

A két törvény közül jövőben melyik kerekedik felül a másikon? Isten a megmondhatója. A mit mi mondhatunk, csak az, hogy a mi tudományunk a humanitás törvényének engedelmeskedve azon leend mindig, hogy az emberi élet határait minél messzebbre meghosszabbítsa.«

Pasteur új intézetének megalkotása után — melyet ő maga is élete nagy munkája betetőzésének tartott — activ tudományos munkálkodást előregedése és elbetegedése miatt nem fejthetett ki, de megadta sorsa neki az örömet, hogy tanainak győzelmét, annak az egész világon való elterjedését láthassa és tapasztalhatta. Az ő intézete mintájára a földkerekség majdnem minden kulturállamában hasonló intézetek keletkeztek és folyton keletkeznek, melyek az ő tanainak továbbfejlesztését tűzték és tűzik ki feladatukul és megérté

még saját intézetének is egy új nagy és világra szóló győzelmét, a diphteria-ellenes gyógymód feltalálását, a melynek dicsőségéből ránk is háramlik annyi, hogy azt tanítványa, Roux, annak megalkotója, a mi 1894-diki hygieni congressusunkon hozta nyilvánosságra. Még egyszer látta ismételve maga körül azt a lelkes felbuzdulást, a mi a veszettség gyógyításának feltalálása után hazáját és az egész világot exaltatióba ragadta. A közadakozás ez új gyógymód nagyban létesítésére az előbbinél még nagyobb áldozatokat hozott és a közelismerés még egyszer adta meg tanítványa dicsőítésében neki a babért.

Életének utolsó két éve meg-megújuló szenvedésekben telt el. Hosszas vesebaja és albuminuriája elgyengült testét ágyhoz szegezték, és a nehézlégzés időről időre ismétlődő kínjai között hunyt el családja és munkatársai körében 1892. szeptember 27-dikén.

Temetése nagy nemzeti temetés volt, melyen, úgy mint 70 éves jubileuma alkalmával, részt vett a francia köztársaság elnöke, az egész ministeriummal, a parlament, katonaság és különböző tudományos és nem tudományos testületek képviselőivel, a külföldi különböző tudományos testületek kiküldötteivel.

Holttestének elhelyezése végett a kormány a családnak felajánlotta a pantheont; de az özvegy kívánságára megengedték, hogy a nevéről nevezett saját intézetében kapja meg végső nyughelyét, sarkophagja pedig a míg a cryptája elkészült, a Notre-Dame templomában maradt.

Mostan ott nyugszanak már Pasteur hamvai a Rue Dutot 25 sz. alatti nagy intézet előcsarnokának souterrainjében, egy művészi kivitelű halottas kápolnában, melynek architektúrája a ravennai Galla Placidia híres mausoleu-

mára emlékeztet. Hozzá egy földalatti folyosó vezet. Szép kivitelű rács jelzi a bejáratot kovácsolt vasból, felette a szerény felirattal:

»Ici repose Pasteur.«

Innen kilencz fehér márvány lépcső viszen alá a cryptába, mely márványmozsákkal van kipadozva. A lépcsőkkel esik lejtősen a boltozat is és egy nagy, négyivezetű, gömbölyű kupolába megyen át. Ennek falain a *Tudomány*, *Hűt.*, *Remény* és *Könyörület* allegorikus képei láthatók. Ez a crypta boltozata. A crypta falai fekete erezetű fehér márványból valók; a boltívek négy csoport hármas, egy középső vörös, két szélső zöld porphyrganit-oszlopokon nyugszanak. A boltozat falait finom mozaik takarja, ábrázolva a tudós kísérleti állatait, az eszközöket, melyeket az erjedés tanulmányozására használt, és az első oltottak egyikét, a hős kis juhászgyereket, Jupille-t, ki egy veszett kutyával viaskodik és azt megfojtja. A crypta háttérében egy kis oltár van, a crypta kellő közepén nyugszik a porphyrsarkophag.

A Szajna ugyan e balpartján, az École militaire-rel szemben fekszik az invalidusok templomának dombja alatt egy másik hatalmas crypta, körülvéve az idegen nemzetektől elfoglalt zászlókból álló tropheumokkal és padozatán kirakva vívott nagy csaták neveivel: *Rivoli*, *Pyramides*, *Marengo*, *Austerlitz*, *Iéna*, *Friedland*, *Wagram*, *Moskova*. A bejárat két oldalát karyatid alakban két colossalis bronzfigura őrzi, egyik a kezében a földgömböt, a másik pedig koronát és sceptrumot tartva. Benn a cryptában van I. Napoleon sarkophagja.

E két szellemóriás sírja ott a Szajna balpartján még sokáig fog symboluma maradni a Pasteur-féle fentebb említett két nagy társadalmi törvénynek, a háború és béke törvényeinek. Generatiók zarándokolandanak hozzájuk, hogy inspiratiót merítsenek, ki egyikből, ki a másikkól.

A Rue Dutot-i sírből az a hit sugárzik elő, hogy a tudomány és béke előbb-utóbb győzedelmeskedni fog a

tudatlanság és háború felett és a világ különböző népei egyesülni fognak nem a rombolás, hanem az építés gondolatában és a jövő azoké, a kik legtöbbet tesznek a szenvedő emberiségért.

Elhunyt kültagunk emlékének hódolunk, ha a tudományos törekvések e törhetetlen hitét ápoljuk és azon szebb jövő létesítésében, a hogy és a mennyire tehetjük, hozzájárulunk.

PASTEUR LAJOS KÜLTAG MŰVEI.

I. Cristallographiai dolgozatok.

Note sur la cristallisation du soufre (*C. R.*, 1848, t. XXVI, p. 48).

Recherches sur divers modes de groupement dans le sulfate de potasse (*C. R.*, 1848, t. XXVI, p. 304).

Recherches sur le Dimorphisme (*C. R.*, 1848, t. XXVI, p. 353).

Mémoire sur la relation qui peut exister entre la forme cristalline et la composition chimique, et sur la cause de la polarisation rotative (*C. R.*, 1848, t. XXVI, p. 53).

Note sur la quinidine (*C. R.*, 1853, t. XXXVI, p. 26).

Recherches sur les alcooloïdes des quinquinas (*C. R.*, 1853, t. XXXVII, p. 110).

Isomorphisme entre les corps isomères, les uns actifs, les autres inactifs, sur la lumière polarisée (*C. R.*, 1856, t. XLII, p. 1259).

Études sur les modes d'accroissement des cristaux et sur les causes des variations de leurs formes secondaires (*C. R.*, 1856, t. XLIII, p. 795).

Observations relatives à une note de M. Vignon sur le pouvoir rotatoire de la mannite (*C. R.*, 1873, t. LXXVII, p. 1292).

Des forces dissymétriques naturelles (*C. R.*, 1874, t. LXXVIII, p. 1515).

Sur une distinction entre les produits organiques naturels et les produits organiques artificiels (*C. R.*, 1875, t. LXXI, p. 128).

Remarques sur la formation d'acide paratartrique par la mannite (*Bull. Soc. chim.*, 1859, t. II, p. 103).

Propriétés optiques des dérivés nitrés de la mannite et de la dulcite (*Bull. Soc. chim.*, 1859, t. II, p. 115).

Recherches sur la dissymétrie moléculaire des produits organiques naturels (Leçons, prof. à la *Soc. chimique de Paris*, le 20 janv.

et le 3 févr. 1860; et *Leçons de chimie de la Société chimique de Paris*, 1861. t. I, pp. 1—48).

Observations relatives à une communication de M. Piutti sur une nouvelle espèce d'asparagine (*C. R.*, 1886, t. CIII, p. 138).

Mémoire sur les acides aspartique et malique (36 p.) (*Ann. de Chim. et de Phys.* (3), 1851, t. XXXIV).

Recherches sur les propriétés spécifiques de deux acides qui composent l'acide racémique (44 p.) (*Ann. de Chim. et de Phys.* (3), 1851, t. XXVIII).

Études sur les modes d'accroissement des cristaux et sur les causes des variations de leurs formes secondaires (27 p.) (*Ann. de Chim. et de Phys.* 1856 (3), t. XLIX).

II. Dolgozatok a tejsavas és alkohol erjedésről.

Mémoire sur l'alcool amylique (*C. R.*, 1855, t. XLI, p. 296).

Note sur le sucre de lait (*C. R.*, 1856, t. XLII, p. 347).

Mémoire sur la fermentation appelée lactique (*C. R.*, 1857, t. XLV, p. 913).

Mémoire et Lettre sur la fermentation alcoolique (*C. R.*, 1857, t. XLV, p. 1032; 1858, t. XLVI, p. 179; 1859, t. XLVIII, p. 1149).

Mémoire sur la fermentation de l'acide tartrique (*C. R.*, 1858, t. XLVI, p. 615).

Production constante de glycérine dans la fermentation alcoolique (*C. R.*, 1858, t. XLVI, p. 857).

Nouvelles recherches sur la fermentation alcoolique (*C. R.*, 1858, t. XLVII, pp. 224 et 1011).

Nouveaux faits pour servir à l'histoire de la levure lactique (*C. R.*, 1859, t. XLVIII, p. 337).

Nouveaux faits concernant la fermentation alcoolique (*C. R.*, 1859, t. XLVIII, p. 640).

Sur la fermentation alcoolique; cellulose et matières grasses de la levure constituées aux dépens du sucre (*C. R.*, 1859, t. XLVIII, p. 735).

Note en réponse à M. Berthelot sur la fermentation alcoolique de la levure de bière (*C. R.*, 1859, t. XLVIII, p. 737).

Note sur la fermentation alcoolique en réponse à M. Berthelot (*C. R.*, 1860, t. I, p. 1083).

Note sur le *Penicillium glaucum* et sur la dissymétrie moléculaire des produits organiques naturels (*C. R.*, 1860, t. LI, p. 298).

Recherches sur le mode de nutrition des Mucédinées (*C. R.*, 1860, t. LI, p. 709).

De l'influence de la température sur la fécondité des spores des Mucédinées (*C. R.*, 1861, t. LII, p. 16).

Animalcules infusoires vivant sans gaz oxygène libre, et déterminant des fermentations (*C. R.*, 1861, t. LII, p. 344).

Expériences et vues nouvelles sur la nature des fermentations (*C. R.*, 1861, t. LII, p. 1260).

Nouvel exemple de fermentation déterminée par des animalcules infusoires, pouvant vivre sans gaz oxygène libre, et en dehors de tout contact avec l'air atmosphérique (*C. R.*, 1863, t. LVI, p. 416).

Examen du rôle attribué au gaz oxygène atmosphérique dans la destruction des substances animales et végétales après la mort (*C. R.*, 1863, t. LVI, p. 734).

Recherches sur la putréfaction (*C. R.*, 1853, t. LVI, p. 1189).

Notre sur un Mémoire de Liebig, et des Observations de M. Frémy sur les fermentations, l'origine et la nature des ferments (*C. R.*, 1871, t. LXXIII, pp. 1419 et 1427; 1872, t. LXXIV, pp. 403 et 505, et t. LXXV, pp. 784, 781, 900, 981, 987, 1056, 1062, 1066, 1170, 1172 és 1217).

Observations à propos d'une communication de M. Trécul sur l'origine des levures lactique et alcoolique (*C. R.*, 1871, t. LXXIII, p. 1461; 1872, t. LXXIV, p. 23, et t. LXXV, pp. 990 et 1167).

Nouvelles expériences pour démontrer que le germe de la levure qui fait le vin provient de l'extérieur des grains de raisin (*C. R.*, 1872, t. LXXV, p. 781).

Faits nouveaux pour servir à la connaissance de la théorie des fermentations proprement dites (*C. R.*, 1872, t. LXXV, p. 784).

Note sur la production de l'alcool par les fruits (*C. R.*, 1872, t. LXXV, p. 1054).

Observations au sujet des notes de MM. Béchamp et Estor sur la fermentation alcoolique (*C. R.*, 1872, t. LXXV, p. 1573).

Observations relatives à une communication de MM. Gosselin et A. Robin sur l'urine ammoniacale (*C. R.*, 1874, t. LXXVIII, p. 46).

Nouvelles observations sur la nature de la fermentation alcoolique (*C. R.*, 1875, t. LXXX, p. 452).

Observations sur l'origine du sucre dans les plantes (*C. R.*, 1875, t. LXXXI, p. 1071).

Note sur la fermentation, à propos des critiques de MM. Brefeld et Traube (*C. R.*, 1876, t. LXXXII, p. 1078).

De l'origine des ferments organisés, à propos des ouvrages de M. Frémy et de M. Tyndall (*C. R.*, 1876, t. LXXXII, p. 1285).

Sur la fermentation de l'urine (en collaboration avec M. Joubert) (*C. R.*, 1876, t. LXXXIII, p. 5).

Réponse à M. Berthelot sur la théorie des fermentations (*C. R.*, 1876, t. LXXXIII, p. 10).

Note sur une communication de M. Sacc, relative à la panification aux Etats-Unis et aux propriétés du houblon comme ferment (*C. R.*, 1876, t. LXXXIII, p. 107).

Note sur la fermentation des fruits et sur la diffusion des germes des levures alcooliques (*C. R.*, 1876, t. LXXXIII. p. 173).

Note sur une communication de M. Durin sur la fermentation cellulosique du sucre de canne (*C. R.*, 1876, t. LXXXIII. p. 176).

Réponse à M. Frémy sur la génération intra-cellulaire du ferment alcoolique (*C. R.*, 1876, t. LXXXIII, p. 182).

Sur les conserves alimentaires (*C. R.*, 1877, t. LXXXIV, p. 293).

Réponse à M. Trécul sur l'origine des levures alcooliques (*C. R.*, 1878, t. LXXXVI, p. 56).

Observation sur le mémoire de M. Cunning relatif à l'anaérobie des microorganismes (*C. R.*, 1878, t. LXXXVII, p. 33).

Sur la théorie de la fermentation, à l'occasion d'un article publié dans la *Revue scientifique* sous le titre de »la Fermentation alcoolique, dernières expériences de Claude Bernard« (*C. R.*, 1878, t. LXXXVII, pp. 125, 185 et 813, et 1879, t. LXXXVIII, p. 1169).

Réponses aux observations de M. Berthelot relatives à ce mémoire (*C. R.*, 1878, t. LXXXVII, p. 1053; 1879, t. LXXXVIII, pp. 58, 133 et 255).

Réponses aux observations de M. Trécul sur la fermentation et les êtres inférieurs (*C. R.*, 1878, t. LXXXVII, p. 1059, et 1879, t. LXXXVIII, pp. 58, 106, 254 et 255).

Recherches sur la fermentation visqueuse (*Bull. Soc. chim.*, 1858, t. I, p. 21).

De la fermentation visqueuse (*Bull. Soc. chim.*, 1859, t. II, pp. 21 et 31).

Nature de la fermentation butyrique (*Bull. Soc. chim.*, 1861, t. III, p. 145).

Sur les fermentations acétique et butyrique (*Bull. Soc. chim.*, 1862, t. III, p. 52).

Remarques sur les acides dérivés de la sorbine et obtenus par M. Dessaignes (*Bull. Soc. chim.* 1862, t. III p. 107).

Fermentation par des infusoires (*Bull. Soc. chim.*, 1863, t. V, p. 221).

Mémoire sur la fermentation alcoolique (106 p.), (*Ann. de Chim. et de Phys.* (3), 1860, t. LVIII).

Mémoire sur la fermentation appelée lactique (15 p.). Communication faite en août 1857 à la Société des sciences de Lille (*Ann. de Chim et de Phys.* (3), 1858, t. LII).

Examen critique d'un écrit posthume de Claude Bernard sur la fermentation (1 vol. in-8 de 153 p., Paris, Gauthier-Villars, 1879).

Studies on fermentation. The diseases of beer, their causes and the means of preventing them. A translation made with the author's sanction of »Études sur la bière«, with notes, index and original illustrations, by Frank Faulkner and D. Constable Robb (1 vol. in-8 de xv-418 p. London, Macmillan, 1879).

III. Dolgozatok a generatio aequivocaról.

Expériences relatives aux générations dites spontanées (*C. R.*, 1850, t. I, p. 303 ; t. II, pp. 348 et 675).

De l'origine des ferments. Nouvelles expériences relatives aux générations dites spontanées (*C. R.*, 1860, t. I, p. 849).

Mémoire sur les corpuscules organisés qui existent en suspension dans l'atmosphère. Examen de la doctrine des générations spontanées (*C. R.*, 1861, t. LII, p. 1142 ; 1862, t. LIV, p. 1270).

Réponse aux observations critiques de MM. Pouchet, Joly et Musset contenues dans leur Mémoire sur l'hétérogénie (*C. R.*, 1873, t. LVII, pp. 724 et 846).

Note relative à des réclamations de priorité de M. Béchamp sur les fermentations et générations dites spontanées (*C. R.*, 1863, t. LVII, p. 967).

Note sur les générations spontanées (*C. R.*, 1864, t. LVIII, p. 21).

Remarques sur une fausse allégation d'un ouvrage de M. Pouchet (*C. R.*, 1864, t. LVIII, pp. 22 et 192).

Remarques à l'occasion d'une demande de MM. Pouchet, Joly et Musset, pour qu'on attende le retour de la saison chaude avant de répéter leurs expériences sur l'hétérogénie. M. Pasteur déclare que, pour lui, il est prêt en toute saison à les répéter (*C. R.*, 1864, t. LVIII, p. 471).

Observations relatives à diverses notes de M. V. Meunier concernant la question des générations spontanées (*C. R.*, 1865, t. LXI, p. 1091).

Observations au sujet d'une note de M. Pouchet sur la résistance vitale (*C. R.*, 1866, t. LXIII, p. 1139).

Remarques relatives à une communication de M. Donné sur la génération spontanée des moisissures végétales (*C. R.*, 1866, t. LXIII, p. 395.)

Remarques à l'occasion d'une note de M. Donné sur la génération spontanée des animalcules infusoires (*C. R.*, 1866, t. LXIII, p. 1073).

Lettres à M. Dumas sur la nature des corpuscules des vers à soie et sur la maladie des vers à soie (*C. R.*, 1867, t. LXIV, pp. 835, 1109 et 1114).

Lettre à M. Dumas sur les éducations précoces de graines de races indigènes provenant de chambrées choisies (*C. R.*, 1868, t. LXVI, pp. 689 et 721).

Réponse à M. Bastian au sujet de l'altération de l'urine, de la fermentation de l'urine neutralisée par la potasse, et les germes des bactéries en suspension dans l'atmosphère et dans les eaux (en

collaboration avec M. Joubert) (*C. R.*, 1876, t. LXXXIII, pp. 176 et 377; 1877, t. LXXXIV, pp. 64, 206, 307; t. LXXXV, p. 178).

Des générations spontanées (*Bull. Soc. chim.*, 1860, pp. 138, 146 et 382).

IV. Dolgozatok az eczetről és borról.

Étude sur les Mycodermes; rôle de ces plantes dans la fermentation acétique (*C. R.*, 1862, t. LII, pp. 160 és 265).

Suite à une note précédente sur les Mycodermes; nouveau procédé industriel de fabrication du vinaigre (*C. R.*, 1862, t. LV, p. 28).

Sur la présence de l'acide acétique parmi les produits de la fermentation alcoolique (*C. R.*, 1863, t. LVI, p. 989).

Acide acétique dans la fermentation alcoolique (*Bull. Soc. chim.*, 1863, t. V, p. 576).

Fermentation acétique (*Bull. Soc. chim.*, 1865, t. III, p. 306).

Études sur le vinaigre, sa fabrication, ses maladies, moyens de les prévenir; nouvelles observations sur la conservation des vins par la chaleur (1 vol. in-8 de VIII-119 p. Paris, Gauthier-Villars, 1868).

Étude sur les vins; de l'influence de l'oxygène de l'air dans la vinification (*C. R.*, 1863, t. LVII, p. 936).

Des altérations spontanées ou maladies des vins (*C. R.*, 1864, t. LVIII, pp. 93 et 142).

Procédé pratique pour la conservation et l'amélioration des vins (*C. R.*, 1865, t. LX, p. 899; t. LXI, p. 274).

Noté sur les dépôts qui se forment dans les vins (*C. R.*, 1865, t. LX, p. 1109).

Sur l'emploi de la chaleur comme moyen de conservation du vin (*C. R.* 1865, t. LXI, p. 979).

Sur la pratique du chauffage pour la conservation et l'amélioration des vins (*C. R.*, 1869, t. LXIX, p. 577, és 1872, t. LXXV, p. 303).

Réponse aux observations sur le chauffage des vins, faites par M. Thénard (*C. R.*, 1869, t. LXIX, pp. 645, 905 et 973), et par M. de Vergnette-Lamotte (*Ibid.*, 1869, t. LXIX, p. 905, és 1872, t. LXXIV, pp. 791 et 845).

Dosage de l'acide tartrique et de la crème de tartre dans les vins (*Bull. Soc. chim.*, 1864, t. I, p. 449; t. II, p. 3).

Influence de l'oxygène dans la vinification (*Bull. Soc. chim.*, 1864, t. I, p. 390).

Conservation des vins par la chaleur (*Bull. Soc. chim.*, 1865, t. IV, pp. 89 et 410; t. V, p. 468; 1872, t. XVIII, p. 365).

Etudes sur le vin, ses maladies, causes qui les provoquent, procédés nouveaux pour le conserver et pour le vieillir (1 vol. in-8 de 264 pp. Paris, Imprimerie impériale, V. Masson, 1866).

V. Dolgozatok a selyemhernyó betegségeiről.

Observations sur la maladie des vers à soie (*C. R.*, 1865, t. LXI, pp. 475 et 506).

Nouvelles études sur la maladie des vers à soie (*C. R.*, 1866, t. LXIII, p. 126).

Observations au sujet d'une note de M. Béchamp sur la maladie actuelle des vers à soie (*C. R.*, 1866, t. LXIII, pp. 317 et 427), et de M. Balbiani sur le même sujet (*Ibid.*, p. 441).

Nouvelles études expérimentales sur la maladie des vers à soie (*C. R.*, 1866, t. LXIII, p. 897).

Note sur la maladie des vers à soie désignée vulgairement sous le nom de *morts blancs* et de *morts flats* (*C. R.*, 1868, t. LXVI, p. 1280).

Rapport sur la Mission de 1868 relative à la maladie du ver à soie (*C. R.*, 1868, t. LXVII, p. 581).

Moyen de reconnaître aux essais précoces sur les graines de vers à soie celles qui sont prédisposées à la maladie des morts flats (*C. R.*, 1868, t. LXVII, p. 813).

Sur les bons effets de la sélection cellulaire dans la préparation de la graine de vers à soie (*C. R.*, 1869, t. LXVIII, p. 79).

Lettre à M. Dumas, à propos d'une lettre de M. Cornalia sur la méthode proposée pour régénérer les vers à soie (*C. R.*, 1869, t. LXVIII, p. 628).

Résultat des observations faites sur la maladie des morts flats soit héréditaire, soit accidentelle (*C. R.*, 1869, t. LXVIII, p. 1229).

Observations relatives à une note de M. Raybaud-Lange sur la sériciculture (*C. R.*, 1869, t. LXVIII, p. 1433).

Note sur la sélection des cocons faite par le microscope pour la régénération des races indigènes de vers à soie (*C. R.*, 1869, t. LXIX, p. 158).

De la confection de la graine de vers à soie et du grainage indigène (*C. R.*, 1869, t. LXIX, p. 744).

Lettre à M. le maréchal Vaillant sur les résultats obtenus dans l'éducation des races françaises de vers à soie à Villa-Vicentina (*C. R.*, 1870, t. LXX, p. 1319).

Résultats des éducations pratiques de vers à soie effectuées au moyen des graines préparées par les procédés de sélection (*C. R.*, 1870, t. LXXI, p. 182).

Note relative à un Rapport de M. Cornalia sur les éducation-de vers à soie en 1872 (*C. R.*, 1873, t. LXXVI, p. 461).

Note sur le grainage cellulaire pour la préparation de la graine de ver à soie (*C. R.*, 1876, t. LXXXII, p. 955).

Études sur la maladie des vers à soie. 2 vol. in-8, Gauthier-Villars, 1870. T. I, la Pétrine et la Flacherie; t. II, Notes et documents.

Rapport au ministère de l'Agriculture et du Commerce sur la mission confiée à M. Pasteur en 1868 relativement à la maladie des vers à soie (1 vol. in-4 de 72 p. Paris, Impr. impér., 1868).

VI. Dolgozatok a sörről.

Réponse aux observations de M. Trécul sur l'origine de la levure de bière (*C. R.*, 1873, t. LXXVII, pp. 1321, 1396, 1441, 1444 és 1519).

Étude sur la bière. Nouveau procédé de fabrication pour la rendre inaltérable (*C. R.*, 1873, t. LXXVII, p. 1140).

Production de la levure dans un milieu minéral sucré (*C. R.*, 1874, t. LXXVIII, p. 213).

Fabrication et conservation de la bière (*Bull. Soc. chim.*, 1872, t. XVII, p. 144 et 384; 1874, t. XXI, p. 43; t. XXII, p. 219).

VII. Dolgozatok a mikrobás betegségek aetiológiájáról.

Remarques à l'occasion d'une note de M. Davaine relative à la maladie charbonneuse (*C. R.*, 1865, t. LXI, p. 226).

Note à l'occasion d'une communication de MM. Leplat et Jallard, concernant la maladie du sang de rate (*C. R.*, 1865, t. LXI, p. 301).

Observations au sujet d'une communication de M. A. Guérin sur le rôle pathogénique des ferments dans les maladies chirurgicales (*C. R.*, 1874, t. LXXVIII, p. 867).

Observations sur la méthode de traitement des amputés de M. A. Guérin (*C. R.*, 1875, t. LXXX, p. 87).

Observations à propos d'une communication de M. Bouillaud sur la fièvre typhoïde (*C. R.*, 1877, t. LXXXIV, p. 106).

Étude sur la maladie charbonneuse (en collaboration avec M. Joubert) (*C. R.*, 1877, t. LXXXIV, p. 900).

Remarques sur une communication de M. Raynaud à propos du charbon (*C. R.*, 1877, t. LXXXIV, p. 1520).

Note sur le charbon et la septicémie (*C. R.*, 1877, t. LXXXV, pp. 61 et 101).

La théorie des germes et ses applications à la médecine et à la chirurgie (en collaboration avec MM. Joubert et Chamberland) (*C. R.*, 1878, t. LXXXVI, p. 1037).

Sur le charbon des poules (en collaboration avec MM. Joubert et Chamberland) (*C. R.*, 1878, t. LXXXVII, p. 47).

De l'extension de la théorie des germes à l'étiologie de quelques maladies communes (*C. R.* 1880, t. XC, p. 1033).

Sur l'étiologie du charbon (en collaboration avec MM. Chamberland et Roux) (*C. R.*, 1880, t. XCI, pp. 86 et 455).

Sur la non-récidive de l'affection charbonneuse (en collaboration avec M. Chamberland) (*C. R.*, 1880, t. XCI, p. 531).

Nouvelles observations sur l'étiologie et la prophylaxie du charbon (*C. R.*, t. XCI, p. 697).

Sur une maladie nouvelle provoquée par la salive d'un enfant mort de la rage (en collaboration avec MM. Chambrand et Roux) (*C. R.*, 1881, t. XCII, p. 159, és *Bull. de l'Acad. de médecine*, 1881, 2e série, t. X, p. 94).

Sur la longue durée de la vie des germes charbonneux et sur leur conservation dans les terres cultivées (en collaboration avec MM. Chamberland et Roux) (*C. R.*, 1881, t. XCII, p. 209).

Sur la rage (en collaboration avec MM. Chamberland, Roux et Thuillier) (*C. R.*, 1881, t. XCII, p. 1259, et *Bull. de l'Acad. de médecine*, 1881, 2e série, t. X, p. 717).

Nouveaux faits pour servir à la connaissance de la rage (en collaboration avec MM. Chamberland, Roux et Thuillier) (*C. R.*, 1882, t. XCV, p. 1187).

Nouvelles communications sur la rage (*C. R.*, 1885, t. XCVIII, pp. 457 és 1129, és 1886, t. CIII, p. 777, és *Bull. de l'Acad. de médecine*, 1886, t. XVI, n° 41).

Du virus rabique et de la septicémie (*Bull. de l'Ac. de médecine* (2), 1881, t. X, p. 136).

De la septicémie puerpérale (*Bull. de l'Ac. de médecine* (2), 1879, t. VIII, pp. 256 et 565).

Remarques à l'occasion d'une communication de M. Faltz sur un Leptotrix trouvé dans le sang d'une femme atteinte de fièvre puerpérale grave (*C. R.*, 1879, t. LXXXVIII, p. 612 et 1216).

Sur les maladies virulentes et en particulier sur la maladie appelée vulgairement choléra des poules (*C. R.*, 1880, t. XC, pp. 239, 952 et 1050).

Observation à propos d'une note de MM. Arloing, Cornevin et Thomas sur la cause de l'immunité des adultes de l'espèce bovine contre la charbon (*C. R.*, 1881, t. XCIII, p. 608).

Sur le rouget ou mal rouge des pores (*C. R.*, 1882, t. XCV, p. 7120).

VIII. Dolgozatok a virusról és vaccinaról.

Observations relatives aux expériences de M. Chauveau sur la nature du virus vaccin (*C. R.*, 1868, t. LXVI, p. 321).

Expériences tendant à démontrer que les poules vaccinées pour le choléra sont réfractaires au charbon (*C. R.*, t. XCI, p. 315).

De l'atténuation du virus du choléra des poules (*C. R.*, 1880, t. XCI, p. 673.)

La vaccination du rouget des porcs, à l'aide du virus mortel atténué de cette maladie (en collaboration avec M. Thuillier) (*C. R.*, 1883, t. XCII, p. 1163, et *Bull. Acad. de médéc.*, 1883, t. XII, n° 48).

De l'atténuation des virus et de leur retour à la virulence (en collaboration avec MM. Chamberland et Roux) (*C. R.*, 1881, t. XCII, p. 489).

De la possibilité de rendre les moutons réfractaires au charbon par la méthode des inoculations préventives (en collaboration avec MM. Chamberland et Roux), (*C. R.*, 1881, t. XCII, p. 662).

Le vaccin du charbon (en collaboration avec MM. Chamberland et Roux) (*C. R.*, 1881, t. XCII, p. 666).

Compte rendu sommaire des expériences faites à Pouilly-le-Fort, près Melun, sur la vaccination charbonneuse (en collaboration avec MM. Chamberland et Roux) (*C. R.*, 1881, t. XCII, p. 1378).

Sur la vaccination charbonneuse (*C. R.*, 1883, t. XCVI, p. 979).

Réponse à la Commission de l'Ecole vétérinaire de Turin (*C. R.*, 1883, t. XCVI, p. 1457).

Méthode pour prévenir la rage après morsure, et réponse aux remarques de MM. Vulpian, Bouley et Larrey à ce sujet (*C. R.*, 1885, t. CI, pp. 765 és 774, és *Bull. de l'Ac. médecine*, 1885 (2), t. XIV, n° 43).

Résultats de l'application de la méthode pour prévenir la rage après morsure, et réponse à divers observateurs (*C. R.*, 1886, t. CII, pp. 459, 468 et 835).

Rapport de la Commission pour la fondation d'un établissement destiné au traitement de la rage après morsure (*C. R.*, 1886, t. CII, p. 581).

Note accompagnant le Rapport de la Commission anglaise de la rage (*C. R.*, 1887, t. CV, p. 6).

Remarques relatives à une communication de M. Gamaléia sur la vaccination préventive du choléra asiatique (*C. R.*, 1888, t. CVII, p. 434.)

Sur la méthode de phophylaxie de la rage après morsure (*C. R.*, 1889, t. CVIII, p. 1228).

Lettre à M. Duclaux sur la rage (*Ann. de l'Inst. Pasteur*, 1887, t. I, n° 1, pp. 1-18, és t. II, 1888, n° 3, p. 117).

Précautions contre le choléra (*Revue d'hygiène*, t. V, août 1883, p. 698).

Le traitement de la rage (1 br. in-8 de 46 p. Marpon et Flammarion. Paris, 1886).

Observation à propos d'une communication de MM. D. et H. Becquerel sur le froid que peuvent supporter la bactérie charbonneuse et d'autres organismes microscopiques sans perdre leur virulence (*C. R.*, 1879, t. LXXXVIII, p. 1015).

Sur les maladies virulentes et en particulier sur la maladie appelée vulgairement choléra des poules (1 br. in-8 de 16 p. Masson. 1880).

De l'atténuation des virus (communication faite au IVe Congrès d'hygiène et de démographie de Genève (*Revue scientifique*, 16 sept. 1882 (3), t. III, pp. 353-361).

Des virus vaccins (communication faite au Congrès médical de Londres) (*Revue scientifique*, 20 août 1881 (3), t. IV, pp. 225-228).

Une statistique au sujet de la vaccination préventive contre le charbon portant sur quatre-vingt-cinq mille animaux (*C. R.*, 1832, t. XCV, p. 1250).

La vaccination charbonneuse ; réponse à un Mémoire de M. Koch (*Revue Scientifique*, 1883) (3), t. V, p. 97).

IX. Vegyesek.

Remarques sur une note de M. Van Tieghem concernant la coloration rose violet développée par les acides dans les fibres du liber et du bois (*C. R.*, 1863, t. LVI, p. 991), et sur une note de M. Béchamp sur le même sujet (*C. R.*, 1863, t. LVI, p. 1109).

Sur la lumière phosphorescente des Cucuyos (*C. R.*, 1864, t. LIX, p. 509).

Remarques à l'occasion d'un Mémoire de MM. Bussy et Buignet sur les changements de température produits par le mélange de liquides de nature différente (*C. R.*, 1864, t. LIX, p. 689).

Observations à propos d'une communication de M. Dumas sur l'intérêt qu'il pourrait y avoir à examiner l'effet que produirait sur une vigne la coexistence du phylloxéra et du mycélium constaté à Gully (*C. R.*, 1874, t. LXXIX, p. 1233).

Observations à propos d'une communication de M. Boussingault, sur la végétation du maïs (*C. R.*, 1876, t. LXXXII, pp. 792 et 942).

Note au sujet d'une communication de M. Weddell sur l'avantage qu'il y aurait à remplacer la quinine par la cinchonidine (*C. R.*, 1877, t. LXXXIV, p. 577).

Observations sur une note de M. Duclaux, relative à la germination dans un sol riche en matières organiques, mais exempt de microbes (*C. R.*, 1885, t. C, p. 68).

Sur la destruction des lapins en Australie et dans la Nouvelle-Zélande, 1 vol. in-8 1888 (*Ann. de l'Inst. Pasteur*, 1888, t. II, pp. 1-8).

Remarques à l'occasion d'une note de L. Rommier relative à l'influence toxique que le mycélium des racines de la vigne exerce sur le Phylloxéra (*C. R.*, 1880, t. XC, pp. 512 et 514).

Discours prononcé à l'Académie française.

Discours prononcé au jubilé du 27 décembre 1892 (jubilé de M. Pasteur, 1893, pp. 24-26).

Discours prononcé à la Conférence Scientia (*Revue Scientifique*, 1re sem., 1885, p. 221).

Discours prononcé à l'inauguration de l'Institut Pasteur (*Ann. de l'Institut Pasteur*, 1888, t. II, p. 26, supplém.).

III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— kor. 40 fill.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 80 »
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— » 60 »
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 40 »
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— » 40 »
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— » 40 »
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— » 40 »
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— » 20 »
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— » 40 »

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— » 20 »
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 40 »
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— » 40 »
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— » 30 »
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— » 50 »
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 » 20 »
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— » 80 »
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 » 20 »
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— » 40 »
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— » 60 »
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 » 20 »
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— » 50 »
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— » 60 »

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— » 80 »
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— » 40 »
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— » 40 »
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— » 60 »

V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	kor. 80 fill.
VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	—	> 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1	> — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	> 90 <
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	—	> 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2	> — >
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	> 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1	> — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1	> 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	> 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1	> — >
VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 50 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 9. SZÁM.

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

EMLÉKBESZÉD
CAPASSO BERTALAN

K. TAG FELETT.

ÓVÁRY LIPÓT

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1901. január 28-án tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 30 fill.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1901.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

II. KÖTET.

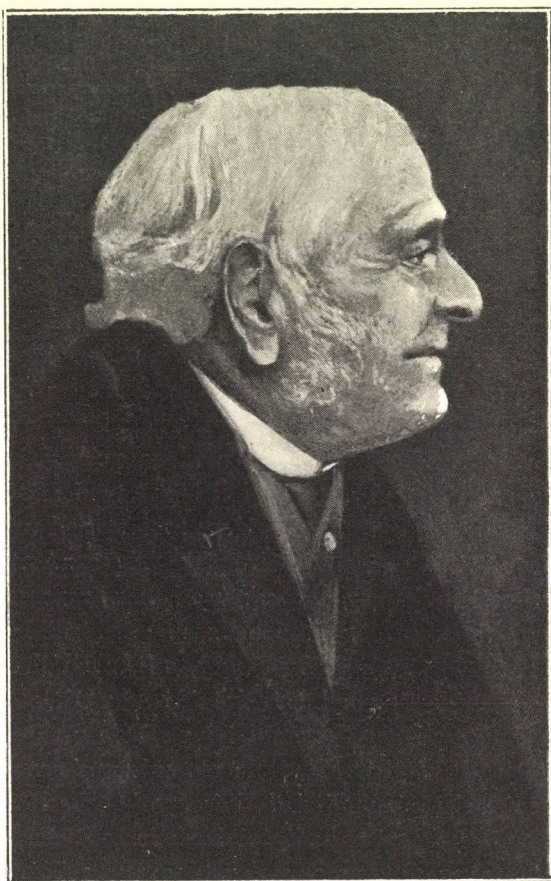
I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »

CAPASSO BERTALAN.

CAPASSO BERTALAN K. T. EMLÉKEZETE.

ÓVÁRY LIPÓT, 1. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akad. 1901. január 28-án tartott összes ülésében.)

Köszönettel tartozom a t. Akadémiának, hogy elhunyt külföldi tagtársunk, Bartolomeo Capasso, a nápolyi állami levéltárak főintendánsa, a Pontaniana tud. Akadémia s a Società di Storia Patria elnöke fölött a szokásos emlékbeszéd megtartásával engem méltóztatván megisztelni, alkalmat szolgáltatott nekem arra, hogy szerény csokrot fűzvéen magam is az emlékkoszorúba, melyet a tudományos világ e nagyérdemű bajnokának szentelt, tisztelet- s hálaadómat rójam le ezen férfiú iránt, ki nekem nemcsak barátom, de mesterem is volt.

Mielőtt Capasso sokoldalú tevékenységének és nagyszámú történeti, régészeti, műtörténeti stb. műveinek méltatásába bocsátkoznám, tartozom elhunyt barátom emlékének azzal, hogy felidézvén ifjúkorom legkedvesebb emlékeit, a nápolyi szabadságharcban való részvételemet, elmondjam, mily körülmények közt ismerkedtem meg e nagy férfiúval, ki egész életemre döntő befolyást vala gyakorlandó.

* * *

Az 1860-ki nápolyi hadjárat egyik legnevezetesebb szinte meseszerű eseménye Garibaldinak szeptember 7-ki nápolyi bevonulása volt. Mig a királyi csapatok a Nápolyt környező összes várak s a tengeri kikötő birtokában fenyegetőleg irányíták ágyúikat a város népesebb pontjai ellen,

Garibaldi a nápolyi nemzetőrség sorfalai s az utcákat szorongásig megtöltött nép örömrivalgása közt, minden fegyveres kíséret nélkül, csupán ötödmagával vonult a városba s a királyi csapatok mintegy megbüvölve a nép óriási lelkesedésétől, tétlenül nézték az imádott népvezér diadalmenetét. Nem lehet feladatam ama különben is ismert csodaszerű események részletezésébe bocsátkozni; csak azt akarom fölemlíteni, hogy Garibaldi bevonulása után a nép türelmetlenül várta a szabadító vörösingesek seregét is, mely azonban még jó messze Nápolytól, Calabriában volt és csak néhány, a sereg zömét megelőzőtt és a fölkelő csapatok szervezésével megbízott törzskari tiszt vala szeptember 8. és 9-én Nápolyba érkezendő. Sok vagyonos nápolyi polgár sietett ezek elé Salernóig, a nápolyi vasút akkori végpontjáig, s boldog volt, kinek sikerült egy garibaldinust fogni s vendégül hazavinni. Egy-egy vendégen többen is megosztottak. Engem, ki akkor ideiglenesen szintén a törzskarhoz voltam beosztva, két házigazda foglalt le s meg kellett ígérnem, hogy föltváltva fogom igénybe venni vendégszeretetüket. Az egyik házigazdám Capasso volt, egy lelkes öreg úr, ki megtudván, hogy magyar vagyok, kétszeresen örvendett fogásának. Én azonban csak néhány napig élvezhettem kedves házigazdáim vendégszeretetét, ki kellvén vonulnom az azalatt Capua alá érkezett hadtestemhez.

Az október 1-i híres voltturnói csatával, melyben Türr tábornok vezénylete alatt Darbai Scheiter György huszárajainak és Mogyoródi bakáinak is jelentékeny része volt a döntő győzelem kivívásában, véget ért a garibaldinus hadjárat. A megvert Bourbon-sereg visszavonult Capua és Gaeta váraiba, melyeknek bevételéhez most már rendes katonaságra volt szükség, mert Garibaldi irtózott a bombázástól. Meg is érkezett csakhamar Viktor Emánuel erős hadsereg élén s rövid idő alatt végzett a már züllésnek indult nápolyi hadakkal.

A garibaldinusok rebus bene gestis visszavonultak. Csak a magyar légió maradt meg, melyre egyrészt nagy szükség volt az elharapódzott brigantaggio elfojtására, másrészt pedig kereteit képezte egy majdani invazionális had-

seregnek, s *Legione Ausiliaria Ungherese* név alatt Doggenfeldi Vetter Antal 1848—49-es magyar altábornagy vezénylete alá helyeztetett.

Vetter a fölös számú tisztek számára Sorrentóban tiszti telepet létesített gróf Teleky Sándor ezredes vezénylete alatt, hová nekem, mint segédtsíztjének, igen gyakran kellett szolgálati ügyekben el-ellátogatnom; s nagy volt meglepetésem, midőn a nápolyi öböl eme legbájosabb partvidékén egyszer az én kedves nápolyi házigazdámmal, Capassóval találkoztam, ki voltaképen sorrentói birtokos volt. Capasso nagy örömmel fogadott s fentartván házigazdai jogait, lelkesre kötötte, hogy valahányszor Sorrentóba jövök, tekintsem otthonomnak narancsligetek közt díszlő nyári lakát, mely ajánlatát természetesen nagy köszönettel fogadtam. Sok szép napot töltöttem itt e jóságos öreg úr társaságában, kiben akkor csak a vendégszerető olaszt, a lelkes magyarbarátot ismertem, nem is sejtván, jó sorsom mily kiváló s mily nagy tekintélyű tudóssal hozott érintkezésbe. Sorrentóban sok mindenféléről folyt köztünk a társalgás, a napi események elég anyagot szolgáltattak, de semmi sem érdekelt Capassót inkább, mint mikor kíváncsiságának engedve, beszéltem neki Magyarország viszonyairól, annak történetéről s ősrégi alkotmányáról. Capasso nem tartozott a kérkedő tudósok közé. Szerénységében nem is látszott tudatával birni saját nagyságának. Kíváncsi kérdéseivel olybá tűnt fel, mintha csak tanulni vágnék, és ha csak egyenesen föl nem kérték, véleményt magától soha sem mondott; én tehát tudvágyát nem másnak, mint Magyarország iránti hő rokonszenvének tulajdonítottam.

Csak midőn 1861-ben összejöttünk Nápolyban, tudtam meg, kivel van dolgom, látván azt az általános tiszteletet, melylyel mindenütt környezték s azt a nagy tekintélyt, melyet a tudományos körökben élvezett. Ekkor tudtam csak kellően megbecsülni azt a szíves barátságot, melylyel engem megtisztelni kegyeskedett, s melynek közvetlen következménye az lőn, hogy jóakaró tanácsának s buzdításainak engedve megváltam a katonai pályától s visszatértem a publicistikához.

»Nem tudnak itt semmit az ön szép hazájáról, — mondá nekem Capasso, — milyen jó volna, ha leírná mindazt, mit nekem Sorrentóban elmondott. Hadd ismerjék meg azt a szép országot s a vitéz s nemes magyar nemzetet.« S erre nekem nemsokára alkalmat is nyújtott, beajánlván a De Sanctis, későbbi miniszter szerkesztése alatti »*L'Italia*« című hirlaphoz, melynek 1866-ig voltam belmunkatársa s a külföldi rovat vezetésén kívül »*Lettere di un emigrato ungherese*« czím alatt írtam cikkeket hazám viszonyairól.

Majd megismertette velem Nápoly gazdag könyv- s levéltárait s nemcsak kalauzom, de mesterem is volt. Az ő vezetése alatt kezdtem búvárkodni a méltán grande-nak nevezett nápolyi állami levéltárban s a nápolyi könyvtárak kéziratgyűjteményeiben. Első sikereimet a nápolyi Margit-legenda s a II. Ulászló s Beatrix közti válópörre vonatkozó oklevelek fölfedezését egyenesen Capassónak köszönhetem. Azután hosszú éveken át együtt búvárkodtunk; ő a Parthenopéból lett Napoli s Palepoli, de különösen kedves Sorrentója ősrégi történetére, én pedig hazám történetére vonatkozó adatokat s írott emlékeket gyűjtvén.

Tartoztam mindezek rövid fölemlítésével, hogy felejtethetlen barátom s mesterem iránti hálámnak ez úton is kifejezést adjak.

* * *

Déli Olaszország középkori történetének a XIX. század elejéig nagy számban megjelent forrásgyűjtemények nagyon homályos képét nyújtják. D'Afeltro, Bolvito, Freccia, Carraciolo, Pellegrino, Chioccarelli, Tutini, De Lellis, Bonito, Pratilli s mindenkifölött Muratori az oklevelek, repertoriumok, krónikák óriási halmazát gyűjtötték össze, melyeknek alapján Summonte megírta »*Historia della città e del Regno di Napoli*« című hat kötetes munkáját. Giannone »*Storia Civile del Regno di Napoli*« című művét, De Meo összeállította »*Annales*«-eit stb., de midőn a levéltárak megnyitásával az addig féltékenyen őrzött írott emlékek, eredeti oklevelek napfényre kerültek, derült csak ki, hogy e munkák a tömérdek adatnak minden kritika nélkül való fel-

halmozásával, az egymásnak ellentmondó adatoknak helytelen megbíráásával nemcsak zavaros, de teljesen ferde képet állítanak elénk Nápoly középkori történetéről.

A most letűnt század derekán, a negyvenes években, Carlo Troya, a későbbi nápolyi miniszter, adta az első lökést déli Itália történetének teljes rekonstruálásához, mely működésében, nevezetesen az elkerülhetetlenné vált levéltári kutatásban, munkatársául szegődött az akkor még fiatal Capasso, ki aztán Troya elhalálózása után, 1858 óta egymaga folytatta a fárasztó nagy munkát, és sikerült is neki egészen új irányt adni a nápolyi történetírásnak.

Capasso különösen a kútfőkül szolgált krónikákra fordította figyelmét, mindenekelőtt Ubaldo nápolyi krónikájára, mely 717-től 1625-ig terjed, s melyet Pratilli 1751-ben bocsátott közre. Ez a krónika a középkor egyik legbecsebb irott emléke gyanánt volt elismerve, s De Meo Annalesinek is főalapul szolgált. Capasso szembeállította e krónikát a Pertz Monumentáiban 1838-ban megjelent »Chronicon Ducum et Principum Beneventi, Salerni, Capuae et Ducatus Neapolis« című krónikával, s feltűntetvén a számos ellentmondást, s a két krónika összeegyeztetlenségét »*La Cronaca Napoletana di Ubaldo edita dal Pratilli nel 1751 dimostrata una impostura del secolo scorso*« című munkájában, a szó teljes értelmében szétszedvén Ubaldo krónikáját, melyből addig a nápolyi historikusok oly bőven merítettek, fényesen bebizonyította e krónika hamis voltát. Capasso e munkája valódi remeke a történelmi s diplomatikai kritikának, és óriási feltűnést keltett a történetírói körökben. Hasonló módon bánt el Capasso Pratillinak egy másik hamisítványával, a »*Chronicon Cavensé*«-vel, valamint később Matteo Spinelli »*Diurnali*« című krónikájával, melyről Bernhardi német tudós is 1868-ban azt állította, hogy »eine Fälschung des XVI. Jahrhunderts«, mely állítása azonban számos ellentmondásra talált, s egész irodalmi harczot idézett elő, melyben Capasso élénk részt vett, s »*I Diurnali di Matteo Spinelli*« és »*Ancora i Diurnali di Matteo Spinelli da Giovenazzo*« című műveiben végkép eloszlatott minden kételyt e krónika hamis volta iránt.

Egytől egyig megvizsgálván az e krónikában felhozott tényeket, egykorú s minden gyanútól ment kútfőkkel halomra dönti azok hitelességét, éles bírálatával még sok Bernhardi által nem észlelt új hibát s hamisításokat derítván fel.

E munkájával Capasso teljesen tönkre silányította a nápolyi történetírók által addig követett methodust, s mindjárt közvetlenül, mintegy bebizonyítandó, hogy nemcsak rombolni, de építeni is tud, közzétette a nápolyi »Società di Storia Patria« közlönyében az *Archivio Storicoban* 40 évi fáradságos kutatásai eredményekép, nagybecsű, s a történetíróra nézve nélkülözhetetlen munkáját: »*Le fonti della Storia delle provincie Napoletane dal 568 al 1500*«, melyben elkezdve a Longobárdok korabeli vázaltszerű katalogusoktól, Maio »De Maiestate« czímű munkájáig, egytől-egyet szemügy alá vannak véve déli Italia majdnem összes történeti kútfői, úgy a kiadott, mint a kiadatlan munkák, gyűjtemények, érmek, feliratok, pénzek, stb. Capasso munkája 5 csoportban, u. i. a longobárd, normán, hohenstauffeni, anjoui s arragoniai korszakokra osztva, nemcsak az illető kútfőket ismerteti nagy szakismerettel, de feltünteteti minden csoportnál még azt is, mi hiányzik még ama kor történetének kellő ismeretéhez.

Nagy tevékenységet fejtett ki Capasso a jogtörténeti irodalomban is, különösen a nápolyi közjog fejlődési korszakainak, Nápoly régi törvényeinek és statutumainak kellő ismertetésében. Chiaritón és Giannonén kívül a nápolyi történetírók e tekintetben, részint a szövegek helytelen magyarázata, részint kellő jogképzettség hiánya miatt, csak félszeg munkát végeztek. Kiadott törvénytövegeik hibásak s hézagosak. A német Merkel volt az első, ki kellő érvényre juttatta a hohenstauffeni és aragoniai törvényeket és statutumokat, melyeknek azonban csak egy részét adta ki. E hiányt igyekezett pótolni Capasso, midőn megírta következő három nagybecsű munkáját: »*La novella di Ruggiero Re di Sicilia e di Puglie*,« »*Sulla storia esterna della Costituzione del Regno di Sicilia promulgate de Federico II.*«, és a latin nyelven kiadott »*Historia diplomatica Regni Siciliae inde ab anno 1250 ad annum 1266*« czímű műve-

ket. Különös beccsel bír Nápoly regionális történetére nézve »*Monumenta ad Neapolitani Ducatus Historiam pertinentia*« című valóban monumentalis munkája. Nagybecsűek továbbá Capassonak műtörténeti s különösen Nápoly ősrégi történetére vonatkozó monographiái. De igen hosszú volna, nem mondom ismertetni, csak elősorolni is Capassónak úgy önállóan, mint az olasz tudományos folyóiratokban megjelent összes műveit. De szükségesnek tartottam felhívni a t. Akadémia becces figyelmét Capasso nevezetesebb munkáira, melyeket jelen beszédemhez csatolt külön jegyzékben van szerencsém felsorolni.

* * *

Minieri Riccio halála után 1882-ben az olasz kormány Capassót állította a nápolyi állami levéltár élére s alkalmasabb férfiút nem is választhatott volna. Senki sem ismerte úgy mint ő a nápolyi grande archivio nemcsak összes rejtekeit, de fogatkozásait is. Most már minden tehetségét s idejét az 1808-ban alakult, de azóta a folytonos szaporodások miatt mindig csak az alakulás stadiumában maradt óriási levéltár szakszerű rendezésére fordította, mely működéséről az olasz belügyminiszterhez fölterjesztett s »*L'Archivio di Stato in Napoli dal 1883 a tutto il 1898.*« cím alatt nyomtatásban is kiadott jelentésében ad számot. Különös figyelmet fordított a hibásan kötött nevezetes anjoui regesztákra s egyáltalán az anjoukori kötetlen iratok szakszerű rendezésére, és »*Inventario cronologico sistematico dei Registri della Cancelleria angioina*« című műve nagy könynyítésére szolgál a kutatóknak.

Nagyfontosságú a nápolyi levéltárba a hetvenes években bekeblezett Farnese levéltár, mely voltaképen a vatikáni levéltár egy része s III. Pál pápa után szállt a páрмаi hercegekre, ezekről pedig a nápolyi Bourbon-házra. E minden mutatót nélkülöző nagybecsű levéltárnak én voltam az első kutatója és sok fáradságomba került a később a M. T. Ak. által »III. Pál pápa dipl. levelezései« cím alatt kiadott magyar érdekű oklevelek kihalászása. A nápolyi levéltárnak az 1873-iki bécsi kiállításra küldött munkájában az akkori

levéltár főintendánsa, Trinchera, csakis az én kutatásaim nyomán adhatott számot a Farnese levéltárról; úgy hogy a ki azt olvasta, azt hihette, hogy a Farnese levéltár csakis magyar érdekű okleveleket foglal magában. Most már ezen a bajon is segítve van, a mennyiben Capasso kiváló gondot fordított e levéltár rendezésére.

* * *

Capasso 1815-ben született Nápolyban s 1900. márczius 4-én halt meg. Halála nagy veszteség a tudományra, de különösen Nápolyra nézve, melynek ezredéves történetét benne találjuk személyesítve. Nagy magyarbarát volt, mint már említém, s irántunk való rokonszenvét nemcsak a nápolyi levéltárban megfordult magyar tudósok iránti előzékenységgel, de azzal is tanusította, hogy az elnöksége alatti ősrégi nápolyi Pontaniana tud. akadémiába több magyar tudóst, mint Toldy Ferenczet, Wenczel Gusztávot s másokat ajánlott be s választatott meg; s nagy öröme telt, midőn 1876 tavaszán, közvetlenül végleges hazatérésem előtt, segédkezhettem neki a nápolyi »Società di Storia Patria« [megalapításában s engem a társulat alapító tagjai közé fölvételhetett. Áldás emlékére!

Bartolomeo Capasso munkái.

Topografia storico-archeologica della Penisola Sorrentina. Nápoly, 1846.

La Cronaca Napoletana di Ubaldo edita dal Pratilli nel 1751, dimostrata una impostura del secolo scorso. Nápoly, 1855.

Memorie storiche della Chiesa Sorrentina. Nápoly, 1855.

Sull' antico sito di Napoli e Palepoli. Nápoly, 1855.

Nuove iscrizioni Sorrentine. Nápoly, 1857.

Nuova interpretazione di alcuni luoghi oscuri e difficili di latini scrittori tentata con l'aiuto del dialetto e dei costumi napoletani. A nápolyi *Accademia Pontaniana* kiad. Nápoly, 1858.

Sulla casa di Pietro della Vigna in Napoli. U. o. Nápoly, 1859.

Breve nota alla memoria del prof. Lattes sopra un punto dell' antica legislazione del cessato Reame di Napoli. U. o. Nápoly, 1861.

Della vita e delle opere di Pietro della Vigna. U. o. Nápoly, 1862.

Le leggi promulgate dai Re normanni nell' Italia Meridionale, raccolte ed illustrate con documenti e memorie del tempo e col confronto del diritto romano e canonico e dei codici barbari. Nápoly, 1862.

Il Tasso e la sua famiglia a Sorrento. Ricerche e narrazioni storiche. Nápoly, 1866.

Notizia di alcune iscrizioni abruzzesi. Nápoly, 1866.

La novella di Ruggiero re di Sicilia e di Puglia, promulgata in greco nel 1150, per la prima volta edita dai codici delle biblioteche di S. Marco in Venezia e Vaticana in Roma con la traduzione latina. A *Pontaniana Accademia* kiadv. Nápoly, 1867.

La piazza del Mercato in Napoli e la casa di Masaniello. Nápoly, 1868.

Monumenta ad Neapolitani Ducatus pertinentia. Nápoly, 1868.

Sulla storia esterna delle Costituzioni del Regno di Sicilia promulgate da Federico II. *Atti dell' Accademia Pontaniana*. Vol. IX. 1869.

Sul catalogo dei feudi e dei feudatarii delle provincie Napoletane sotto la dominazione normanna. *Atti dell' Accademia di Archeologia, Lettere e Belle arti*, vol. IV. 1870.

Sui diurnali di Matteo Spinelli da Giovenazzo. Nápoly, 1872.

Notizie di alcune iscrizioni Formiane recentemente ritrovate. *Atti dell' Accademia di Archeologia, Lettere e Belle arti*, vol. V. 1870—1871.

La famiglia di Masaniello. Az *Accademia Pontaniana* kiadványa 1875.

Catalogo ragionato di libri, registri e scritture esistenti nella sezione antica o prima serie dell' Archivio municipale di Napoli (1387—1806.) vol. I. Nápoly, 1876., vol. II. Nápoly, 1899.

Le Cronache de li antiqui Re del Regno di Napoli di D. Gaspare Fuscolillo. *Archivio Storico per le Province Napoletane*, vol. I. 1876.

Le fonti della storia delle provincie Napoletane dal 568, al 1500. U. o. Vol. I. 1876., vol. II. 1877.

Sull' epoca della morte di S. Benedetto e sull' èra benedettina di alcune cronache napoletane dei mezzi tempi. *Atti dell' Accademia di Arch., Lett. e Belle arti*, vol. IX. 1879.

Historia diplomatica Regni Siciliae inde ab anno 1250 ad annum 1266. Monumenta undique collegit, edita breviavit, inedita integre protulit, omnia ordine chronologico digessit, et notationibus ad Matthaei a Juvenatio errores refellendos praecipue accomodatis illustravit. Neapoli. Ex typographia R. universitatis 1874.

Indicazione sulle fonti della storia delle provincie Napoletane dal 568 al 1077. *Archivio Storico per le Prov. Nap.* Vol. V. 1880.

Appunti per la storia delle arti in Napoli. U. o. Vol. VI. 1881.

Due scritture riguardanti la storia Napoletana nella seconda metà del secolo XIV. U. o. Vol. VI. 1881.

Pietro della Vigna. Osservazioni e documenti. Caserta 1882.

Napoli descritta nei principii del secolo XVII da Giulio Cesare Capaccio. *Arch. Stor. p. le prov. Nap.* Vol. VII. 1882.

Sulla circoscrizione civile ed ecclesiastica e sulla popolazione della città di Napoli dalla fine del secolo XIII al 1809. Ricerche e documenti. *Accad. Pont.* Vol. XV. 1883.

Un nuovo manoscritto dei giornali che vanno sotto il nome di Giuliano Passaro. *Arch. Stor. per le prov. Nap.* Vol. VII. 1882.

Sulla poesia popolare di Napoli. U. o. Vol. VIII. 1883.

Sull' uso del diritto romano e longobardo nelle provincie Napoletane sotto l'impero di Federico II. Előszó Brandileone »Il diritto romano nelle leggi normanne e sveve del Regno di Sicilia« czímű munkájához. Róma, 1884.

Pactum giurato dal Duca Sergio ai Napoletani. *Arch. Stor. per le prov. Nap.* Vol. IX. 1884.

Gli archivii e gli studii paleografici e diplomatici nelle provincie meridionali fino al 1818. Nápoly, 1885.

Nuovi volumi di Registri Angioini ora formati con quaderni e fogli che già esistevano dimenticati e confusi nell' Archivio di Stato in Napoli. *Arch. Stor. per le prov. Nap.* Vol. X. 1885.

Monumenta ad Neapolitani Ducatus pertinentia. Nápoly, I. köt. 1881., II. köt. 1885—1892.

La Vicaria vecchia, pagine della storia di Napoli studiata nelle sue vie e nei suoi monumenti. *Arch. Stor. per le prov. Nap.* Vol. XIV. 1889.

I codici della Biblioteca di S. Giovanni a Carbonara in Napoli spediti a Vienna nel 1718. Nápoly, 1890.

Re Alfonso I d' Aragona e Masto Francisco sartore alla Selleria in Napoli 1443. *Strenna Giannini* anno I, II e III. Nápoly, 1893.

Inventario cronologico sistematico dei Registri Angioini conservati nell' Archivio di Stato in Napoli. Nápoly, 1894.

Sui Diurnali di Matteo Spinelli da Giovenazzo. *Accad. di Arch., Lett. e Belle arti*, 1871. Külön kiadv. Nápoly, 1872.

Ancora i Diurnali di Matteo Spinelli da Giovenazzo. *Accad. di Arch., Lett. e Belle arti*. Vol. XVII. 1895. II. kiadás *Biblioteca Critica della Letteratura Italiana diretta da Francesco Torraca*. Firenze, 1896.

Il Regesto della Badia di Tremiti, codice del secolo XIII della Biblioteca Nazionale in Napoli. *Arch. Stor. per le prov. Nap.* Vol. I. 1896.

Notizie storiche tratte dai documenti angioini conosciuti col nome di Arche. U. o. Vol. XXI. 1896.

Notizie intorno alle artiglierie appartenenti alla città di Napoli dal secolo XV fino al 1648. U. o. Vol. XXI. 1896.

L' Archivio di Stato in Napoli dal 1883 fino a tutto il 1898. Relazione a S. E. il Ministro dell' Interno. Nápoly, 1899.

Napoli greco-romana. Kézirat, mely legközelebb meg fog jelenni a nápolyi *Archivio Storico*-ban.

III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	—	kor. 40 fill.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	> 60 >
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	> 20 >
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	—	> 20 >
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	> 20 >
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	—	> 20 >
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	—	> 20 >
X. Korizmiacs László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	—	> 20 >

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	—	> 20 >
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	> 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	—	> 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	—	> 40 >
VIII. Gregüss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	> 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	—	> 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ...	—	> 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ...	—	> 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	—	> 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól ...	—	> 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól ...	1	> 20 >
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hógyes Endre</i> r. tagtól ...	1	> 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól ...	—	> 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1	> 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól ...	—	> 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	—	> 60 >

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	—	> 60 >

V.	Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	kor. 80 fill.
VI.	Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	...	» 20 »
VII.	Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	...	1 » — »
VIII.	Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	...	» 90 »
IX.	Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	...	» 60 »
X.	Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	...	» 60 »

VIII. KÖTET.

I.	Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	...	» 60 »
II.	Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	...	2 » — »
III.	Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	...	» 80 »
IV.	Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	...	» 60 »
V.	Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	...	1 » 50 »
VI.	Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	...	1 » — »
VII.	Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	...	» 60 »
VIII.	Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	...	» 60 »
IX.	Deák Farkas r. tagról. Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	...	» 30 »
X.	Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	...	» 30 »
XI.	Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	...	» 60 »
XII.	Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	...	1 » 50 »

IX. KÖTET.

I.	Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	...	» 60 »
II.	Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	...	» 60 »
III.	Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	...	» 50 »
IV.	Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	...	» 60 »
V.	Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	...	» 30 »
VI.	Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	...	» 60 »
VII.	Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	...	» 80 »
VIII.	Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	...	» 60 »
IX.	Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	...	» 60 »
X.	Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	...	» 80 »
XI.	Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	...	1 » 20 »
XII.	Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	...	» 60 »

X. KÖTET.

I.	Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	...	» 30 »
II.	Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	...	» 60 »
III.	Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	...	» 60 »
IV.	Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	...	» 60 »
V.	Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	...	1 » — »
VI.	Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	...	» 40 »
VII.	Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	...	» 50 »
VIII.	Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	...	1 » — »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 10. SZÁM.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

EMLÉKBESZÉD
JURÁNYI LAJOS

R. TAG FELETT.

MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR,

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1901. február 25-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1901.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »

Juvánzy Lajos

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

JURÁNYI LAJOS R. T. EMLÉKEZETE.

MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR, I. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1901. febr. 25-én tartott összes ülésén.)

A letűnt században hazánk az emberi munkásság minden terén kétségen kívül nagyot haladt és pótolni igyekezett századok mulasztását. A XIX. század első évtizedeiben különösen kulturális téren indul meg az alapvető mozgalom — az ébresztés munkája, — hogy azután a század utolsó évtizedeiben az elődök által alkotott alapokon meginduljon a kiépítés, a fejlesztés munkája. A viszonyoknak ilyenén való fejlődését tünteti fel a természettudományok terén való önálló tudományos munkálkodás is.

A honi művelődés-történelem mindenkor hálával fog megemlékezni a letűnt század tudományos törekvéseinek lelkes, önzetlen férfairól. És tudományos Akadémiánk csak hű marad kitűzött céljához, feladatához, a midőn a tudomány honi munkásairól, kiket tagjai sorába számíthatott, megemlékezik.

A tekintetes Akadémia elhatározásából nekem jutott a kegyeletes feladat, hogy a tudomány ezen önzetlen munkásai sorából dr. Jurányi Lajosról, Akadémiánk rendes tagjáról emlékezzem meg, a ki két nap híján épen ezelőtt négy esztendővel húnyta le szemeit. És a midőn e kegyeletes feladatra vállalkozom, teszem ezt, mint lelkes tanítvány a tudományban feledhetetlen mesterem és szeretett tanárom iránt érzett hálával és őszinte köszönetem kifejezésével.

Nagyon érzem, sőt tudom, hogy nem könnyű feladatra vállalkozom, mert helyesen mondja Akadémiánk elhunyt

kültagja Neilreich Agost¹⁾ Ungerről szóló méltatásában, hogy »egy természettudós életében kevés az olyan külsőleg, feltűnő esemény, cselekedet, melyről az életírók megemlékezhetnének. De nem is lehet ez másként, hiszen a tudomány sajátossága dolgozó asztalához köti életének legnagyobb részén át, hogy szellemi munkájának anyagát előkészítse és huzamosan megfigyelje. Az ő élete a szellemiekkel, a tudománynyal való foglalkozásban telik el és csakis ily módon méltatható. Nem változtat ezen még az sem, ha az illető tudós egyúttal tanár is volt — mert hiszen ebben a minőségben is csak szellemi kincsének, tudományának terjesztésével, fejlesztésével foglalkozik. S ha ilyen tudós tanár tudományos életpályáját figyelemmel kísérjük, úgy csakhamar észre vesszük, hogy eszméinek körét egy alapgondolat tölti ki, mely hol elrejtve, hol előtérbe lépve életpályájának vezérlő gondolata. Ez a vezérlő gondolat kulcsa egyszersmind tudományos működésének, összes munkásságának. Ezt kimutatni, ennek ébredését kutatni, érvényesülésére rámutatni nem mindig könnyű feladat, — mert ismernünk kell a fiatal törekvések útját, ismernünk a környező viszonyokat, kivált pedig a tudomány állását, úgy itthon a hazában, mint a nagy világban.«

Ezekkel a nehézségekkel megpróbálkozva óhajtok Jurányi Lajos emlékezetének áldozni, — gyenge erőm mentse, ha vállalkozásomat nem teljes sikerrel oldom meg.

Jurányi Lajos 1837. augusztus hó 25-ik napján született²⁾ Nyiregyházán, hol atyja, Jurányi Sámuel — a lőcsei híres orvosdoctor Jurányi Ádám fia — ág. hitv. ev. tanító, később pap s a protestánsok akkori egyház-iskolai szervezete szerint végül az algymnasium igazgató-tanára is volt. Ugyanitt végezte atyja kalauzolása mellett a gymnasium négy alsó osztályát, de egyszersmind itt kedvelte meg a növénytant is, melynek elemeibe a növényeket kedvelő és ismerő atyja vezeti be. 1852-ben kerül Eperjesre az ágos-

¹⁾ Oesterr. Bot. Zeitschrift. XIV. évf. 1864. 1—9. lap.

²⁾ A némelyek által közölt szeptember 3-ika nem születésének, hanem a keresztelésének napja.

taiak híres collegiumába, hol 1856-ig végezi a főgymnasium négy felső osztályát. — Itt egyik kedvelt és lelkes tanára volt Vandrák, Herfurt mellett a már akkor jóhírű botanikus Hazslinszky Frigyes, kinek tanításai a törekvő s a növényeket kedvelő ifjúra nagy hatással voltak, úgyannyira, hogy a természettudományok iránt édes apjától ébresztett vonzalma itt megszilárdul, és pedig oly mértékben, hogy az ifjú pályaválasztását is befolyásolja. Hazslinszky befolyása alatt kezd már növényeket gyűjteni és e gyűjtést még a legfelső osztályokban sem hagyja abba. 1856. őszén iratkozik be a pesti egyetemen, mint az orvostudományi kar hallgatója; szorgalommal látogatja hat iskolai éven át (1856/7—1861/2.) az orvosi tudomány különböző előadásait; de hű marad gyermekkori benyomásaihoz, kedves tárgya a növénytan továbbra is, melynek beható »tanulmányozását kiváló előszeretettel és szorgalommal űzte«, és közben a közeli vidéken gyűjté továbbra is a növényeket. Különben ennek bizonyossága az is, hogy Gerenday József, a növénytan tanára, pártfogolta és 20 frt havi fizetéssel magán tanársegédévé fogadta. Mint ilyen az 1861/2. iskolai év téli félévében működött, a nyári félévben pedig az egyetemi hallgatókkal correpetált Kovács Gyula bizonyítványa szerint »tökéletes megelégedésül«. 1862. év december hó 7-én orvosdoctor lett és 1862. december hó 30-án bizonyítja Margó Tivadar, az állattan tanára, hogy az állattani intézetben Jurányi a »*Dicranum flagellare* *) bonczatani szerkezete és kifejlődés-története körül górcsői vizsgálatokat tesz kitarító szorgalommal, szakavatottsággal és ügyességgel«. A növénytannal azután is nagy buzgalommal és teljesen magára hagyatva önállóan foglalkozik, minek bizonyossága a Magyar orvosok és természetvizsgálók Pesten tartott IX. nagygyűlésén 1863. szeptember 25-én előterjesztett dolgozata »*A Dicranum longifolium* *) s különösen annak gyök-szállai kifejlődéséről«. A megélhetés gondoljai azonban nem

*) *Dicranum flagellare* Funk. = *Dicranum longifolium* Hedw. Paris: Index Bryologicus. Paris, 1894—8. 352. lap. *Hazslinszky*: Magyar birodalom mohflorája. Budapest, 1885. 97. lap.

engedik meg, hogy tanulmányának zavartalanul élhessen. Azért, hogy ne kelljen elhagynia kedvelt tárgyát és hogy növénytani tanulmányait továbbra is folytathassa, mint fiatal orvos nevelősködéssre vállalkozik és magánórákat ad a természettudományokból, majd 1863. január 31-én a pesti belvárosi főreáliskola latin nyelvvel összekötött természetrajzi tanári székére pályázik. Ezzel azonban nem biztosítja megélhetését, mert pályázása nem sikerül a már akkor neves Mihálka Antal ellenében. Végre azonban komoly törekvése, tanulmányvágya ideiglenesen célú ér, mert »kiváló képességének elismeréséül« az orvoskari tanártestület 1863. őszén a Schordan-féle 1000 frtos utazási ösztöndíjat adományozza neki, oly célból, hogy »magát a tudományos növénytani buvárlatban tovább képezze«. Biztosítva lévén megélhetése, az ösztöndíj feltétele értelmében külföldre indul; első sorban Bécsben állapodik meg és itt tölti az 1863/4. tanévet, különösen Fenzl Ede, Reichardt Henrik és Böhm József előadásait hallgatja és intézeteikben munkálkodik szorgalmasan. Unger Ferencz ebben az iskolai évben szabadságon volt, melyet nagyobbára Gráczban töltött, s így Jurányi az ő előadásain nem vehetett részt. Dr. Reichardtnak a moszatok és zuzmók alak- és rendszertanáról szóló előadásait hallgatja »a legjobb eredménnyel« és »nagy érdeklődéssel« vesz részt kirándulásain. Dr. Fenzlnél a bécsi múzeumban »folytonosan a növények bocztanával foglalkozott a legnagyobb szorgalommal és ritka kitartással«. Dr. Böhmnek a növények boncz- és élettani előadásain vett részt; intézetében az eredeti irodalom tanulmányozásával foglalkozott a legbehatóbban, sőt Böhm nyilvános demonstratióinál segédkezett is. Kétségen kívül Böhm intézetében jut munkálkodásában teljes önállóságra, itt tesz szert az alapos szakavatottságra. Az 1864/5. iskolai évet Jenában tölti, hallgatja dr. Geuther A. kémiai előadásait és dr. Dietrich Dávidnak a kryptogamok tanulmányozására tartott gyakorlatain példás szorgalmat fejt ki, de idejének java részét dr. Pringsheim Nátán oldalán és intézetében tölti; élénk szorgalommal hallgatja előadásait; a »phytophysiológiai« intézetben önállóan, elismerésre méltó szorgalommal működik, sőt önkén-

tesen a vezető tanárnak segédkezik is, kiképezvén magát »a botanika tanítására« is, vetélkedve a bonni egyetem jelenleg is működő nagyhirű tanárával, dr. Strassburger Eduárddal. Hogy mily szorgalmasan dolgozott Bécsben és Jénában, legjobban bizonyítja az a tény, hogy a tanév végén innen küldi Pestre az *Orthotrichumra* és *Vaucheriára* vonatkozó dolgozatait, mely utóbbival pályadíjat is nyert.

De már a téli félév vége felé ismét a jövő megélhetés gondjai zavarják, a kevéssé kecsegtető jövő kishitűvé és csüggedté teszi, hiába bátorítják a jénai magyar egyesület tagjai, köztük Lauko Károly, utóbb kecskeméti lelkész, Szász Béla, utóbb kolozsvári egyetemi tanár és dr. Tauscher Gyula, utóbb uradalmi orvos Ercsiben, a ki különben ifjúkori barátja volt és kivel idehaza is, de Jénában is növényeket gyűjtött. Elcsüggedéséről panaszkodó leveleire bátorító, biztató feleletet nyer pesti barátaitól, a Demko testvérektől, Burchard Konrádtól és Kézmárszky Tivadartól. A meleg baráti vonzalom csüggedésében fel-felbátorítja és ennek rábeszélésére a pesti egyetem növénytani tanári székére 1865. év február 10-én hirdetett pályázat alkalmából benyújtja április 10-én kérvényét. A pályázat hosszasan húzódó eldőlése ismét nyugtalanná teszi; az iskolai év végével odahagyja Jénát s kisebb körút után Münchenben állapodik meg, hol 1865. év november hó 12-én kezdi meg munkálkodását dr. Nägeli Károly növénytani intézetében. Itt azonban csak rövid ideig marad, mert ugyanazon év december havában a szülői házból eredő biztatásra enged Lónyay Menyhért felhívásának és betegeskedő Gábor fia mellett elfoglalja a nevelői tisztelet. A beteg fiú kedvéért, rövid pesti látogatásától eltekintve, az 1866. év első felét külföldön tölti, Linzben, Meranban, Hallban, Münchenben. Külföldön értesül arról az öröndetes eredményről, hogy az egyetemi pályázat, hosszú tanakodás után, melyben nem mindig a tisztán tudományos érdekek képezték a vita tárgyát, rá nézve kedvezően dőlt el, mert 1866. június 2-án kelt legfelsőbb elhatározással kineveztetett a pesti egyetem növénytani tanári székére rendkívüli tanári minőségben. Az 1866. júniusi 11-ki lapok kedvező fogadtatásban részesítik

a kinevezést, hangsúlyozva, hogy más mellékérdekek kizárásával végre is a tudomány érdekét méltányolta a legfelsőbb elhatározás. — A Lónyay-családnál csillapuló csüggedését most a végtelen öröm érzete váltja fel, — de azért magára vállalt nevelői kötelességének továbbra is eleget tesz, míg csak a megfelelő utódról nem gondoskodhatik. Azután Pestre jön, de a Lónyay-családdal való jó és bizalmas viszonyt továbbra is fentartja, mert a család szeretete, melyet kiérdemelnie sikerült, még sokáig megmaradt és még sok idő múltán is a Lónyay-családban »nincs nap, melyen róla meg ne emlékeznének«.

Pestre jutva, 1866. év szeptember hó 29-én teszi le az esküt Somhegyi Ferencz, Kerékgyártó Alajos, Romer Floris, Hatala Péter és Korányi Friggyessel egyszerre, kik közül már csak a két utóbbi működik egyetemünk díszére. Az eskütétel után meglehetősen személyi huza-vonával hivatalosan átveszi a növénykertet, a növénygyűjteményt és a néhány könyvből álló könyvtárat. Mohón fog hozzá most a növénytani tanári szék ügyeinek rendezéséhez, a növénykertet szigorúan a tudomány szolgálatába állítja, a szükséges irodalom megszerzésébe fog bele és megkísérli a növénytani intézet, akkor még csak helyesebben dolgozó szoba, berendezését. Előadásainak anyagát rendezi, kidolgozza, — úgy hogy az jeles tanítványainak Réczey Imrének és Müller Kálmánnak fáradozása folytán csakhamar nyomtatásban is megjelenik (1868.). Ezzel nagymértékű tevékenysége még nem merül ki, mert most nemcsak hivatásának, de saját lelki szükségének kielégítése végett önálló buvárkodásait folytatja, a nappali tanári elfoglaltságból felmaradt csekély munkaidő pótlására felhasználva az éjszakákat. Ezen időbeli fáradhatatlan tevékenységének eredményeit csakhamar közrebocsátja. Így jelenik meg a *Ceratozamia*, *Oedogonium* és *Psilotum*ról szóló tanulmánya gyors egymásutánban.

A várakozásnak megfelelő munkálkodása elismeréseül 1871. január 20-án rendes tanára lesz az egyetemnek és rá néhány hónappal, május 17-én, a magyar tudományos Akadémia levelező tagjává választja. Nagy munkabírása még

tovább tart, s rövid idő multán közzé teszi a *Salvinia* natansra és a *Tmesipteris*re vonatkozó vizsgálatainak eredményét.

Az ifjúkor küzdelmének és nélkülözésének, a férfikor fáradhatatlan munkálkodásának következményei testi állapotában csakhamar ezután már mutatkozni kezdenek. Megkezdődik az a hosszú küzdelem, melyet egyrészt tanári kötelességének és tudományos buvárkodásának teljesítése, másrészt testi szenvedéseinek lenyűgöző fájdalma közt vív meg. Vége szakad ezzel a folytonos munkálkodásnak, mert hol a testi szenvedés az erősebb, hol a lelki erő nagyobb. Előbbivel munkássága alább hagy, utóbbival ismét győzedelmeskedik testi szenvedésein. 1876-ban élettani jegyzetekkel kíséri Johnson munkájának magyar kiadását. 1879-ben közzé teszi a *Pilularia globulifera* vizsgálatának eredményeit. Ezeknek értékét ismerte el Akadémiánk, a midőn 1882. június 1-én rendes tagjává választja, mint olyant, a ki »folytonos és ernyedetlen buzgalommal működik« és »kitünő szakképzettsége, tényleges, folytonos komoly szaktudományi buvárkodása, bonczani és fejlődéstani észleletei által nem csekély mérvben hozzájárult a tudomány egyes kérdéseinek megoldása, vagy egyes tételeinek újabb megvilágítása és megszilárdításához«.

Az Akadémia e kitüntetése még továbbra is ébren tartja munkakedvét, legyőzve szenvedéseit, 1882-ben bemutatja a *Cyceadeák* és *Coniferák* virágporára, majd ezt kiegészítve a *Gymnospermák* virágporára vonatkozó dolgozatát, melylyel együttesen karyokinetikus tanulmányait (1882.), illetőleg a sejtmag alakulását és alkatát illető tanulmányait publikálja. De mind hiába, a pusztító kór okozta fájdalom nem enged nyugalmat; — a tudományos buvárkodás eme feltételét nem adja meg. Ezért most már csak nagyobb időközökben jelennek meg dolgozatai, így 1892-ben a magvak csirázásáról, a mag szerkezete és a csira keletkezéséről, majd 1894-ben Strassburger munkájára vonatkozó helyreigazító észrevételei. Ezen utóbbi évek (1890—94.) után a testét gyötrő kór mindinkább elhatalmasodik, úgy hogy tanári kötelezettségeit is csak nagy lelkierőjével tudja telje-

síteni. Hiába keres a mindinkább elharapodzó kór ellen évenként gyógyulást Karlsbad híres gyógyforrásában, Schwenningen tengeri hullámaiban, Tátránk hatalmas bércei alatt az illatos fenyőerdőkben; nem csillapítja kínjait San Remo, Arco, Abbazia enyhe éghajlata sem (1880—1896.). Nincs menekülése, súlyos baja mindenüvé elkíséri és csak itt-ott, ideig-óráig enged szívósságából, míg egészen váratlanul 1897. telén Abbaziában, hol enyhülést keresett, februárius 27-én erőt vesz testén s ő jobblétre húnnya le szemeit. 1897. márczius 4-én kísértük ki örök nyugvó helyére a kerepesi temetőbe, hol az egyetemen őt egykor felavató Than Károly az Akademia és egyetem, Klein Gyula pedig botanikus szaktársai nevében megható szavakkal mondtak neki hálát, köszönetet és búcsúztatták mindnyájunk nevében.

Hogy a Jurányi halálával bennünket ért veszteség oly súlyosan nehezedett ránk, leginkább kitünteti azt, hogy mit birtunk benne, mily jelentősége volt neki a növénytan magyar tudományos világában.

E jelentőségét, munkásságát és munkásságának irányát azonban kellőképen csak úgy érthetjük meg — csak úgy mérlegelhetjük érdeméhez méltóan, — ha ismerjük az ő munkálkodását megelőző időkben és annak kezdetén a növénytani tudomány viszonyait úgy a külföldön, mint hazánkban.

A növénytan tudománya ma kétségen kívül egészen más tudomány, mint a század elején volt. E nagy változást a növénytan különböző nemzetbeli, de különösen német heroszai idézték elő. Nekik köszönhetjük, hogy a növénytan, mint természettudomány, kiemelkedett a »leiró« természetrájsorából és méltóan illeszkedik a többi természettudományok sorába, felhasználva azok eszközeit, kutatási módszereit. Ezek birtokában, ezek használatában vizsgálja, kutatja nem csak a növények külső és belső alakbeli sajátosságait, hanem ez utóbbiak alapján keresi a lények fejlődésének menetét, életének jelenségeit, törvényszerűségét. Nem hagyja figyelmen kívül a növények származásának, egymással való egybekapcsolódásának sajátosságait, vagyis iparkodik a természetes rendszer megalkotásában kifejezésre juttatni földünk növény-

zetének phylogenetikai alakulását. A felsorolt kutatások folyamán felhasználja az emberi látást sokszorosan jobbra, nagyobbá tevő eszközöket, alkalmazza a más egyéb physikai és chemiai módszereket, szolgálatába fogadja a kísérletezést, sőt a legutóbbi évtizedek törekvéseinek tanúsága szerint a matematikai, mechanikai tudományok módszerének alkalmazásával is megpróbálkozik a növényi élet jelenségeinek magyarázatában.¹⁾

Ezeknek az eszközöknek és módszereknek használatba vétele és alkalmazása birta rá a növénytan művelőit, hogy az általuk fejlesztett növénytant »tudományos«-nak,²⁾ s az utóbbi időkben »modern«-nek mondják és a többi természettudományok sorába állítsák, különös tekintettel arra, hogy »mire törekszik, mi a célja« s hogy melyek az eszközei, vizsgálati módszerei. A tudományos és modern elnevezésekkel különösen jelezni óhajtották azt, hogy szakítottak a letűnt századok irányával és annak még körülbelől a múlt század közepéig uralkodólag dívó módszereivel, vagyis a növénytan feladatát nem találták többé kimerítettnek a növények külső alakbeli leírásával és az ezen alapon való megkülönböztetésével, legkevésbé pedig ezeknek külsőleg észrevehető és leírható részeik alapján való rendszerbe foglalásával. A növénytan fejlődésének és történelmének ezen egyik legtanulságosabb és legfontosabb fejezetével azonban nem kell részletesebben foglalkoznom, mert felment ettől azon jellemzés, melyet Akadémiánk egyik jeles tagja az 1889. május 20-án tartott osztályülésen³⁾ közölt, tisztán megvilágítva a dolog lényegét. Csak rá akarok mutatni arra a körülményre, hogy nem hiányoztak a tudomány jelesei között egyesek, kik már a XVII—XVIII. században, de különösen a XIX. század elején is, letérve a taposott ösvényről a növények belső viszonyaival, fejlődésével, ezeknek egye

¹⁾ *Schwendener dr. J.*: Das mechanische Princip im anatomischen Bau d. Monocotylen. Leipzig, 1874. — *Dingler H.*: Die Bewegung der pflanzlichen Flugorgane. München, 1889.

²⁾ *Schleiden dr. M. J.*: Die Botanik als inductive Wissenschaft. — Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik. Leipzig, 1842.

³⁾ *Klein Gyula*: A modern növénytan törekvései. Budapest, 1889. Érték. a term. tud. köréből. XIX. k. 4. sz.

jellemző sajátosságai alapján a növények rendszerezésével, sőt a növények élettüneményeivel is foglalkoztak. Ezek azonban csak egyesek voltak, a növénytan legtöbb művelője még megmaradt a régi, elég kényelmes és alighanem kétséges babérokat nyújtó leíró módszer hívének.

A fordulat Schleiden működésével állt be, — ettől fogva, a tudományos növénytan hívei mindinkább szaporodnak, míg azután Meyen, Mohl, Hofmeister, Hanstein, Sachs, Nägeli, Pringsheim és még sok annyi más ez irányban való munkálkodásukkal a leíró növénytant nemcsak tudományossá, de modernné is tették. Tagadhatatlan, hogy a Schleiden, sőt még a Linné előtti növénytant is a maguk idejében tudománynak tekintették. — Schleiden tudományos elnevezése azonban kifejezője lett annak, hogy a növényeket nem egyoldalulag csupán külső morphologiai bélyegük alapján szabad megítélni, hanem anatómiai, fejlődéstani és biológiai sajátosságuk szerint.

Ezen tudományosnak nevezett növénytan mellett s vele karöltve, de már a XVIII. század végére és a XIX. század elejére visszanyúló jelentős felfedezések alapján indul fejlődésnek a növényélettan is, mely kivált Hales, Du Hamel, Priestley, Ingen-Housz, Senebier, Saussure, Knight, Dutrochet nagyjelentőségű felfedezésének felújításával veszi kezdetét és azután Liebig »erélyes fellépése és világos fejtegetése« folytán kezd a növénytan újabb bűvárainak önálló kutatási tárgyává válni, hogy azután kivált Sachs, Pfeffer, Wiesner és mások által mai jelentőségére emeltessék.

Ez a tudományos növénytan lett azután az, a melyet modernnek neveztek el és máig is modernnek szeretnek nevezni, jóllehet, mint azt az összes kulturalis nemzetek e téren való törekvései bizonyítják a növénytan korunkban nem is lehet más csak is tudományos és ily módon csak is modern, mert hiszen a tudományos növénytan eredményeit, vívmányait, módszereit nem mellőzi, de nem is mellőzheti a növénytan bármely disciplinájával foglalkozó bűvár sem, hiszen a systematikus épen ezen vívmányok alapján foglalkozik a növények egyedül jogosult természetes rendszerezésével, mely épen úgy támaszkodik a növények külső alaki

tulajdonságaira, mint ez alakok átalakulására és belső anatómiai tulajdonságaira, de nem mellőzheti a physiologiai és biologiai sajátosságokat sem, főképen pedig felépíti rendszerét a mai kor növényeinek fejlődési viszonyaira és az ezekből a palaeophytologia és phytogeographia segítségével kideríthető phylogenetikai viszonyokra támaszkodva. És ha nincs figyelemmel ezekre a viszonyokra, akkor igaz, hogy nem tudományos növénytan, nem modern növénytan, de nem is tudomány többé, hanem a XIX. századig tartó növénytani állapotoknak megfelelőleg csak anyaggyűjtés.

A vázoltakból elegendőképen kitűnik az, hogy a külföld kulturalis nemzetei és pedig első sorban a németek, francziák, olaszok és angolok egyes, különálló munkásoktól eltekintve már a XIX. század közepén fejleszték a növénytant tudománnyá, mely a hatvanas években teljes virágzásban áll.

A külföld növénytani tudományával szemben hazánkban aligha nem a külső viszonyok kényszere folytán a növénytan nem mutat ilyen hatalmas haladást.

A Linné korszakáig nagyon kevés, valóban értékes kutatással találkozunk, jóformán ezeket is mind a honunkban megforduló külföldieknek (pl. Clusius) köszönhetjük. A nagy többség a növényekkel mindig csak mint a gyógyítás szereivel foglalkozik.

Linné következetes munkássága, a növénytan sorsánálunk is változtatott, mert ezentúl mindinkább előtérbe nyomul a növényeknek tanulmányozása pusztán a növényekre való tekintettel. S mivelhogy első sorban az anyaggyűjtésre van szükség, megindul a honi flora tanulmányozása, melynek legjelentékenyebb munkása Kitaibel, ki már a növények gyűjtése, meghatározása mellett a honi növénygeographia első kísérletével is megpróbálkozik. Az utána következő bűvárok folytatják a megkezdett munkát s ugyanazon nyomon haladnak; számuk nem csekély, kitűnnek közülök különösen Sadler, Rochel, Heuffel, Baumgarten. Joggal mondja e korról Pax F.¹⁾: »Kitaibel kora és az utána következő

¹⁾ Engler A. és Drude O.: Die Vegetation der Erde. II. Pax F.: Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpathen. I. Bd. Leipzig, 1898. 10. lap.

korszak gazdag a botanikai felfedezésekben; szerte az országban találkoznak olyanok, kik hazájukat floristikai szempontból kutatják. Különösen jellemző e törekvések elterjedésére az, hogy már e század elején mutatkozott szükségesnek az akkori viszonyoknak megfelelő meghatározó könyv. «E munka Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály »Magyar fűvész könyve« (Debreczen 1807.), melynek nem csak mint meghatározó könyvnek, de még inkább mint a magyar növénytan műszótan és nevezéstan első rendszeres összefoglalójának van nagy jelentősége.

Budapesti tudomány egyetemünk első növénytan tanáráé, Winterl Jakabé az érdem, hogy 1771-től 1808-ig való tanároskodása alatt, úgy a nagyszombati, mint a budai, végre a pesti növénykertek megalakítása mellett, előadásai-ban nálunk elsőnek szegődött Linné rendszeréhez, melyet, eltekintve Kitaibeltől, ki sohasem adott elő, híven követett Schuster János (1809—1817.) is, de már Haberle Károly (1817—1832.) elődásaiban, legalább Sadler tanúsága szerint, az 1813-ban közzétett De Candolle-féle rendszert használja, jöllehet a Schuster Terminologia botanicája volt a kormánytól egyedül engedélyezett növénytan vezérfonal, melylyel szerzője megjelenésekor sem vitte előbbre a tudományt. Utána Sadler József (1832—1849.) bizonyára követi elődjét a rendszertan tárgyalásában, sőt minden valószínűség szerint az 1840-ben befejezésre jutott Endlicher rendszeréhez szegődik később; ehhez hű maradt az egyetem tanári székén a növénytan kutatásairól bizonyoságot nem szolgáltatott Gerenday József (1842—62.), ki az egyetemi növénykert mostani helyén a növények csoportosítását is az Endlicher rendszerében kezdé meg.

Nem marad azonban a növénytan más szakasza sem egészen munkás nélkül, és bizonyára a külföldi egyetemeken, sőt némikép a hazai egyetemen, vagy a külföldi irodalomból nyert impulsus folytán jelennek meg már boncztanai és élettani próbálkozások is különösen az 1840—48. évekig, minők a Brassai Sámuel fordította Lindley-féle »A fűvészet elveinek vázolatai« (Kolozsvárt 1836), továbbá, már önnálló munkákként Sadler J.: »A bóbíta növényélettani jelentősége«,

Doleschal Gábor: »A növények élettana« (1840), azután Károlyi Sámuel: »Elemi növényboncztan« (Pest, 1844.) című munkálataik, a melyek azonban, bár a külföldi előrehaladt irodalom ismeretének némi nyomait viselik magukon, az önálló tudományos kutatásról és ennek nélkülözhetetlen eszközéről, a mikroszkop használatáról kevés tanúságot tesznek. Az ezután következő korszakban (1848—1865.) úgy látszik az egyetem elveszíti a honi növénytani tudományban való vezérlő szerepét. Ennek okát nem kutatom, mert hiszen erre és általában a honi természettudományi állapotainkra eléggé jellemzőnek tartom Dorner ¹⁾ kifakadásának közlését: »Nálunk fő baj a szegénység, melyet seholsem érezni oly igen, mint a természettudományban. A tudományok között ez a legköltésesebb, miután mindennemű segédeszközöket, drága készülékeket, nehezen megszerezhető nagy gyűjteményeket, gazdag könyvtárakat, költséges kísérleteket stb. igényel. Ezelőtt egyetemünk physikai és chemiai táaira és műhelyeire, fűvészkertjére összesen nem költetett annyi sem egy évben, mint a mennyibe egy diplomatikai ebéd szokott kerülni.«

A növénytani téren való buzgólkodás azonban ennek daczára sem maradt el, s ha az ország, a nemzet ez időben való állapota szabadabb mozgást még a tudomány terén sem engedett meg, mégis találkozunk egyesekkel, kik különösen a hatvanas évek elején megpróbálkoznak az önálló buvárkodás mezején a tudomány leghatalmasabb fegyverével felfegyverkezve.

Ily módon kezdi meg e korszakban a magyar kryptogam növények feldolgozását Hazslinszky, Kalchbrenner és Schulzer, sőt még Láng A. F. is.²⁾ Az anatómiai munkálkodást készíti elő a Gönczi Pál fordította Lüben »Növénytana« (1852.), melyben a növényboncztan és élettan is helyet foglal. Már némileg haladottabb kor igényeinek megfelelőleg dolgoznak

¹⁾ Budapest tölgyei. M. tud. Akad. Értesítő. IV. köt. Pest, 1863. 101. lap.

²⁾ A görcesői növénytermékekről, melyek mint élősdiek az élő emberi testen előfordulnak. Magy. orv. és term. vizsg. VI. nagygyűlés munkálatai. VI. köt. 1847. 309. lap.

Benkő Dániel,¹⁾ Gönczy P., Schur Ferdinánd és még mások. Sőt már a virágos növények fejlődése is felkelti a figyelmet. minek bizonyítékai Ferenczy Gyula,²⁾ Láng Gusztáv,³⁾ Gönczy Pál⁴⁾ és Dorner József. Mindezek betetőzéseül megjelenik 1865-ben Kátai Gábor Növénytana,⁵⁾ mely a növények rendszeres tárgyalásán kívül foglalkozik részletesen az alaktannal, sőt röviden a növényboncztan- és élettannal is. Munkája azonban jóformán csak fordítása és megfelelő átfarmálása a Seubert-féle, közkézen forgó növénytannak.⁶⁾

Mindezek sorában az anatomia és fejlődéstan körében Dorner József volt az, a ki komoly igyekezettel, önnállóságra való törekvéssel foglalkozott. Dorner volt az, a ki a keményítő és czukorról, továbbá a sejtről, a phanerogamok termékenyítése és az embryo képződéséről, az arankáról⁷⁾ írott értekezéseivel tanúságot tett arról, hogy »a plánták belszerkezete és fejlődési története«,⁸⁾ tehát ezek boncz- és élettanára vonatkozólag a külföldön elért és publikált eredményeket és ezen eredmények elérése céljából követett módszereket és eszközöket, különösen a mikroszkopot,⁹⁾ ismeri és azokkal

¹⁾ A növények tápszere és táplálkozása gazdasági szempontból. M. Akad. Értesítő. II. köt. 1861. 2. lap.

²⁾ A magvak csirázási képességéről és a csirázásról. Gyógyszerészi Hetilap. I. 1862. 204—5., 219—21. lap.

³⁾ Adatok a tengeri mag csirázása történetéhez. Kir. m. term.-tud. közlöny. III. 1862. 65—76. lap, 3 tábla képpel.

⁴⁾ A növény magva kifejlése és csirázásáról. M. Akad. Értesítő. Pest, 1859. 174—92. lap.

⁵⁾ A gyógyszerészet tud. alapvonalai. II. kötet. Növénytan, különös tekintettel a gyógyszerismére. Pest, 1865. 355 lap, 158 ábrával.

⁶⁾ Dr. Seubert M.: Lehrbuch der gesammten Pflanzenkunde. Stuttgart, 1853. (első kiadás).

⁷⁾ Rajzok a növények életéből. II. A növényi sejt. Új Magyar Múzeum. 1853. III. évf. 574—88. l. — A phanerogamok termékenyítése és az embryo képződése. A szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasium értesítője. 1855. — A czukorról és a keményítőről u. o. 1859. — A magyar virány Cuscutai. M. orv. és term. vizsg. IX. naggyűlés munkálatai 1863. Pest, 1864.

⁸⁾ Kalchbrenner Károly: Dorner József emléke. M. Tud. Akad. Értek. a term.-tud. köréből. 1875.

⁹⁾ A természettudományok studiumáról. A szarvasi ág. hitv.

határozott, bár nem teljesen új eredményeket tud elérni. Dorner ezen munkálkodása kétségtelenül kiválik a többiek sorából, miért is a honi növénytan történetírója ¹⁾ joggal írhatta róla még életében azt, a mit Kalchbrenner emlékbeszédében ²⁾ kiemel, hangsúlyozván: »joggal mondhatjuk, hogy Dorner egyik előharczosa volt hazánkban a növények boncz- és élettani tanulmányozásának,« mit Staub is megerősít, mondván: »ő volt az első, ki hazánkban a növényi szövettant, fejlődés- és élettant művelte.« ³⁾

Mindezek munkálkodása az egyetemtől függetlenül sőt talán ennek tudta nélkül is ment végbe, — ez volt ama szomorú korszaka egyetemi növénytani tanszékünknek, melyről Kerner ⁴⁾ is oly elítélőleg nyilatkozott. A tanszék elhanyagoltságát legjobban jellemzi az, hogy a tudomány külföldön virágzó korszakában csak is a növénykert volt olyan a milyen, de a növénytani vizsgálódásra se helye, se eszköze nem volt. Az ötvenes évek közepén megszerzett Plössl mikroszkopja jóformán használatlanul óvatott meg az esetleges kopástól, úgy hogy a fiatal Jurányi is első mikroszkópi dolgozatait nem a növénykertben végezi, hanem Margó Tivadarnak, az állattani tanszék tanárának jóvoltából az állattani intézetben. A Gerenday Józsefnek 1862. április 8-án bekövetkezett halála után egyrészt az utána következő Kovács Gyula rövid ideig való működése (1862—63.), másrészt az azután következő helyettes tanárok: Gönczy Pál (1863-ban két hónapon át) és Linzbauer Ferencz (1863—66.) alatt keveset változtak a viszonyok, kivéve, hogy az utóbbi a növénykertet elmaradt helyzetéből kiemelni igyekezett, de

ev. főgymnasium értesítője. 1859. — A göröcső történelmének s alkalmazásának vázlata. M. Akad. Értesítője. I. k. Pest, 1860. 20—30. lap.

¹⁾ Kanitz A.: Geschichte der Botanik in Ungarn. Hannover, 1863. 118. lap.

²⁾ Dorner József emléke. M. Tud. Akad. Érték. a term.-tud. köréből. 1875. 8. lap.

³⁾ Emlékkönyv a k. m. Term.-tud. Társ. félszázados jubileumára. Budapest, 1892. Staub M.: A társulat munkálkodása a növénytan terén. 83. lap.

⁴⁾ Gute und schlechte Arten. Innsbruck, 1866. 54—66. l.

az újabbkori növénykutatás elősegítése céljából semmi sem történt.

Ily körülmények között kellett az 1862-ben megüresedett egyetemi egyetlen növénytani tanszék betöltéséről gondoskodni. Ez semmi esetre sem volt könnyű feladat, mert a tanszék betöltésénél gondoskodni kellett arról, hogy a növénytannak eddig teljesen elhanyagolt iránya elfoglalhassa jogosult helyét az egyetemen és a tudományegyetem többi tudományszakainak abban az időben már az előrehaladott igényekhez mért megfelelő képviseltetést nyerjen a növénytan is, de oly módon, hogy a növénytan előadása, tanítása a kor haladásának megfelelő legyen. A természettudományok akkori jelesei egyetemünkön erős meggyőződéssel párosult éleslátása és tudása hirdette már akkor, hogy »az egyetem növénytani tanárának főkéllékei a szak- és segéd természettudományok alapos ismeretén kívül az észlelő és önálló bűvárlási képesség, melyeket csupán csak szakavatott egyének vezetése mellett lehet kitartó gyakorlás által elsajátítani. E saját-szerű képességek nélkül az újabb tudomány szellemét felfogni és a növénytan óriási újabb irodalmát oly mérvben átérteni, mint azt az egyetemi tanártól méltán kell követelni, lehetetlen.« »Az ő meggyőződésük szerint kevésbbé a kert külsejének, mint épen a tanítás szellemének új iránybani átalakítása vált égető szükséggé.« Ezen szempontok voltak azok, melyek alapján a hat pályázó közül az ajánlatotott a tanszékre való kineveztetésre, a ki »tervszerűen eszközölt és a növénytan minden egyes ágaira kiterjedő szaktudományi kiképzetésben részesült,« kinek »kiképzetése kitűnő sikerrel történt, részint a kebelbeli tanárok saját tapasztalása, részint nagynevű külföldi szaktanárok bizonyítványai és értesítései szerint,« ki »összes tevékenységét csaknem kizárólag a növénytudománybani felsőbb kiképzetésére összpontosította,« a ki »eddigi két tudományos értekezésében a tudományt ujonnan felfedezett tényekkel gazdagította« melyben »kezességet nyújt, hogy mint önálló bűvár a tudomány legújabb színvonalán áll és hogy annak szellemét, valamint az új szakirodalom ismeretét, elsajátította.«¹⁾

¹⁾ A k. m. tud. egyetem levéltárából.

Ilyen, kétségen kívül tisztán a tudomány érdekét szolgáló, érvek alapján az ajánlás értelmében töltetett be a tanszék. Az a férfiú pedig, ki ez ajánlásra méltóvá tudta magát tenni, a még akkor jóformán kezdő bűvár, a fiatal Jurányi Lajos. Az ő egyetemi tanárrá való kineveztetésével az egyetem növénytan tanszéke mondhatni újjá születik.

Jurányi Lajos elfoglalván egyetemi tanári székét, kettős feladatot vállalt magára, hogy az ajánlásában és a fogadtatásában is kifejezett várakozásnak megfelelően, nevezetesen el kellett látnia mint tanárnak tanszéke szükségleteit, úgy a tanítás mint a tanulhatás igényeinek megfelelőleg, ezzel szoros kapcsolatban pedig a tanszéken a növénytan nálunk még akkor modern, külföldön immár negyedszázadát élő újabb törekvéseit meghonosítani.

Minthogy pedig az utóbbi az előbbiek alapja, kiinduló pontja, első sorban is az igazi növénytan tudományos törekvésekről kellett számot adni. A feladat nem volt könnyű, mert e törekvések eszközeit magának kellett megteremtenie. De e nehézségeket is legyőzte az a lelkesedés, az az akarat-erő, mely már korábban elvetette a megélhetés kedvező körülményeit, hogy az ifjúkor vonzalmának, az ébredő férfikor szenvedélyének, a növénytannal való tudományos foglalkozásnak élhessen. Családi körülmények kényszerítik a megélhetést biztosító orvosi pályára, de ennek elvégzése után sem veszi igénybe szerzett orvosi ismereteit, — nem veszi hasznát orvosi diplomájának, — továbbra is nagy kitartással szerzi meg a növénytan tudomány ismereteit. Inkább a bizonytalan, de a növénytan tudomány forrásának élvezetét biztosító jövőt választja, mint a növénytan tudománnyal való foglalkozást korlátozó biztos jövőt. Így látjuk őt fejlődni, így képezi magát tisztán a tudományos pályára. A fejlődést, a kiképzést 31 évi tanárkodása alatt érvényesített tudományossága alaposan igazolta. Méltán mondhatta róla Than Károly búcsúztatójában,¹⁾ hogy: »bevonulásod a

¹⁾ Jurányi Lajos ravatalánál. Akad. Értesítő. VIII. köt. Budapest, 1897. 193. lap.

tudományosság szellemének diadala volt egyetemünkön». A növénytan egész tág mezejére kiterjedő alapos ismeretei mellett tudományos munkálkodása a növénytanak arra a részére terjed ki leginkább, mely még ma is egyike a legfontosabb kutatás mezejének. A növények fejlődése, a fejlődésben mutatkozó jellemvonások és az ezek alapján kitünő rokonsági kapcsolatok megállapítása alkotta meg tudásvágyának célját. Ily módon válik a magasabb szempontok szerint megítélendő tudományos systematikának is egyik kutatójává. Nagyon természetesen ez csak oly módon válik lehetségessé, hogy a növények boncztani és élettani, de egyszersmind rendszertani tudományában is nemcsak megszerzi a már közöltek ismeretét, hanem ilyen felől maga személyes kutatások szerint is meggyőződik, — ha mellékesnek tartja is ebbeli tanulmányainak publikálását. Hiszen a valódi tudomány nem siet minden apróságával mindjárt az irodalom vásárába!

Tudománya nem is indulhatott más irányba már az itthoni körülményeknél fogva sem. Buvárkodásának kezdetén maga is önállóan ezek fontosságáról győződik meg, még inkább fokozódik ezen meggyőződése bécsi, jénai és müncheni tartózkodása alatt. Hiszen nemcsak közvetlenül tanárai, de az egész külföld jelesei mind ebben az irányban és az élettani irányban keresik a tudomány világító fáklyáját, — az utóbbira nincsenek meg kezdetben idehaza a szükséges eszközei, úgy hogy a körülmények külső kényszere folytán is tudományát leginkább a fejlődéstani viszonyok kutatásában érvényesíti. Ebbeli buvárkodásában »az élet elemi forrásait keresi fel, nyilvánulásának egyszerűbb alakjaiban kutatja fejlődéseinek törvényeit és az élet nagy kérdésének számtalan sötét rejtekében több ponton világosságot áraszt«. ¹⁾

Teszi ezt azonban azzal a tudományos meggyőződéssel, mely a növénytan feladatát és célját abban jelöli meg, »hogy az a növényvilág megismerése, azaz kutatása, felismerése és megállapítása a természet azon tüneményeinek,

¹⁾ Jurányi Lajos ravatalánál. Akad. Értesítő. VIII. köt. Budapest, 1897. 193. lap.

melyek szerint a növények alkotva vannak, fejlődtek s fejlődnek, s melyek életműködéseiket, tehát lételüket és fennmaradásukat feltételezik s azokra befolyással vannak«. ¹⁾ E meghatározásából is kiviláglik, hogy felfogása nem egyoldalú, hanem tágkörű és kiváló súlylyal emeli ki épen azokat a sajátosságokat, melyeket ma is még kiválóaknak és első sorban fontosaknak tart a valódi tudomány. Méltán mutathatott ravatalánál búcsúztatója rá, hogy »te tanítottál meg bennünket arra, hogy a növényvilágot bölcsészetiileg csak biológiai alapon lehet megérteni«.

A növénytan kitűzött célját és feladatát csak tisztán szigorúan vett tudományos alapon tartá megközelíthetőnek, megoldhatónak. A tudományos módszer követését megköveteli másokban is, de magára nézve még nagyobb szigorúsággal tartja kötelezőnek, mert az a felfogása, hogy »a természetbuvár olyan legyen, mint a jó mérleg, észleléseiben igaz, következtetéseiben pontos, ne kerülje ki figyelmét semmi, s a mit tapasztalt, abból sem többet, sem kevesebbet ne vonjon le, mint a mennyire az észlelt tények és az ezekkel kapcsolatos ismeretek feljogosítják«. ²⁾ Ennek adta tanúbizonyítékát egész életén át, és összes tudományos munkálataiban is »mindig hű és erős őre volt a tudomány tisztaságának és fenségének, mire nekünk magyaroknak sokkal nagyobb szükségünk van mint másoknak«. ³⁾

Tudományos felfogásának ez a tisztasága teszi munkáit maradandó értékké és örök becsüekké. Ez a szigorú felfogása tükröződik már vissza az *Orthotrichum diaphanum* spóráinak fejlődéséről, a *Vaucheria geminata*-ról szóló dolgozataiban, de leginkább kitűnik a *Ceratozamia* hímsejtjeiről szóló dolgozatából, melylyel jelentős eredményeket és sikert ért el, rámutatva elsőnek, különösen a pollentömlő csúcsába vándorolt sejtmagvakra, minek jelentőségét az egész föld tudományos világa elismeré, de csak jóval utóbb, a tökéletesbített módszerekkel adhatta teljesen helyes magya-

¹⁾ Hátramaradt kézírataiból.

²⁾ Hátrahagyott kézírataiból.

³⁾ Than idézett búcsúztatója. 194. lap.

rázatát. Az Oedogonium diplandrumról szóló vizsgálataival a tudományos buvárkodásnak a hosszú, nem mindennapi kitartással szerzett új eredményeit mutatja be (1871.), még a mai haladottabb kor igényeit is kielégítve. A *Salvinia* natansról szóló dolgozatával pedig a külföld legjelentékenyebb buvárainak vizsgálatát egészíti ki. A *Pilularia* és a *Tmesipteris* vizsgálatának eredményeivel több tudós kutatásának kontroversiáit indítja meg. A *Gymnospermák* és a sejtmag alakulásának vázolásával (1883.) tanúságot szolgáltatott arról, hogy a vizsgálati módszerek tökélesbülésével együttesen halad előre, és e téren is tud szigorú kritikájával jelentőset alkotni a legjelesebb buvárokkal egy sorban maradva, mit igazolnak még Strassburger munkájára vonatkozó helyreigazító észrevételei is (1894.). A magvak csirázásáról és a mag szerkezetéről szóló közlései csak egy nagyobb önálló dolgozatának első részletei. Az élettanban való szigorú tudományos felfogását tüntetik fel a Johnson munkájában közölt megjegyzései.

Ezen munkálataiban »az aprólékossáig menő részletesség, melylyel minden tárgyába belemerült, bizonyítja, hogy mily odaadással fogott valamely kérdés eldöntéséhez.«¹⁾

Ennek a szigorú tudományos felfogásnak kell tulajdonítanom azt, hogy csak teljesen kész s minden oldaláról megfontolt dolgozataival lépett a nyilvánosság terére. »Nem is nagy a dolgozatainak száma, de az ő irodalmi működése mutatja legjobban, hogy nem az tesz valakit elsőrangú botanikussá, hogy mennyit írt, hanem hogy mit írt.«¹⁾ De épen ezen felfogása miatt számos kutatása eredményei közlésében előzi meg a külföld egy-egy buvára. Hagyatékában számos ilyen félbemaradt munkálata maradt meg, minő pl. a gyökerek és szár szöveteknek egymásba olvadásáról, a növények táplálkozásáról, a gázok felvételéről a növénybe, a mozgás tüneteményekről és a csirázás élettanáról szóló félbemaradt kéziratai.

Irodalmi közleményei sokoldalú munkásságának csak

¹⁾ *Klein Gyula*: A k. m. term.-tud. társulat növénytani szakosztályának 1897. márcz. 10-én tartott ülésén.

egy csekély részéről tesznek tanúságot, de már »e munkásságával is nagy szolgálatot tett hazai művelődésünknek és növelte a magyar tudomány megbecsülését az egész művelt világban«. ¹⁾ Ennek bizonyosságáról nemcsak a különböző művelt nemzetek szakfolyóiratai tanuskodnak, hanem kétségtelenül igazolja az a tény, hogy a külföldön, de nálunk is közkézen forgó tudományos közikönyvek is közlik kiderített igazságait, sőt még ezek bizonyítékául szolgáló illusztrálásait is. ²⁾

Tudományos működésében »tevékenységének talaja, alapos tudásának sokoldalúsága volt; az ebbe ültetett mag, egyéniségének tiszta és tudományos jelleme; e mag csirája pedig az az isteni szikra, mely az új igazság kiderítésére képesít«. ³⁾ E képességével szép sikereket érve el — nem hivalkodik a tudomány mezején — ezt nem tartja a tudo-

¹⁾ Than idézett búcsúztatója. 193. lap.

²⁾ *Sachs J.*: Lehrbuch der Bot. Leipzig, 1873. III. kiadás, 397., 409., 430., 434. lap.

Müller N. J. C.: Lehrb. der allg. Bot. II. Band. Heidelberg, 1880. 49. lap.

Frank A. B.: Lehrb. der Bot. II. Band. Leipzig, 1882. 87., 213. lap.

Engler-Prantl: Die natürl. Pflanzenfamilien. I. Th. 2. Abth. Leipzig, 1890. 108. és más lapokon.

Jurányi Lajos dolgozataiból képeket is több munka vett át, pl.:

Sachs J.: Lehrb. der Bot. IV. kiad. Leipzig, 1874. 495. lapon Ceratozamia képe. Idézve 281., 491., 494. lapon.

Goebel K.: Grundzüge der system. und speciellen Pflanzen-Morphologie. Leipzig, 1882. 355. lapon a Ceratozamia képe. Idézve 49., 267., 350. lapon.

Dr. Luerssen Ch.: Handb. d. syst. Bot. I. Bd. Leipzig, 1879. 79., 591., 595. lap; II. Bd. Leipzig, 1882. 12. lapon. Id. 27., 28. lapon Ceratozamia képe.

Th. van Tieghem: Traité de Botanique. Paris, 1884. I. köt. 399. lapon Ceratozamia képe. Id. II. köt. 1137., 1266., 1313. lap.

Dr. Schenk A.: Handbuch d. Botanik. III. Bd. Breslau, 1884. *Goebel K.*: Entwicklungsgeschichte der Pflanzenorgane. Oedogonium képe 415. lapon.

Dr. Warming E.: Handbog i ven systematiske Botanik. Kjobenhavn, 1884. Ceratozamia 220. k.

³⁾ Than idézett búcsúztatója 194. lap.

mányhoz méltónak, — zajtalanul munkálkodik tovább, nem törődve az ötlet megérteni nem akarókkal, halad útjain tovább, hogy kitűzött céljából mennél többet megközelíthessen, »eme törekvéseinek helyes irányában van áldásos működésének jótéteménye«.

Kétségtelenül áll, hogy az ő tudományos működése, mely az európai tudományos törekvések sorában is méltó helyet foglal el, volt az, mely önállóságával, szigorú buvárlati és kutatási módszereivel megalapítja hazánkban a növénytan tudományának új korszakát; munkásságával pedig megjelöli tudományos haladásunknak továbbra is helyes irányát.

Ennek a helyes iránynak óhajtott mindig munkásokat szerezni, hogy tudománya, szelleme kincseinek szaporítását méltó utódok munkásságának folytatására bízhatta, és hogy ez nem mindig sikerült, nem rajta múlt, hanem múlt a mi sajátságos helyzetünkön és viszonyainkon, és bizony igen sokszor az illetők egyéniségén is, kik a tudomány magasabb szempontjainak megértéséig és követéséig nem bírtak mindig felemelkedni.

Tudománya, szelleme kincseit hazánk egyetemi ifjúságával ismertette meg egyetemi tanszékén. Előadásai mindjárt kezdetben felemelkedtek arra a magaslatra, melyen az egyetemi előadásoknak lenniök kell. Bizonyítják ezt úgy az 1868-ban, mint az 1884-ben az ő felülvizsgálása után kiadott előadási jegyzetek. Előadásában, a bevezetőn kívül, nem helyezkedett alacsonyabb szintásra, azért, mert szükségesnek tartotta, hogy hallgatósága már az előadásai folyamán szokja meg gondolkozásában a köznapi mértékről való magasabbra emelkedést. Nem is használta előadásainak tárgyalásában az iskolai könyvek és a kézikönyvek megszokott modorát, hanem iparkodott itt is érvényt szerezni a tudományról alkotott fogalmának, szoktatni akarta hallgatóit a természet-tudományi gondolkodásmódnak két erősségéhez: a pontos megfigyeléshez és az igazságos következtetéshez. És hogy ezekbe bele vigye hallgatóit, előadásában mindig világos, határozott volt. Ha kedvelt tárgyát, a növények fejlődését magyarázhatta, a szárazabb tudományokban szokatlan ékes-

szólás ragadta el. Ekkor a szó igaz, nemes értelmében a növénytan igazságainak lelkes tanítója, apostola volt! De még ezzel sem érte be, hanem, hogy előadásai még meggyőzőbbek legyenek, a demonstrációhoz folyamodott, és pedig annál nagyobb mértékben, minél inkább megengedték azt a rendelkezésére álló eszközök. A mit lehetett, természetes állapotban mutatott be, ha ez nem volt lehetséges, képekben állította hallgatói szeme elé, megvetve így a növényteni intézetnek maga rajzoltatta gazdag előadási képgyűjteményének alapját. A tárgyak mikroskopi készítményeit, a mennyire lehetett, előadásain is bemutatta már, de még inkább az előadásokat kiegészítő és önként magára vállalt demonstrálási órákon. Hogy a mikroszkop szolgáltatta képekről helyes fogalmat nyerjenek hallgatói, saját készítésű, a valóságnál jóval nagyobb mintákban állította szemük elé. E minták gyűjteménye a növényteni intézet értékes kincse és másolataiban az 1900. évi párisi kiállítás bronzérmét vívta ki.

Az előadások mellett már igen korán szerette volna életbe léptetni a hallgatók kiképzetésére felelté szükségesnek tartott gyakorlatokat. A viszonyok kényszere azonban eleinte csak a növényleirási gyakorlatokat engedte meg, később (1876-ig) a beszerzett hat mikroszkop segítségével a növénykert egyik szobájában tarthatta meg a növénybonczteni gyakorlatokat. — Később (1878-ban) sikerült a régi egyetemi épület szerb-utczai részén az elrekesztett III. emeleti folyosót használnia mikroskopi gyakorlatokra. Végre 1886-ban sikerült a mostani növényteni intézet helyiségeit megnyernie és megfelelő összeggel felszerelnie, — de az intézet fejlesztésének betetőzését már nem sikerült elérnie, hiszen az intézet számára külön általányt sem kaphatott, melyet különben az intézet ma is nélkülöz és csak a növénykerten megtakarított összeget használja fel pótlásúl. Az új intézet és felszerelés lehetővé tette, hogy régi tervét megvalósítsa, és nemcsak a bölcsészethallgatókat, de még a gyógyszerészhallgatókat is legalább a mikroskopi vizsgálatok elemeiben begyakoroltathassa, sőt módját ejthette annak is, hogy egyesek a mikroskoppal behatóbb kutatásokat is végezhessenek. A növénytannak ily módon való elsajátítási és tanítási módját

tehát ő alapította meg hazánkban, ezzel is megfelelve a hozzá kötött várakozásoknak. Nagyon természetesen a tanítás jelentékenyebb módon való kiterjesztése és intensívebbé tétele magával hozta azt, hogy az intézet személyzetét is szaporítsa.

Az új növénytani intézetet nemcsak a mikroskopi tanulmányokhoz szükséges eszközökkel, de a bakteriologiai vizsgálatokhoz, továbbá az élettani kutatásokhoz szükséges eszközökkel is felszerelte, úgy hogy a budapesti egyetemi növénytani intézet ma Európában egyike a legjobban felszerelt intézeteknek, mely a továbbfejlesztésnek csiráit már magában bírja és csekély általány-összeggel a megfelelő szintájón tartható.

E mellett azonban a kertet sem hanyagolja el. Rajta van, hogy a kert általánya gyarapodjék, minek következtében az eredeti 5000 frt 1868-ban 6000-re, majd 1882-ben 8000 frtra emelkedik, mely összeg azonban, tekintettel a kert mindinkább gyarapodó szükségletére, a növénytani intézet igényeire és a könyvtár megfelelő gyarapítására alig volt elégséges és csak nagy gondok mellett fedezhette a szükséges kiadásokat. Mégis a kertet az Endlicher rendszerébe rendezve jókarban tartotta és sok gondját megosztva Fekete József főkertésszel, a tanítási igényeknek megfelelően használhatta. Nagy érdeme, hogy a forró égövi növények tenyésztésére szükséges aquariummal, vagy a mint inkább ismeretes Victoria-házzal gazdagította, mely az európai kertek hasonló építményeivel szemben megállja helyét és ma egyik dísze a növénykertnek. Fájdalom, az anyagi eszközök és a személyzet elégtelensége nem engedte meg, hogy a kertet a mai kor kívánalmainak megfelelő földrajzi és biológiai csoportokkal lássa el, melyeknek létesítése ma is még akadályokba ütközik. Gondossága a csekély anyagi eszközök daczára az exotikus növények számát is gyarapítja, a többi növényfajok gyarapítása céljából fentartja a szokásos magcserét, évente megjelentetve a cserére szánt magok jegyzékét.¹⁾

¹⁾ Delectus seminum in horto bot. univers. Budapest. annis (1866—96.) collectorum.

De már azt nem tudta megakadályozni, hogy a növénykertből mintegy 4000 négyszögölnyi terület 1894-ben el ne foglaltassék az egyetem más karbeli intézete részére a növénykert minden kárpótlása nélkül. Csak a ki közelebbről ismeri a növénytani intézetet és kertet és ezeknek viszonyait, győződhetik meg arról, hogy a két különböző helyen lévő intézetnek igazgatása, jó karban tartása mennyi gondot, aggodalmat, munkát és sokoldalúságot kíván meg; csak ezt tudva méltányolhatjuk, hogy tanári kötelességének eleget téve, tudományos kutatásaiban szorgalmatoskodva még ráért a reá bízott intézményeknek nemcsak megfelelő jókarban való tartására, hanem még azok fejlesztésére is. És ha csak ezt tette volna is, már is méltóvá tette magát az utókor hálijára! És ez irányú fáradozását sem értették meg. Mindig többet kívántak volna, holott ez a több már nem az ő erejétől, tehetségétől függött, hanem azok jóvoltától, kik az intézet anyagi eszközei felől gondoskodtak.

Úgy előadásában, mint gyakorlataiban, de a növénytani intézet és a kert körül való intézkedéseiben is mindig csak két érdek vezette — a tudomány és hallgatóinak érdeke. Komoly törekvésű hallgatóit nagy örömmel vezette be a tudományos kutatás módszereibe és pedig mindjárt tanárkodásának első éveiben is, miről tanúságot tesznek első hallgatói közül Entz Géza, Staub Móricz, Thanhoffer Lajos. Később az eszközök gyarapodtával még fokozódottabb mértékben foglalkozott hallgatóival. A szegény, de érdemes hallgatókat még anyagilag is segítette. Hallgatói méltányolták is a jó, tudásban bővelkedő lelkes tanárt és szeretetükkel környezték. E szeretetre már egyéniségénél fogva is igényt tarthatott.

Egyéniségénél fogva a személyéhez kötött érdekek kötelességeit mindenkor kész volt teljesíteni, ezért támogatta már ifjúságától fogva mindazon egyesületeket ¹⁾ is, melyek a

¹⁾ Rendes, majd alapító tagja volt a természettudományi társulatnak (1862 óta) és az országos kertészeti egyesületnek (1885). Rendes tagja volt a földrajzi, földtani és a bécsi cs. k. állat-növénytani társulatnak (1864 óta), s még egyéb más társulatoknak. Megválasztott külső tagja volt az edinburgi Royal botanical Society-nek.

természettudományok istápolását tüzték ki célul, ez vitte rá, hogy részt vegyen az országos kertészeti egyesület és a természettudományi társulat kebelében a növénytani szakosztály megalakításában, melynek alakulásától haláláig tisztelt és szeretett elnöke volt. A M. Tud. Akadémián kívül, kivált a természettudományi társulat munkálkodásában vett részt és több ízben mondott véleményével és bírálatával ¹⁾ mindig szakmájának tudományos érdekeit védte meg, tanúságot téve szakbeli és rokontudományokbeli jártasságáról, melyet nagy olvasottságával szerzett meg. Egyike volt a növénytan legolvasottabb buvárainak és tudományának alapvető munkáit nemcsak külsejükről ismeré, de tartalmukat és becsüket személyes tapasztalatból is.

Ebbeli jártasságával nem hivalkodott, »a minthogy a modern betegségtől, a hiúságtól, egészen távol tudta magát tartani, s így a nyilvánosságban való szereplést nemcsak hogy nem kereste, de egyenesen kerülte. Azért nem is ismerték őt érdemeinek megfelelő mértékben. Mint ember egyszerű és egyeneslelkű volt. Jóság volt jellemének fővonása.«²⁾ »Elfoglalt állásánál és érdemeinél fogva kellő tekintélye volt«, de ez nem rontotta meg szeretetre kész jó szívét, mely az édes anya befolyásaként megmaradt egész életén át és melylyel szerénysége, szelidsége párosult. Nem lehetetlen, hogy a gyöngeségig jó szíve hozzájárult az orvosi pályáról való lemondáshoz és a szív érzelmeit nemesítően befolyásoló növénytan tudományához való vonzalmát erősíté meg. Jó szíve hajlandóságát számos, sokszor erre érdemetlen, hallgatója is élvezte, de leginkább élvezték azok, kik hű tanítványaivá szegődtek, kiket nemcsak jó tanácscsal látott el, de örömmel kalauzolt tudománya bármely mezejére. E sorok írója is mindenkor büszke lesz arra, hogy nem csak hálás tanítványa lehetett, de hogy az ő vezetése mellett léphetett be a tudomány

¹⁾ Bírálat a növénybetegségek című pályamunkáról (Term.-tud. Közl. V. köt. 71. lap); Kultivált növényeink betegségei című műről (u. o. VII. köt. 88. lap, IX. köt. 92. lap, XI. köt. 70. lap); a Typha és Sparganium virág fejlődéséről (XVIII. köt. 100. lap).

²⁾ *Klein Gyula*: A term.-tud. társ. növénytani szakosztályának 1897. márcz. 10-én tartott ülésén.

szentelt csarnokába. E jó szív pártfogása mellett sokan indultak pályájukra; jó indulatú vezetését nem is vonta meg tőlük mindaddig, míg intő szavára a tudomány szolgálatában állottak.

Szívének kifogyhatatlan jóságát leginkább családja érezte, hiszen hogy édes anyja és testvére közelében lehessenek, lemond a családalapítás örömeiről. Családjának távolabb álló tagjairól is mindig jósággal gondoskodik. De valódi emberbaráti érzülettel viseltetett egyházával és a segélyére szorultakkal szemben is. Ép úgy érezték jó szívéből fakadt jóságát barátai is, kiknek száma nem volt nagy, és a kik vagy a tudomány hívei közé tartoztak, vagy még ifjúkorából maradtak meg, — és ezek meg is becsülték »szelid szerénységét és őszinte barátságát, melyet csak jószívű becsületessége és a tudomány igazságáért való nemes lelkesedése szárnyalt túl«.

Fiatalkorában, tanárkodásának első éveiben, kedélyhangulata is emeli kedvességét és szeretetreméltóságát, úgy hallgatói, mint tanártársai körében. De ifjú korának kétségei, csüggedésének következményei később kitörnek, tetterejét zsibbasztják, akarateréjét megbénítják, — úgy hogy zárkózottá és visszavonulttá lesz. A távol állók megváltozott kedélyhangulatát nem értik meg, félremagyarázzák, — de a közel állók jól tudják, hogy a testet emésztő baj immáron annyira elharapódzott, hogy már a lelket is megtámadja, marczangolja! Oh ha tudták volna mily küzdelem folyik benne a testet emésztő kór és a lélek tetterre vágyó akarata közt, mily nehéz volt erről amannak nagyobb ereje miatt lemondani! A törekvései elé kitüzött célok teljes el nem éréséről lemondani, ez volt az a nagy fájdalom, mely lelkét emésztette! Érhet-e férfiút, a tudomány bűvarát nagyobb, nehezebb csapás? Lehet-e, szabad-e csudálkozni, ha e csapás súlya alatt megváltozik? s végre leroskad?

Jurányi Lajos mint ember, mint tanár, mint a tudomány bűvara mindig iparkodott teljesíteni kötelességét a rá bízott mezőkön, megfelelt a hozzá fűzött várakozásnak. A növénytanak új korszakát nyitá meg honunkban, önálló

búvárkodásával hasonlóra serkentett, megmutatta a tudományos búvárkodás eszközeit és útjait, maga is a tudomány fejlődésének előhaladásában maradandó becsüt alkotott; »ő volt az első, a ki a modern tudományos növénytan tanait hirdette az itteni egyetemen és önálló búvárkodásával új irányt jelölt ki.«¹⁾

A tudományban elért sikerein kívül, törekvéseinek helyes irányát hagyta mireánk örökül. Aldásos munkásságának jótéteményeit mi is érezzük már és fogják még érezni nemzedékek is. Maradjanak is meg a tudományért való nemes lelkesedése, az igazságért való küzdelmének eredményei örökre közöttünk, mint a magyar kulturának alkotó részei!

Ezeket megóva, megőrizve fogjuk emlékezetét áldani.
»Maradjon is emléke mindenkor áldott!«

¹⁾ Klein Gyula búcsúztatója.

FÜGGELÉK.

I.

Jurányi Lajos irodalmi munkálatai.

1. A *Dicranum longifolium* s különösen annak gyökszálai kifejlődéséről. Jelezve a M. orv. és term. vizsg. IX. nagygy. munkálatai. Pest, 1864. 182. lapján, de nem jelent meg.

2. Adatok az *Orthotrichum diaphanum* Schrad. sporáinak kifejlődéstörténetéhez. M. Tud. Ak. Értesítő. A math. és term.-tud. osztályok közlönye. VI. köt. Pest, 1865. 179—205. lap. 2 táblán 25 rajz.

3. A *Vaucheria geminata* ivarszervei s a nemzési folyamat e moszatnál. A Bugát-díjjal jutalmazott pályamunka. M. Term.-tud. Társ. Közlöny. V. köt. Pest, 1865. 1—17. lap. 27 ábra.

4. *Agave americana*. (A pesti fűvészkertben.) Magyar Bazár. II. évf. 1867. 17. sz. 274. lap.

5. Jegyzetek a növényboncz- és idomtanból. Jurányi egyetemi előadásai után jegyzette és pályatársai számára kiadta ifj. Réczey Imre. Pest, 1868. Nyom. Poldini Ede. 8-r. 185. lap. 7 tábla. Müller Kálmán rajzolta képekkel.

6. A »*Psilotum triquetrum*« és »*Ceratozamiáról*«. Előleges közlés. Akad. Értesítő. IV. köt. 1870. 116—120. lap.

7. Előleges jelentés egy *Oedogonium* fajról. Magy. Tud. Akad. Értesítő. IV. köt. 1870. 195—197. lap.

8. A *Ceratozamia* hímsejtjeinek kifejlődése és alkatáról. M. Tud. Akad. Értek. a m. és term. tud. kör. II. köt. 6. sz. Pest, 1870. 8. r. 28 lap, 4 tábla.

9. Ueber den Bau und die Entwicklung des Sporangiums von *Psilotum triquetrum* Sw. Bot. Zeitung. 29. Jahrgang. 1871. Nr. 12. 177—180. lap. Bővebb tárgyalása kilátásba van helyezve Pringsheim Jahrbüch. für wiss. Bot.-ban, de itt nem jelent meg.

10. Beitrag zur Kenntniss der Oedogonien. Botanische Zeitung. 29. Jahrg. 1871. Nr. 12. 180—182. lap.

11. *Oedogonium diplandrum* s a nemzési folyamat e moszatnál. Előadás a m. tud. akad. Értesítő. V. köt. 1871: 79—81. lap. — Értek. a term. tud. köréből. II. kötet. 1871. 9. sz. 24 lap. 2 tábla színes rajzzal. — Részletesen ismertetve a Term. tud. közl. III. köt. 1871. 245. lap.

12. Az Oedogonium diplandrum (Jur.) termékenyített petesejttéről. Előadás a M. Tud. Akad. Értesítő V. évf. 1871. 212—213. l. — Érték. a term.-tud. köréből. II. köt. 12. sz. 12 lap. 1 tábla színes rajzzal. — Részletesen ismertetve a Term. tud. közl. III. köt. 1871. 403. lap.

13. Dr. Borbás Vincze »Pest megye flórája« című munkájának bemutatása. M. T. Akad. Értesítő. VI. évf. 1872. 149. lap.

14. Ueber den Bau u. die Entwicklung des Pollens bei Ceratozamia longifolia Miq. Pringsheim Jahrb. für wiss. Bot. VIII. Bd. 1872. 382—400. lap. Tab. XXXI—XXXIV.

15. A Salvinia natans termésének kifejlődéséről. M. Tud. Ak. Értesítő. VI. évf. 1872. 127—128. lap.

16. A Salvinia natans Hoffm. sporáinak kifejlődéséről. Székfoglaló értekezés. — Előadás: M. Tud. Akad. Értesítő. VII. évfolyam. 1873. 48—49. lap. — M. Tud. Akad. Érték. a Term.-tud. köréből. IV. köt. 1873. 3. sz. 1—23. lap. 2 tábla.

17. Beitrag zur Morphologie der Oedogonien. Pringsheim Jahrbuch für wiss. Bot. IX. Bd. 1873. 1—35. l. Taf. 1—3.

18. Ueber die Entwicklung d. Sporangium und Sporen der Salvinia natans. Berlin, 1873. R. Friedländer und Sohn. 1—20. lap. Taf. 1—2. 8. r.

19. Előleges jelentés a Tmesipterisről. M. Tud. Akad. Értesítő. IX. évf. 1875. 33—36. lap.

20. Megjegyzések Johnson W. Sámuel »Hogy nő a vetés?« című munka magyar fordításának második szakaszához. Kiadja a K. M. Természettudományi Társulat. Budapest, 1876. 377—402. lap.

21. Reclamatio, Borbás V. Verbascum Jurányii növ. hybr. elnevezés ellen. Term.-tud. közl. VIII. köt. 1876. 76. lap.

22. A Pilularia globulifera termésének alakulásáról. Előleges jelentés. M. Tud. Akad. Értesítő. XIII. évf. 1879. 111—114. lap. (Német ref.: Bot. Ctblblatt. I. 1880. 207—208. lap.)

23. Növénytan, autographált előadási jegyzet. Kiadja Szádeczky Gyula. 1880.

24. Beitrag zur Kenntniss der Pollen-Entwicklung der Cycadeen und Coniferen. Botan. Zeitung. Jahrgang. 40. 1882. 814—818., 835—844. lap.

25. Újabb adatok a Gymnospermák hímporának ismeretéhez. Előleges jelentés 1882. jún. 19-én, — bemutatás 1882. okt. 16-án — a M. Tud. Akad. ülésén. Megjelent a M. Tud. Akad. math. és term.-tud. értesítője. II. köt. 1884. 241—254. lap. 2 táblán 89 kép.

26. A sejtanyag alakulása és alkatáról. Előleges jelentés 1882. június 19-én, bemutatás 1882. október 16-án a M. Tud. Akadémia ülésén. Rendes tagsági székfoglaló értekezés. Megjelent a M. Tud. Akadémia Math. és Term.-tud. Értesítő. II. köt. 1884. 255—316. lap. 1 tábla 45 képpel, 42 kép a szövegben.

27. Ueber den Pollen d. Gymnospermen. Mathem. u. Naturwiss. Berichte. II. Band. (1883—1884.). Budapest, 1884. 1—17. lap. Fig. 89. (Strassburger ref. Bot. Zeitung. Jahrg. 43. 1885. 59—64. l.)

28. Beobachtungen über Kerntheilung. Mathem. und Naturwiss. Berichte. II. Band. (1883. VI. — 1884. VI.). Budapest, 1884. 18—87. l. 1 táblán 45 képpel, 42 kép a szövegben.

29. Növénytani Jegyzetek. Autographálva kiadja Filarszky Nándor és Schöber Emil. 1884. — Ismét kiadatott 1885. és 1889-ben is.

30. A magvak csírázásáról. A kir. m. Term.-tud. társulat félé százados jubileumának Emlékkönyve. Bpest, 1892. 409—422. l. 3 kép.

31. A mag szerkezete és a csira keletkezése. Term.-tud. közlőny. Pótfüzetek XXIV. köt. 1892. 1—14. lap. 8 kép.

32. Endlicher István emléke érdekében. Term.-tud. közlőny. Pótfüzet XXIV. köt. 1892. 218—220. lap. — M. Tud. Akad. Értesítő III. köt. 1892. 221—223. lap.

33. Treub vizsgálatai a Casuarinákról. Ismertetés. Term.-tud. közl. XXIV. köt. 1892. 215 lap.

34. Helyreigazító észrevételek Strassburger »Ueber das Verhalten des Pollens und die Befruchtungs-Vorgänge bei den Gymnospermen« című művére. Term.-tud. közl. XXVI. köt. 1894. 45. lap. — U. a. németül. Mathem. und naturwiss. Berichte aus Ungarn. XII. Band. 1895. 388—389. lap.

35. Delectus seminum in horto botanico universitatis collectorum Pestinensis. Annis 1866—1874, Budapestinensis. Annis 1866—96. Fekete József főkertészszel együtt.¹⁾

¹⁾ Jurányi Lajosra vonatkozó téves vagy hibás irodalmi adatok:

1. Növényélettani tanulmányok (Pflanzenbiologische Studien. Manuscript). Kanitz A.: Versuch einer Geschichte der ung. Botanik. Halle, 1865. 256. lap. Nem jelent meg és a hátramaradt kéziratok között sincs meg.

2. Nachtrag zur Kenntniss der Oedogonien. Állítólag a Bot. Zeitungban 1871 óta. Idézve: a) Szinnyi J.: Magyar írók élete és munkái. V. köt. 729. lap. b) Horváth Ignác: A budapesti tud. egyetem böcs. kar irodalmi munkássága. Budapest, 1896. 98. lap. Valószínűleg a Beitrag zur Kenntniss der Oedogonien hibás címe.

3. Ueber das Sporangium von Tmesipteris. Állítólag a Bot. Zeitungban 1871 óta. U. o. idézve. Nem jelent meg.

4. Növényboncz- és élettani tanulmány. Idézve Szinnyi J.: Magyar írók élete és munkái. V. kötet. 728. lapon. Hibás kiírás a M. Tud. Akad. Értesítő IV. évf. 1870. 116. lapjáról.

5. A Coniferák (tülevelűek) gyökereinek boncztanáról. Idézve Szinnyi J. Könyvészetében. Nem Jurányi Lajos dolgozata, hanem a Klein Gyuláé, melyet Jurányi a M. Tud. Akadémia III. o. ülésén bemutatott. M. T. Akad. Értesítő. VI. köt. 1872. 125. lap.

II.

Jurányi Lajos nekrologjai és irodalmi munkásságának kimutatásai.

1. *August Kanitz*: Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. Halle, 1865. 256. lap.

2. *Szinnyei József*: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma. I. köt. 1876. 676. lap.

3. *Szinnyei József és dr. Szinnyei József*: Magyarország term.-tud. mathem. könyvészete. 1472—1875. Budapest, 1878. 345. lap.

4. *Vasárnapi ujság*. XXXIX. évf. 1892. 8. sz. 137. lap.

5. *Pallas Nagy Lexikona*. IX. köt. 1895. 1005. lap.

6. *Dr. Högyes Endre*: Emlékkönyv a budapesti k. m. tud. egyetem orvosi karának multjáról és jelenéről. Bpest, 1896. A növény-tani intézet és kert ismertetése 459—468. lap, életrajz 734. lap.

7. *Horváth Ignác*: A budapesti kir. m. tud. egyet. bölcs. karának irodalmi munkássága. 1780—1895. Budapest, 1896. 97. lap.

8. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1897. V. kötet.

9. *Aladár Richter*: Ludwig Jurányi. Naturwiss. Rundschau. 1897. Nr. 19.

6. Pollen der Cycadeen und Coniferen. Idézve Szinnyei J.: M. írók élete és munkái. V. köt. 729. lap. Csak cím a Mathem. und Naturwiss. Berichte aus Ungarn. I. köt. (1882—83.) 374. lapjáról idézve.

7. Karyokinetikus tanulmányok. Idézve u. o. Előzetes jelentés címe a Math. és Term.-tud. Értesítő I. köt. (1882—83.). Budapest, 1883. 5. lapján.

8. Újabb adatok a Cycadeák és Coniferák virágporának ismeretéhez. Idézve Szinnyey J. i. m. V. köt. 729. lap. Csak a bemutató előadás címe. Mathem. és Term.-tud. Értesítő. I. köt. (1882—3.). Budapest, 1883. 5. lapján.

III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— kor. 40 fill.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
X. Korizmiics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól ...	— > 60 >
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ...	— > 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ...	— > 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ...	— > 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól ...	— > 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól ...	— > 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól ...	— > 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól ...	— > 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	— > 60 >

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 80 >
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— kor. 20 fill.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 > — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 >
XII. Röscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L. r.</i> tagtól ...	— > 60 >
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	— > 80 >
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 >
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 11. SZÁM.

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

EMLÉKBESZÉD
BUNSEN RÓBERT

K. TAG FELETT.

THAN KÁROLY

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1901. márczius 26-án tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1901.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	— » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

II. KÖTET.

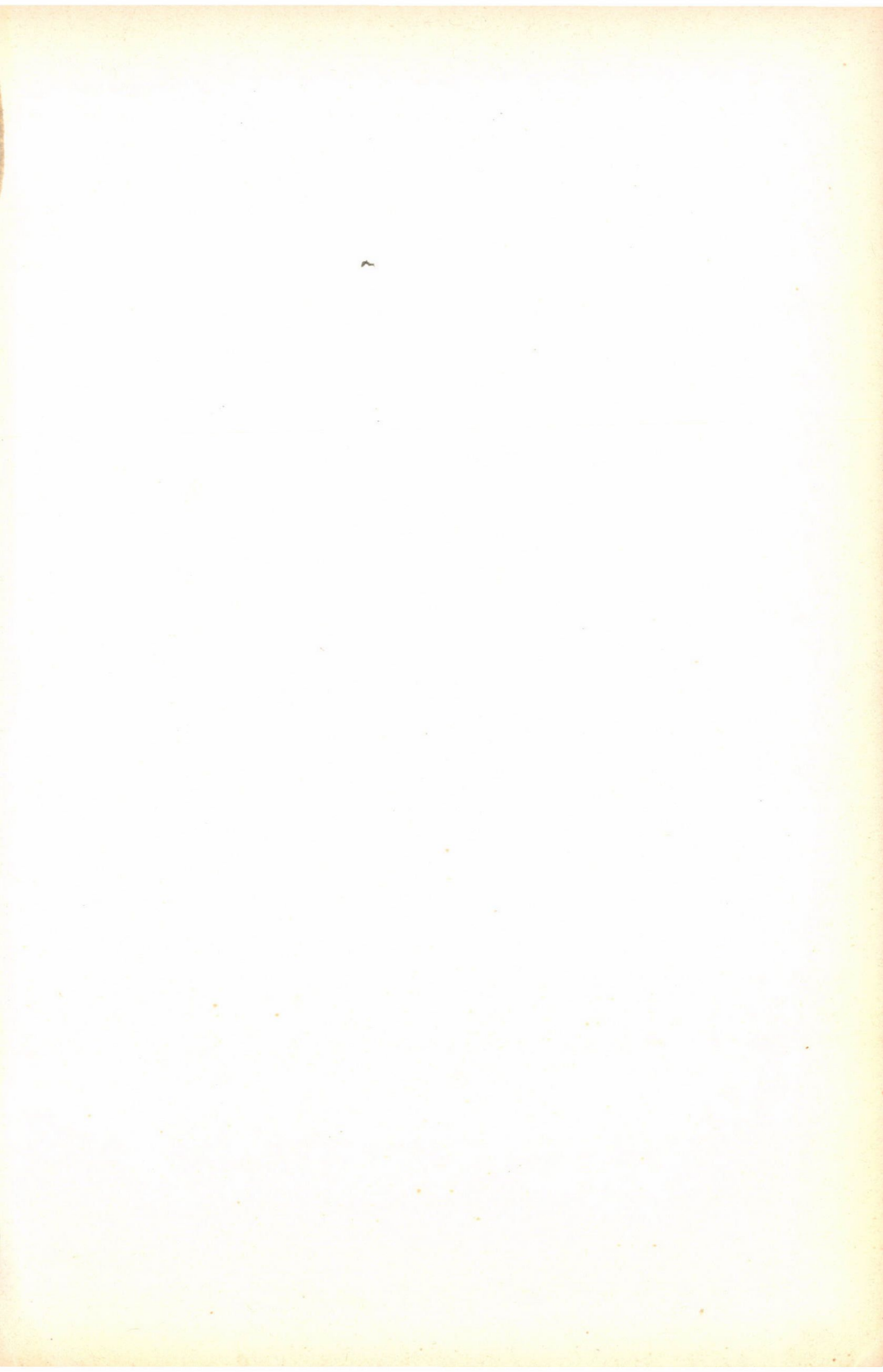
I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »

W. B. B.

MÁGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

BUNSEN RÓBERT KT. EMLÉKEZETE.

THAN KÁROLY, r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akad. 1901. márczius 26-án tartott összes ülésén.)

A lefolyt század legkiválóbb tudósainak egyikéről, W. R. Bunsenről, Akadémiánk külső tagjáról, feladatom e helyen megemlékezni. E feladatra az Akadémia megtisztelő megbízását örömmel fogadtam el, nemcsak azért, mert az elhunytban szaktudományom nagymesterének emlékét van alkalmam feleleveníteni, hanem azért is, hogy mint egykori tanítványa irántam tanúsított jóságáért őszintén érzett hálámat némileg leróhassam. Ezzel annyival inkább tartozom emlékének, mert életében folyton személyes barátságára méltatott, melynek őszinte bensőségét, éltető melegét főképen azon tagtársaim tudják kellőleg méltányolni, kiknek, mint nekem, alkalmuk volt a nagy elhunyttal való közvetlen szellemi érintkezés varázsát élvezni.

Bunsen korunknak egyik legnagyobb gondolkodója, a kísérletezés, az éles megfigyelésnek legnagyobb mestere volt. Mint bűvár, mint tudós, mint tanító és mint ember egyike a legkiválóbb és legeredetibb egyéniségeknek mindazok közt, a kiket személyesen ismertem, vagy a kikről más úton közelebbi tudomást szerezhettem. E nagy minőségek benne mind oly mértékben voltak harmonikusan párosulva, hogy igen nehéz eldönteni, melyik volt azok közül egyéniségében a kiemelkedőbb. A következőkben megkísérlem nagy alakjának képét e szempontokból vázolni.

Külső életéből röviden a következőket emelem ki. Bunsen 1811. márczius 31-én született Göttingenben, hol atya a modern philologia professora és az egyetemi könyv-

tár igazgatója volt. Középiskolai tanulmányainak bevégzésével 1828-ban a göttingeni egyetemen physikát, chemiát, ásványtant és matematikát hallgatott és 1830-ban »Enumeratio ac descriptio hygrometrorum« czímű dissertatiója alapján bölcsészet-doktorrá promoveáltatott. Tanulmányainak utolsó évében egy egyetemi pályakérdést sikerrel oldott meg és ennek alapján utazási ösztöndíjat kapott, mely lehetővé tette, hogy két éven át 1832—34-ig nagyobb európai utazást végezhetett. Jellemző Bunsen felfogására, hogy ösztöndíjas utazását nem annyira előadások hallgatására, mint inkább a természet és a gyakorlat terén való szemlélet szerzésére használta fel. Utazása közben Berlinben a Rose testvérekkel és Mitscherlichkel, Giessenben Liebiggel és Wöhlerrel ismerkedett meg; Párisban Pelouze, Reiset, Regnault, Gay-Lussac és Despretz társaságában töltötte idejének nagyobb részét. Azután Svájcban és Tirolon át, jobbra gyalogszerrel, Bécsbe jött, hol főképen a chemiai ipari gyárakat tanulmányozta, Szászországban pedig a fémkohászati intézményeket ismerte meg. Ezután visszatért szülővárosába, hol 1834-ben a chemia magántanárává képesítettett, 1835-ben pedig Strohmeier egykori tanárának halála után őt helyettesítette. 1836-ban Wöhler helyébe hívták meg a casseli ipariskolába chemia tanárának, a mi, mint később több ízben kijelentette, igen meglepő volt, mert ilyen sikert alig mert remélni. Három év múlva, 1839-ben, a marburgi egyetemre, innét 1851-ben Breslauba hívták meg, honnan egy évi működés után, 1852-ben, Gmelin halála után a heidelbergi egyetem chemiai tanszékét foglalta el. Itt a töle létesített önálló chemiai intézetben, egész 1889-ig működött. Ez évben nyugalomba vonult, de kedvelt Heidelbergjében a Bunsen-Strasse-ban élte át életének hátralévő éveit, míg nem 1899. évi aug. 16-án tevékeny és sikerekben gazdag pályafutásának a halál vetett véget. E különféle állásokban teljes 56 éven át szakadatlanul és a legnagyobb buzgósággal működött a chemia előbbrevitelében, oly szigorú irányban és oly fényes sikerrel, mely a XIX-ik században a chemiai tudomány bűvárai közt nevének kétségtelenül a legelső helyet biztosította.

Rendkívül számos és sokoldalú bűvarkódásait, melyek mind maradandó értékűek, a conceptio nagysága és eredetisége, mennyiségi szabatosság, a biztonság és egyszerűség jellemzik. E helyen, a dolog természeténél fogva, csak a legfontosabbak vázlatos érintésére szorítkozhatom. Első közérdekű fiataalkori dolgozatában fedezte fel (1834.), hogy az arsentríoxyddal történt mérgezésnek legbiztosabb ellenszere a frissen lecsapott ferrihydroxyd. Ez eljárás most is használatos és azt számos ez irányban tett kísérlet ellenére, jobbal pótolni mindeddig nem lehetett. A kaliumacetat és arsentríoxyd destillatiójakor képződő Cadet-féle folyadék remek vizsgálatát »Untersuchungen über die Kakodyltreihe« czímen 1837—42-ig végezte. Ebben csodálatos szabatossággal bebizonyította, hogy a kérdéses folyadék főalkatrésze a töle kakodylnak — manapság arsendimethylnek, $(\text{CH}_3)_2\text{As}$ — nevezett összetett gyök oxydja. Bebizonyította, hogy e gyök, miként az elemi gyökök, minőségének megmaradásával a vegyületek egész sorozatába átvihető, melyeknek jellemét e gyök sajátosságai szabják meg. E gyöknek fontosabb vegyületeit, sőt magát a gyököt is előállította. Mindezen testek physikai és chemiai sajátosságait oly szabatossággal állapította meg, hogy csupán ez okból is e dolgozat a szénvegyületek vizsgálati módjának mindenkor remek mintájául szolgálhat. Eredménye rendkívül fontos volt az összetett gyök fogalmának megszilárdítására. Berzelius nyilatkozata szerint e vizsgálatok az összetett gyök elméletének alapkövét képezik. Az összetett gyökök közül akkorában csak a Gay-Lussac által megállapított cyant, és hypothetikus alakjában az ammoniumot, a benzoílt és néhány alkohol-gyököt ismertek. Ez eredmények fontosak voltak azért is, mert azt bizonyították, hogy az arsen a szénvegyületek alkatrésze lehet. E vizsgálatok eredménye és értekezésében tett észrevételei ösztönözték tanítványát, Franklandot a fémek alkylvegyületeinek tanulmányára és felfedezésére. Frankland e vizsgálatai alapján jutott el a vegyérték (valentia) fogalmára, melyet először ő formulázott szabatosan. Kekulé később általánosította e fogalmat és ismeretes, hogy mily nagy befolyást gyakorolt a vegyérték fogalmának alkalmazása az

organikus vegyületek szerkezetének megállapítására, rendszerezésére, valamint általában az organikus chemia rohamos fejlődésére. Mindennek kiinduló pontja volt a kakodyl-vegyületek alapos vizsgálata, úgy hogy Bunsen e korszakos kutatásaival az organikus chemia legelső kezdeményezői között méltó és kiváló helyet foglal el.

E közben 1838-ban vizsgálata tárgyává tette a vasolvasztó kemenczében történő folyamatot és a kemence gázainak analysisével megállapította, hogy a német kemenczékben a tüzelőszer égéshőjének fele, az angol kemenczékben annak mintegy $81\frac{5}{10}\%$ -a veszendőbe megy. Egyszersmind kijelölte azt a módot, mely szerint ez óriási hőveszteséget a vasolvasztás céljaira értékesíteni lehet. Noha ez eljárás csak lassacskán jutott a gyakorlatban érvényre, könnyen belátható annak megbecsülhetetlen értéke a kohászatban. Mikor Playfair kérésére e kutatásokat az angolországi olvasztó-kemenczéken együtt végezték, egy kellemetlen véletlen alkalmából felfedezték, hogy a kemence tüzes gázaival kaliumcyanid gőze is távozik el. Mikor ugyanis Playfair a kemence tetején fejlődő gázokat mosóüvegen vezette át, egyszerre fellármázták, hogy a kemence alján elfoglalt barátja hirtelen rosszul lett. Playfair azonnal leszalad és látja, hogy Bunsen ájulási rohamból ocsudik fel, e közben észreveszi, hogy egy közeli oldalcsőből fehér füst tódul ki, ezt megszagolván, a kaliumcyanid szagát veszi rajta észre. Ezzel a vasolvasztás folyamata egészen új világításban tűnt előttük fel, melynek eredményét »Az angol nyers vas készítésének folyamata« címen együtt tették közzé.

Marburgi tanársága idejében, 1846-ban, két collegájával, Sartorius von Waltershausennal és Bergmannal, továbbá Des-Cloiseaux társaságában vállalkozott az Island szigetére tervezett északi tudományos expedícióra. A dán királyi család e tudományos vállalatot hathatós támogatásban részesítette és a tudósok segítségére Matthiessen hadnagyot rendelte ki, a kivel Bunsen később is benső baráti viszonyban maradt és vele együttes tudományos kutatásokat végzett. A természeti viszonyainál fogva igen érdekes, de nagyon zordon éghajlatú szigeten, tudományos lelkesedéstől áthatva,

minduntalan szakadó esőben, kimondhatatlan nélkülözések és fáradozások közt négy hónapot töltött a kietlen vidéken, olyan időben, mikor ott a rüh- és kanyaró-járvány még veszélyesebbé tette a tartózkodást. Végre gyalog eljutottak a Heklához, melynek környékén 10 napot, a híres geysirek közelében pedig 8 napot töltöttek. Bunsen több mint száz üvegcsőbe forrasztott gázpróbával és igen nagyszámú gondosan összegyűjtött kőzettel tért vissza Marburgba, hol e nagy tudományos anyag feldolgozása több évi munkásságát vette igénybe. E vizsgálatainak eredményét négy dolgozatban tette közzé, melyek fényes tanúságot tettek geognostikai nagy tehetségéről. Ezekben, a kőzetek egész sorozatainak nagyszámú és pontos analysise alapján, szellemes módon fejti ki a plutonikus jelenségek elméletét. Ez analysisekből azt következtette, hogy az islandi és valószínűleg más vulkános rendszerekben is két főfajtája fordul elő a kőzeteknek, úgymint a normális trachyt és a normális pyroxen. Az islandi kőzetek vagy tisztán egyikét teszik e normál silicatoknak, vagy azoknak keverékét. E biztosan megállapított tényekből Bunsen azt is következtette, hogy az említett különböző összetételű normál kőzetek a föld belsejében ugyanazon tüzes-folyós silicat-tömegből különböző nyomások alatt váltak ki. Külön kísérletekkel meggyőződött arról, hogy a csetvelő (sperma ceti), melynek fagyáspontja közönséges nyomáson 50.9° , mintegy 156 atmosph. nyomáson 47.7° -ra csökken, tehát hogy ugyanazon anyag fagyáspontja nagy nyomáskülönbségek alatt változik, mint ezt J. Thomsen a mechanikai hőelmélet 2-ik főtételéből következtette. Ebből folyólag föltette, hogy a föld belsejében a sok ezer atmosphaera nyomás alatt lévő ugyanazon tüzes-folyós silicattól a nyomás változásával különféle összetételű silicatok válhatnak ki szilárd állapotban. Noha manapság a geológusok nézete e kérdésekben meg is változott, Bunsen e mintaszerű búvárkodásainak maradandó és fontos befolyása volt a geológiára, és pedig nemcsak azért, mert az eruptív kőzetek chemiai összetételét állapította meg, hanem mert azóta ismerték fel, hogy a kőzetek chemiai összetételének kiderítése a geologiai kérdések megoldásában fontos és úgy-

szólván nélkülözhetetlen. Ezzel Bunsen a mai petrographiának alapját vetette meg. Vizsgálatainak folyamában a silicátok analysisének módszereit nagymértékben tökéletesítette, és számtalan mennyiségi silicat-analysisből, melynek végzésénél tanítványai is segítségére voltak, megállapította a kristályos kőzetek összetételének határait, melyekből fontos következtetést vont a föld szilárd kérgének átlagos összetételére. Ez alapon áttekinthető képet adott a földünkön nagyobb tömegekben előforduló 15 elemi alkatrész viszonylagos mennyiségéről, melyből kiderült, hogy földünk ismert anyagainak főalkatrésze az oxigén, és hogy ez tömegének csaknem felét teszi.

Az Islandra vonatkozó bűvárlatainak eredménye közül legismeretesebb a geysir-tüneményének magyarázata. Bunsen szerint a geysirrekben a jelentékeny mélységig leható vízoszlop alsóbb rétegei, a föld vulkanikus melegétől, nagy nyomású vízgőz beáramlása által, 100°-nál jóval magasabb hőmérsékre melegsznek fel. Az egyes vízrétegek hőmérsekei, Bunsen mérései szerint, a kitörés előtt valamivel alacsonyabbak, mint a reájuk nehezedő vízoszlop nyomásának megfelelő forráspont; mikor azonban a beáramló gőz az alsó vízrétegeket annyira fölmelegítette, hogy a gőz már nem sűrűsödik vízzé, akkor a fölötte álló egész vízoszlop felső rétegeit a tölcséralakú kráterbe tolja. Ekként a vízoszlop egyes rétegeiben a nyomás annyira megcsökken, hogy hőmérséküknél fogva rögtön felforrnak és az így keletkezett gőz feszítő ereje a fölötte álló víztömeget sok gőz kíséretében explosíószerűen kilöki. A kidobott víztömegek a forrás következtében gyorsan 100°-ra hűlve a kráterbe, majd onnét a mélységbe visszazuhannak. Ez aránylag lehűlt vízzel most a folyamat újra kezdődik és néhány óra múlva a kitörés ismétlődik. E jelenségek bizonyítására Bunsen igen szellemesen kieszelt készüléket szerkesztett, melylyel a geysir tüneményei előadásban is bemutathatók.

A geysirrek tiszta vízoszlopának feltűnő kék színe arra indította Bunsent (1849.), hogy a tiszta víz színét vizsgálja meg. Két méter hosszú belül feketített csövet, melynek végei üveglapokkal voltak elzárva, gondosan destillált vízzel

töltött meg. E csövön át, megvilágított fehér lap felé nézve, a víz határozottan kék színűnek tünt fel. Innét következett, hogy a tiszta víz a kék kivételével a többi fénysugarat elnyeli. Ebből magyarázható a Capri szigetén lévő kék barlang színe, valamint némely igen tiszta tavak és folyók kék színe. A más árnyalatú vizek színe abból érthető, hogy az ezekben lebegő szilárd részecskék a fényt minden irányban reflectálják.

Kiváló fontosságúak Bunsen kutatásai az elektrochemia terén. Már Marburgban való tanárkodása idejében, 1841-ben, szerkesztette a zink és szénből álló híres Bunsen-elemet, mely az elektromos áram gazdaságos termelésében korszakot jelez. A Bunsen-féle batteria évtizedeken át úgyszólván egyetlen gyakorlati forrása volt az erősebb galván-áramoknak a tudományos, sőt korlátoltabb mértékben az ipari alkalmazásban is. E galván-elemek egyik lényeges kelléke volt a szénhengerek oly előkészítése, hogy azok a tömény salétromsavban szét ne porlódjanak. Bunsen ezt kísérletezés alapján úgy érte el, hogy a szénhengereket hevesen izzította ki. Ugyanez eljárást követik lényegében véve ma is az ívfény világításhoz szükséges színpálczák gyártásánál. Bunsen e batteriájával meghatározta a víz és a zink elektrochemiai aequivalensét, melylyel igazolta az electrolysis Faraday-féle törvényeinek helyességét; egyszersmind olyan durranó-gáz voltametert is szerkesztett, melyben a régibb hasonló eszközök hibái ki voltak küszöbölve. Elemeiből 44-et galvánteleppé összekapcsolva olyan ívfényt állított elő, mely 1171·3 gyertyaláng erősségének felel meg, óránként 1 font zink felhasználásával. Ez alkalommal szerkesztette a papirosra levő zsírfolt átlátszóságára alapított photometerét, két fényforrás erősségének megmérésére. E kísérletei alapján már 1843-ban kimondotta, hogy az elektromos áramot világításra lehet alkalmazni, és ő jelölte ki azt az utat, melyen az ívfényvilágítás, a mostani dynamogépek felhasználásával, oly nagy sikereit elérte. Batteriájának kiváló jelentősége volt a szoros értelemben vett elektrochemiában is, mely napjainkban oly nagyfontosságúvá vált. A fémvegyületek electrolysisének feltételeit alaposan tanulmányozva, Bunsen-

nek sikerült a megolvasztott magnesiumchlorid elektrolysise útján a fém-magnesiumot előállítani (1852.) Gondosan meghatározta annak physikai és kémiai sajátságait. Meglepetéssel tapasztalta a drót alakjában égő magnesium vakító fényét, melynek optikai erősségét 500 gyertyalánggal egyenértékűnek találta. Később, Roscoe közreműködésével, meghatározta e fény photochemiai erősségét és azt találta, hogy a nap látszólagos felületével egyenlő méretű égő magnesium kémiai fénye a napénak $1/36'6$ -át teszi ki. Ennélfogva a magnesium fénye a photographálásra igen alkalmas. E vizsgálatoknak köszönjük a magnesium-fémnek alkalmazását világításra, jeladásokra, a photographálásban és a pyrotechnikában. Már ez időtájt alkalmazták, Bunsen ajánlatára, Kolbe marburgi utódja és Frankland a Bunsen-féle batteriát a szénvegyületek, nevezetesen a zsírsavak oldatainak elektrolysisára, mely kutatások eredménye új világot vetett az organikus vegyületek szerkezetének kiderítésére. Bunsen később a mangant és chromot választotta el chloridjaik tömény oldatának elektrolysise útján; azután Matthiessen közreműködésével a magnesium előállításánál követett eljárások csekély módosításával a lithiumot és a lúgos fémek fémeit (Ca, Sr, Ba) állították elő. Tudvalevőleg Lengyel Béla tagtársunk, Bunsen egykori assistense, az Akadémia támogatásával és a ma rendelkezésünkre álló áramokat felhasználva, sikeresen tanulmányozza a fém-calcium előállítását nagyobb méretekben. Hogy mennyire haladt előre napjainkban az elektrochemia a Bunsentől kezdeményezett alapon, elég legyen csak azt kiemelnem, hogy a mostani hatalmas dynamógépek felhasználásával a magnesiumot és aluminiumot, valamint sok más hasznos fémeket, ma már iparilag is elektrolysis útján állítják elő. Az elektrochemia naponként nagyobb tért foglal pl. a chlor, a szikló, a carbid stb. gyártásában. Kétségtelen, hogy a tudomány e része a közeli jövőben hivatva van, a kémiai ipar legfontosabb ágai-ban beláthatatlan jelentőségű újítások megvalósítására, a mi az emberiség és a cultura kimondhatlan javára fog szolgálni.

Mikor a vasolvasztó kemenczében fejlődő gázokat vizsgálta, meggyőződött arról, hogy az akkoriban használt mód-

szerek a gázok mennyiségének meghatározására nemcsak tökéletlenek, hanem többnyire olyan hibásak is voltak, hogy durva tévedésekre adtak okot. Már ekkor kezdte Bunsen gazometriai módszereit tanulmányozni, a mire bő alkalmat szolgáltatott az Islandból hazahozott gázpróbák analysisei. E tanulmányai közben szerzett tapasztalatai alapján, a gazometria módszereit sok tekintetben új alapokra fektette, mely kezei közt egyikévé vált a chemiai kutatás legbiztosabb és legszabatosabb eszközeinek. Ezzel kapcsolatban a gázok egyéb physikai és chemiai sajátságait is megállapította, s e sokoldalú tanulmányainak eredményét híres munkájában »Gasmometrische Methoden« foglalta össze, melynek első kiadása 1857-ben, a második pedig 1877-ben jelent meg.

E munkában, a gázok sajátságaira való tekintettel, pontosan leírja azok összegyűjtésének és eltartásának módját, továbbá a gázok térfogatának pontos megmérését. Azután az egyes fontosabb gázok és gázelegyek elválasztását és mennyiségi meghatározását tárgyalja. A gazometriai vizsgálatok végrehajtásához készülékeket, az eudiometert, az absorptio-csövet és a higanykádat eszelte ki oly alakban, hogy azokat egyszerűségükben fogva mindenki maga állíthatja össze, s a melyekkel csekély gyakorlás után igen szabatos eredmények érhetők el. Már régebben tapasztalták, hogy ha az eudiometerben nitrogen jelenlétében gyúlékony gázokat égetünk el, néha a nitrogennek ismeretlen része szintén oxydálódik, miáltal az eredmények bizonytalanokká válnak. Bunsen gondos kísérletekkel megállapította azon határokat, melyeken túl a nitrogén az égésben részt nem vesz. E feltételek szemmel tartásával a levegő gazometriai analysisét a szabatosság olyan fokára emelte, mely a legfinnyásabb súly-analysisek pontosságát is meghaladja. Nagyszámú, gondosan végzett gazometriai analysisek alapján, még Marburgban meghatározta a levegőben a két főalkatrésznek, az oxygennek és a nitrogennek viszonyát. — A vizsgálati eljárás és eredménye mai nap, tehát 54 év múlva, még mindig irányadó az idevágó kérdésekben. Hasonló szigorúsággal van e munkában összeállítva a többi fontosabb homogen gáznak és azok elegyeinek gazometriai

meghatározása. Külön fejezetben foglalkozik a gázok és gőzök sűrűségének meghatározásával, és ez aránylag finnyásabb műveletet, egyszerű eszközök felhasználásával, olyan szigorúvá tette, hogy pontosság tekintetében eredményei vetélkednek, a Regnault által nagy és költséges eszközökkel végzett kísérletek eredményeivel. Alig szükséges itt bővebben fejtegetnem e módszer fontosságát az illékony vegyületek molekulasúlyának meghatározására, továbbá a gőzsűrűségeknek a hőmérsékkel való változásának kipuhatolására, és így a chemiai egyensúly kérdéseinek a kiderítésére. Technikai czélokra egy igen gyors és egyszerű módot ír le a gázok sűrűségének, pl. a világító gázénak meghatározására, mely a gázok kifolyásának sebességére van alapítva, mikor az vékony lemezben lévő finom nyíláson át történik. Ezután leírja azon számos kísérletét, melyekkel részint ő maga, részint tanítványai 27 fontosabb gáz absorptio-coefficiensét vízben és alkoholban meghatározták. Ez új adatok a tudományra és a gyakorlatra egyaránt fontosak, ezekből kiderült, hogy némely gáz az oldószer és a gáz chemiai kölcsönhatása következtében eltér a Henry-Dalton-féle törvénytől. Az absorptio-coefficiensek felhasználásával megállapította a gáz-elegyek absorptiometriai analysisét. Winkler Lajos tagtársunk tudvalevőleg néhány fontosabb gáz oldékonyságát, tökéletesebb eszközök felhasználásával, újabban még nagyobb szigorúsággal határozta meg. Bunsen egy külön fejezetben a gázok diffuziójának törvényeivel foglalkozik és kimutatja, hogy a vastagabb gipszfalon át történő diffuziókor a közvetlen gáz-diffuzió törvényei azért nem szigorúan érvényesek, mert a gipsz likacsai nem finom nyílásoknak, hanem capillaris csőrendszernek tekintendők. A diffuzióra alapítva oly módszert is eszelt ki, melynek segítségével kényelmesen és szabatosan megállapítható, vajjon valamely gáz homogen-e, vagy több gáznak az elegye. Végül a gázok égési tünetnyeiről szól, meghatározza azok meggyulladásának és égésének feltételeit, melyek nemcsak a gázok analysisére, de az égés jelenségére nézve általában igen jelentősek. Egy csodálatosan egyszerű kis készülékben meghatározta, az explosio pilla-

natában észlelt nyomás nagyságából, az égés-hőmérsék értékét különféle durranó gázelegyekre nézve.

Heidelbergben (1855—59.) végezte Roscoe közreműködésével nagyszabású photochemiai vizsgálatait, melyek eredményét öt nagyobb értekezésben tette közzé. A fény photochemiai hatásának pontos megmérésére a chlor-durranó-gáz azon sajátágát használták fel, hogy ez elegyből megvilágításkor sósav-gáz képződik. Aktinometerükben a chlor-durranó-gáz e gázeleggyel telített víz fölött volt összegyűjtve, mely a megvilágítás tartama alatt képződött sósavat azonnal elnyelte; az így keletkezett térfogat-csökkenést kalibrált cső osztályzatán olvasták le, ez volt a mértéke a photochemiai hatásnak. Hasonló, de nagyon tökéletlen készüléket használt már Draper (1843.) e célra, de ez Bunsen kezei között vált szigorú merő eszközzé. Cézlszerű szerkezetű aktinometerükkel kimutatták, hogy csak az elektrolytikus úton készült teljesen tiszta chlor-durranó-gáz kellőleg érzékeny a fényre, és hogy csak ez adhat helyes értékeket. E szabatos aktinometer felhasználásával megállapították a fény chemiai hatásainak legfontosabb törvényeit. Nevezetesen, hogy a chemiai hatás arányos a fény erősségével, továbbá, hogy a photochemiai hatású sugarak ugyanazon optikai törvényeknek hódolnak, mint a látható sugarak általában. Bebizonyították, hogy mikor a sugárzó energia chemiai hatást végez, energiájának egy része egyenértékű chemiai munkává változik át, mely jelenséget a *photochemiai extinctio* névvel jelölték meg. Vizsgálataikból az a sajátágos tény is kiderült, hogy a fény photochemiai hatásának állandó maximuma nem azonnal, hanem csak bizonyos ideig tartó hatás multán következik be, ezt *photochemiai induction*nak nevezték. E feltűnő jelenség nemcsak az általuk vizsgált chlor-durranó-gáz esetében, hanem, úgy látszik, általában minden photochemiai hatásban szerepel. Kimutatták továbbá, hogy a chlor-durranó-gázra főképen a kék, az ibolyaszínű és az ibolyaszínen túl lévő sugarak hatnak. E sugarak gyakran más anyagokban, pl. az ezüst haloid vegyületeiben is, photochemiai változást okoznak; noha kétségtelen, hogy az egyes testek chemiai természete szerint,

más és más, de mindenféle hullám-hosszuságú sugarak gyakorolják a photochemiai hatást.

Végül e nagy conceptiójú kutatásaikat kiterjesztették az égboltozat photochemiai erősségének megmérésére, mely célra részint a chlor-durranó-gáz aktinometert, nagyobbára azonban a szintén általuk szerkesztett kényelmesebb eziüst-chlorid aktinometert használták. A fény photochemiai egysegeiül gondosan meghatározott feltételek alatt égő széndioxyd lángjának photochemiai hatását választották. Azt találták, hogy a felhőkben bővelkedő borús égtől visszavert fény photochemiai erőssége és a nap különböző szakaszai között törvényszerű összefüggés nem található. Határozott törvényszerűség volt felismerhető azonban derült napokon és a közvetlen napfényvel végzett méréseken. Ilyen napokon a fény photochemiai erősségének görbéit délelőtt és délután egészen symmetrikusan eloszlottnak találták; a verőfény görbéi természetesen magasabbra emelkedtek, mint a szétszórt fény görbéi. A talált törvényszerűség alapján, különféle geographiai szélességű fontosabb helyekre nézve, pontosan kiszámították a fény photochemiai erősségét, mely értéknek a növény-geographia szempontjából nagy fontossága van.

Vizsgálataikból azt következtették, hogy a nap egy perc alatt annyi sugárzó energiát lövel ki a világűrbe, melynek photochemiai erőssége $25^{1/2}$ billió köbmérföld chlor-durranó-gázt volna képes sósavvá egyesíteni. Ez óriási photochemiai energiának csak elenyésző része jut a földre és ennél is kevesebb a távolabb eső bolygókra. Mindazon energia, mely földünkön annak geologiai átváltozására, továbbá az állat- és növényvilág életműködésének és az ipari termelés céljaira szolgál, végelemzésben a nap megmérhetetlen energia készletéből ered. A földünkre áradó összes sugárzó energiának a növényi szervezet a legkedvezőbb feltételek mellett is 1%-nál jóval kisebb részét képes csak értékesíteni. Ebből érthetjük az ilyenmő exact kísérletek jelentőségét, ha megfontoljuk, hogy csak ez irányban való további kutatásoktól remélhetjük oly folyamatok felfedezését, melyekkel a sugárzó energiának sokszorta nagyobb

részét gyűjthetjük accumulatorokba, és ezeknek szabad energiáját az emberiség javára, s a mindinkább fokozódó socialis nyomor enyhítésére, talán megszüntetésére is sikeresen értékesíthetjük. Bunsen és Roscoe e rendszeres vizsgálatai, közvételük óta, minden ez irányban történt kutatásnak alapját és kiinduló pontját képezték. Mikor Ostwald, a »Classiker der exacten Wissenschaften« című gyűjteményében, Bunsen és Roscoe e vizsgálatait közli (34. és 37. sz.), az értekezések végére nyomtatott jegyzetben e mű tudományos becséről a többek közt így nyilatkozott: »E munkálat«, úgymond, »nemcsak egyike a classikus mintáknak, hanem egyenesen ez a classikus mintája minden későbbi kísérleti dolgozatnak a physikai chemia terén. A chemiai, physikai és számítási ügyességnek, a kísérletek feltalálásában való elme élének, azok kivitelében a türelemnek és kitartásnak, a legcsekélyebb jelenségre való gondos behatolásnak, a nagy meteorologia és cosmikus viszonyok legkiterjedtebb felfogásának ily összesége semmi más, e téren végzett dolgozatban fel nem található az út tanulmánya, melyen Bunsen és Roscoe egy ily rendkívül nehéz tárgyba behatoltak, összehasonlíthatatlan értelmi élvezetet nyújt.«

E fázasztó kutatásai közben, Schischkoff orosz tűzér ezredes társaságában, megvizsgálta a lőpor felrobbanásánál történő chemiai folyamatot. Kimutatták, hogy a lőpor felrobbanásakor nemcsak széndioxyd és nitrogen-gáz, hanem számos más gáz is képződik, s hogy a lőpor füstjében igen sokféle, addig ki nem mutatott só van. Megállapították továbbá a lőpor égéshőmérsékének és nyomásának maximumát. Vizsgálataikból azt következtették, hogy a lőpor égésének folyamatát, az addig elfogadott egyszerű chemiai egyenlettel, pontosan kifejezni nem lehet. E vizsgálatokat később Abel, Nobel, Berthelot, Debus és hazánkiai közül Károlyi Lajos a legkülönbélebb feltételek alatt részletesebben folytatták, s mind igazolták a Bunsen és Schischkoff által megállapított tények lényegét.

Bunsen nagy felfedezései közt legkiemelkedőbb az, melyet Kirchhoff társaságában tett, t. i. spectrum-analysis megalapítása. Hogy a spectrum-analysis a világegyetem vizs-

gálatának egyik leghatalmasabb módszerévé vált, azt annak köszönhetjük, hogy Bunsen még Boroszlóban egy ottani fiatal tanárnak, G. Kirchhoffnak nagy tehetségét felismerte és kieszközölte, hogy Heidelbergbe meghivassék, hol a spectrum-analysisre vonatkozó vizsgálatokat együtt kezdték meg. A spectrum-analysis első eszméje Bunsentől származik, a mennyiben lámpásának fénytelen lángját, mint heidelbergi tartózkodásomból is tudom, már régóta arra használta, hogy a fémek sóinak elpárologtatásával megfestett lángot, az egyes fémek megkülönböztetése végett, színes üvegeken és színes oldatokon át figyelte meg; mely eljárással elég jó eredmény volt elérhető. E tárgyról beszélgetve, Kirchhoff arra figyelmeztette, hogy a célzott sokkal tökéletesebben eléri, ha a színes lángokat spectrumukra felbontva észleli. E megbeszélés következtében szövetkeztek a színes lángok spectrumainak megvizsgálására, melynek eredményét két híres értekezésben »Chemische Analyse durch Spectralbeobachtungen« 1860-ban együtt tették közzé. Az első értekezésben kimutatták, hogy a különféle fémvegyületeknek spectrum-vonalai különbözök, és hogy ugyanazon fém vegyületének spectruma mindig ugyanazon helyzetű színes vonalakból áll. Azt is kimutatták, hogy a különböző hőmérsékű lángokban történő elpárologtatás a spectrum-vonalak helyzetére nincs befolyással. Ezekkel be volt bizonyítva a módszer kiváló fontossága a chemiai analysisben. Ugyanez értekezésben a lúgfémek és a lúgos földek fémeinek spectrumát úgy írták le, a mint azok a Bunsen-féle lángzó hőmérsékén tűnnek elő. A lúgos földek chlorvegyületeinek spectruma nagyjából színes sávokból állott, melyre nézve újabb vizsgálatok kiderítették, hogy e spectrumok a vegyületek spectrumai, és hogy az elektromos szikra magas hőmérsékén ezek a fém tiszta vonal-spectrumává változnak át. Bunsen a spectrumok e megváltozásának lehetőségét először mondotta ki 1866-ban, mikor a didymsulfat kristályainak spectrumát vizsgálta. A spectrum-analysis rendkívüli biztonságával csodálatos érzékenységet párosít, mely az eddigi analytikai reactiókat végtelenül meghaladja, a mennyiben pl. a fémnatriumnak $\frac{1}{3000000}$ milligrammja a lángban még határozottan előidézi

az e fémre jellemző sárga spectrum-vonalat. E módszernek, minden más módszer felett, az a nagy előnye is van, hogy a fémvegyületek keverékéből 3—4 fémot egyszerre lehet felismerni, a spectrum-készülékbe való egyszerű benézéssel, a mennyiben a különféle fémek jellemző színes vonalai egymás mellett tűnnek fel. A második értekezésben kifejtik, hogy a spectrum-analysis érzékenységénél fogva igen alkalmas olyan új elemek felfedezésére, melyek a természetben csak kis mennyiségben fordulnak elő, vagy más anyagoktól az eddigi durva eljárásokkal meg nem különböztethetők. Ez sikerült is nekik, mert a dürkheimi sós vízben a rubidiumot és a caesiumot fedezték fel a spectrum-analysis segítségével. Miután fáradságos eljárás után 44,000 kg. dürkheimi sós vízből és 150 kg. lepidolithból az illető fémek chloridjainak néhány grammját nyerték, e csekély mennyiségből a két fém spectrumát és atomsúlyát, sőt azoknak fontosabb physikai és kémiai sajátságát is pontosan meghatározták és minden fontosabb vegyületeit előállították. Bunsen kiváló értelmi képessége és geniális kísérletező találékonysága kellett ahhoz, hogy 17 gr. caesiumchloridból kiindulva, a kísérletezés e remekét teljesíthessék. Egyik fontos következménye volt e vizsgálatoknak, hogy más bűvárok is felhasználták a spectrum-analysis módszerét új elemek felfedezésére. Így fedeztetett fel a thallium 1861-ben, az indium 1863-ban, a germanium 1886-ban, a gallium 1875-ben és a scandium 1879-ben. Belátható, hogy a spectrum-analysissel elért ezen eredmények, különösen pedig a rubidium és caesium felfedezése és azok sajátságainak megállapítása az elemek periodusos rendszerének általános érvényű alakban való megalapítását tette lehetségessé, mely ily módon egyikévé vált a chemiai systematika legfontosabb vívmányainak az éppen lefolyt században.

Már az első értekezésben leírt dolgozataik alkalmával feltűnt, hogy a színes lángok spectrumában igen gyakran jelenik meg egy sárga vonal, melyről már régebben tudták, hogy e vonal helye összeesik a Fraunhofer-féle D sötét vonallal. Bunsen ismerte fel, hogy e sárga vonalat mindig a lángban jelenlévő natrium okozza. Ez alkalommal tette

Kirchhoff azt a nagyfontosságú megfigyelést, hogy a Drummond-féle fény folytonos spectrumában, ha e fényt borszeszes konyhasó-oldat lángján keresztül bocsátotta, a spectrumban a natrium-vonal helyén a Fraunhofer-féle D-vel jelölt sötét vonal tűnik elő. Bunsenhez intézett nyilatkozata szerint, Kirchhoff e jelenséget első pillanatra nem tudta értelmezni, de 24 óra múltán megtalálta a nevéhez fűződő elvet, mely szerint valamely test ugyanazon sugarakat nyeli el, melyeket ő maga kilövel. Ez elvet Kirchhoff az emissio és absorptio fölött közzétett három híres értekezésében fejtette ki és elméletileg is szigorúan megokolta. Evvel a natrium fényes vonalának sötétté változása, ú. n. megfordítása teljesen érthetővé vált. Ellenőrzésül hasonló kísérleteket végeztek a Li, K, Ca, Sr és Ba vonalaival, melyeknek fényesebb vonalaít szintén sikerült megfordítani. Ez alapokon Kirchhoff nemcsak a Fraunhofer-féle vonalak eredetét magyarázta meg, hanem ezzel egyszersmind a spectrum-analysis csillagászati alkalmazásának tudományos alapját vetette meg. Mindnyájan tudjuk, mily korszakot alkotó hatása volt e felfedezésnek az astronomiára. Egy egészen új tudomány-ág, az astrophysika fejlődött ki belőle, mely az égitestek physikai és chemiai viszonyait, azok fejlődését, hogy úgy mondjam, biológiáját eddig nem sejtett világításban tüntette fel. E csodálatos felfedezés a természet exact megismerésében, a világ-egyetem philosophia felfogásában, az emberi cultura fejlődésének örökké emlékezetes óriási haladást jelez. A spectrum-analysis oly hatalmas módszerévé vált a tudomáynak, melyhez termékenység tekintetében hasonlót egyetlen felfedezés a tudomány történetében alig mutathat fel. E módszer oly jelentőségű, mely a haladás minden igaz barátját arra készíti, hogy szerzőik, a nagy bűvárok értelmi fensősége előtt hódolattal hajoljon meg.

Mivel rokokótárgyú volt, itt emlékezem meg Bunsennek egy jóval későbbi dolgozatáról. Az égitestek chemiai analysisénél fontossá váltak az úgynevezett szikra-spectrumok. Bunsen, ezeket a chemiai analysis céljaira értékesítendő, 1875-ben egy kényelmes módot írt le a szikra-spectrumok észlelésére. E célra tökéletesített chromsavas-batteriját és

inductoriumot használt, melynek sarkait tiszta szénkonusok alkották. Ha e szénkonusokat az illető fém vegyületeinek oldatába mártjuk és rajtuk az inductorium szikráit üttetjük át, az illető szikra-spectrumok jól észlelhetők. Ugyane módon, gondos megfigyelések alapján, Bunsen elkészítette a ritka föld szikra-spectrumának rajzait. E dolgozatának kéziratával szerencsétlenség történt. Kézirata az íróasztalán hevert és ebéd alatt hamuvá égett. A szerencsétlenség oka, úgy látszik, egy gömbölyű, vízzel telt üvegpalczk volt. Ez íróasztalának emelvényén állott, melyre délben a nap rásütött, minek következtében a palaczk gyújtólencseként hatva a kéziratot meggyújtotta. E véletlen nagy szomorúságot okozott Bunsennek, de kitartó akarata rejével újra neki fogott az észleléseknek és nem nyugodott addig, míg a rajzok ismét el nem készültek.

Ezt megelőzőleg Bunsen a platina-fémek elválasztásának módszereit tanulmányozta és e nehézkes kísérleti eljárást lényegesen megjavította. A szentpétervári császári pénzverő intézetből kapott platina-maradékból nagyobb mennyiségű tiszta rhodiumot választott le és annak vegyületeit állította elő. Kísérletei közben baleset érte, mely reá nézve végzetessé válhatott volna, szerencsére azonban maradandó kár nélkül folyt le. Mikor a zink-ötvözetből az iridiummal elegyedett rhodiumot finom eloszlásban leválasztotta, és a csapadékot vízfürdön szárította, balkezének hüvelykujjával megérintve a fémport, ez rögtön hevesen felrobbant, miközben balkezét erősen megégette, de keze egyszersmind megakadályozta, hogy a kitörő láng arczát és szemeit megsértse. E véletlen explosiónak oka eddig teljesen érthetetlen.

Az elemek atomsúlyának rendszerében, különösen a nem illékony fémeket illetőleg, melyeknek gőzsűrűsége ismeretlen, sokáig nagy zűrzavar volt, míg végre Canuizaro a fémek atomsúlyának ellenőrzésére a Dulong-Petit-féle fajhő törvényt hozta javaslatba. E végből szükség volt a fémek fajhőjének pontos ismeretére. De ez értéket a kis mennyiségben nyerhető fémeknél, az addig használatban lévő vízcáloriméterrel az eljárás durva hibaforrásai miatt, pontosan meghatározni lehetetlen volt. E célra szerkesztette Bunsen

a róla elnevezett jégcalorimetert, melyben a megolvadt jég összehúzódása mértéke a caloriméterbe jutott hó mennyiségének. E calorimeterrel Bunsen a fém-calcium és indium fajhőjét határozta meg, mások pedig a cerium lanthanium, a didymium és thorium fajhőjét mérték meg. Ez alapon Bunsen jégcalorimetrikus módszere leglényegesebben hozzájárult a manapság elfogadott atomsúlyok rendszerének végleges megállapításához. Bunsen jégcalorimeterével az exact természettudományi kutatást egy oly eszközzel ajándékozta meg, mely a hőenergia mennyiségének legszabatosabb megmérését lehetővé tette, és mindazon hibáktól független, melyekben az eddigi módszerek szenvedtek. Mint saját tapasztalásomból is meggyőződtem, e jégcalorimeter érzékenysége csodálatos, kellő óvatosság mellett biztonsága a legszigorúbb mérő-eszközökével egyenrangú, mert a benne termelt hőmennyiségnek legminimálisabb része sem veszhet el. Ennélfogva e módszer a chemiai reakciókat kísérő energia-változások mérésére megbecsülhetetlen, és a chemiának az újabb exact irányban való fejlesztésére beláthatatlan fontosságú, mint erről Weber, Jahn, Schuller és Wartha kísérletei, valamint saját magam kísérletei is tanúságot tesznek. Még 1887-ben, tehát 76 éves korában, írta le Bunsen gőzcalorimeterét, melylyel a platina és a víz fajhőjét kiváló pontossággal határozta meg. Meglepő e módszer egyszerűsége és pontossága, különösen pedig eszméjének és kiviteli módjának eredetisége.

Bunsen a gáz-analysis és a spectrum-analysis-tól eltekintve, nagyszámú módszert honosított meg a szorosabb értelemben vett analytikai chemiában, melyek eredetiség, egyszerűség, szabatoság és biztonság tekintetében többnyire páratlanok. Ilyenek a láng-reactiók, az antimon és az arsen elválasztása. A silicatok és az ásványvizek mennyiségi analysisét sok tekintetben átalakította és tökéletesítette. Az ásványvizek analysisében követett, a közönséges eljárásoktól sokban különböző módszerét egy külön kis füzetben adta ki, mely Karlovsky Gézától lefordítva magyar kiadásban is megjelent. E helyen csak a jodometriáról emlékezem meg kissé bővebben. E módszért Bunsen már 1853-ban dolgozta

ki. Alapeszméje, hogy a kaliumjodidban oldott jód igen hígított kénessav-oldattól simán hydrogenjodiddá és kénsavvá alakul át, indicatorul keményítő-oldatot használva, mely a szabad jod legkisebb fölöslegétől sötét kékes színűvé festi az oldatot. Ujabban e módszer annyiban változott meg, hogy a nagyon hígított és bomlékony kénessav helyett, a sokkal állandóbb natriumthiosulfat-oldatot használják, melynek alkalmazását már heidelbergi tartózkodásom alatt Bunsen laboratóriumában tanulmányoztam és igen czélszerűnek találtam. E módszer a térfogatossá analysis valamennyi módszerei között feltétlenül a legelső helyen áll, akár érzékenységet, akár szabatoságát, a kivitel gyorsaságát, akár pedig sokoldalú alkalmazását tekintjük. Ennek megfelelően nemcsak a legkülönbözőbb ipari czélokra, hanem a legszigorúbb tudományos kérdések megoldására, pl. az atomsúlyok meghatározására is előnyösen alkalmazható.

A chemiai kutatás minden ága a czélszerű készülékek és eszközök egész sorozatát köszöni Bunsennek. Ilyenek a gasometriai eszközök, a spectroscopok, analytikai eszközök és előadási készülékek, melyek az árjegyzékekben, a Bunsen-féle készülékek czímén, lapokra terjedő tért foglalnak el. Mindezen eszközök és készülékek az éles elméjű experimentator találékonyságának fényes bizonyosságai, melyekben a legnagyobb egyszerűség czéltudatos tökéletességgel van párosulva. E helyen nem terjeszkedhetem ezek részletes ismertetésére, de mulasztást követnék el, ha legalább két készülékéről itt is meg nem emlékezném, mert ezek minden chemiai és physikai laboratórium nélkülözhetetlen eszközeivé váltak. E két készülék a szivattyús szűrő és a Bunsen-féle lámpás. Az analytikai chemia leggyakoribb, időt rabló és ezért legunalmasabb műveletei közé tartozik a csapadékok leszűrése és kimosása. E művelet rövidítésére és tökéletesítésére eszelte ki Bunsen 1868-ban a szivattyús szűrőjét, mely a vízszivattyú segítségével a szűrést csaknem egy atmosphaera nyomáskülönbség mellett végzi. E módon a művelet a régi eljáráshoz képest az időnek $\frac{1}{13}$ -ad része alatt és $\frac{1}{50}$ -ed résznyi mosóvízzel végezhető. Ez adatok már eléggé magyarázzák azt a jótétteményt, mely ebből a chemikus művele-

teinek tökéletesítésére háramlott. A vízszivattyúk alakja azóta egyszerűsödött, de ma már nincs tudományos és technikai laboratórium, melyben e szűrők hiányoznának.

Még ismertebb és fontosabbá vált eszköze nemcsak a chemikusnak, hanem általában véve minden a természet-tudományokkal, vagy azok alkalmazásával foglalkozóknak, a híres Bunsen-féle lámpás. Ennek szerkesztésével már a heidelbergi laboratórium felszerelése alkalmával (1852.) foglalkozott, s azt sok nehézség legyőzése után olyan tökéletes alakban létesítette, hogy az mai nap is eredeti alakjában van mindenfelé használatban. E kis eszköz az analitikai, általában a laboratóriumi műveletek nagy részét teljesen átalakította és segítségével a magas hőmérséken végzendő műveletek, azelőtt alig sejtett szabatsósággal, hajthatók végre. Eltekintve egyes nagyfontosságú ipari alkalmazásaitól, világításra, elpárolgató kemenczék, tűzhelyek, melegítő és olvasztó kemenczék szerkesztésére a kis eszköz, a tudomány és az ipar történetében egyaránt, nagy jelentőségre emelkedett. Manapság ez eszközt különféle célokra, pl. az izzó lámpásokban az emberek milliói használják, kiknek nagyobb része csak innen ismeri Bunsen nevét, a nélkül, hogy e név tudományos jelentőségéről fogalma volna. Elég legyen e helyen csak azt felemlítenem, hogy a spectrum-analysis megalkotásának e lámpás egyik főfeltétele volt. Miután Bunsen a fénytelen gázláng elméletét kifejtette, kimutatta, hogy e láng előnyösen helyettesítheti a forrasztó csövet és leírta (1866.) a híres lángreakciókat, egészen új érzékeny módszerekkel gazdagítva az analitikai chemiát. Ezután Bunsen lángzójának magas hőmérsékén tanulmányozta a szilárd testeknek és különösen a ritka földeknek fény-emissióját. E tanulmányai közben találta azt, hogy az erbiumoxyd az egyetlen test, mely szilárd állapotban izzítva fényes vonalú spectrumot ad. Ő figyelte meg először, hogy az erbiumoxyd izzításakor rendkívül erős fény fejlődik. Ez volt a kiindulási pontja azon nagyszerű iparágnak, mely a világítási technikát teljesen átalakította, és a melylyel az elektromos világítás még napjainkban sem bír sikeresen verzenyezni. A ritka földek előállításának és elválasztásának módját szín-

tén Bunsen tanulmányozta alaposabban, kapcsolatban a fön-
tebbi megfigyeléssel; e tanulmányoknak köszöni az Auer-
féle izzó-fény találmánya megvalósulását, mely napjainkban
fényével az egész művelt világot elárasztja. Tudvalevőleg
e lámpások tulajdonképen Bunsen-féle lángzók, melyeknek
igen magas hőmérsékű fénytelen lángjában a ceriumoxydot
tartalmazó thoriumoxydból készült izzó háló árasztja csodá-
latos fényét. E találmány a régi gázvilágítással szemben
a fényegység árát $\frac{1}{3}$ -ra szállította le.

Ezekben vázoltam, noha csak töredékesen, Bunsen
tudományos művének főbb mozzanatait. A mondottakból
elégge kiderül, hogy Bunsen tudományos munkássága a
chemia minden nagyfontosságú újabb és maradandó vívmá-
nyával nemcsak benső kapcsolatban van, hanem hogy azok
nagyobbrészt az ő kezdeményezéséből fejlődtek ki. Hogy az
általános chemia az utóbbi évtizedekben, a pusztán tapaszt-
lati és leíró tudományok köréből, az exact tudományok
színvonalára emelkedhetett, ezt nagyrészt neki köszönjük és
őt méltán az új exact chemia megalapítójának, nagy mes-
terének tekinthetjük. Felsorolt kutatásainak akár tisztán
tudományos belértékét, akár philosophiai vagy társadalmi
nagyjelentőségét, akár ipari fontosságát vesszük tekintetbe,
nagyszabású műveinek egyike is elégséges volna arra, hogy
névének elévülhetlen dicsőséget biztosítson. Felfedezéseit
összeségükben méltányolva pedig bátran állíthatjuk, hogy
Bunsen R. egyike volt a tudomány legkiválóbb vezéreinek
és az emberiség legnagyobb jótevőinek.

Bunsen szellemi sajátságainak közelebbi vizsgálata
megérteti velünk jelentékeny egyéniségének elemeit. Benne
a nagy ész, az értelem hatalma az inventióra kiválóan edzett
élénk phantasiával, de egyszersmind szigorú és következetes
logikával volt szerencsésen párosulva. Tudományos jellemé-
nek alapvonása volt a való igaz megismerése és annak kuta-
tására irányzott őszinte és forró lelkesedés, mely csaknem
szenvedélyévé vált. Ennek szentelte egész életét, megvalósítá-
sára a legnagyobb buzgóságot, fáradhatatlan és lankadást
nem ismerő szorgalmat fordított. Fenkölt célja elérésének
mindent alárendelt és a mellékes foglalkozásokat kérlelhet-

len következetességgel elhárította magától. Legkiválóbb saját-sága volt csodálatos megfigyelő képessége. A jelenségekben oly új dolgokat vett észre, melyeket előtte a megfigyelők százai nem láttak. Ehhez járult az elfogulatlanság függetlensége; továbbá az a kiváló adomány, melylyel a jelenségek lényegét és azok gyakorlati fontosságát intuitiójával és finom aesthetikai érzékével rögtön átérezte. Innen van, hogy legnagyobb felfedezései egyszerű jelenségek megfigyeléséből indultak ki; mert az ily egyszerű jelenségek az ő kezében leghatalmasabb eszközökké váltak, a természet titkainak feltárására. Módszerei csodálatosan egyszerűek, e mellett mindig szabatosak és lehetőleg szigorúan mennyiségi természetűek. Módszereinek megalkotásában legnagyobb előnyére szolgált bámulatos kísérletező ügyessége. Ennek köszönte azt, hogy nagy conceptióinak kísérleti ellenőrzésére a paradugókból, kötőtűkből, szivarládákból, kautsuk- és üvegcsövekből spanyolviaszszal összetákoltt minták után szerkesztett egyszerű készülékeivel a megfelelő kísérleteket kiváló gondnal, csaknem furfangossággal tudta kieszelni, és pedig mindig úgy, hogy azok a kitűzött kérdésre határozott feleletet adtak. A kísérlet jelenségeinek éles megfigyelése, s a tények elfogulatlan és biztos kísérleti megállapítására kimondhatatlan gondot fordított, mely csaknem a gyöngéd szeretet lelkesedésével volt összehasonlítható. E tekintetben a legnagyobb türelem és kitartás jeleit adta, mikor a photochemiai vizsgálataiban felmerült nagy nehézségek elhárítására a legkisebb részletekbe ható új kísérleteket eszelt ki. A veszélyes kísérletek kivitelében bátorsága, csaknem vakmerősége példájául szolgál, hogy a kakodyl-sorozat vizsgálata folyamán történt életveszélyes explosio után, melyben egyik szeme világát elvesztette, éveken át ugyanazon kitartással folytatta a kutatást mint azelőtt ezen mérges, illó, bűzös és részben öngyulékony anyagokkal. Hogy a fáradságos észlelések kivitelében a csüggedést nem ismerte, bizonyítja a szikra-spectrumokra vonatkozó értekezésének története.

A mi Bunsen tudományos képzettségét illeti, magas színvonalú általános és classikus műveltségén kívül, a természettudományok valamennyi ágában mélyreható és alapos

ismeretek birtokában volt. Főszakmáján, a chemián kívül, előszeretettel és behatóan foglalkozott a physikával, melynek módszereit a chemiában főképen ő honosította meg. A matematikában is kiváló jártassága volt; minden vizsgálódásában tapasztalható a matematikai észjárás. A matematikát kiváló sikerrel alkalmazta a chemiai jelenségekre és kutatásának eredményét előszeretettel fejezte ki matematikai formákban. Nem volt ugyan oly értelemben matematikus, mint Lord Kelvin, Maxwell, Helmholtz vagy Kirchhoff, a mennyiben nem a szigorúan deductiv értelmi munka és matematikai conceptió útján jutott következtetéseire, mint amazok, a mi a chemia akkori empirikus állapotában alig is volt lehetséges. Meglepő és eredeti eszméi és következtetései azon csodálatos intuitiv értelem eredményei, mely a lángészt jellemzi. Ebben is leginkább Faradayhoz hasonlított, kinek észjárását és eszméit kortársai gyakran félreértették, illetőleg meg nem értették. Mikor később a nevezett nagy deductiv bűvárok Faraday gondolatait matematikai alakba foglalták, nem győzték eléggé csodálni, mi módon juthatott el oly nagyszabású és általános érvényű conceptiókra, és hogy miként láthatta azoknak lényegét oly világosan. Nem tudták elképzelni, hogy miként lehetett az erővonalak nagy fogalmát és azok jelentőségét teljességükben átérteni a matematikában annyira járatlan egyénnek, mint Faraday volt. Nagyszabású conceptiójával és gondolatainak eredetiségével, kapcsolatban kísérleteinek és bűvárkodásainak főképen mennyiségi természetű és szabatos irányzatával, Bunsen a chemiában ugyanazt a felfogást valósította meg, mint Faraday a physikának általa művelt ágaiban. Bunsen volt úttörője és újjáalkotója azon iránynak, mely az utóbbi évtizedekben a chemiát az exact tudomány rangjára emelte. Miként Faraday, úgy Bunsen is, a kísérletileg biztosan megállapított tényeknek és ezeken alapuló törvényeknek nagy értéket tulajdonított; az abstract elméletnek és kivált a pongyola hypothesiseknek egyáltalában nem volt barátja. Nem egyszer lehetett tőle hallani a következő mondat: »eine wohlbegründete Thatsache ist mehr werth als alle Theorien, die erdacht werden können.«

A kakodyl dolgozatában a tényekre alapított nézetét fejtette ki az összetett gyökökről. Ez időtájt indult meg az a mozgalom, mely nemsokára a német chemikusok nagy részét az organikus chemia művelésére terelte, hol a hypothesisekre alapított úgynevezett teoriák egymást rohamosan, úgyszólván divatszerűen váltották fel. Az ekkor felburjánzott vitákban, Bunsen nézeteivel az összetett gyökökről, kissé durván bántak el. Bunsen felfogása, a tudományos kutatás szigorúságát illetőleg, egészen eltért azon gyakran pongyola eljárástól, melyet az organikus vegyületek constitúciójának megállapításánál követtek. Kilátása arra igen kevés volt, hogy a lázas rohammal siető organikusokat irányuk helytelenségéről meggyőzze, melylyel egyetérteni nem tudott és méltóságán alul valónak is tartott. Ezenfelül előkelő és gyengéd természete a durva polemia czéltalan viszonzásától aversióval fordult el. Ezek voltak, úgy hiszem, okai annak, hogy egészen visszavonult az organikus chemia teréről, a tudomány ez ágának nagy kárára. Nemsokára a Németországban túltengő organikusok azt hitették el magukkal, hogy a chemia felsőbb részét a szénvegyületek chemiája alkotja, s hogy a ki ezzel nem foglalkozik, az nem is chemikus. Minthogy az ilyen czéhszerű chemikusok Bunsen jelentőségét a chemiában nem akarták, néha talán nem is tudták kellőleg méltányolni, azt állították, hogy Bunsen nem annyira chemikus, mint inkább pyhsikus. Ha Bunsennek beszélgetés közben ezt az állítást említették, találó válasza a következő volt: »Ein Chemiker der kein Physiker ist, ist gar Nichts.« A chemiának legújabb szigorúan tudományos irányban való fejlődése Bunsen e mondását fényesen igazolta, a mennyiben az organikusok túlnyomó része, kellő physikai és matematikai képzettség hiányában, az általános chemia újabb igen fontos vívmányait többnyire alig értik meg, eredményeiről leginkább csak népszerűsített alakban vesznek tudomást. Noha az organikus chemiával való kizárólagos foglalkozás sportja már Németországban is valódi értékére kezd redukálódni, némely kizárólagos hívei az exact irány fejlesztőitől még most is megtagadják a chemikus tisztességes czímet, és őket mint physikusokat kizárják.

a felekezetből. Ezért nem lesz érdektelen, a Bunsen által inaugurált újabb irányt, annak módszereit és eredményeit a kevéssel ezelőtt csaknem kizárólag dívott organikus chemiáéval főbb vonásaiban, néhány példán illusztrálva, tárgyilagosan összehasonlítani.

Ide nem értve a tiszteletre méltó kivételeket, kik a szerkezetet a tudományos systematika érdekében fáradoztak, az organikusok többnyire úgy járnak el, hogy bizonyos ingoványos hypothesisek alapján számtalan organikus anyag oldatát páronként összeelegyítve kémlelőcsövekben készletben tartják, időnként revisiót tartanak felettük, és a mely kémlelőcsőben jól kristályosodó vagy más módon jellemezhető vegyületek keletkeznek, akkor ezen anyagot nagyban előállítják, belőle elemi analysist csinálnak. Megvizsgálják hogy viselkedik lúgokkal, savakkal, továbbá oxydáló és redukáló stb. anyagokkal szemben. Az így nyert vegyületet ismét analysálják, legfeljebb olvadás- és forráspontjukat határozzák meg. E pár észlelésből levezetik képleteiket és ebből főképen az analógiák alapján czifra, de gyakran igen bizonytalan szétfejtett képleteiket, ú. n. structurképleteiket állítják fel. A 20—30 lapra terjedő értekezés rendesen a theoretikus részszel kezdődik, hol az utólagos speculációk aprioristikusnak tűnnek fel, noha ezek nagyobbrészt a posteriori keletkeztek. Ezután következik az úgynevezett experimentális rész, melyben hosszadalmasan leírják azt, hogy mennyi ideig hevítették az anyagokat beforrasztott csövekben vagy visszafolyó hűtővel, azután hogy mily oldószerekkel csapták le az anyagokat, vagy miből kristályosították és hogyan fractionálták stb. Mindez eljárások unalmasan hasonlítanak egymáshoz. Az ilyen értekezéseknek százai jelennek meg évenként, melyek a tudomány komoly fejlesztésére vajmi csekély, néha kétes befolyással vannak. Ez értekezések gyakran azon czélból készülnek, hogy hevenyében kiképzett gyári vagy élelmi chemikusok, esetleg gyógyszerészek doctori dissertatiójául szolgáljanak, vagy hogy festékek vagy gyógyszerek, illatszerek, illetőleg más ipari célokra szánt vegyületek patenseinek alapját képezhessék. Ebből néha kétségtelenül jó anyagi haszon is háramlik az illetőkre. Ez a buzgólkod-

dás, mondhatnám járvány, mely gyakran a professorokat is inficiálja, önkéntelenül a középkori alchymisták fanatikus üzelmeire emlékeztet, modern kiadásban. Ha megfontoljuk, hogy az éppen lefolyt század utolsó kétharmada alatt hány ezer ily irányú értekezés jelent meg, és ha az organikus chemia eredményeinek a mérlegét összeállítjuk, úgy, legalább tisztán tudományos és philosophiai szempontból, a nyereség egyáltalában nem áll közelítőleg sem arányban a rengeteg munkássággal, melyet e téren kifejtettek.

Kétségtelen, hogy systematika tekintetében az organikus chemia nagy szolgálatokat tett, melyek visszahatással voltak magára az általános és az úgynevezett anorganikus chemiára is. Nem szenved az sem kétséget, hogy egyes vegyület-fajok chemiai sajátságaira, képződésére és átváltozásaira nézve tapasztalati szabályokat állítottak fel, melyek, noha többnyire fogyatékosak és nem szigorúan általános érvényűek, az ez irányban való dolgozásra hasznosak. A vegyületek chemiai szerkezete és annak jelentősége új világításban tűnt fel, mely az összetett alkatrészek megmaradásának tételében foglalható össze. Méltó büszkeségét képezik az organikus chemiának azon számtalan synthesisek, melyeket megvalósított. Oly nagyfontosságú fogalmak, milyenek a homologia, az isomeriának különféle fajai és árnyalatai, főképen az organikus chemiában fejlődtek ki és itt nyertek kézzelfogható bizonyítékokat. Itt fogamzott meg a vegyérték fogalma, az összetett gyökök jellemének összefüggése elemi alkatrészeikkel és szerkezetükkel, mely előmozdította az elemek periodusos rendszerének megvalósulását. Maga a Gay-Lussac Avogadro-féle törvény is az organikus vegyületek nagy sokaságában találta általános érvényének sokszoros bizonyítékát. Az sem szenved kétséget, hogy a chemiai iparnak, a physiologiának és a therapiának stb. nagy szolgálatokat tett az organikus chemia; sőt magának az exact chemiának is sok értékes vizsgálati anyagot gyűjtött és a fontos tények nagy halmazát állapította meg. De ha a valódi philosophiai tudás értelmében azt kérdezzük, miféle általános érvényű természeti törvényt, vagy szigorúan formulázható elvet állapított meg az organikus chemia és a chemiku-

soknak $\frac{2}{3}$ -ad századon át ezt művelő nagy többsége; úgy bármilyen nehezen essék is azt kimondanom, kénytelen vagyok habozás nélkül bevallani, hogy e tekintetben az eredmény alig számbavehető. Itt önkéntelenül eszembe jut Du Bois-Reymond, a mély gondolkozónak azon mondása, melyet akkor tett, mikor Landoltot, a kir. porosz akadémia új tagját üdvözölte: »..... Aber wie blendend auch die Erfolge der Structurchemie sind, und mit wie gerechter Befriedigung ihre Adepten auf das Vollbrachte blicken, die Ungeduld der ausserhalb Stehenden vermiszt daran noch etwas, was ihr sogar die Hauptsache däucht.« És ez a hiányzó valami, Kant szavaival kifejezve, nem más, mint »die Wissenschaft im Sinne des zur mathematischen Mechanik gediehenen Naturerkennens.«

Végül ha azt kérjük, hogy ily óriási munka eredménye miért maradt éppen az exact tudás előbbre vitelében meddő, erre a legegyszerűbb és leghatározottabb választ Bunsen fentebb idézett mondása adja meg.

Ha pedig azt keressük, kik állapították meg a chemia általános érvényű nagy igazságait, milyenek a stöchiometriai törvények, az oldatok törvényei, az energetika alaptételei, a thermochemia, az electrochemia, a photochemia és a tömeghatás nagyfontosságú törvényei, továbbá a chemiai rokonság fogalma; úgy azt találjuk, hogy mindezen maradandó értékű és Kant értelmében is a valódi tudást jellemző vívmányokat oly bűvárok fedezték fel, kik a physika exact módszereit alkalmazták a chemiában, a kik tehát az organikusok nézete szerint inkább physikusok mint chemikusok.

Ez irány módszerének illustrációjául szolgálhatnak pl. Van't Hoff kutatásai az oldatok törvényeit illetőleg. Miután Horstmann kimutatta, hogy a thermodynamika második főtétele egyes concret chemiai átváltozásokra alkalmazható, Gibbs és Helmholtz annak általános érvényét bizonyították be minden megfordítható chemiai változásra. Van't Hoff bizonyos kísérleti észlelések alapján e tételt az oldatokra alkalmazta, s ezáltal nemcsak a gáz-törvények és a híg oldatok törvényeinek megegyezését fedezte fel, hanem a fagyáspont-csökkenés, a gőznyomás-csökkenés és az oldatok forrás-

pont-emelkedésének tapasztalati törvényeit is rationalis alapon megokolta. Ez úton az oldott testek molekula súlya és az oldószer olvadás-, illetőleg elpárolgás-hője között általános érvényű összefüggést állapított meg. Az oldatok törvényeivel és az electrolysis törvényeinek alkalmazásával a folyadék-elemek és galván-elemek elmélete mennyiségi szigorral állapított meg. Ezzel egymástól oly távolálló értékek, mint a gáz-törvények állandója, a vegyérték és az elektrom-indító erő szigorú törvényszerű mennyiségi összefüggése bizonyított be. Ugyancsak a gázok és oldatok törvényeinek felhasználásával és a thermodynamika segítségével a chemiai rokonság mystikus fogalmát sikerült szabatos alakban kifejezni, sőt azt egyes esetekben szigorúan kísérletileg is meghatározni stb.

Mindezt a physikai kutatás módszereivel és az energetika törvényeinek alkalmazásával lehetett elérni. Ezek a törvények nagyjából általános érvényűek, matematikai alakban kifejezhetők és belőlük a chemiai jelenségeket mennyiségi szabatsággal lehet deductiv úton levezetni, melyeknek helyességét a kísérlet, eddig minden jól tanulmányozott esetben, mennyiségi pontossággal beigazolta. A felsoroltak után az objectiv ítéletre képes gondolkozó előtt felesleges tovább fejtegetni, a chemiának melyik iránya tarthat igényt philosophiai szempontból az exact tudomány rangjára.

Nem tartozom azok közé, a kik nem méltányolnák az organikus chemia vívmányait, sőt abban a nézetben vagyok, hogy a methodusok gyarlósága mellett csodálatra méltónak kell a találékonyságot tartani, melylyel az organikus chemiát bizonyos irányban nagy sikerrel fejlesztették. Ezzel a tudománynak, az iparnak és a közéletnek kétségtelenül nagy szolgálatokat tettek. Mivel azonban ez az irány lényegében véve csak qualitativ természetű és főképen csak a leíró chemiai systematikát szolgálja, jogosulatlannak, sőt ízléstelennek tartom, ha azt a chemiának, mint tudománynak magasabb feladatául tűzik ki, és a másik philosophiai irányt alsóbb fokon állónak törekednek előtűntetni. Ez utóbbi az az irány, mely hivatva van, hogy a chemiát az

astronomia rangjára emelje, mely ha a megkezdett úton helyesen fejlődik, azt fogja eredményezni, hogy a chemiában is általános szigorú törvények alapján deductiv úton előre lehet megállapítani azt, hogy miféle vegyületek lehetségesek és milyenek azoknak physikai és chemiai sajátságai. E törvények kiderítésétől várhatjuk azt is, hogy miféle anyagi és energetikai átváltozásokat szenvedhetnek a létező testek és mily átváltozásaik lehetetlenek. Mindezt pedig nem ingoványos hypothesisek bizonytalan talaján, hanem mennyiségi-leg szabatosan megokolt törvények biztos alapján remélhetjük az új iránytól. E magaslatra eljutva, a tapogató kísérletek helyett a kísérletezés feladata az lesz, hogy a megállapított általános törvények és elvek helyességét mennyiségi szigorral ellenőrizzék. Ez a valóban exact tudomány célja, és az ilyen tudomány kétségtelenül még nagyobb szolgálatokat fog tenni a gyakorlatnak is az eddiginél.

Bunsen nemcsak a bűvárkodás, hanem a tanítás terén is egyaránt kitűnt. Előadása egyszerű, de tömör, világos, még a nehezebb problémák fejtegetésében is könnyen megérthető volt. Minden phrasist mellőzött és saját kutatásainak ismertetésénél önmagát sohasem emlegette. Igénytelen egyszerűsége, de eredeti modora mellett oly meleg érdeklődéssel és élénkséggel adott elő, mely hallgatóságát gyakran a lelkesedés kitörésére ragadta. Minden félévben az úgynevezett anorganikus chemiát adta elő, melybe beleszötte az általános chemia alapfogalmait és tételeit, s azokat kiváló szabatossággal formulázta. A külső conventionális formákra keveset adott; bizonyos conservativság jellemezte pl. abban, hogy a régi dualistikus képleteket használta. Előadásait igen sok, csaknem mind eredeti, többnyire mennyiségi természetű kísérlettel illusztrálta, melyek a legegyszerűbb eszközökkel végrehajtva mindig jól sikerültek, igen tanulságosak voltak, semmi feleslegeset nem tartalmaztak és a kitűzött didactikai célznak teljesen megfelelték, de minden mutatós szinpadi hatást nélkülöztek. Előadásaiban nagy feladatokat tűzött ki, de csak a fontos dolgokat tárgyalta alaposan, és megelégedett azzal, ha a hallgató a lényegét és saját gondolatmenetét helyesen átértette. Hallgatói a tantermet mindig

megelégedéssel hagyták el, mert a kezdő érezte, hogy sokat tanult, a haladottakat pedig számtalan új értékes eszmével termékenyítette.

Tanításának valódi iskolája laboratoriuma volt. Heidelbergbe való meghívásakor kikötötte, hogy számára új célszerű laboratoriumot rendezhessen be, és hogy a tanítás érdekében mindenféle mellékfoglalkozástól mentse fel. A nagyobbbrészt előrehaladott gyakornokok, kik között számos külföldi assistens, docens és professor szerepelt, többnyire néhány ásvány-analysist végeztek, majd spectrum-analysis-sel, jodometriával, azután gasometriával, végül valami önálló dolgozattal foglalkoztak. Bunsen csaknem a nap felét a laboratoriumban töltötte. Itt mindent látott és hallott, tanítványjaival együtt dolgozott, a legtöbb fontosabb műveletet sajátkezüleg mutatta be a tanítványnak, készülékeket állított nekik össze, néha még a számításokat is együtt végezték. A dolgozatokban nagy szigorúságot és pontosságot követelt; modora és beszélgetése nemcsak tanulságos, de oly megnyerő és kedves volt, hogy a vele való szellemi érintkezés varázsát senki el nem felejthette. Különös gondot fordított arra, hogy tanítványait az éles megfigyelésre szoktassa, és hogy a fontosabb műveleteket és módszereket szabatosan végezzék. E tekintetben is egészen eltért az organikusok modorától, kik a fiatal embereket az alapos gyakorlati kiképzés előtt saját dolgozataik szűk körébe vonták, hol nemsokára az »önálló értekezés« elkészült és a doctor tudományos önteltséggel a gyakorlat terére jutott. Itt azután képzettség hiányában gyakran haszonvetetlen volt, mint azt a gyártulajdonosok számtalan panasza bizonyította, melyeket Liebig nekem, még mint fiatal tanárnak, intő példaként nem csekély indignációval hozott tudomásomra.

Bunsen iskolájának nagy sikerét fényesen bizonyítja tanítványainak nagy száma, kik az egész világon elterjedve, a legkiválóbb szaktudósok közé tartoznak. Elég legyen e helyen a sok közül csak a következő néhány chemikus nevét kiemelnem, kik iskolájából kerültek ki, ilyenek: Lothar Meyer, V. Meyer, Graebe, Ladenburg, Roscoe, Mendeleejff, Sulkovszky, Bunte, Horstmann, Thorpe, Goldschmidt, Zorn,

Bernsthen, Long, Schischkoff, Alexejeff, Beilstein, Clemens Winkler, Mond, Sprengel, Curtius és sok mások. Hazánk-fiai közül is sokan nála nyerték kiképeztetésüket a chemiában, így saját magam, Eötvös, Lengyel, Szily, Wartha, Schuller, Hoffmann Károly, Fabinyi, Illosvay, Hidegh Kálmán, Kubacska, Reichenhaller és többen mások is. Velünk szemben különös jóakaratot tanúsított és bátran mondhatjuk, hogy befolyása a természettudományok fejlesztésére és elterjesztésére hazánkban a legáldásosabb volt.

A nagy értelmi képességgel Bunsen egyéniségében a kedély és az érzület legelőkelőbb sajátosságai szép összhangban voltak egyesülve. Egyéniségét a nagylelkűség, az emberek szeretete, a lelkesedés minden igaz, jó és a szép iránt, szívjósága és őszinte szerénység jellemezték. Szelid természeténél fogva igen óvatos és fontolólág elnéző volt mások felfogásával szemben, ellenben önmagával szemben szigorú volt. Őszintesége kizárta a csalfaságot, az irigységet nem ismerte. A nagy tudóst jellemző ártatlan naivsága mindig derült kedélyhangulattal áldotta meg, e mellett azonban a pajkossággal határos csipős humorra volt hajlandó. Barátsága őszintén meleg, jóakaró és állandó volt. Méltóságteljes alakja egészséges, ép szervezetre vallott, arczában a jóság és ritka értelmiség volt kifejezve, melyet élte végeig szünet nélkül megtartott. Előkelő és szeretetre méltó gyöngéd modora mindenkit azonnal megnyert, nyugalma egyaránt tiszteletet és bizalmat gerjesztett. Kifejezéseiben sohasem volt rosszindulatú vagy rágalmazó; tanítványaival szemben csak jó szándékú észrevételeket tett; de a meggyőződésével ellenkező tévedésekkel szemben, önérzete tudatában, őszintén és határozottan fejezte ki nézetét.

Visszavonultan, egészen tudományának élve a hiúságot gyűlölte, a népszerűség hajhászatot megvetette. A számos kitüntetés, melylyel minden oldalról ellepték, zavarba hozta és leginkább annyiban becsülte azokat, mert anyjának örömet okoztak. Ha az udvarnál, vagy más alkalommal decoralva kellett megjelennie, nyáron is nagy felsőkabáttal elrejtve díszítéseit, mellékutczákon mendegélve jutott el rendeltetése helyére. A nyilvánosság előtt sohasem kívánt szerepelni, és

az ünnepélyes beszédekét annyira unta, hogy 50 éves doctori jubileuma alkalmával, a megjelent ünnepi bizottság nem találta otthon és kénytelen volt ünnepi ajándékát és az üdvözlő iratot lakásán hagyni. Jellemző volt Bunsenra szórakozottsága. Egy időben Strecker meglátogatta és a beszélgetés közben Kekulénak nézte őt, távozásakor pedig azt mondta neki, hogy eleintén Streckernek tartotta őt, mire ez válaszolta, hogy csakugyan az is vagyok. Előadása végén, ha még valami tárgyat be akart fejezni, a schwarzwaldi fali órájának mutatóját önkéntelenül néhány percczel visszafelé igazította; ha ilyenkor a hallgatóság örömeinek adott kifejezést, mosolyogva elpirult. Szívjóságának fényes tanúságát alkotja az az őszinteség és odaadás, melylyel tanítványainak kiképzésén fáradozott, és a melylyel őket egész életén át támogatta.

Életmódja egyszerű és igénytelen volt. A vagyonszerzés iránt alig volt érzéke, mint abból a nyilatkozatából is kiderül, melyet egyik egykori tanítványa felett tett, a ki találmanya folytán nagy vagyonra tett szert. Valakivel róla beszélve, a következő megjegyzést tette: Nem különös eset az, hogy a kiben tudományos tehetség és érzék van, egészen a vagyonszerzésre adhatja magát?

Szenvedélye volt a dolgozás közben a szivarozás, melyben, noha szüntelen kialudt a szivar a szájában, mértéket nem ismert. Rajongó szeretettel viseltetett a szabad és szép természet iránt, és mikor lehetett, nagyobb utazásokat tett szép hegyi vidékeken. Szervezete erős és egészséges volt, noha a laboratoriumi gőzöktől sokat szenvedett bronchialis hurutban, mitől kissé hypochondrikussá vált.

Miután tanárságáról 78 éves korában lemondott és nyugalomba vonult, legkedvesebb szokása volt, hogy Heidelbergben a róla nevezett Bunsen Strasse-n végig menve naponként a heidelbergi erdőbe sétált ki, mit későbbi agykorában elgyengülve kocsiban tett meg. Utolsó éveiben azonban kissé elhagyatottnak érezte magát, mert egész életén át annyira el volt foglalva tudományos hivatásával, hogy a szó szoros értelmében nem ért rá, hogy annak idejében megházasodjék.

A főbb vonásaiban, de csak töredékesen vázolt jellemzésből is látjuk, hogy Bunsen, a nagy bűvár és tanító, mint ember még nagyobb volt; csak ebből érthető életének és képességeinek kiemelkedő hatása. Ebben rejlik valódi és igénytelen nagysága, mely nagyobb volt akárhány történelmi nagyságénál. A caesarok hatalmas seregeikkel sok vérontás és nagy értékek megsemmisülésével népeket hódítottak meg, így szolgálták hazájukat és saját érdekeiket nagyobbbrászt milliók érdekeinek rovására. De a caesarok és dicsőséges alattvalóik az ismeretlen természeti törvények kérlelhetetlen szigorának éppen oly törpe jobbjai maradtak, mint bármelyik barbár halandó. A te munkádnak köszönjük, dicsőült mester, hogy e törvények egy hatalmas csoportját meghódítottad és ezáltal nemcsak hazádnak, hanem az emberiség összes millióinak végtelen értelmi és anyagi javára értékesítetted és így felszabadításukra közreműködtél. Felfedezésidből százezreket szerezhattél volna, de te ezt másoknak engedted át és nagylelkűleg megelégedtél a tiszta igazság megismerésének magasztos élvezetével. Odaadó tanításoddal és termékenyítő eszméiddel, kiváló tanítványaid százainak hírnevét önzéstelenül és a féltékenység legkisebb árnyalata nélkül gyarapítottad. A mai korban ezek emberfeletti vonások földi lényben, és az idealismus szellemétől nemesített legmagasabb jelei az emelkedett erkölcsi előkelőségnek.

Most mikor azon végtelen régiókba emelkedtél, melyeknek titkait te lebbentetted fel előttünk, küld nagy szellemnek sugarait hozzánk és világítsd meg az ösvényt, melyet te törtél meg. Ne vond meg ezt hálás magyar tanítványaidtól sem, hogy általuk a magyar szigorú tudomány is helyes úton járjon és a tévedéstől késő időig biztosított legyen. Maradjon emléked mindenkor tiszteletben közöttünk.

III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— kor. 40 fill.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

V. KÖTET.

I. Fábrián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchal Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Rádsza Rádszendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	—	kor. 20 fill.
VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1	> — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól ...	—	> 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	—	> 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	—	> 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	—	> 60 >
II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2	> — >
III. Pančič József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	—	> 80 >
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól ...	—	> 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1	> 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	1	> — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	—	> 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	—	> 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá Radvánszky Béla t. tagtól ...	—	> 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	—	> 30 >
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	—	> 60 >
XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1	> 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	—	> 60 >
II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	—	> 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	—	> 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	—	> 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	—	> 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	—	> 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	—	> 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól	—	> 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól ...	—	> 80 >
XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól	1	> 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	—	> 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól	—	> 30 >
II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól	—	> 60 >
IV. Ábel Jenő l. tagról. Hegedüs István l. tagtól	—	> 60 >
V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1	> — >
VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól	—	> 40 >
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól ...	—	> 50 >
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1	> — >
IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	—	> 30 >
X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól ...	1	> — >

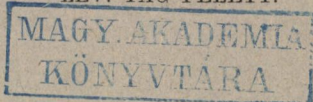
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 12. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
GRÓF ANDRÁSSY MANÓ

LEV. TAG FELETT.

BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA,

IG. ÉS T. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1901. április 29-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 fillér.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1901.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— » 20 »

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »

GR. ANDRÁSSY MANÓ L. T. EMLÉKEZETE.

Br. RADVÁNSZKY BÉLA ig. és t. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1901. április 29-én tartott összes ülésén.)

Ritkulnak a sorok, fogynak, egyre fogynak nagy időket látott embereink. Széchenyi István kortársai közül már alig él valaki, nem sok azon ifjabb követőinek száma sem, kik a lelkesedés tüzét Széchenyi lánglelkéből szívták és a vele való közvetlen érintkezés által élesztették.

Azon elhunyt társunk: gróf Andrássy Manó, kinek emlékeztétét óhajtom ma feleleveníteni közöttünk, ez utóbbiak közé tartozott.

A világot 1821. márcz. 3-ikán pillantotta meg Kassán. Gyermekkorát és első ifjúságát jórészt Oláhpatakon töltötte, tanulva az ismeretes író: Peregrínyi Elek vezetése mellett. Gymnasiumi tanulmányait Tatán, a kegyesrendiek convictusában fejezte be. Az egyetem tárgyait részben Budapesten hallgatta, itt nyerte a bölcsészettudorság oklevelét. Ezen időre esik szorosabb barátsága Lónyay Menyhérttel és Madách Imrével.

A mint láthatjuk, egyetemi tanulmányai és annak befejezése épen azon időre esik, midőn Széchenyi István legnagyobb fokú, majdnem lázas tevékenységet fejtett ki, mi természetesebb mint az, hogy a két idősebb testvér, Manó és Gyula az ifjúság egész hevével szívta magába Széchenyi vezéreszméit, tanításait.

Hogy Széchenyi útmutatása szerint külföldön is szerezzen tapasztalatokat, nagyobbbrészt atyja társaságában,

beutazta Német- és Franciaországot, valamint Angliát. Olaszországból az 1842. év végén küld egy barátjának terjedelmesebb levelet.¹⁾ Megmászva a Vezuvot és látva kitörését, áthajózik Sziciliába, onnét Malta szigetére.

Tapasztalatokkal megrakodva tér haza a következő évben. Itthon a többek között lovai futását szemléli a rákosi gyepen. Minden testedző sportnak: lovaglás-, vadászatnak nagy barátja lévén, később maga is nyeregbe ül és győzelemre vezérli lovát.

Élete utolsó éveiben, midőn a jockeyk súlyát már nagyon meghaladta, büszkén mutogatta azonkori karcsú arczképét és a tiszteletdíjat, a mit mint úrlovas nyert a pesti gyepen.

Hogy az alkotmányos élet gyakorlati titkaiba is be legyen avatva, Gömör vármegye tiszteletbeli jegyzője lett. Egy darabig tevékeny részt vett a közigazgatásban és a megyegyűléseken.

Majd ismét vándorbotot vett kezébe, beutazta Portugáliát, Spanyolországot. Átment Marokkóba, látni a keleti világnak egy darabját.

Itthon sem kelle tétlennek lennie, azon időben tág tere nyílt a tevékenységnek, sok mulasztást kellett pótolni. Nagy alkotások körül sűrögtek-forogtak a vezéremberek, a kisebbek is kivették részüket.

Élénk mozgalom volt észlelhető a művészet terén, valamint az irodalomban. Andrássy Manó mindezekben tevékeny részt vett, azonkívül hathatósan gyámolította a közintézeteket és buzgó előmozdítója lett minden hazafias irányú vállalatnak.

Atyja, gróf Andrássy Károly halálával, kit 1845-ben vesztített el, teendői megszorodtak, a vagyon egy részének kezelése, a családi vasművek gondozása sok időt és tevékenységet igényelt.

Így mult el egy pár év, mire 1847-ben Torna vármegye követül küldte az országgyűlésre, 1848-ban ugyanazon vármegye főispánja lett és a főrendiházban foglalt helyet.

¹⁾ Kiadva névtelenül: Honderű 1843. I-ső félév 160., 236. l.

Szónoklatok helyett inkább torzképeket rajzolt az akkori mozgalmas idők alakjairól, melyeket a közönség nagy tetszéssel fogadott.

Azután kardot kötött, részt vett a többek között, Gyula és Aladár testvéreivel együtt, a Pákozdnál vívott csatában, hol mindhárman vitézül forgolódtak.

Midőn az 1849-ik év elején, az ő nézete szerint, az események és a vezető férfiak a nemzetet a törvényes útról leterelték, elhatározta, hogy külföldre megy és valósítja ifjúkori álmait, beutazza Indiákat, a keleti tündér birodalmat.

Határozata három nap alatt teljesen megszilárdult, útlevel után látott, hetednapra Bécsbe érkezett, de ott csak annyi időt töltött, mennyi ügyeinek rendezésére és az úti készülődésre kellett. Február elején már Londonba érkezett, hogy onnét a legelső, Bombayba induló hajóval útra keljen.

Midőn a hajó a parttól elszakadni és a sík tengernek eredni készült, az ő keblében is megrezdültek az érzékenyebb húrok. Fokozhatta ellágyulását azon intézkedése is, mely szerint leveleit, melyek meggyőződése szerint csak leverő tudósításokat tartalmazhattak, hogy útközben lelkét ne háborgassák, mind Calcuttába címezte, keleti zárandoklásának befejező pontjára. Egy évig, vagy tovább, semmi hír sem leend hazulról.

Wight szigetét elhagyva, a tenger folyton háborgott, csak a portugál partok irányában csendesült. Maltát elhagyva, ismét fokozott erővel tört ki a zivatar úgy, hogy Alexandria kikötőjétől nem távol, három napot volt kénytelen vesztegelni a gőzös, míg a hajókalauzt fedélzetére vehette.

Annál nagyobb örömmel időztek azután az utasok a mondott városban, később pedig Kairóban. A további utat, a Kairótól Suezig terjedő homoksivatagon keresztül, akkor még egy sajátyszerű omnibus alakú, döcögős kétkerekű, fedett talyigán kellett megtenni, mely elé jól ügető, erőteljes négy lovat fogtak.

Sueznél ismét gőzhajóra szállva, különös benyomást tett, hogy az európaiak jórészt eltűntek a hajós népség

sorából, pótolva egy egész keleti világ által. Adentől kezdve Ceylonig tükörsíma tenger kárpótolta az előbbi viharokért az utasokat.

Ceylon szigetét, a földi paradicsomot márczius utolsó napján pillantották meg. Utasunkat teljesen magával ragadta a teremtésnek e pazar szépségű remeke.

A legnagyobb gyönyörrel élvezi itt a természet szépségeit, elragadtatással, határtalan lelkesedéssel írja le a látottakat.

Megtekintvén a sziget egy részét, a látnivalókat, vadászatra gondol, melyben szívesen kezére járnak a letelepedett európaiak.

Lóhátan, társaságban vadászva Newerre-Ellya környékén ejtették el az első szarvast. De nagyobb vadra vágyott. Az első elefántvadászat Bedulától két napi járó földre eredménytelen maradt, a második szintén. A harmadik vadászat kezdetén, nagy távolságból, kilőtt egy szép szarvast egy elrohanó csapatból. Ez a sikeres lövés nagyban emelte tekintélyét a benszülött hajtók és fegyverhordozók előtt.

Logalla vidékén fényes eredmény jutalmazta fáradozásait, Andrassy egy nap alatt öt elefántot lőtt, vadásztársa, az angol főnök kettőt, egy kis elefántborjút pedig elevenen fogtak el. A következő napon három nagy elefánt volt vadász-zsákmánya, az egyiket, egy sebesültet abban a pillanatban lőtte le, midőn vadásztársára rohant, hogy őt eltiporja.

Ez eredményes mulatság után Ceylont nem sokára elhagyva, Singapooreon át Jáva szigetére utazott.

Itt hetekig időzve, részt vett egy úgynevezett nemzeti ünnepen, egy lóhátan és bivalyhátan tartott szarvasvadászaton, melyet egy benszülött főnök rendezett. Az európai vendégek azonban nem nagy mulatságot találhattak ebben, mert szokatlan volt nekik, kemény szájú lovakon szórén ülve, két láb hosszú kardforma késsel a szarvast levágni.

A jávai tigris- és rhinocerosvadászatok többnyire eredmény nélkül végződtek, végre azonban mégis sikerült lelőnie egy nagy és egy kicsi rhinoceroszt.

Izgalmas, de eredményes vadászat volt krokodiljának lövése, főként annak hajón való üldözése, miután a parton megsebesült vad a vízbe menekült, melybe azonban a víz szélén sikerült egy hosszú kötéllel ellátott szigonyt ütni.

Bataviát elhagyva, Singapoorenál kikötve, Chinának veszi útját.

Hongkong révében ismét egészen más világ tárul utasunk elé. A gőzhajót fülsiketítő zsvajjal veszi körül a kék ruhás chinaiak sajós hada, nagy lármával kínálgatva mindenféle eladó portékájukat.

Ez alatt az utasok még a fedélzeten értesülnek arról, hogy egy héttel azelőtt ismét kitört a chinaiaknak európai-gyűlölete, sétalovaglás közben megölték Makao portugál kormányzóját.

Az utasok egyértelműen azt határozták, hogy ily körülmények között nem tanácsos Hongkongban fogadóba szállni. Erre Andrássy Manó is elfogadta utitársának, egy amerikai theakereskedőnek meghívását, hogy szálljon hozzá, az ő makaoi házába, mely szükség esetében védelmezhető is.

Makao egyhangú életét hamar megunva, néhány nap múlva visszatért Hongkongba, a mely város nyüzsgő eleven-ségével inkább megnyerte tetszését. Felkereste ott egy chinai arczképfestő műtermét. Rendelt is néhány képet a chinai népeletről, jóllehet hideg és kifejezés nélkül való alakoknak találta a művein lévő embereket.

Kantonba egy szűk és piszkos kis gőzhajón jutottak, de a várost érdemes volt megnézni. Hongkongba visszatérve, szívesen időzött hosszasabban az érdekes városban.

Innét Singapooreen át ismét Ceylonba ment, hogy onnét Calcuttába utazzék.

Darab idő múlva Murserabatba igyekezett, egy indus fejedelem pazar fényű udvarának látására. Megérkezése után néhány nap múlva épen egy fényes udvari ünnep tartatott díszmenettel. Alkalma nyílt itt a keleti fejedelemnek oly egyszerű pompát kifejteni, a minőt európai szem alig láthatott.

Emelte a menet fényét száz darab pompás kantárvatú, ezüst nyerges vezeték paripa és ötven szép nyergelésű tevé.

Nincs nép, mely káprázatos és tündöklő színeivel ehez fogható fényt tudna kifejteni.

Egy nem sikerült tigrisvadászat után, visszatért Calcuttába. Ott várták levelei, ott értesült Magyarország romlásáról. Ezeknek hatása alatt hagyta el e gyönyörű világrészt, hogy szomorú hazájába térjen.

Haza érkezése után nem sokára, egy abban az időben páratlan díszművel¹⁾ ajándékozta meg irodalmunkat. A helyszínén készített rajzainak és vízfestményeinek színnyomatai díszítik a munkát.

Útjának egész leírása érdekes és vonzó, nyelvezete ugyan sokszor darabos, főként az akkori időben nyelvünk szépségének rovására felkapott, helytelen képzésű új szók használata által.

Ettől eltekintve eleven, színgazdag képekben írja le a látottakat, a felesleges részleteket elkerüli, megjegyzései élénk megfigyelő tehetséget tanúsítanak.

Mindent meglát a természet szépségeiben, a kiválóbb fákban, növényekben gyönyörködik. Figyelmére méltatja a benszülöttek életmódját, szokásait, erkölceit, a különböző törzsek fajjellegét. Vizsgálja az idegen-uralmat, annak kormányzó rendszerét, az egyes birtokosok, ültetvényesek gazdálkodását, a kávé-, thea-, indigó-ültetvényeket és azok kezelését. A kereskedelemnek minden ágára kiválóan szemet vet.

Midőn Ceylon szigetének magas hegységei között lovalgolvá, nagy kiterjedésű vaskő-telepekre bukkant, azonnal vasgyár alakítására gondolt. Közölte ezt utazótársával, az angol kerületi főnökkel, de nagy csodálkozására ez azt mondá, hogy vasgyár nem fizetné ki magát Ceylonban, mert a benszülöttek vasszükséglete oly csekély, hogy azt a meglévő apró olvasztók bőven fedezik, az európaiak pedig megkapják olcsón Angliából kitűnő minőségben.

Másnap alkalma volt egy ilyen indus vaskohót látni, az olvasztó kemencze alig egy láb széles, a belé vetett

¹⁾ Gróf Andrássy Manó. Utazás Kelet-Indiákon, Ceylon, Jáva, Khina, Bengal. Pesten, 1853. Emich Gusztáv.

apró szenet kézi fújtatókkal élesztik, sőt néha szárított trágyával tüzelnek, így nyert vasuk mégis kitűnő.

Ceylon közigazgatása ellen nincs kifogása, a hivatalnokok mind kiválóan betöltik helyüket és az állami jövedelmekből sok befektetést, sok áldozatot hoznak a benszülöttek javára.

Jáva szigetén ellenben különösen elégedetlen a holland adózási rendszerrel, mely a benszülöttek adójának beszedését benszülött kerületi főnökökre bízva százalék fejében.

Ezek azután állásukat szipolyozásra használják fel, némelyik a százalék címén két-háromszázezer forint jövedelmet is szerez évenként. Ezen főnökök többnyire régi apró benszülött fejedelmek ivadécai lévén, ezen a címén és fényes udvartartásuk révén nagy tekintélynek örvendenek a lakosság előtt.

Másik fő kifogása a benszülöttek kényszermunkája, a mennyiben meghatározott alacsony napszám mellett kötelesek az ültetvényekben dolgozni. A kormány által fenntartott kávébab egyedáruságot is elítéli és hozzáteszi, hogy ezen rendszer mellett Jávában a kávéültetvények mind elvannak hanyagolva, Ceylonban pedig már szebb nem lehetne. Ez a szabad verseny eredménye.

Kantonban az ügyesen készített chinai iparczikkék ragadják meg figyelmét. Fa faragványok, rhinoceros szarvából készült faragott serleg, finom művű legyezők, fénymázás készítmények, selyemszövetek, ezüstből vert ötvösművek, szebbnél szebb porcellánok látásában gyönyörködik.

Említi utasunk, hogy a régi chinai porcellán, otthonában is igen keresett és becses czikk, mert sokkal finomabb mint az újabb készítmények. Magyarázatát is adja ennek, régen a kiásott porcellánföld 30—40 évig hevert a szabadban, ellenben utazása idején néhány hét alatt már mint kész árú kerül forgalomba, oly nagy lévén a kereslet, hogy a nyers anyagot nem hevertethetik.

Alapos megfigyeléseket tesz Chinának Európával folytatott kereskedelmére, Kantont nem tartja a theakereskedés összpontosítására alkalmas helynek.

A katolikus missionáriusok chinai gyermekmentő pénzgyűjtésére azt jegyzi meg, hogy arra, mint egy czélt tévesztett dologra, egy magyar se adjon, hanem adja inkább saját felvidéki szegényeink inségének enyhítésére.

Ezután nem sokára Calcuttába ért, a nevezetességek megtekintésén kívül idejét az ott élő angolok és benszülöttek életmódjának megfigyelésére fordítja. A nagy muzeum híres könyvtárának megtekintése alkalmából a könyvtárnokkal Kőrösi Csoma Sándor munkásságáról beszélnek. A felügyelővel pedig megállapodik abban, hogy a mi nemzeti muzeumunkkal csereviszonyba lépjen. Ez ugyan nem sikerült, mert muzeumunk pénz hiányában nem fogadhatta el az ajánlatot.

Calcuttát és vidékét valamint az ottani életet annyira kellemesnek találta, miként nem győzött eléggé csodálkozni azon, »mikép vágyakozhatik oly epedve az angol, e mosolygóg alól, szomorú, ködös honába«.

Utasunk alig birt eltelni e gyönyörű világgal és mintegy fájlalta, »miért nem született, miért nem élhet itt ez örökzöld édenben, ez illatos virányokon.«

Bizonyára nagyobb volt fájdalma, midőn itthon letarolt mezőinkre lépett és széttekintett a kietlen pusztaságon.

A közelet szünetelt, az alkotmány romban hevert, a munkálkodás lehetősége igen szűk térre szorult.

A Tiszaszabályozás folytatása, újjá szervezése nem ütköztetvén politikai akadályokba, ennek szentelte tevékenységét, ezt vitte többedmagával ismét dülőre.

Nagy fordulópont életében az 1855. év, akkor vette feleségül gróf Pálffy Gabriellát, a kiváló szépséget.

Nem maradhatott azonban folyton a kedves családi otthonban, időről időre a velejte-hardicsai falkavadászat is elszólította.

Ezen falkát 1852-ben alakította gróf Andrássy Aladár. Érdekes, hogy a környék köznépe — mint az említett tulajdonostól hallottam — azt hitte, hogy az 1848/9-ki hadjáratban való részvételéért büntetésből kell gróf Andrássy Aladárnak állandóan 30 kopóval lovagolnia.

Pedig e mulatság lovas embernek nem csak élvezet

volt, hanem egyúttal politikai összejövetel helyéül is szolgált, épen úgy mint pár évvel később a csákoói vadásztanya.

Azon szomorú időszakban, midőn a magyarnak a külföld előtt azt is bizonyítania kellett, hogy nemzete még létezik, épen a csákoói vadásztársaságnak egy része vállalkozott ennek tanúsítására.

»Hazai vadászatok« czímmel 1857-ben egy nagy díszmunka hagyta el a sajtót, magyar és francia nyelven egyszerre jelenve meg.¹⁾ A pompás kiállítású művet huszonöt színyomatú kép díszíti. A képek eredetijét B. Orczy Béla, Weber, Markó, Sterio, Molnár és Lotz festették.

A címnap előtt ott pompázik gróf Széchenyi István lovas arczképe, a gróf Andrássy Manó által készített kép után festette Sterio.

Gróf Széchenyi István arczképét nem ok nélkül tették czimképül. Ha a címnapot elfordítjuk, ott találjuk gróf Andrássy Manó által írott következő előszót:

»A hol szebb életet, nagyobb virágzást akar kifejleszteni a gondviselés, ott eszközül eleve teremtet indító és kiviteli erővel megáldott szellemet. Ez ihletes tünemény szemlátomást észlelhető a nemzetek történetében.

»Nálunk is nem oly régen, midőn hanyatló hazánk és trespdő nemzetiségünk mentő kart, felüdülést igényeltenek: megteremté és pályára szólítá a gondviselés Gróf Széchenyi Istvánt, hogy legyen választott eszköz, *ki felrázza dermedt aléltságából a magyart*, indítsa virágzásnak hazáját, fejlődtesse nemzetét, hajdani korának dicsőségére, hogy a nemzet, a mely az európai országok között első helyen tündöklött akkor, ezentúl is állja meg helyét a század műveltségének színvonalán.

»Igen! Széchenyi szava, iratai, tevékenysége ébresztének nálunk közügy iránt részvétet, Széchenyi fölléptére támadt hazaszerte élénkebb mozgalom, Széchenyinek hatékony szelleme ébreszte újból igazi közéletet, lánglelke taníta

¹⁾ »Hazai Vadászatok és Sport Magyarországon.« Pest, 1857. Geibel Armin. Imp. folio. Írták: Gr. Andrássy Manó, b. Orczy Béla, báró Podmaniczky Frigyes, gróf Sándor Móricz, Szalbeck György, báró Wenkheim Béla, gróf Festetics Béla.

meg mindnyájunkat, *hogyan kell szeretni a hazát, példájával mutatta meg, miként lehet munkálni nemzetünk javára.*

»Tudós társaság, központi vasút, lánczhid, folyamszabályozás, kaszinók, lóverseny, hitel, gőzhajózás, selyemtermelés, gazdasági egyesület, a közlekedés, alagút, mind Széchenyi kezdeményezése s jobbára kivitt műve, az övé és — tekintve vajmi sokszor feltűnőleg nehéz viszonyait — ama, gyakran ok nélkül kárhoztatott aristokrátiáé, mely hazánk javára áldozni soha sem vonakodott.

»Mivé lón a hatalmas szellem? fájdalmunk mondja meg, — *mi lesz törekvéseinek végeredménye? a mindenható kegyelmétől függ.* Fátyol fűdi a gondviselés szándékát. *Bizonyos csak annyi, hogy a mely nemzetnek szép multja van, annak van jövője is.*

»Pártoljunk tehát mindent, mi szép, igaz és jó; törekedjünk mindenben elérni más művelt országokat — gyulasztva mindég hazaszeretettől — szabályozgassuk folyamainkat, gazdálkodjunk értelmesen, tenyészszünk jó lovakat, jöjjünk össze a pesti gyepen, vadászgassunk s irogassunk mindezekről — szóval munkálkodjunk, szakadatlanul szemünk előtt tartván Széchenyi jelszavát:

»Ki mozog, az élni meg nem szűnt.«

Ezen előszóba van foglalva Andrassy Manó egész programja. Széchenyit kell követni, az általa mutatott utakon kell haladni az egyeseknek, hogy a nemzet boldogulhasson.

Széchenyi némely vezéreszméjének valószínűsítésére különben is kiválóan alkalmas egyéniség volt Andrassy Manó. Kevés emberben volt annyira kifejlődve a fajszeretet mint ő benne, valóságos tehetség volt az iparfejlesztés és a nagy gyáripar megteremtése körében, harmadsorban pedig nagyon értette, hogy értelmes gazdálkodás és a jövedelemhez mért aránylagosan takarékos életmód által miként lehet vagyónát szaporítani.

Igaz marad az, hogy az egyesek vagyonosodása öregbíti a nemzetek erejét, erős pedig manap csak vagyonos nemzet lehet.

Az előszón kívül az említett könyvben: »Medvevadászat«, »Tűzokvadászat«, »Farkasvadászat«, »A halászat« és »A csárda« című öt cikk származik Andrássy tollából.

A leírásokat alapos megfigyelés, élénkség és jóízű humorral fűszerezett előadás jellemzik, melyekben fel-felcsillan, akaratlanul is, a fajszeretet és a mélységes ragaszkodás a hazaihoz. Különösen szépen írott, eleven képet tár elénk a könyv utolsó cikkében: »Az alföldi csárda« és a »Magyar táncz« leírásában.

Ezen díszművek kiadása körül szerzett érdemeit Akadémiaunk 1858-ban levelező tagsággal jutalmazta. Székfoglaló értekezését 1860-ban jún. 11-ikén¹⁾ tartotta meg, ismertetve saját régiséggyűjteményét, melynek kapcsán indítványozta egy évenként négy füzetből álló archaeologiai értesítő kiadását.

Az erre következő évben meg is kezdte az »Archaeologiai közlemények«-ben régiségtárának leírás- és rajzban való kiadását, de az ismeretlen érmek és történelmi gyűrűk közlésénél tovább, sajnos, nem haladt.²⁾

Ugyanezen időre esik politikai láthatárunkon a hajnalodás. Az 1860 év végén Andrássy Manó kineveztetett Zemplén vármegye főispánjává. A kinevezés leírhatlan lelkesedést keltett annál is inkább, mert az év elejétől, midőn a gazdasági egyletet megalakította, a parnói kastély már amúgy is találkozóhelye volt Zemplén rendének.

A székhelyre való fényes bevonulás decz. 16-ára, a beiktatás 17-ére esett. Ez volt a nagy nap, mikor a vármegye feltámadt halottaiból. A vármegye-ház terme megtelt díszmagyarba öltözött urakkal. A főispán beszédét hálaadó imával kezdte, *melyben megköszönte a teremtés Urának, hogy végre e nemzetet az ígért földre vezette*, azután megható szavakkal festette a múltak szenvedéseit.

A vármegye szervezésében nagy tevékenységet fejtett ki, az egész vármegyének ő lett központja, nagy munkájában, a társadalmi erők összegyűjtésében, lelkes társa volt felesége.

¹⁾ Pesti Napló 1860. év jún. 13-iki szám.

²⁾ II. köt. 47. l.

A feltámadt vármegye azonban ezúttal még rövid életű volt. Az adószedés és újonczállítás körül folyt vitás álláspontok és ellentállás okából 1861. június 30-kán kirendelt katonaság foglalta el a vármegyeházát és a tisztviselőket kiszorította.

Másnapra gyűlés volt hirdetve. Komáromy József alispán a kegyesrendiek főnökét kérte fel, engedné át nagytermüket a gyűlés céljaira. A vármegyei bizottmány tagjai a rendházban gyűltek össze, de itt sem volt békességük, mert alighogy az alispán a gyűlést megkezdve a főispán is megérkezett, megjelentek a zsandárok és a katonaság — a gyűlés kellő tiltakozás után eloszlott.

Az utolsó bizottmányi gyűlés november végén volt, de ezen a főispán már nem elnökölhetett, mert kinevezése visszavonatot. A vármegye közönségével azontúl mint a gazdasági egylet elnöke tartotta fenn a kapcsolatot.

Midőn az alkotmány az 1867. évben visszaállított, mozgalom indult meg Zemplénben, hogy ismét ő legyen főispán. Kivánságukkal elkéstek, mert Gömör főispánjává lett kinevezve, az is maradt 1867-től 1872-ig. Ezen időben különben is sokkal szivesebben időzött ő Oláhpatakon, később meg betléri kastélyában, virágzásnak induló vasolvasztói is oda vonzották.

A gömöri főispánságról való lemondása után még egyszer, de rövid időre Zemplén élére kerül, az 1872. április havában tartott beiktatás alkalmával régi vármegyéje épen oly szeretettel üdvözli főispáni székében, mint 12 évvel azelőtt. De az őt ott környező népszerűség és szeretet sem bírhatta rá a hosszabb maradásra, 1873. augusztus havában lemondott. Visszavonult a magánéletbe, uradalmi és gyáriai vezetésének szentelve idejét.

A közelet küzdőterére 1881-ben lépett ki ismét, midőn a rozsnyói kerületben képviselővé választatott. A szabadelvű párt soraiban foglalt helyet. Képviselői kötelességeit mindig buzgalommal teljesítette, megyéje, kerülete érdekeinek folyton erélyes szószólója volt. Mint szónok nem volt kiváló, akadozó előadása gátolta ebben, de azért elmés, ötletdús beszédeinek mindig megvolt a kellő hatása.

Az általános politikai kérdések kevésbbé érdekelték, de ha ipari vagy közgazdasági kérdések fordultak elő, ezen a téren szerzett bő tapasztalatait és kiváló szakismereteit mindig súlylyal tudta érvényesíteni. Meggyőződését mindig nyíltan kimondta. A pénzügyi bizottságnak nagyon szorgalmas tagja volt és ott mindig az államháztartásban követendő takarékoság mellett szállott síkra. A bányászat és kohászat kérdéseiben pedig mint elsőrendű szaktekintély volt ismeretes.

A közpályán szerzett érdemeinek elismeréseül 1887-ben valóságos belső titkos tanácsosi méltósággal ruháztatott fel.

Mint képviselő természetesen Budapesten lakott. Mérlegutczai kissé ódonszerű palotája egy kis muzeum volt. Értékes képtárán kívül, magánembernél párját ritkító műkincseket gyűjtött össze. A legnagyobb súlyt a régi magyar ötvösművekre fektette. A régi magyar ezüst ivóedények különféle alakú poharak, kupák, serlegek, tálak és tányérok, Zápolya János nagy poharaitól kezdve, II. Rákóczy Ferencz idejéig szép sorozattal voltak képviselve.

Női ékszerek, történelmi értékű gyűrűk, díszruhához való mentekőtök, övek, forgók, nem csak egynéhány embert díszíthettek volna fel.

Régi magyar kardok és egyéb fegyverek, ezüst buzogányok, I. Mátyás király nyerge, díszes lószerszámok, eredeti tárogaók, nagyban emelték a gyűjtemény becsét. Bebek sisakja, a Miksa császár és a Bebek-féle ágyúk. Krasznahorka várával együtt családi örökség, de a Zápolya-féle ágyú szerzemény.

Fajszertetete még a régiségek gyűjtésénél is nyilvánult, jóformán csak magyar régiségeket gyűjtött. Külföldi műkincseit, kivéven a keleti utazásaiból hozott gyűjteményeket, egy ízben el is adta. A szép magyar ezüstműveket kész volt mindég túlfizetni. Egy református egyház egyszer el akarta adni még meglévő feliratos fedeles ezüst serlegeit, melyeket I. Rákóczy Györgytől kapott volt. Elöttem történt a vásár, legalább is háromszoros árt adott a négy serlegért, csakhogy valamikép külföldre ne kerüljön, mint megelőzőleg a másik négy darab.

Sokszor látom most is magam előtt erőteljes alakját, a mint muzeumában körülvezet, örömmel szedve le egy-egy újabb szerezményt, melyről véleményemet kérdi.

Erőteljes alakja mellett kissé nyugtalan természet volt, ha valami munka nem kötötte le, nem szeretett huzamos ideig egy helyen tartózkodni. Ez a benne lévő hajtó erő vitte az 1891. év tavaszán Olaszországba. Útközben egy veszélyes kelés támadt nyakán, nem törődve vele, elhanyagolta, már Görzben nagy betegen szállott ki a vonatból. Nem volt már operatio által sem megmenthető. Néhány nap múlva, április 23-kán meghalt.

Roppant tevékeny és szívós akaraterejű férfi szállt vele sírba. Évről évre növelt birtokaiban ő maga volt az intéző erő és az akarat, személyében összpontosult az egész kormányzás.

Gömörvármegyei vasbányáit és vasolvasztóit ő tette jövedelmezőkké, a legapróbb részletekig ismert ott minden műveletet és nagy szakismerettel párosult gyakorlati ismereteivel befolyt azoknak fejlesztésére. Kohóinak számát nagyon megnövelte, a berzétei, gombaszögi és vígtelki olvasztók megvásárlása és a sajói építése által. Neki köszöni létesülését a salgó-tarjáni vasfinomító, a Rudobányán lévő régóta elhanyagolt vastelep megszerzését követték az ott felépített jelentékeny pörkölők. Élete vége felé még a Szerencsen felállított czukorgyár létesítése körül is sokat fáradozott.

Földbirtokai számát is növelte. Megszerezte Zemplénben a mező-laborczi, Tornában a szádvári uradalmakat. Valamennyi szerzeménye között az egyik ősétől idegen kézre került Betlér megvételében találta legnagyobb örömét. A még meglévő, de meglehetősen elhanyagolt kastélyt átépíttette. Ettől kezdve ez volt állandó és kedvelt falusi lakása. Itt gyűltek össze évenként a vendégek a gömöri és szádvári erdőségekben tartatni szokott híres medvevadászatokra.

A ki anyagilag ennyire előre mehet, annak minden esetre jól számító, takarékos és szerzeményeiben éles szemű embernek kell lennie. Ezért tartották többen Andrássy

Manót a fősvénységig menő, önző jó gazdának. Ez pedig nézetem szerint épen nem volt természete. Az is bizonyítja ezt, hogy oly czélokért, melyeknek közügyre hasznos voltát belátta, vagy oly eszmékért, melyek lelkesíteni tudták, ott soha sem riadt vissza az anyagi áldozattól. Pályája kezdetén nem egy fiatal, de tehetséges művész tehetett volna bőkezűségéről tanuságot.

Emlékezetét nem végezhetem be méltóbban, mintha magunk elé állítom őt *mint szabadon gondolkozó magyart*, emléküinkbe idézvén 1891. február 18-án, az országgyűlésen tartott utolsó beszédjének végső mondatait:¹⁾

»..... A miniszter urat arra vagyok bátor felkérni, hogy a hercegprimás kinevezésénél tekintettel legyen arra, hogy a ki e méltósággal felruháztatik: az mennél közelbb lakjék azon körhöz, a melybe állásánál fogva tartozik. Meg vagyok győződve, hogy ha a hercegprimás Budapesten laknék, egyes kérdések, melyek az utóbbi időben felmerültek, nem élesedtek volna ki annyira.

Ezen áthelyezésnek semmi akadály sem áll az útjában. Ott van a Mátyás király temploma; ott van Budán a primási lak és ott van azonkívül a budai városháza is, a mely e célra megszerezhető. Nem volna szükséges azért a káptalant is áthelyezni; elég, ha az érsek és hercegprimás Budapestre helyezi át székhelyét és a helyett, hogy az esztergomi basilikára nézzen, mely Rómára emlékezteti, tekintsen a Mátyás király templomára és az azalatt fekvő parlament-épületre, mely Magyarország alkotmányosságára fogja emlékeztetni.«

Ez volt hattyúdala!

¹⁾ Képviselőházi Napló 1887—1892. orszgy. 22. köt. 176. 1.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 10275/195 2. sz.

III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— kor. 40 fill.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 80 »
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— » 60 »
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 40 »
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— » 40 »
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— » 40 »
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— » 40 »
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— » 20 »
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Bátfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— » 40 »

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— » 20 »
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 40 »
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— » 40 »
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— » 30 »
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— » 50 »
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 » 20 »
VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— » 80 »
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hógyes Endre</i> r. tagtól	1 » 20 »
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— » 40 »
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— » 60 »
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 » 20 »
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— » 50 »
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— » 60 »

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— » 80 »
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— » 40 »
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— » 40 »
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— » 60 »
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— » 80 »

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	kor. 20 ⁰ fill.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	> — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	> 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	—	> 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	—	> 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	—	> 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	—	> 80 >
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30 >
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kantz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50 >

IX. KÖTET.

I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 60 >
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60 >
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50 >
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60 >
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	—	> 30 >
VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60 >
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	—	> 80 >
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	—	> 60 >
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	—	> 80 >
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	> 20 >
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >

X. KÖTET.

I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	> 30 >
II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 60 >
IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	—	> 60 >
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> — >
VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	—	> 40 >
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> — >
IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 30 >
X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1	> — >
XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1	> — >